

ISSN: 1814-6961 (print)
ISSN: 2788-9718 (online)

Отан тарихы
Отечественная история
History of the Homeland

Үш айда бір рет шығатын ғылыми журнал
2023. № 26 (4)

Редакция

Бас редактор

Қабылдинов Зиябек Ермұханұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының директоры (Алматы қ., Қазақстан)

E-mail: kabulzia@rambler.ru Тел.: +77014070164

Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56195670100>

Редакциялық алқа

Әбусейітова Меруерт Қуатқызы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі. Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының тарихи материалдарды зерттеу жөніндегі Республикалық орталығының директоры (Алматы, Қазақстан); Scopus Author ID: 57208107912; ORCID

Әбіл Еркін Аманжолұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор; Мемлекет тарихы институтының директоры (Астана, Қазақстан); Scopus Author ID: 55801644900; ORCID

Әжіғали Серік Ескендірұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор; Шығыс елдері архитектурасы Халықаралық академиясының корр.-мүшесі; Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан); Scopus Author ID: 57478728700; ORCID

Әлімбаев Нұрсан, тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан); Scopus Author ID: 55860087100; ORCID

Вильмено Анне-Мари, антропология докторы, Лувен католик университетінің профессоры (Лувен, Бельгия); Scopus Author ID: 36679419300; ORCID

Крупа Татьяна Николаевна, эксперименталды археология ғылыми-зерттеу лабораториясының ғылыми қызметкері, Ә.Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Margulan Centre, «YMAI» Халықаралық ғылыми-зерттеу лабораториясының жетекшесі (Қазақстан – Украина); ORCID

Көмеков Болат Ешмұхамедұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасының Ұлттық Ғылым академиясының академигі, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Қыпшақтану Халықаралық институтының директоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры (Алматы, Қазақстан); Scopus Author ID: 57193858171; ORCID

Кушкұмбаев Айболат Қайырсыямұлы, тарих ғылымдарының докторы, бас ғылыми қызметкер, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университетінің аймақтану кафедрасының профессоры (Алматы, Қазақстан); Scopus Author ID: 57202775542; ORCID

Мионг Сун-ок, антропология докторы, профессор (Сеул, Корея); Scopus Author ID: 56720218700; ORCID

Моррисон Александр, PhD, NewCollege профессоры, Оксфорд (Оксфорд, Ұлыбритания); Scopus Author ID: 35794760200; ORCID

Муминов Әшірбек Құрбанұлы, тарих ғылымдарының докторы, арабист, профессор, ИКҰ (Орталық Азия) ұйымдастыру қызметінің бас директорының кеңесшісі (Стамбул, Түркия); Scopus Author ID: 56409722900; ORCID

Мұқтар Әбілсейіт Қапизұлы, «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы» РМҚК директоры, тарих ғылымдарының докторы, профессор; Scopus Author ID: 57193092619; ORCID

Оно Рюосуке, тарих ғылымдарының докторы, Васеда университетінің антропологы (Токио, Жапония);

Оутрам Алан, археология ғылымдарының докторы, профессор, археология және тарих департаменті, Эксетер университеті (Эксетер, Ұлыбритания); Scopus Author ID: 8954776500; ORCID

Өмер Құл, элеуметтік ғылымдар докторы, Стамбул университетінің профессоры (Стамбул, Түркия); ORCID

Петер Финке, PhD, Макс Планк атындағы Институтының профессоры, Цюрих университеті (Цюрих, Швейцария); Scopus Author ID: 55124700300

Садвокасова Закиш Төлеханқызы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан); Scopus Author ID: 56682843400; ORCID

Сайдов Ильхомжон Мухиддинович, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Самарқан, Өзбекстан); ORCID

Смағұлов Оразақ Смағұлұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасының Ұлттық Ғылым академиясының академигі, Италияның Болонья Ғылым Академиясының мүше корреспонденті, ҚР Ұлттық музейінің физикалық антропология лабораториясының меңгерушісі (Астана, Қазақстан); Scopus Author ID: 22979625700; ORCID

Уяма Томохико, PhD, Хоккайдо университетінің Славян-Еуразиялық зерттеулер орталығының профессоры (Саппоро, Жапония); Scopus Author ID: 56471951500; ORCID

Жауапты редактор

Мұқанова Гүлнар Қайроллақызы

Ғылыми редакторлар

Қасымова Дидар Бейсенғалиқызы

Мурзаходжаев Қуаныш Мәдиұлы

Техникалық хатшылар

Зікірбаева В.С.

Редакция

Главный редактор

Кабульдинов Зиябек Ермуханович – доктор исторических наук, профессор, чл.-корр. НАН РК, директор Института истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова (г. Алматы, Казахстан). E-mail: kabulzia@rambler.ru; Scopus Author ID: 56195670100; ORCID.

Члены редакционной коллегии

Абиля Еркин Аманжолович, доктор исторических наук, профессор, директор Института Истории государства РК (Республика Казахстан, Астана); Scopus Author ID: 55801644900; ORCID

Ажигали Серик Ескендирович, доктор исторических наук, профессор, Главный научный сотрудник, почетный заведующий отделом этнологии и антропологии Института Истории и этнологии (Республика Казахстан, Алматы); Scopus Author ID: 57478728700; ORCID

Абусеитова Меруерт Хуатовна, доктор исторических наук, профессор, член-корреспондент Национальной академии наук РК; директор Республиканского информационного центра по изучению исторических материалов (Республика Казахстан, Алматы); Scopus Author ID: 57208107912; ORCID

Вильмено Анне-Мари, доктор антропологии, профессор Католического университета Лувен, (Бельгия, Лувен); Scopus Author ID: 36679419300; ORCID

Исмагулов Оразак Исмагулович, доктор исторических наук, профессор, академик Национальной академии наук РК, член-корр. Болонской АН (Италия), заведующий лабораторией физической антропологии Национального музея РК (Республика Казахстан, Астана); Scopus Author ID: 22979625700; ORCID

Крупа Татьяна Николаевна, научный сотрудник Научно-исследовательской лаборатории экспериментальной археологии, Павлодарский педагогический университет им. А. Маргулана, Margulan Centre, заведующая Международной научно-исследовательской лабораторией «YMAI» (Казахстан – Украина); ORCID

Кумеков Болат Ешмухамбетович, доктор исторических наук, профессор, академик Национальной академии наук РК; директор Международного института кипчаковедения Казахского национального университета имени аль-Фараби, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (Республика Казахстан, Алматы); Scopus Author ID: 57193858171; ORCID

Кушкымбаев Айболат Кайрслямович, доктор исторических наук, главный научный сотрудник, профессор кафедры регионоведения Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева (Республика Казахстан, Астана); Scopus Author ID: 57202775542; ORCID

Мионг Сун-ок, доктор антропологии, ассоциированный профессор (Корея, Сеул); Scopus Author ID: 56720218700; ORCID

Моррисон Александр, PhD, профессор NewCollege, Оксфорд (Великобритания, Оксфорд); Scopus Author ID: 35794760200; ORCID

Муктар Абилясеит Капизович, Директор РГКП «Государственного историко-культурного музей-заповедник «Сарайшык», доктор исторических наук, профессор; Scopus Author ID: 57193092619; ORCID

Муминов Аширбек Курбанович, доктор исторических наук, арабист, профессор; Консультант Генерального директора по организационной деятельности ОИК (Центральная Азия), (Турция, Стамбул); Scopus Author ID: 56409722900; ORCID

Нурсан Алимбай, кандидат исторических наук, профессор; Главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (Республика Казахстан, Алматы); Scopus Author ID: 55860087100; ORCID

Омер Кул, доктор социальных наук, профессор Стамбульского университета; (Турция, Стамбул); ORCID

Оно Рюосуке, доктор исторических наук, антрополог Университет Васеда (Япония, Токио);

Оутрам Алан, доктор археологии, профессор департамента археологии и истории университета Эксетер (г. Эксетер, Великобритания); Scopus Author ID: 8954776500; ORCID

Садвокасова Закиш Тулехановна, доктор исторических наук, профессор; Главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (Республика Казахстан, Алматы); Scopus Author ID: 56682843400; ORCID

Саидов Ильхомжон Мухиддинович, доктор исторических наук, профессор (Самарканд, Узбекистан); ORCID

Уяма Томохико, PhD, профессор Центра славянско-евразийских исследований Университета Хоккайдо (Япония, Саппоро); Scopus Author ID: 56471951500; ORCID

Финке Петер, доктор PhD, профессор Института Макса Планка, университет Цюриха (Швейцария, Цюрих); Scopus Author ID: 55124700300

Ответственный редактор

Муканова Гюльнар Кайроллиновна

Научные редакторы

Касымова Дидар Бейсенгалиевна

Мурзаходжаев Куаныш

Ответственный секретарь

Мурзаходжаев Куаныш Мадиевич

Технический секретарь

Зикирбаева В.С.

Editorial Team

Editor-in-Chief

Kabuldinov Ziyabek Ermukhanovich – Doctor of Historical Sciences Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Director of Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Almaty, Kazakhstan) E-mail: kabulzia@rambler.ru

Profile link: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56195670100>

Editorial board members

Abil Erkin Amanzholovich, doctor of historical sciences, professor, director of the Institute of history of state of the Republic of Kazakhstan (Republic of Kazakhstan, Astana); Scopus Author ID: 55801644900; ORCID

Abusseitova Meruert Khuatovna, doctor of historical sciences, professor, corresponding member of the National Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan; director of the Republican information center for studies of the historical materials (Republic of Kazakhstan, Almaty); Scopus Author ID: 57208107912; ORCID

Alimbay Nursan, candidate of historical sciences, professor; chief researcher of the C. Valikhanov Institute of history and ethnology of the Republic of Kazakhstan (Republic of Kazakhstan, Almaty). Scopus Author ID: 55860087100; ORCID

Azhigali Serik Yeskendirovich, doctor of historical sciences, professor, chief researcher, emeritus head of the department of ethnology and anthropology of the Institute of history and ethnology of the Republic of Kazakhstan (Republic of Kazakhstan, Almaty); Scopus Author ID: 57478728700; ORCID

Ismagulov Orazak Ismagulovich, doctor of historical sciences, professor, academician of the National Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan, corresponding member of the Bologna Academy of sciences (Bologna, Italy), head of the physical anthropology laboratory of the National museum of the Republic of Kazakhstan (Republic of Kazakhstan, Astana); Scopus Author ID: 22979625700; ORCID

Krupa Tatiana Nikolaevna, Researcher at the Research Laboratory of Experimental Archaeology, Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan, Margulan Centre, Head of the International Research Laboratory "YMAI" (Kazakhstan – Ukraine); ORCID

Kumekov Bolat Eshmukhambetovich, doctor of historical sciences, professor, academician of the National Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan; director of the Internal institute of Kypshak studies of the al-Farabi Kazakh national university, professor of Gumilev L. Eurasian national university (Republic of Kazakhstan, Almaty); Scopus Author ID: 57193858171; ORCID

Kushkumbayev Aibolat Kairslyamovich, doctor of historical sciences, chief researcher of the regional studies department of the Gumilev L. Eurasian national university (Republic of Kazakhstan, Astana); Scopus Author ID: 57202775542; ORCID

Morrison Alexander, PhD, professor New College, Oxford (Great Britain, Oxford); Scopus Author ID: 35794760200; ORCID

Muktar Abilseit Kapizovich, Director of the State Historical and Cultural Museum-preserve "Saraishyq" - Doctor of Historical Sciences, Professor; Scopus Author ID: 57193092619; ORCID

Myong, Soon-ok, doctor of anthropology, associate professor (Republic of Korea, Seoul); Scopus Author ID: 56720218700; ORCID

Muminov Ashirbek Kurbanovich, doctor of historical sciences, arabist, professor; consultant of the General director on organizational affairs OIC (Central Asia), (Turkey, Istanbul); Scopus Author ID: 56409722900; ORCID

Omer Cul, doctor of social sciences, professor of Istanbul university (Turkey, Istanbul); ORCID

Ono Ryosuke, PhD, anthropologist Waseda University (Japan, Tokyo);

Outram Alan, Doctor of archeology, professor, Department of Archaeology and History, University of Exeter (Exeter, UK); Scopus Author ID: 8954776500; ORCID

Peter Finke, PhD, professor of the Max Planck institute, Zurich university (Switzerland, Zurich); Scopus Author ID: 55124700300

Sadvokassova Zakish Tleukhanovna, doctor of historical sciences, professor; chief researcher of the C.C. Valikhanov Institute of history and ethnology of the Republic of Kazakhstan (Republic of Kazakhstan, Almaty); Scopus Author ID: 56682843400; ORCID

Saidov Ilkhomjon Mukhiddinovich, doctor of historical sciences, professor (Samarkand, Uzbekistan); ORCID

Uyama Tomohiko, PhD, professor of the Slavic-Eurasian researches Center of Hokkaido University (Japan, Sapporo); Scopus Author ID: 56471951500; ORCID

Vuilleminot Anne-Marie, doctor of anthropology, professor of the Catholic university of Luven, (Belgium, Luven); Scopus Author ID: 36679419300; ORCID

Executive Editor

Mukanova Gyulnar

Scientific Editors

Kasymova Didar

Murzakhodzhayev Kuanysh

Executive Secretary

Murzakhodzhayev Kuanysh

Technical secretary

Zikirbayeva V.S.

ӘДІСНАМА / METHODOLOGY / МЕТОДОЛОГИЯ

Published in the Kazakhstan

Otan tarikh

Has been issued as a journal since 1998

ISSN: 1814-6961 (Print)

ISSN: 2788-9718 (Online)

Vol. 26. Is. 4, pp. 670-682, 2023

Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20

https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_26_4_670-682

ПОЛИТИЧЕСКИЕ РЕПРЕССИИ КАЗАХСТАНСКИХ БЕЖЕНЦЕВ 20–30-Х ГГ. XX В. И ПРОБЛЕМЫ РЕАБИЛИТАЦИИ

Кулгазира Балтабаева¹, Сауле Аукеновна Жакишева²

¹Кандидат исторических наук, Исполнительный директор Ассоциации выпускников Казахского национального университета им. Аль-Фараби, пр. Аль-Фараби 71, 050040, г. Алматы, Республика Казахстан

<https://orcid.org/0000-0002-6641-5802>. E-mail: kulgazira_777@mail.ru

²Казахский национальный университет им. Аль-Фараби (д. 71, пр. Аль-Фараби, 050040 Алматы, Республика Казахстан)

доктор исторических наук, профессор

<http://orcid.org/0000-0002-0319-298X>. E-mail: adiconilau@mail.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2023

© Балтабаева К.Н., Жакишева С.А., 2023

Аннотация. *Введение.* История и суть «беженского вопроса» представлены в контексте функционирования механизмов репрессивной политики советских органов. *Цели и задачи исследования.* Изучить причины, масштабы, направления беженского потока, политику советской власти по отношению к беженцам. *Заключение.* Международные акты о статусе и правах беженцев, на которых базируется современная Конвенция, в трагическое для Казахстана и его народа время уже существовали, но к казахстанским беженцам они не применялись. Международное сообщество не могло решить проблему беженцев из Советского Союза в силу ограниченности возможностей и приоритета других вопросов формирующейся новой системы международных отношений. Предлагается принять отдельный Закон Республики Казахстан «О беженцах, покинувших территорию Казахстана в годы политических репрессий». Масштаб вынужденной миграции в 1930–1932 гг. впервые оценивается в диапазоне от 1,8 млн до 2 млн чел, в том числе эмиграционные потери – 200 тыс. человек.

Ключевые слова: казахи, беженцы, политические репрессии, реабилитация, журнал «Ұлт жады» / Национальная память / National memory

Благодарности: Статья подготовлена в рамках реализации гранта Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Массовые политические репрессии в Казахстане в 20–50-х гг. XX в. и процессы реабилитации: создание единой базы данных» (№ OR11465470).

Для цитирования: Балтабаева К.Н., Жакишева С.А. Политические репрессии казахстанских беженцев 20–30-х гг. XX в. и проблемы реабилитации // Отан тарихы. 2023. Т. 26. 3. С. 670-682. (Рус.) DOI: [10.51943/2710-3994_2023_26_4_670-682](https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_26_4_670-682)

XX Ғ. 20–30 ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚАЗАҚ БОСҚЫНДАРЫНА ЖАСАЛҒАН САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІН ЖӘНЕ АҚТАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Кулгазира Балтабаева¹, Сауле Әукенқызы Жәкішева²

¹Тарих ғылымдарының кандидаты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Түлектер қауымдастығының атқарушы директоры (Әл-Фараби даңғ., №71, 050040, Алматы қ., Қазақстан Республикасы)

<https://orcid.org/0000-0002-6641-5802>. E-mail: kulgazira_777@mail.ru

²Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті (71-үй, Әл-Фараби даңғылы, 050040 Алматы, Қазақстан Республикасы)

тарих ғылымдарының докторы, профессор

<http://orcid.org/0000-0002-0319-298X>. E-mail: adiconilau@mail.ru

Андатпа. *Kipicne.* Мақалада кеңес одағы кезеңіндегі қуған-сүргінге ұшыраған «босқын мәселесі» тарихи тұрғыдан талданады. *Мақсаты мен міндеті.* Кеңес өкіметінің саясаты мен босқындарға көзқарасы, сонымен қатар босқындардың паналаған бағыттары, көлемі, себеп-салдарын анықталады. *Нәтижелер.* Қазіргі Конвенцияға негізделген босқындардың мәртебесі мен құқықтары туралы халықаралық құжаттар Қазақстан мен оның халқы үшін бұрыннан болған, бірақ олар қазақ босқындарына қолданылмаған. Халықаралық қоғамдастық Кеңес Одағының босқындар мәселесін мүмкіндіктердің шектеулілігіне және халықаралық қатынастардағы жаңа жүйенің пайда болуы мен басқа мәселелерінің басымдылығына байланысты шеше алмады. «Саяси қуғын-сүргін жылдарында Қазақстан аумағынан кеткен босқындар туралы» Қазақстан Республикасының жеке Заңын қабылдау ұсынылады. 1930-1932 жылдардағы мәжбүрлі көші-қон ауқымы алғаш рет 1,8 млн-нан 2 млн адамға дейінгі диапазонда бағаланады, оның ішінде эмиграциялық шығындар – 200 мың адам.

Алғыс: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің "XX ғасырдың 20-50 жылдарындағы Қазақстандағы жаппай саяси қуғын-сүргін және оналту процестері: бірыңғай деректер базасын құру" грантын іске асыру шеңберінде дайындалды (№ OR11465470).

Дәйексөз үшін: Балтабаева К., Жәкішева С.Ә. XX ғ. 20–30 жылдардағы қазақ босқындарына жасалған саяси қуғын-сүргін және ақтау мәселелері // Отан тарихы. 2023. Т. 26. 4. С. 670-682. (Орыс.) DOI: 10.51943/2710-3994_2023_26_670-682

POLITICAL REPRISALS OF KAZAKH REFUGEES IN THE 1920–1930S. XX CENTURY AND PROBLEMS OF REHABILITATION

Kulgazira Baltabayeva¹; Saule A. Zhakisheva²

¹Candidate of Sciences (History), Executive Director, Alumni Association of the Al-Farabi Kazakh National University (71 Al-Farabi Ave., 050040, Almaty, Kazakhstan)

<https://orcid.org/0000-0002-6641-5802>. E-mail: kulgazira_777@mail.ru

²Al-Farabi Kazakh National University (71, Al-Farabi Av., 050040 Almaty, Republic of Kazakhstan)

Doctor of Historical Sciences, Professor

<http://orcid.org/0000-0002-0319-298X>. E-mail: adiconilau@mail.ru

Abstract. *Introduction.* The history and essence of the “refugee question” are presented in the context of the functioning of the repressive policies of Soviet authorities. *The aim and objectives* of the research are to examine the causes, scale and directions of the refugee flow, as well as the policies of the Soviet government towards refugees. *Conclusion.* International acts on the status and rights of refugees, on which the modern Convention is based, already existed during the tragic time for Kazakhstan and its people, but they were not applied to Kazakh refugees. The international community could not solve the problem of refugees from the Soviet Union due to limited capabilities and prioritization of other issues in the emerging new system of international relations. It is proposed to adopt a separate law of the Republic of Kazakhstan on refugees who left the territory of Kazakhstan during the years of political reprisals. The scale of forced migration in 1930–1932 is estimated for the first time to be in the range of 1.8 to 2 million people, including emigration losses of 200 thousand people.

Keywords: Kazakhs, refugees, political repression, rehabilitation, “Ult Zhady” magazine / National memory

Acknowledgements: The article was prepared within the framework of the grant of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan "Mass political repression in Kazakhstan in the 20-50s of the XX century and rehabilitation processes: creation of a unified database" (№ OR11465470).

For citation: Baltabayeva K., Zhakishева S. Political repressions of Kazakh refugees in the 1920–1930s. XX century and problems of rehabilitation // *Otan tarihy*. 2023. Vol. № 4. Pp. 670–682 (in Rus.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_26_670-682

Введение. Под беженцами из Казахстана мы понимаем мигрантов, которые были вынуждены сменить местожительство под воздействием политических репрессий, преследований и других агрессивных факторов политического, социально-экономического и духовного характера. В целях всестороннего изучения и решения вопросов реабилитации жертв политических репрессий Указом Президента РК К.-Ж.К. Токаева № 456 от 24 ноября 2020 г. создана Государственная комиссия по полной реабилитации жертв политических репрессий. Под ее эгидой в частности, изучается и проблема беженцев 20–30-х гг. XX в.

Материалы и методы. В качестве источниковой базы выступили документы, выявленные в архивах РК, ведомственных архивах КНБ РК, МВД РК, в том числе рассекреченные в 2022–2023 гг. Причем большинство ценных документов Казкрайкома ВКП (б) и ОГПУ (Объединенное государственное политическое управление) касательно беженской проблемы имело специальный гриф «Совершенно секретно», «Строго секретно. Особая папка». «Не подлежит оглашению», «Хранить безусловно наравне с шифром», «Секретно. Подлежит возврату», «Обеспечьте подпиской о неразглашении содержания». Большое внимание уделено статистическим материалам, аналитическим справкам, спецсводкам, протоколам тройки ОГПУ. Многие источники из архивов Узбекистана, Таджикистана, России являются новыми, не введенными в научный оборот. В статье применены междисциплинарный подход, общенаучные и специально-исторические методы.

Обсуждение. Казахстан сталкивался с феноменом массового беженства и этнической миграции не один раз в своей истории. Так, основоположник казахской диаспорологии Г.М. Мендикулова относит к военно-политическим беженцам всех людей, покинувших после поражения восстания 1916 года родину, спасая от физического уничтожения близких и родных (Мендикулова, 1997:85). В России были подготовлены сборник «Гонимые голодом: Документы о судьбе десятков тысяч казахов, бежавших в Сибирь в начале 30-х годов» (1995), а также монография «Казахи – беженцы от голода в Западной Сибири. 1931–1934», изданные в Казахстане (Малышева, Познанский, 1999). К сожалению, некоторые документы из названного сборника на данный момент недоступны исследователям в архиве. В 2023 г. в Бишкеке вышел сборник документов о казахских беженцах в Кыргызстане в 1932–1933 г. (Ашаршылык в Казахстане, 2023).

Беженский вопрос так или иначе присутствует в изданиях по коллективизации и оседанию (Абылхожин, 1989), голоду, народным восстаниям и протестам (Омарбеков, 2003), формированию мировой казахской диаспоры (Мендикулова, 1997; Мендикулова, 2006), в том числе в Иране и Афганистане (Жеменей, 2012), в Таджикистане (Нуралиев, 2016), политическим репрессиям в Казахстане (Койгелдиев, 2009) и за его пределами (Казахи в Средней Азии, 2022).

Отметим также вклад ученых Москвы (Жиромская и др., 1996), Барнаула (Наземцева, 2010), Новосибирска (Аблажей, 2014), Красноярска (Дацышен, 2023). В их работах содержится статистика по беженцам разных национальностей, подробный анализ пребывания в Китае, репатриации и реэмиграции. Проф. Университета штата Мэриленд (США) Сара Камерон, опираясь на научные исследования на казахском, русском и английском языках, широкую документальную базу смогла продемонстрировать как политику насилия власти над народом, политические последствия бегства казахов из собственной автономной республики, взаимосвязь бегства и хозяйственно-политических кампаний и голода, так и стратегию выживания беженцев в принимающем обществе (Камерон, 2023).

Бегство людей от произвола и голодной смерти режимом прикрывалось традиционным названием – кочевничество. В большинстве научных трудов прочно закрепились термины карательной практики органов большевистской власти – «откочёвка», «откочевники», причем

независимо от национальности и образа жизни беженцев (оседлого или кочевого). Новое понятие «вынужденные беженцы» вместо «откочевники» предложено Подкомиссией по методологии (рук. канд. юр. наук С.А. Касымов) Госкомиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий. Были сформированы республиканская и региональные группы «по беженцам» (К.Н. Балтабаева, Р.К. Айдарбаева, Ш.Б. Тлеубаев, Б.Ж. Атантаева и др.). Впервые в отечественной науке издан сборник «Вынужденные беженцы» по материалам архивов Казахстана, России, Узбекистана (Материалы Госкомиссии, 2022). «Хочу поддержать своих казахских коллег, чтобы называли вещи своими именами, голодающих называли голодающими и беженцами. ...Нейтральный термин «откочевники» был введен комсваппаратом... Мол, во всем виноваты кочевники, которые в это время кочевали туда-сюда», – заявил проф. З.К. Курманов из Кыргызстана (Курманов, 2022: 25).

Приведенный историографический обзор, который не претендует на завершенность и полный охват проблемы, позволяет судить о возможностях дальнейшего изучения беженской проблемы на новой методологической и источниковой базе.

Результаты. Бегство населения в пределах и за пределы Казахстана, и в первую очередь казахов, партийные и советские органы произвольно обозначали термином «откочевники», вынужденную миграцию называли «наплывом», «приливом», «стихийным/массовым переселением», «неорганизованным отходничеством», «нелегальной перекочевкой». При вооруженных столкновениях, когда главы семей защищали семью, близких и земляков, свою собственность на скот и имущество, они с подачи чекистов и пограничников превращались из беженцев в «бандглаварей» и «вооруженную банду». Турар Рыскулов в письме от 9 марта 1933 г. на имя И.В. Сталина, Л.М. Кагановича, В.М. Молотова, говоря о беженцах-казахах внутри СССР численностью 240 000 человек, со знанием дела особо подчеркнул: «Это не просто кочевание (которое обычно происходит летом на небольшое расстояние и при наличии скота), а в значительной части бегство голодных людей в поисках пропитания» (Советское руководство, 1999:205).

Рассекреченные Госкомиссией документы архивов МВД и КНБ РК свидетельствуют, что бежали скотоводы и хлеборобы, сельчане и горожане и в осенний, зимний периоды, без скота, без скарба, без продовольствия, что грозило им гибельными последствиями в пути и в новых местах вселения. «Дорога отвратительная, бураны, открытая степь, населенных пунктов нет. ...Астрахань просим выставить заслон в Красноярском районе», – докладывает 6 марта 1931 г. Гурьевский оперативный сектор в ПП ОГПУ в Казахстане касательно выступлений аулов Джангалинского района против сдачи скота (АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 5052. Л. 239-240).

В первых числах октября 1930 г. 40 хозяйств (семей) Каратальского, Малай-Сарийского и Октябрьского районов при переходе в Китай были перебиты пограничной охраной и Талды-Курганским коммунистическим отрядом, хотя по признанию ОГПУ никакого сопротивления со стороны казахов и не было. Удалось бежать и остаться живыми лишь 9-ти хозяйствам (ЦГА РК. Ф. Р-44. Оп. 12. Д. 492. Л. 53–56 об.). Причиной бегства являлось неправильное распределение плана хлебазаготовок между дворами.

Под нажимом хлебо-, мясозаготовок, раскулачивания 1930-1931 гг., внутрикраевого выселения 3 000 кулацко-байских хозяйств на основе решения Бюро Казкрайкома от 11 мая 1932 г. были вынуждены покинуть КазАССР представители разных этносов (ГАОЖ. Ф. 14–П. Оп. 1. Д. 61. Л. 12). Так, дунгане и уйгуры в основном бежали в Синьцзян и Киргизию, узбеки и киргизы – в свои этнические территории в Средней Азии, каракалпаки – в Туркмению, русские, украинцы, белорусы, мордвины, поляки и др. – в Россию, Украину, а группа немцев бежала в Маньчжурию из Восточного Казахстана (СГА КНБ РК. Ф. 9. Оп. 1. Арх. № 312. Л. 110).

Власти, не считаясь с экономической трансформацией скотоводческого хозяйства, произвольно выделили свыше 50 кочевых и полукочевых районов, из которых, по версии чекистов, 14 были развалены. «Развалы их, главным образом определяются резким снижением поголовья скота (в ряде районов на 85% и больше), сокращением посевных площадей, массовыми откочевками населения и высокой смертностью на почве голода и эпидемий» (СГА КНБ РК. Ф. 1. Гр. 8. Арх. № 202. Л. 1) – так трагедия народа, государства и общества была свалена на местных коммунистов, беспартийных исполнителей указаний Центра, которые «скатились на путь предательства», став «паразитическим элементом». В 24-х районах были подвергнуты групповому аресту и преданы суду по состоянию на 27 февраля 1933 г. 577

руководителей и активистов аульно-районного масштаба, якобы занимавшихся организацией бегства и развалом колхозов (Подсчитано по: СГА КНБ РК. Ф. 1. Гр. 8. Арх. № 202. Л. 1–25). Из 26 арестованных в Чубартавском районе 22 человека (84,6%) были приговорены к расстрелу. По двум районам – Павлодарскому и Батпакаринскому – были проведены аналогичные групповые аресты. Только по одному Кегенскому району бежали в Синьцзян за 1931-1932 гг. 8 025 хозяйств и 158 членов и кандидатов ВКП (б) (СГА КНБ РК. Ф. 1. Гр. 8. Арх. № 202. Л. 13).

Под напором коллективизации, принявшей жесткие формы, во многих случаях казахи стали размещаться на новых для себя территориях: Дагестан, Республика немцев Поволжья, Калмыкия, Башкирия, Дальний Восток и др. Вместе с тем значительная часть казахов была насильственно переселена в отдаленные малообжитые районы РСФСР (Жиромская и др., 1996:93).

Партийными и советским органами бегство населения за «кордон», в частности, в Китай, Иран, Афганистан, Монголию расценивалось как предательство, сопротивление власти со всеми вытекающими последствиями для жизни и безопасности беженца и его семьи.

8 апреля 1931 г. было принято секретное распоряжение Западно-Сибирского крайисполкома председателям райисполкомов об установлении контактов с советскими органами КазАССР «по вопросам бегства отсюда кулаков и зажиточных» и «прекращению наплыва» (ГАНО. Ф. Р-47. Оп. 5. Д. 124. Л. 4). Фактически до конца 1933 г. действовало требование по обратному выселению беженцев в районы исхода. Бегство не спасло имущие слои от конфискации скота и отчуждения имущества за пределами КазАССР (СГА ДКНБ РК по Павлодарской обл. Ф. 9. Оп. 1. Арх. № 6. Л. 147-148).

Отмечались массовые факты гибели беженцев от холода, истощения, инфекционных заболеваний, убийств, а также многочисленная гибель детей и пожилых лиц, преднамеренное оставление родителями детей в дороге, у чужого порога, в советских учреждениях. Такова была их «душераздирающая стратегия выживания» (Камерон, 2023: 267). Как известно, аул до революции не был знаком с такой социальной проблемой, как детская беспризорность. Больших размеров достигли смертность, нищенство, попрошайничество, воровство, большинство казахов оказались в положении люмпен-пролетариата (ЦГА РК. Ф. 135. Оп. 1. Д. 108. Л. 58–60об.).

В докладной записке органов юстиции Западно-Сибирского края о борьбе с проявлениями преступлений, совершенных в отношении казахов-беженцев, было подчеркнуто, что, по неполным сведениям за 1932 г., за проявление великодержавного шовинизма по краю привлечено 273 человека, из них кулаков и зажиточных – 34, единоличников – 111, колхозников – 72, должностных лиц – 56 (ГАНО. Ф. Р-47. Оп. 5. Д. 174. Л. 184–187). Признано, что имеются случаи административного возвращения беженцев «под вооруженным конвоем», «спецконвоем». Так, из Славгородского района переброслено около 1 600 человек (АП РК. Ф. 719. Оп. 4. Д. 84. Л. 13). В сибирской организации продовольствием снабжать отказались, в результате на обратной дороге в Павлодар за 5 дней умерло 117 беженцев.

О неимоверном наплыве в Киргизию голодных, разоренных, погибающих от нищеты казахов написал Сталину 19 марта 1933 г. учитель Бейше Турусбаев. Беженцы прибывали не только из соседних Алма-Атинской и Джамбулской областей, но и из Восточного, Центрального и Северного Казахстана. Турар Рыскулов, в течение весны 1933 г. направил 4 правительственных телеграммы председателю СНК Киргизской АССР Юсупу Абдрахманову об обустройстве беженцев и имевшей место практике административного их выселения (Плоских, 2017:24). Из-за того, что беженцев считали за хозяйства и включали в план хлебозаготовок, республика, безусловно, старалась избавиться от них.

В Узбекской ССР на июль 1933 г. численность постоянных работников среди беженцев была незначительной. Казахи занимались извозным промыслом и временно привлекались на сельскохозяйственные работы. Во многих документах особо подчеркнуто, что беженцы попрошайничают, нищенствуют, не имеют постоянной работы, пополняя ряды деклассированного элемента.

Каракалпакия была своего рода воротами для продвижения беженцев в другие регионы Узбекистана и в Туркмению. Не случайно, архивная статистика за короткий промежуток времени крайне изменчива и трудно поддается своду. Беженцы из Казалинского, Аральского,

Челкарского, Темирского, Табынского, Актюбинского районов были зафиксированы в Тахтакупырском, Турткульском, Кегейлийском, Караузьяском, Ходжелыйском, Шабадском, Чимбайском, Кипчакском районах.

Уполномоченные Казахского правительства, прибывшие 20 августа 1933 г. в районы сосредоточения беженцев, отмечали, что казахи в Каракалпакии в громадном большинстве лишились скота и имущества, превратившись «в не организованную, голую, голодную, нищенствующую, в буквальном смысле этого слова, массу. Они стихийно двигались по всем районам Каракалпакии, покрывая пути своего движения свежими могилами, а часто и трупами. Особенно много погибло детей. Последнее видно из того, что семьи возвращенных нами откочевщиков отличаются крайне малым количеством детей до 10 лет» (АП РК. Ф. 719. Оп. 4. Д. 1406. Л. 48). Местная власть была единодушна в том, чтобы все беженцы вернулись обратно в Казахскую АССР.

Массовое бегство казахов в Туркменистан архивные документы фиксируют с 1930-1931 гг. Если в Ходжелыйском районе Каракалпакии в 1930-1931 гг. остались до 2 000 казахских беженских хозяйств, то за этот же период 7 000 хозяйств прибыли в Порсинский, Куня-Ургенчский и Красноводский районы, хотя были и хозяйства, «которые уже несколько лет живут в пределах Туркмении и Каракалпакии» (СГА КНБ РК. Ф. 9. Оп. 1. Арх № 493. Л. 4.). В 1934 г. в Мангистауском районе осталось всего 15 тысяч человек. Беженцы образовали в Туркменистане казахские районы Красноводской и Ташаузской областей и населенные пункты с казахским населением в Ашхабадской, Марыйской и Чарджоуской областях.

По директиве секретаря ЦК КП (б) Туркмении Чары Великова, Куня-Ургенчский райисполком отказался от руководства созданными 4 аулсоветами для казахского населения, были распущены несколько казахских колхозов. Однако казахи должны были сдавать государству шерсть (а иногда и просто отбирали ее), вовлекались в контрактацию верблюдов для перевозки хлопка, хлеба, но им было отказано в снабжении хлебом и промтоварами, а расчеты проводились не своевременно (как впрочем и в Казахстане).

Власти Туркмении также настаивали на возвращении казахов в Казахскую республику. Направленные в Туркмению от правительства КазССР комиссии сводили свою работу среди беженцев «в основном к учету хозяйств и скота». 19 января 1932 г. на собрании в присутствии свыше 800 человек после доклада уполномоченного СНК КазАССР Астахова жители 14-го аулсовета заявили: «Ехать в Казакстан и умирать там с голоду мы не желаем. Мы и так там голодали 3 года». После такого ответа, представитель правительства заявил: «Мы вас заставим переселиться. Не поедет сами, силой погоним». После этого из Куня-Ургенчского района в Хиву ушло до 400 семей, из Порсинского района в Шавадский район (Хорезм) – до 300 хозяйств. Безрезультатно действовала и комиссия А. Асылбекова, заявившая туркменской стороне, что «казахское правительство обнищавших казахов не примет» (ЦГА РК. Ф. Р-5 рсч. Оп. 21 рсч. Д. 61. Л. 7).

Казахская АССР/ССР не имела общую административную границу с советским Таджикистаном, тем не менее беженцы достигали отдаленную от степи территорию Таджикской республики. Перед беженцами в Таджикистане были 2 варианта обустройства: остаться здесь, или перейти границу в Афганистан. Многие беженцы работали в Хатлонской области на Вахшстрое, который в сентябре 1931 г. был объявлен Всесоюзной ударной стройкой, куда приезжали представители КазАССР для организации работы по возвращению казахов на прежнее место жительства, что вызвало появление потока заявлений-жалоб беженцев (ГА РТ. Ф. 3. Оп. 18. Д. 39. Л. 113 и об.)¹.

Как следует из исследований профессора А. Нуралиева, в архивных фондах Государственного Комитета национальной безопасности Таджикистана имеются сведения о репрессии членов семей беженцев из Южного Казахстана. В 1928 г. был вынужден тайно поселиться в Курган-Тюбинской области известный религиозный деятель Бабай (Бабарахым или Рахымбаба) Жунусулы. В 1937 г., когда Бабай ишан достиг 80-летнего возраста, органы НКВД арестовали его сыновей – Калымбета и Абдуали (Абдали). Бабаев Калымбет родился в 1895 г. в Кызыл-Ординской области. 11 сентября 1937 г. ему было предъявлено обвинение по ст. 58 и ст. 62 УК Таджикской ССР. Тройка УГБ НКВД вынесла решение о высшей мере

¹Этот документ из ГА РТ предоставлен к.и.н. М.Ч. Калыбековой, г. Алматы.

наказания. Приговор о расстреле приведен в исполнение 15 сентября 1937 г. Бабаев Абдуали, 1900 г. р., уроженец аула № 7 Кзыл-Ординской области был осужден тройкой УГБ НКВД 6 декабря 1937 г. на 8 лет лишения свободы.

К концу 1930 г. беженство в той или иной мере охватило почти все районы Казахской АССР. По данным ОГПУ, в Западный Китай и Афганистан держали опасный путь 83 000 хозяйств, и если принять в среднем 4-5 человек (душ) на семью, тогда выйдем на цифру 332 000–415 000 человек. Подтверждением могут служить данные о возвращении из Китая с середины 50-х годов до 1963 г. включительно 355 000 человек (Төлепбаев, Осипов, 1989:3).

По версии Т. Омарбекова, в 1930–1933 гг. Синьцзян принял 60 тыс. казахов (Омарбеков, 2003: С. 272). По мнению Р. Конквеста, в годы массового голода в Китай бежали 200 тыс. человек (Конквест, 1990). Китайские власти, не церемонясь, арестовывали беженцев даже в присутствии советских дипломатов. В показаниях обвиняемого Аблайханова Мадаляхана за 1937 г. содержится не только информация о консолидации беженцев и их руководителей, но и о репрессиях против них. Так, «Саянов был арестован китайскими властями, затем расстрелян» (СГА КНБ РК. Ф. 9. Оп. 1. Арх. № 305. Л. 263).

Получив из Урумчи распоряжение правительства о высылке беженцев, китайские пограничные власти в течение весны 1930 г. насильно выселили около 2000 беженцев-казахов, а за год (без данных по Лепсинскому, Чиликскому, Малай-Сарийскому районам) передали советской стороне 3246 беженцев. Казкрайком 14 марта 1930 г. принял решение: «Баев-зачинщиков и руководителей перехода границы, переданных китайскими властями на территорию СССР, немедленно подвергнуть аресту, с конфискацией всего имущества» (АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 2969. Л. 36). Консул СССР подтверждал в Москву: «Беженцы настолько напуганы суровыми наказаниями, применявшимися на нашей стороне за уход в Китай, что ни за что добровольно не желают возвращаться на советскую территорию и выселение производилось обычно военной силой (АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 4577. Л. 1–4). 9 марта 1931 г. китайские власти в районе Сумбе передали 223 семейства в составе 1200 человек, бежавшие из СССР (АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 3336. Л. 16-17).

Преследуя беженцев, советские пограничники неоднократно нарушали государственную границу, вторгаясь в пределы Китая, чем значительно обостряли отношения с провинциальным правительством. Консул СССР в Кульдже информировал 31 января 1931 г. Народный комиссариат иностранных дел и Ф.И. Голощекина, что в течение 1930 г. по границе с Илийским округом было убито более 1000 беженцев, намеревавшихся нелегально перейти границу. В конце марта 1931 г. были убиты на китайской территории 10 беженцев-казахов, в том числе 5 детей и 2 женщины, которые завершали переправу через реку Хоргос. В результате другого боя пограничников с бегущими в сторону Китая было убито в районе перевала Чижим 25 казахов. Зная о проводимых бесчинствах на границе, советская власть мер по их исключению не принимала. Иметь родственников в Китае означало быть в списке ОГПУ неблагонадежных граждан, а во время следствия и репрессивных мер это обстоятельство усугубляло «вину» человека.

На другом конце республики советская власть также принимала меры против протестующего народа. Так, 25 марта 1930 г. в документах ОГПУ зафиксировано, что из числа бежавших из Уральского округа задержано и предано суду 50 человек, остальные разыскиваются, а также с целью предотвращения бегства на границах Уральского, Актюбинского, Гурьевского и Астраханского округов выставлены вооруженные заслоны.

В 1933 г. из Чуйского района около 5 000 хозяйств бежали в Киргизию и ОГПУ привлекло к судебной ответственности 21 человек из числа организаторов бегства, в т. ч. 9 человек были приговорены к высшей мере социальной защиты – расстрелу (СГА КНБ РК. Ф. 1. Гр. 8. Арх. № 210. Л. 25). Беженец в Киргизию Косубаков Чапчек был арестован 28 апреля 1931 г. и осужден Особым Совещанием ОГПУ по ст. 58-2 и 59-2 УК. Он был лишен права проживания в Казахстане и Средней Азии сроком на 3 года (СГА ДП г. Алматы. Ф. 20. Оп. 1. Д. 95. Л. 44).

Следует подчеркнуть, что рассекреченные архивные документы свидетельствуют, что главы семей самовольно переселившиеся внутри одной области республики и за его пределы, подвергались репрессиям по ст. 82, 84 и ст. 58, 59-3 УК РСФСР. По нашему мнению, в статистику репрессий в число пострадавших следует включать всех без исключения членов

семей беженцев, как и высланных баев, ибо члены семьи, дети были лишены своей части собственности, а значит и права наследования.

Внесудебные репрессии против беженцев практиковались и за пределами Казахской АССР. Так, 17 февраля 1932 г. казахи-беженцы из кишлака Кызыл Су (Таджикистан) вступили в бой с советскими пограничниками при переходе границы в Афганистан. Пограничники рапортовали о победе над «противником»: убито 10 мужчин, 7 женщин и 1 ребенок. Ранено 2 мужчин и 2 детей, захвачено 48 человек и трофеи. Пархарская комендатура арестовала 8 человек активных членов «антисоветской» группировки и предала суду тройки при ПП ОГПУ в Средней Азии (Трагедия среднеазиатского кишлака, 2006: 512).

Расстрел пограничниками беженцев, безоружных женщин и детей оставался безнаказанным, известны лишь единичные случаи их увольнения со службы. ОГПУ не отрицало, что были «случаи незаконного, неправильного применения оружия как в отношении безоружных откочевщиков, так и в отношении отдельных арестованных и плененных». Однако в отношении подсудности работники ГПУ были выделены и дела о такого рода преступлениях рассматривались только Коллегией ОГПУ. В целом «борьба с откочёвками» ставилась в большую заслугу ОГПУ перед правящей партией (АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 5207. Л. 59-60).

Органы ОГПУ–НКВД КазАССР/ССР практиковали не только информационные запросы на беженцев в соседние республики, края, области, но и организовывали насильственное возвращение обратно в районы исхода. Так, допросы беженцев из Южного Казахстана – представителей духовенства были проведены в начале 1930 г. в Ташкенте с последующей отправкой в Казахстан, на репрессии по ст. 58 УК (Койгелдиев, 2009:201-202). На территории концентрации беженцев в Узбекистане спецоперациями ОГПУ был изъят «каэр актив байства» и по версии чекистов было налицо «наличие руководства откочёвками со стороны казахских националистов в Ташкенте», ибо в 1928 г. в Узбекистане якобы создается крепко спаянная организационно-действующая «Группа спасения Казакстана», «открыто выражающая недовольство национальной политикой партии в Казакстане, с нападками, в первую очередь, на Краевое руководство. Основной задачей к[онтр]-р[еволюционная] организация ставила: разрушение экономической мощи Казакстана путем организации массовых откочетов, вредительство в колхозах и водном хозяйстве, а также развал хлопководческого хозяйства».

Развязка наступила осенью 1937 г., когда многие партийные и советские работники казахской национальности в Ташкенте и на Чирчикстрое были огульно обвинены в организации бегства населения, членстве в контрреволюционной организации «Спасения Казахстана» или ранее в партии Алаш и заключены в концлагеря на длительные сроки. Эта же участь постигла беженцев из Казахстана 1920 г. в Китай и Монголию, а также начала 1930-х гг. – в Узбекскую ССР и Каракалпакию.

Документы Государственного архива новейшей истории Иркутской области свидетельствуют о репрессиях против организаторов бегства. Так, в справке Особого отдела НКВД по Восточно-Сибирскому краю «По делу об организаторах массовых откочетов казакского населения и байского элемента из КАССР в пределы Восточной Сибири и Дальнего Востока в к[онтр]-р[еволюционных] целях» подчеркнуто, что «руководители откочетов» за период с 1931 по 1934 г., как минимум 46 человек, были арестованы, но больше всего было арестовано казахов по этому делу в Восточно-Сибирском крае – 36 человек.

По требованию СССР беженцев насильно обратно выдавали советской стороне на монгольской и китайской границах. Чекисты проводили аресты беженцев из Казахстана и России на территории Китая. Показания от 26 апреля 1938 г. обвиняемого видного алашевца Раимжана Марсекова, находившегося с осени 1923 г. во второй эмиграции в Синьцзяне, по нашему предположению, является тому доказательством (СГА КНБ РК. Ф. 9. Оп. 1. Арх. № 305. Л. 192–210). О месте пребывания и связях Раимжана Марсекова органы НКВД интересовались, в частности, в Ташкенте на допросе 23 августа 1937 г. Бобкина Бидахмета – беженца, бывшего купца 2-й гильдии (Архив СГБ РУз. Ф. П–14683. Л. 17). По воспоминанию его внуки Халимы Бекмухамедовой: «В Ташкент приезжали взрослые дети казахов (его земляков), которые в трудные годы бежали в Китай из Зайсана, а приехав позже на родину, нашли дедушку и навестили его в Ташкенте. Это послужило поводом, чтобы глухого старика забрать в НКВД, осудить его по политической статье и отправить в лагерь».

Как следует из протокола Тройки НКВД, Фида Ахмета Бобкина обвинили по ст. 66

(пропаганда или агитация, содержащие призыв к свержению, подрыву, ослаблению Советской власти или к совершению отдельных контрреволюционных преступлений..., а равно распространение, или изготовление, или хранение литературы того же содержания) и ст. 67 (всякого рода организационная деятельность, направленная к подготовке или совершению контрреволюционных преступлений, а равно участие в организации, образованной для подготовки или совершения одного из этих преступлений) УК Узбекской ССР. 10-летний срок пребывания в исправительно-трудовом лагере он должен был завершить в 84-летнем возрасте.

После ареста Фида Ахмета Бобкина в тюрьме Ташкента оказалась его дочь Айша, вдова алашевца Адамбека Бекмухамедова. Следствие по делу велось 11 месяцев, с 26 мая 1938 г. по 5 мая 1939 г. Лишь разоблачение в Москве наркома НКВД СССР Николая Ежова спасло ее. По признанию дочерей Бобкина: «После ареста Пидрахмета Бобкина сыновьям Хусаину и Анвару приходилось жить под страхом гонений и репрессий со стороны советской власти, так как они считались сыновьями врага народа, бывшего богатого купца». Хусаина не приняли в Среднеазиатский университет из-за социального происхождения, ему пришлось бежать в Каракалпакию. Общине земляков из Казахстана в Турткуле было оформлено чекистами в качестве контрреволюционной националистической организации. На суде в 1941 г. Хусаин виновным себя в антисоветской пропаганде и агитации не признал. Он был осужден Верховным судом Каракалпакской АССР по ст. 66 ч. 1 и ст. 67 УК Узбекской ССР (аналог ст. 58 УК РСФСР) на 8 лет лишения свободы (Архив СГБ РУз Ф. П-14683. Л. 505; 508)².

Судьбы членов родственных семей Фида Ахмета Бобкина (1863 г. – 10 января 1938 г.), Адамбека Бекмухамедова (1898–1930 гг.), Айши Бекмухамедовой (1899–1970 гг.) и Ермухана Бекмаханова (1915–1966 гг.) – своего рода хрестоматийный пример истории советского периода, репрессий по политическим мотивам, классовой, социальной, религиозной, партийной принадлежности, как во несудебном (ОГПУ–НКВД), так и судебном порядке. Зятья Фида Ахмета Бобкина были выходцами из семей духовных лиц и торе (чингизид), которых советская власть в своей репрессивной политике отнесла к категории АСЭ – антисоветских элементов.

За побег от репрессий в Киргизскую ССР в 1930 г. был осужден 28 сентября 1937 г. Тройкой УНКВД по Алма-Атинской области Рыскулбек Барымбаев на 10 лет лишения свободы. После возвращения из лагеря он стал добиваться реабилитации своего старшего родного брата Каная Боранбаева – первого прокурора Джетысуйской губернии в 1923–1924 гг., Народного комиссара юстиции и Прокурора Казахской АССР в 1924–1925 гг., внесшего большой вклад в репатриацию казахов-беженцев из Сынцзяна в 1918 и 1923 гг.

Влиятельный мулла Семипалатинска Габдулхак Гамалидинов бежал в Сынцзян, но в начале 1939 г. был арестован китайскими властями «за антиправительственную деятельность и погиб в тюрьме. По информации КГБ КазССР, Зият Шакаримов в Китае «возглавил антиправительственную националистическую организацию, за что китайскими властями был арестован и привлечен к уголовной ответственности» (СГА КНБ РК Ф. 9. Оп. 1. Арх. № 528. Л. 76).

Знакомая с протоколами Тройки УНКВД по Алма-Атинской области, встречаем обвинения арестованным в «организации откочевки в Западный Китай», наличие родственников, знакомых и земляков в эмиграции в Сынцзяне. Например, 31 августа 1937 г. Муваракшаев Бишир, 1897 года рождения, с. Лавар Чиликского района обвинялся в том, что выступил организатором «откочевки» в 1930 г. «забрал с собой 20 хозяйств, восхваляет жизнь в Западном Китае, систематически занимается агитацией за организацию откочевки в Китай». Он был приговорен к расстрелу.

В феврале 1935 г. был осужден в Туркменской ССР Народным судом Ашхабада на 2 года лишения свободы за нелегальный переход границы в Афганистан Бекарысов Аджибек, 1906 года рождения, казах, грамотный, сын бая-торговца, уроженец Карсакпайского района, имел среднее образование. Вторично, 21 августа 1937 г. Тройкой УНКВД по Алма-Атинской области он был обвинен в эмиграции в Афганистан в 1933 г., где якобы вступил в контрреволюционную националистическую организацию и собирал шпионские сведения. Приговорен к высшей мере наказания.

²Этот и другие документы предоставил д.и.н., проф. Р.Т. Шамсутдинов – руководитель Музея памяти жертв репрессий при Андижанском гос. университете им. З.М. Бабура.

В г. Ашхабаде, 25 сентября 1937 г. НКВД Туркменской ССР подверг допросу реэмигранта из Ирана, инженера-геолога Оразмухамбета Турмухамбетова, 56 лет, уроженец местечка Кзылсу Мангистауского района, ахун (религиозный сан), с 1935 г. по 1/IX-1937 г. находился в Иране, в г. Бендер-Шахе занимался ахунством. Свое бегство в Иран он объяснил следователю тем, что в Казахстане наступил голод, а у него как религиозного деятеля не было работы, и уход в Иран был единственной возможностью спасти семью от неминуемой смерти. «Я обучался в разных мусульманских учебных заведениях, начал обучение с семи лет и к 22 годам окончил обучение, и также получил образование геолога. С 16 до 19 лет учился в Индии, городе Бомбей. Окончил университет, инженерно-геологический факультет. До последнего времени, а именно, в плане исламско-религиозном, в Западном Казахстане, Туркменистане и Иране – Иомудстане работал как геолог и религиозный деятель. Таким образом, с самого детства я приобщен к религиозно-националистической идеологии, которая не принимает идеологию советской власти. Причина в том, что я лично не принимаю политику партии и советского государства, и как религиозный деятель среди мусульман стал проводить политику противодействия советской власти», – заявил он на допросе.

О. Турмухамбетов был включен в список лиц по Туркменской ССР, подлежащих суду Военной Коллегии Верховного Суда СССР, по 1-й категории. Приговор о расстреле от 29 октября 1938 г. был исполнен. Согласно материалам КГБ СССР и государственных архивов, О. Турмухамбетов не имел связей с иностранной разведкой какой бы то ни было страны. Реабилитирован посмертно 27 сентября 1963 г.

Советская власть целенаправленно устраняла не причины бегства народа за пределы Казахстана и СССР, а его организаторов и активистов, подвергнув их преследованиям и политическим репрессиям, в том числе во внесудебном порядке в нарушение Конституции СССР и Казахской ССР и прямой фальсификации обвинения, в частности, по ст. 59-3 (бандитизм) УК РСФСР. Против беженцев действовали войска ОГПУ, части Красной армии, коммунистические отряды из комсомольцев, большевиков и аппаратчиков, внесудебные и судебные органы, в том числе агенты и сотрудники ОГПУ–НКВД за пределами СССР.

Закключение. Беженцы из Казахстана – эта особая категории жертв и пострадавших от политических репрессий, не охваченная действующим законодательством РК. Коммунистическая идеология сформировала миф о том, что беженцы – это классовые враги советской власти и предатели родины. Возвращение в Казахстан беженцев также не спасло их от преследования и репрессий. В годы Большого террора НКВД отдельно вело сводку «Контрреволюционные организации из бывших баев, возвращенцев из откочёвки». Приведем данные НКВД на 18 августа 1938 г. по двум районам Южно-Казахстанской области. Так, в Келесском районе из 800 возвратившихся хозяйств были созданы колхозы, в которых, по версии НКВД, антисоветскую деятельность вели контрреволюционные повстанческие организации. По делу было арестовано 31 человек, к расстрелу приговорен 14 человек, остальные получили лишение свободы от 10 до 25 лет. По другой версии чекистов, 70 человек – «бывшие баи, возвращенцы» состояли в контрреволюционной повстанческой организации в Каратасском районе. По делу было арестовано 38 человек и все были приговорены к высшей мере наказания. Аналогичную группу спецслужба «вычислила» в ауле Турбат. Аресту были подвергнуты 14 человек и все расстреляны (СГА КНБ РК. Ф. 9. Оп. 1. Арх. № 386. Л. 219–224).

По нашему мнению, круг граждан, подлежащих полной реабилитации, должен быть законодательно расширен, в том числе за счет новой, специфической казахстанской категории – вынужденные беженцы в связи с нарушениями естественных прав личности, репрессиями социально-политических и гражданских прав членов общества.

Создание Государственной комиссии позволило «беженский вопрос» впервые поставить в контекст политических репрессий в СССР в 20–30-х гг. XX в. и целесообразности полной (политической, юридической) реабилитации жертв и пострадавших от репрессий, в том числе в рамках отдельного закона РК «О беженцах, покинувших территорию Казахстана в годы политических репрессий». Положено начало формированию нового подхода в изучении сложной проблемы, имеющей международные аспекты.

Источники

АП РК – Архив Президента Республики Казахстан, Алматы

Архив СГБ РУз – Архив Службы государственной безопасности Республики Узбекистан, Ташкент
 Ашаршылық в Казахстане, 2023 – Ашаршылық в Казахстане: казахские беженцы в Кыргызстане 1932-1933: Сб. документов и материалов [Asharshylyk in Kazakhstan: Kazakh refugees in Kyrgyzstan 1932-1933: Collection of documents and materials] / Сост.: Кызаева Д.Ш., Курманов З.К., Абдрахманов А.Ю. Бишкек, 2023. 314 с.

ГАНО – Государственный архив Новосибирской области, Новосибирск ГАНО

ГАОЖ – Государственный архив области Жетысу, Талдыкорган

ГА РТ – Государственный архив Республики Таджикистан, Душанбе

Гонимые голодом, 1995 – Гонимые голодом: Документы о судьбе десятков тысяч казахов, бежавших в Сибирь в начале 30-х годов. В 4-х ч. Ч. 1 / Отв. ред. Познанский В.С. Алматы, 1995. 163 с.

Материалы Государственной Комиссии, 2022 – Материалы Государственной Комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий 20–50 годы XX века. Т. 5: Вынужденные беженцы: Сб. документов и материалов / Сост.: К.Н. Балтабаева, Р.К. Айдарбаева, Ш.Б. Тлеубаев и др.; Под общ. ред. Е.Т. Карина. Астана, 640 с.: табл., илл.

Советское руководство, 1999 – Советское руководство. Переписка. 1928–1941 гг. М., 1999. 519 с.

СГА КНБ РК – Специальный государственный архив Комитета национальной безопасности Республики Казахстан, Астана

СГА ДКНБ РК по Павлодарской обл. – Специальный государственный архив Департамента КНБ РК по Павлодарской области, Павлодар

СГА ДП г. Алматы – Специальный государственный архив Департамента полиции города Алматы, Алматы

Трагедия среднеазиатского кишлака, 2006 – Трагедия среднеазиатского кишлака: коллективизация, раскулачивание, ссылка. 1929–1955 гг.: Документы и материалы. Т. I / Сост.: Шамсутдинов Р.Т., Расулов Б.М. Ташкент, 2006. 655 с.

ЦГА РК – Центральный государственный архив Республики Казахстан

Литература

Аблажей, 2014 – *Аблажей Н.Н.* Казахский миграционный маятник. «Казахстан – Синьцзян». Эмиграция. Репатриация. Интеграция. Караганда, 2014. 273 с.

Абылхожин, Козыбаев, Татимов, 1989 – *Абылхожин Ж.Б., Козыбаев М.К., Татимов М.Б.* Казахская трагедия // Вопросы истории. 1989. № 7. С. 53–71.

Дацышен, 2023 – *Дацышен В.Г.* История русско-китайских отношений 1917–1949 гг. Красноярск, 2023. 216 с.

Жеменей, 2012 – *Жеменей И.* Иран және иран қазақтары: Тарихи зерттеу. Алматы, 2012. 270 б.

Жиромская, Киселев, Поляков, 1996 – *Жиромская В.Б., Киселев И.Н., Поляков Ю.А.* Полвека под грифом «секретно»: Всесоюзная перепись населения 1937 года. М., 1996. 153 с.

Кабульдинов, Балтабаева, Джумашев и др., 2022 – *Кабульдинов З.Е., Балтабаева К.Н., Джумашев А.М. и др.* Казахи в Средней Азии: история и судьбы (1920–1950) гг. Алматы, 2022. 472 с.

Камерон, 2023 – *Камерон С.* Голодная степь: Голод, насилие и создание Советского Казахстана / Авт. пер. с англ. А. Терещенко. Алматы, 2023. 360 с.

Койгелдиев, 2009 – *Койгелдиев М.К.* Сталинизм и репрессии в Казахстане 1920–1940-х годов. Алматы, 2009. 448 с.

Конквест, 1990 – *Конквест Р.* Жатва скорби // Вопросы истории. 1990. № 4. С. 83–100.

Курманов, 2022 – *Курманов З.К.* О некоторых актуальных вопросах казахского голодомора и беженства в Кыргызстане // Массовый голод 1930-х годов в Казахстане и вынужденные откочевки казахов на сопредельные территории: проблемы современного осмысления и научной оценки: материалы Междунар. научн.-практ. конф. Алматы, 2022. С. 19–27.

Мальшева, Познанский, 1999 – *Мальшева М.П., Познанский В.С.* Казахи – беженцы от голода в Западной Сибири. 1931–1934. Алматы, 1999. 536 с.

Мендикулова, 1997 – *Мендикулова Г.М.* Исторические судьбы казахской диаспоры: Происхождение и развитие. Алматы, 1997. 264 с.

Мендикулова, 2006 – *Мендикулова Г.М.* Казахская диаспора: история и современность. Алматы, 2006. 343 с.

Наземцева, 2010 – *Наземцева Е.Н.* Русская эмиграция в Синьцзяне в 1920–1930-е гг. Барнаул, 2010. 270 с.

Нуралиев, 2016 – *Нуралиев А.* Казахи Таджикистана. Душанбе, 2016. 160 с.

Омарбеков, 2003 – *Омарбеков Т.* Қазақстан тарихының XX ғасырдағы өзекті мәселелері: Көмекші оқу құралы. Алматы, 2003. 552 б.

Плоских, 2017 – *Плоских В.В.* Революцией мобилизованный и призванный: Турар Рыскулов // Вестник КРСУ. 2017. Т. 17. № 4. С. 22–26.

Төлепбаев, Осипов, 1989 – *Төлепбаев Б., Осипов В.* Тарихи шындық тұрғысынан: Қазақстандағы коллективтендірудің күрделі мәселелері туралы // Социалистік Қазақстан. 1989. 14 январь.

Sources

- AP RK – Archive of the President of the Republic of Kazakhstan, Almaty
 Archive SSS RUZ – Archive of the State Security Service of the Republic of Uzbekistan, Tashkent
 Asharshyilyk v Kazakhstane: kazakhskie bejentsyi v Kyrgyzstane 1932-1933: Sbornik dokumentov i materialov [Asharshylyk in Kazakhstan: Kazakh refugees in Kyrgyzstan 1932-1933] / Sost.: Kyzaeva D.Sh., Kurmanov Z.K., Abdrahmanov A.Yu. Bishkek, 2023. 314 s.
 GANO – State Archive of the Novosibirsk Region, Novosibirsk
 GAOZH – State Archive of Zhetysay region, Taldykorgan
 GA RT – State Archive of the Republic of Tajikistan, Dushanbe
 Gonimyye golodom: Dokumenty o sudbe desyatkov tyisyach kazakhov, bejavshih v Sibir v nachale 30-h godov [Driven by hunger: Documents on the fate of tens of thousands of Kazakhs who fled to Siberia in the early 30s]. V 4-h ch. Ch. 1 / Otv. red. Poznanskiy V.S. Almaty, 1995. 163 s. (In Rus.)
 Karin E.T. (ed.). Materialy Gosudarstvennoy Komissii po polnoy reabilitatsii jertv politicheskikh repressiy 20–50 godyi XX veka [Materials of the State Commission for the Complete Rehabilitation of Victims of Political Repression in the 20–50 years of the twentieth century]. T. 5: Vyinujdenkiye bejentsyi: [Vol. 5: Forced refugees]: Sb. dokumentov i materialov / Sost.: K.N. Baltabaeva, R.K. Aydarbaeva, SH.B. Tleubaev i dr. Astana, 640 s.: tabl., ill. (In Kaz., Rus.)
 Sovetskoe rukovodstvo. Perepiska. 1928–1941 gg. [The Soviet leadership. Correspondence. 1928–1941]. M., 1999. 519 s. (In Rus.)
 SGA NSC RK – Special State Archive of the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan, Astana
 SGA DNSC RK – Special State Archive of the Department of the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan for the Pavlodar region, Pavlodar
 SGA DP Almaty – Special State Archive of the Almaty City Police Department, Almaty
 Tragediya sredneaziatskogo kishlaka: kollektivizatsiya, raskulachivanie, ssylka. 1929–1955 gg.: Dokumenty i materialy. [The tragedy of the Central Asian village: collectivization, dispossession, exile. 1929–1955]. T. I / Sost.: Shamsutdinov R.T., Rasulov B.M. Tashkent, 2006. 655 s. (In Rus.)
 CSA RK – Central State Archive of the Republic of Kazakhstan

References

- Ablajey, 2014 – Ablajey N.N. Kazakhskiy migratsionnyy mayatnik. “Kazakhstan – Sintszyan”. Emigratsiya. Repatriatsiya. Integratsiya [Kazakh migration pendulum. “Kazakhstan – Xinjiang”. Emigration. Repatriation. Integration]. Karaganda, 2014. 273 s. (In Rus.)
 Abylhojin, Kozybaev, Tatimov, 1989 – Abylhojin J.B., Kozybaev M.K., Tatimov M.B. Kazakhstanskaya tragediya [Kazakhstan tragedy] // Voprosy istorii. 1989. № 7. S. 53–71. (In Rus.)
 Datsyishen, 2023 – Datsyishen V.G. Istoriya russko-kitayskikh otnosheniy 1917–1949 gg. [History of Russian-Chinese relations 1917–1949]. Krasnoyarsk, 2023. 216 s. (In Rus.)
 Jemeney, 2012 – Jemeney I. Iran jone iran kazakhtaryi: Tarihi zertteu [Iran and the Iranian Kazakhs: A Historical Study]. Almaty, 2012. 270 b. (In Kaz.)
 Jiromskaya, Kiselev, Polyakov, 1996 – Jiromskaya V.B., Kiselev I.N., Polyakov Yu.A. Polveka pod grifom «sekretno»: Vsesoyuznaya perepis naseleniya 1937 goda [Half a century under the heading “secret”: The All-Union Population Census of 1937]. M., 1996. 153 s. (In Rus.)
 Kabuldinov, Baltabayeva, Djumashev i dr., 2022 – Kabuldinov Z.E., Baltabayeva K.N., Djumashev A.M. i dr. Kazakhi v Sredney Azii: istoriya i sudby (1920–1950 gg.) [Kazakhs in Central Asia: History and Destinies (1920–1950)]. Almaty, 2022. 472 s. (In Rus.)
 Kameron, 2023 – Kameron S. Golodnaya step: Golod, nasilie i sozdanie Sovetskogo Kazakhstana [The Hungry Steppe: Famine, Violence and the Making of Soviet Kazakhstan] / Avt. per. s angl. A. Tereschenko. Almaty, 2023. 360 s. (In Rus.)
 Koygeldiev, 2009 – Koygeldiev M.K. Stalinizm i repressii v Kazakhstane 1920–1940-h godov [Stalinism and repression in Kazakhstan in the 1920–1940s.]. Almaty, 2009. 448 s.
 Conquest, 1990 – Conquest R. Jatva skorbi [The Harvest of Sorrow] // Voprosy istorii. 1990. № 4. S. 83–100.
 Kurmanov, 2022 – Kurmanov Z.K. O nekotorykh aktualnykh voprosakh kazahskogo golodomora i bejentsva v Kyrgyzstane [About some topical issues of the Kazakh famine and flight to Kyrgyzstan] // Massovyy golod 1930-h godov v Kazakhstane i vyinujdenkiye otkochevki kazakhov na sopredelnyye territorii:

problemyi sovremennogo osmysleniya i nauchnoy otsenki: materialy Mejdunar. nauchn.-prakt. konf. Almaty, 2022. S. 19–27.

Malyisheva, Poznanskiy, 1999 – Malyisheva M.P., Poznanskiy V.S. Kazakhi – bejentsyi ot goloda v Zapadnoy Sibiri. 1931–1934 [Kazakhs are refugees from hunger in Western Siberia. 1931–1934]. Almaty, 1999. 536 s.

Mendikulova, 1997 – Mendikulova G.M. Istoricheskie sudby kazakhskoy diaspori: Proishojdenie i razvitie [Historical destinies of the Kazakh diaspora: Origin and development]. Almaty, 1997. 264 s.

Mendikulova, 2006 – Mendikulova G.M. Kazakhskaya diaspora: istoriya i sovremennost [Kazakh Diaspora: history and modernity]. Almaty, 2006. 343 s.

Nazemtseva, 2010 – Nazemtseva E.N. Russkaya emigratsiya v Sintszyane v 1920–1930-e gg. [Russian emigration in Xinjiang in the 1920–1930s.]. Barnaul, 2010. 270 s.

Nuraliev, 2016 – Nuraliev A. Kazakhi Tadjikistana [Kazakhs of Tajikistan]. Dushanbe, 2016. 160 s.

Omarbekov, 2003 – Omarbekov T. Kazakhstan tarihyinyin XX gasyirdagyi ozekti maseleleri: Komekshi oku kuraly [Actual problems of the history of Kazakhstan in the XX century: an auxiliary textbook]. Almaty, 2003. 552 b.

Ploskih, 2017 – Ploskih V.V. Revolyutsiey mobilizovannyiy i prizvannyiy: Turar Ryskulov [Mobilized and conscripted by the Revolution: Turar Ryskulov]. // Vestnik KRSU. 2017. T. 17. № 4. C. 22–26.

Tolepbayev, Osipov, 1989 – Tolepbayev B., Osipov V. Tarihi shyindyik turgyisyinan: Kazakhstandagyi kollektivtendirudin kurdeli maseleleri turaly [From the point of view of historical reality: on the complex problems of collectivization in Kazakhstan] // Sotsialistik Kazakhstan. 1989. 14 yanvar.

ӘДІСНАМА / METHODOLOGY / МЕТОДОЛОГИЯ

Published in the Kazakhstan
Otan tarikh
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 26. Is. 4, pp. 683-691, 2023
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

IRSTI / FTAXP / МРПТИ 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_26_4_683-691

DIGITALIZATION OF MODERN NATIONAL HISTORICAL SCIENCE

Zulfiya Abdikhalikovna Meldibekova

International University of Information Technologies (34A Manas str. 050040, Almaty, Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, associated Professor
<https://orcid.org/0000-0003-2042-5316>. E-mail: z.meldibekova@iitu.edu.kz

© Ch.Ch. Valichanov IHE, 2023
© Meldibekova Z.A., 2023

Annotation. *Introduction.* The article examines the impact of the state digitalization program in Kazakhstan on historical science. The author believes that the importance of digitalization of scientific articles and other publications is very important, which was confirmed by the isolation during the pandemic in 2020-2022, when the entire country switched to online education through the theory of modernization based on the systems approach method. *Goals* and objectives of the study. The issue of digitalization of research into National history on topics relevant to presents day is considered. *Results.* A list of works on the topic of Alash's activities is published, links to primary sources and their brief description are provided. *Conclusion.* Digitization and knowledge of address links of historical material give those interested and studying National history quick access to the necessary literature, improves the process of studying history and culture, accelerates the process of mastering computer literacy, knowledge of foreign languages and cultural openness.

Key words: Historical source, link, library, digitization of books, Alash-Orda.

For citation: Meldibekova Z.A. Digitalization of modern national historical science // Otan tarihy. 2023. Vol. 26. No. 4. Pp. 683-691. (In Engl.) DOI: 10.51943/2710-3994_2023_26_4_683-691

ҚАЗІРГІ ҰЛТТЫҚ ТАРИХ ҒЫЛЫМЫН ЦИФРЛАНДЫРУ

Зульфия Әбдіхалықызы Мелдібекова

Халықаралық ақпараттық технологиялар университеті (050040, Алматы қ., 34А Манас көш.),
тарих ғылымдарының кандидаты, доцент
<https://orcid.org/0000-0003-2042-5316>. Электрондық пошта: z.meldibekova@iitu.edu.kz

Андатпа. *Kіріспе.* Мақалада Қазақстандағы мемлекеттік цифрландыру бағдарламасының тарих ғылымына әсері қарастырылған. Автор ғылыми мақалалар мен басқа да жарияланымдарды цифрландырудың маңыздылығы өте маңызды деп санайды, бұл 2020-2022 жылдардағы пандемия кезіндегі оқшауланумен расталды, бұл кезде бүкіл ел жүйелік тәсілге негізделген модернизация теориясы арқылы онлайн білім беруге көшті әдіс. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Бүгінгі күннің өзекті тақырыптары бойынша Ресей тарихын зерттеуді цифрландыру мәселесі қарастырылады. *Нәтижелер.* Алаш қайраткерлігі тақырыбына арналған еңбектер тізімі жарияланып, бастапқы дереккөздерге сілтемелер мен олардың қысқаша сипаттамасы берілген. *Қорытындылар.* Цифрландыру және тарихи материалдың мекен-жай сілтемелерін білу Ресей тарихына қызығушылық танытатын және зерттейтіндерге қажетті

әдебиеттерге жылдам қол жеткізуге мүмкіндік береді, тарих пен мәдениетті зерттеу процесін жақсартады, компьютерлік сауаттылықты, шет тілдерін білуді және мәдени ашықтықты меңгеру процесін жеделдетеді.

Түйін сөздер: Тарихи дереккөз, сілтеме, кітапхана, кітаптарды цифрландыру, Алаш-Орда.

Дәйексөз үшін: Мелдібекова З.Ә. Қазіргі ұлттық тарих ғылымын цифрландыру // Отан тарихы. 2023. Т. 26. № 4. С. 683-691. (Ағылш.) DOI: 10.51943/2710-3994_2023_26_4_683-691

ЦИФРОВИЗАЦИЯ СОВРЕМЕННОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ

Зульфия Абдихаликовна Мельдибекова

Международный университет информационных технологий (ул. Манаса, 34, 050040, г. Алматы, Казахстан) Кандидат исторических наук, доцент
<https://orcid.org/0000-0003-2042-5316>. Электронная почта: z.meldibekova@iitu.edu.kz

Аннотация. *Введение.* В статье рассматривается влияние государственной программы цифровизации в Казахстане на историческую науку. Автор считает, что значимость цифровизации научных статей и другой публикации очень важна, что было подтверждено изоляцией во время пандемии в 2020-2022 годы, когда вся страна перешла на онлайн-образование через теорию модернизации, основанную на методе системного подхода. *Цели и задачи исследования.* Рассматривается вопрос цифровизации исследований Отечественной истории по темам актуальному сегодняшнему дню. *Результаты.* Публикуется список работ по теме деятельности Алаш, даны ссылки на первоисточники и их краткое описание. *Выводы.* Оцифровка и знание адресных ссылок исторического материала дают быстрый доступ интересующимся и изучающим отечественную историю к необходимой литературе, улучшает процесс изучения истории, культуры, ускоряет процесс овладения компьютерной грамотностью, знанием иностранных языков и культурной открытости.

Ключевые слова: Исторический источник, ссылка, библиотека, оцифровка книг, Алаш-Орда.

Для цитирования: Мельдибекова З.А. Цифровизация современной отечественной исторической науки // Отан тарихы. 2023. Т. 26. № 4. С. 683-691. (Англ.) DOI: 10.51943/2710-3994_2023_26_683-691

Introduction. What does digital transformation mean for all of us? The economy, along with business processes, is becoming digital. Large companies will have to work in this digital economy, take on its challenges and seize its opportunities. For the state, this is the concept of e-government, which was successfully implemented in Kazakhstan, the concept of “smart” cities and smart electronic services for the population. Any kind of interaction between citizens is gradually moving into the digital plane, whether it is tax administration or public services such as issuing a passport or a driver's license. Now we are witnessing a global transformation in this area. The banking system, the music business, the media, retailers, travel agencies, medium and small businesses have been moving into the Internet space. Virtually all industries in all countries are moving towards a digital world. Some companies develop faster and, of course, take advantage of their position. Some industries and businesses are still lagging behind, but the race already started for everyone. The global process does not provide an opportunity for the development of the economy separately. The quarantine regime of the pandemic period for the education system has accelerated the process of the online work-learning format. *The purpose* of this work was to create a list of Internet sites with links in the study of the history of the Fatherland.

The study of history is also moving to the digital plane for easy and quick access to information sources. The study the digitalization process in information storage institutions with large resource data, such as the National Library of the Republic of Kazakhstan, the Archives of the country, whose data should be more accessible for public use. First, this concerns me, as a teacher, who attempts to provide the knowledge of Patriotic history for my students.

Digitalization of history is a great opportunity to have quick access to the necessary material. It is no longer need to waste time traveling to libraries, archives, looking for forms to study this or that section of history. To speed up, it is enough to have access to the Internet at hand, permission to use

the resource and links to the digital version of the historical source. The materials of the “digital history” of such institutions, and the implementation of the “Digital Kazakhstan” program in this field, are striking in the active revolutionary work of libraries.

At present, there is a great interest in National history among different population. Especially active was the older Soviet generation, which has “big gaps” in the knowledge of the history of Kazakhstan. However, due to the modern pace of life, with great changes in society, quarantine, many do not have the opportunity to visit special institutions, libraries, and the digitization of historical data, sources is an easy and quick access to a huge material for everyone interested in the history of their country.

Methodology and Research Methods. The article used published articles and archival documents digitized by libraries throughout the region of the Republic of Kazakhstan. A method of a systematic approach through modernization theory was used with the search for digitized historical material, digitized information on periods and sections of the history of Kazakhstan, which gives access to knowledge to a wide range of readers interested in the past of the Kazakh people, the history of the Fatherland. According to modernization theory, the traditional society benefits from borrowing and adopting advanced practice. Concept of modernization can be applied in different spheres of human’s life. For example, the invention of paper took place in 105 by Cai Lun. Since then, the newspaper has become very widespread. Nowadays, many countries use the paper version of document management and printing, despite the policy of “green economy” calls for the conservation of forests and sustainable ecology. The world is developing faster and faster, and this is the time of advanced technologies - electronics. The transition to innovative technologies, great attention paid to technical sciences, the creation of many different smart applications should not push back the development of the humanitarian direction of science, knowledge of the history of one's people and country.

Discussion. Digital history is very relevant and is being vigorously discussed both in Kazakhstan and abroad. With new technologies, modern history is moving to new media of historical sources such as electronic media. QR codes located on historical buildings and museum exhibits are modern digital tools that preserve historical and cultural heritage. But an important question arises - how objective is this historical information and what is the form and method of application in research practice. Discussion of the possibility of using historical or scientific material not on paper began in the middle of the last century. “The possibility of historical and cultural use of electronic forms of information presentation was noted by V. Bush, director of the US Military Office for the Development of Scientific Research in the post-war period, who spoke about the creation of a vast store of human knowledge in the form of a publicly accessible and useful information structure. (Alimgazinov). Many articles have been published by early researchers of electronic records (Dollar C., one of the founders of the School of Archives at the University of British Columbia, author of the book “Authentic Electronic Records: Strategies for Long Term Access,” 2000) [Dollar, 2000: 14], researchers on the theory and practice of historical analysis (S. Schreibman, R. Siemens, J. Unsworth) [Unsworth et al, 2004], researchers of technical problems of texts on the Internet with the creation of structuring of information and their criteria (Positions of N. Ide, E. Mylonas, D. Durand, A. Renear), regarding issues of hierarchization of hypertexts , their description, the problem of the lack of a generally accepted structure of electronic text, the correctness of the scientific reference apparatus of humanities research based on online resources, were summarized in a joint work [Renear, Mylonas, Durand, 2010].

To solve current technical problems when digitizing and using digital historical or other material, new technologies and new technical specialties are being developed and created. In particular, the University of Information Technologies (Almaty, Kazakhstan) is working on issues of programming and preservation of electronic sources. Work, as well as discussions on digitalization and use of Internet resources, continue.

Results. The country's development programs for modernization have several directions that are relevant for the preservation of national identity, the cult of knowledge, such as the program “Tugan zher” (“Native land” the project “Spiritual shrines of Kazakhstan”. The project “Modern Kazakh Culture in the Global World” involves the promotion of modern methods and the latest multimedia tools for promotion modern culture Kazakhstan. “Modernization of public consciousness” with

knowledge of its historical past is a good platform for creating the future of Kazakhstan. Digitized material is presented in Kazakh, Russian, English for use.

The objects for the study were the National Library of the Republic of Kazakhstan, the archives of the Republic of Kazakhstan, various sites with the reliability of information. One of the most interesting topics for readers was the issue of the formation and activities of the Alash movement, the Alash party, the Alash government.

So, below you will find links to major sources and works on this topic on tongue with annotations:

The first spring connects with the book “Alash Orda: A short historical note about national borgiua movement in Kazakhstan 1917-1919 (Bochagov, 1927)”. This book provides some information about the December Congress of 1917, east branch of Alash-Orda, the political essence of the Alash party and also get historical documents. Can find this information according next link <http://kazneb.kz/bookView/view/?brId=1106475>

The next book “Alash Movement (Грибанова et al.2008)” has important sources. The book republishes documents and materials on the the Alash movement history in 1918-2007. Data in a long-term retrospective documents and materials of the collection will allow researchers to become familiar with the ideological attitudes and assessments that guided scientists in approaching this work. Link is <http://kazneb.kz/bookView/view/?brId=1150374>

Pay attention to “Alash Orda: Collection of documents”. The book contains original documents that give an idea of the Alash-Horde movement, its history, activities, program, tactics, etc. It is coffers for scientists studied movement Alash - <http://kazneb.kz/bookView/view/?brId=1106741>

“Alash Orda” (Bolatbek, 2008) In this book, the author presents his own conclusions by analyzing the idea of Alash, the social phenomenon in the protection of the national ideals of the Kazakh nation and the political and social situation of today's Kazakh youth. <http://kazneb.kz/bookView/view/?brId=1163310>

“History of Western wing of Alash Orda” (Sdykov, 2012) contents peculiarities of movement. The collection includes scientific articles from Kazakhstan, Russia and Japan on the Kazakh national-democratic movement in Western Kazakhstan. The key periods in the history of Alash are considered. Some articles are devoted to the figures of the socio-political movement of those years - A. Baytursynov, J. Dosmukhamedov, B. Karataev. Look at the <http://kazneb.kz/bookView/view/?brId=1086719>

The next information needs for formation of views. “At the Breaking Point: Alash in the ethnopolitical history of Kazakhstan” (Amanzholova, 2009)”. This book is the first fairly comprehensive analytical study of the history of the Alash and Alash-Orda movement. Currently, this work has a special relevance in the context of the new conditions of ethnoidentification and social modernization of the peoples of post-Soviet states of the development of the Kazakh multinational nation and culture. You can read the book here. The same publication is in the National academy library Republic of Kazakhstan in Nur-Sultan city <http://kazneb.kz/bookView/view/?brId=1108388>

The monograph “Alash: the historical meaning of democratic choice (Amanzholova, 2013)” is devoted to the historical lessons of democratic choice and democratic practice of the Alash movement (1900s - 1920s). Complementing and deepening the earlier analysis of the history of Alash, the author focuses on the actual problems of organizational, political, socio-economic, cultural activity of leaders and structures of the movement from origin to the final stage. Recommendations to look - <http://kazneb.kz/bookView/view/?brId=1153344>

One of the interesting facts are in the “Alash-Alzhir: Memorial Museum complex of victims of political repression and totalitarianism "Alzhir" (Zhunisbekov 2011)”. The first volume of the book "Alash" contains materials about the history of Kazakh statehood, prominent representatives of the state and public figures of the country - "Alashorda" party, leaders of independent and united Turkestan ideas. The book "Alash - Algeria" is devoted to the 20th anniversary of our country and its main treasure - the people of Kazakhstan, which together with the burden of totalitarianism, "reads the editorial board. Links are <http://kazneb.kz/bookView/view/?brId=1153664> or <http://kazneb.kz/bookView/view/?brId=1171454>

“Why, my friend, why a tear is rolling? (Grigorev, 2009)”. The book is devoted to the heroic allegiance of the Alash Intelligence, which is the heroic burden of the Kazakh national populism in the

National Democratic Autonomy, in the federation of freedoms and freedoms from the colonial dependency of the Russians. Book digitalized thanks to link

One of the old books is directed against a number of existing anti-Marxist anti-Leninist views on the class nature and essence of the Alash movement, which are widely used by the class enemy and his agents in the struggle against the proletarian dictatorship, against socialist construction. "Essays on the history of the Alash Horde. (Brainin et al., 1935)." [http://kazneb.kz/book Vie/view/?brId=1555204](http://kazneb.kz/book/Vie/view/?brId=1555204)

The next book "The Alash Movement and the Soviet Government (Koigeldiev M.K.)" wrote by the famous historian of Kazakhstan and described the mutual relations between Alash and the Bolsheviks. There were characterized by differences in principle in notions of the ways for the further development of society, and incompatibility of the goals and the methods of party activity, as well as the rule in the political culture of Russian society of a no-compromises syndrome. Comparing the radicalism of the RSDLP(b) with the moderate position of the other socialists, one author of the Alash program draft, M. Dulatov, wrote: "The Bolsheviks want to destroy and break everything all at once, to take power into their hands and do everything their way. The link is http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/coe21/publish/no14_ses/06_koigeldiev.pdf

There were wrote many articles directed for studying history of Alash. The further articles and researches of scientists according to the documents published Earlier follow: <http://e-history.kz/media/upload/2065/2014/07/02/88dca73a236c49b1ad30c61833a8aa43.pdf>

In the article is described in short, the main reasons for the establishment of Alash Movement and its efforts to bring about national rebirth, rather than makes mono-national state, as Soviet historians claimed.

Public Movement in Kazakhstan after the October Revolution. <http://e-history.kz/en/publications/view/3618>. It gives us the annotation about the impact of events on the territory of Russia at the beginning of XX century. The preceding February revolution in Russia was a large-scale event, followed by immediate reaction from all corners of the planet. The coup d'état was especially significant for the people of Kazakhstan. The civil activity of the public has increased. Indifferent youth began to join parties and other organizations in their ideological preferences.

On this link <http://emirb.org/studenttik-filimi-tejiribelik-konferenciyasini-materialdari-v2.html?page=23> Here you can find knowledge of activity of Alash government in period of Civil war. In the case of Kazakhstan, the first civil war in November 1917. The leadership of the Zhetysu

Kazakh troops "military government "and the armed struggle against the local forces led by the Bolsheviks publishing. <http://bibliotekar.kz/kurs-lekcii-po-istorii-kazahstana/5-grazhdanskaja-voina-1918-1920-gg.html> - continues theme of Civil war and role of Alash. In the face of a large-scale civil war and the overthrow of Soviet power in most areas of Kazakhstan, Alash-Orda concluded an alliance with Dutov in Orenburg, entered into close contact with the Provisional Siberian Government in Omsk and the Constituent Assembly Committee in Samara, strengthened ties with the Urals; Siberian and Semirechye Cossacks for the purpose of joint struggle against the Soviets.

It is noteworthy that libraries, scientific centers and websites are doing a great job making the digitization of historical material accessible to readers. So, "From Alash Horde to Independent Kazakhstan: succession of ideas" is of great help to people who want to know the history of development of a State. The history of the Kazakh people shows that fight for freedom and independence of the country never stopped. Representatives of the national intellectuals of a turn of 19th and 20th century played not the last role in the century-long fight. Appearance of movement and the first political party «Alash», the government of Alash Horde witnessed the increased civil maturity and high potential of the Kazakh political elite capable to resolve fatal issues of future development of the native people. <http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/02634938508400502?journalCode=ccas20>

"The Alash movement in Turkestan". This article analyses in detail the history of the name of Alash party. Data was about the tribe of Dest I Kipchak (Desert Kipchaks). Cos the word Alash was popular in Turkestan where Desert Kipchaks have lived. The second alternative of name was related to Alasha Khan. According to popular tradition, Alasha khan united some Turkic tribes and founded a state sometime between the 6 and 12 centuries. People under the jurisdiction of this state were Turkic tribes called Alti Alash. Alasha Khan was their forefather.

“The history of Alash Orda” to https://kaiserreich.fandom.com/wiki/Alash_Autonomy is described in short, the great history of first Kazakh political party Alash. Alash Orda was located on the former steppe General Governorship of the Tsarist Empire. During the chaos the Kazakh nationalists successfully pushed for national independence. And the union of Turkestan to the South seek to create a single Islamic Caliphate. But in 1920 the Soviet government disbanded the Alash Autonomy.

If open the pages of <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.2753/AAE1061-1959360324?journalCode=maae20> can find the article “The Alash Movement and the Bolsheviks: From Attempts at Compromise to Confrontation”

As the title implies the article describes our attention to attitude of the two parties, their compromises and confrontations. The relations between Alash and Bolsheviks were characterized by differences in principle in notions of the ways for the further development of society. Dulatov, wrote: “The Bolsheviks want to destroy and break everything all at once, to take power into their hands and do everything their way. Of course, the belief that there should be neither rich nor poor in the world and that everyone must be equal and live in peace and solidarity—this is all well and good, but ... you would need a couple of centuries to accomplish all that.” And Baitursynov had not dissimilar saying fair to October Revolution.

The next spring connects to <http://lib.kstu.kz/wp-content/uploads/2017/10/Kakoj-by-la-armiya-Alash-Ordya.pdf>. The title of the newspaper “Delovoi Kazakhstan”: “The army of the Alash Horde”

Figures of Alash Orda, 100 years ago, entered in the struggle for independence, felt the necessity of defence, the armed forces and decided to form an army independent of the nation, reports MIA “DKNews” with reference to the MIA. “Kazinform”.

Wikipedia is the last spring for studying of true historical events, but this site includes information also https://en.wikipedia.org/wiki/Alash_Orda The theme of the article: “About Alash Horde”.

The article contains a brief history of the creation of the Alash Party, the Party’s chairman Bokeihanov, and members Tynyshpaev, Gabbasov. It also describes legislative resolution: “Agreed to invalidate all decrees issued by the Soviet authorities on the territory of the autonomous Alash.” The article states that firstly Soviet government established Kyrgyz Autonomous Soviet Socialist Republic and then changed the name to Kazakh Soviet Socialist Republic.

The title of the article: “Alash-Orda and Alashordians: a long road to freedom” <http://www.tarih-begalinka.kz/ru/timetravel/page3354/>

The aim of the article is the analysis of strong and weak points of the most popular conceptions of the world-historic process. The conclusion is that there is no universal conception and it cannot exist. Development of history leads the introduction of new theories, explaining this process. This article discusses the history of Alash. Just knowing the history of their people and country, you begin to understand the special value acquired at the end of the last century of independence. Independence has provided us with enormous, unprecedented opportunities before today Kazakh people are the masters of their own destiny. Alash idea, born in the early XX century will be remembered for generations.

Pay attention to the next publication according the link <http://zhurnal-prostor.kz/assets/files/2015/2015-3/3-2015-9.pdf> “Alash Horde in Zhetisu. Historiographical phenomenon of Isa Eleusizov”. Author is Dulatbek Kadyrbekuly, doctor of political sciences. Political movement of the early XX century Alash Orda acted almost on the territory of Kazakhstan, which was part of the Russian Empire were divided between the Russian provinces and regions, but the representatives of the Kazakh intellectuals found strength to unite and interact with each other. Special activity of the Alash-Orda was manifested in the Northern half of Kazakhstan, as evidenced by numerous documents of the time and actually co-the subordinate figures of the Alash-Orda. Some historians tend to argue that in the southern half of the country the activities of the Alash-Orda were either weak or not at all was absent.

Follow the link <http://bibliotekar.kz/chitat-knigu-onlain-otynshy-alzhanov-ber-dejatelnost-o-alzhanova-kak-chlena-pravi.html>

The title of the next book is Otynchi Alzhanov - “Berkut Alash Orda”. Authors are Saule Alzhanova, Tulemisova Gulfarea. Activities of O. Alzhanova as a member of the government “Alash

Orda". The implementation of the decisions of the Congress. However, the political struggle remained tense. At the end of July 1917 O. Alzhanov serving in the city of Orenburg on the First all-Kazakh Congress of the liberal democratic movement. He was elected a delegate from the parish, with famous people from the region like M. Tynyshpaev, S. Jainakov, S. Amanzholov, M. Chokai. The book is intended for those interested in the activities of the Alash Orda activists.

Many springs and knowledges find in the article: "The idea of Alash Horde is flourished at a new level in the new environment". An article describes a meeting with grandson of ideological leader of Alash Alikhan Bukeykhanov - Srym Bukeykhanov, artist-restorer Krym Altynbekov and folk artist, sculptor Marat Aynekov was held at the Eurasian National University on September 12. Srym Bukeykhanov reminded the participants that those ideas, nurtured by our ancestors during this difficult time, have been applied today in independent Kazakhstan. "Alash representatives are samples of human honor, dignity and courage. They went through exiles and prisons, but remained faithful to their people and ideas", - he said. The article concludes that Alikhan Bukeykhanov, like his comrades in the party, sought to establish an independent state, raising questions of statehood, supported and defended the interests of his country. <http://www.elimai.kz/zhizn-i-smert-lidera-alash-ordy.html>

Life and death of leader Alash Orda. Actions of A. Bukeykhanov was regarded not just as an opposition and dissent, but as a "counter-revolutionary struggle against Soviet power." The compromise reached between the Bolsheviks and the "Alash-horde" was subsequently dropped by the Bolsheviks, and the slogan "Alashshordan-nationalist" became the basis of repression against the Kazakh intelligentsia. From 1922 to 1927 he was a literary employee of the Cossack section of the Central Publishing House of the Peoples of the USSR in Moscow. In the 1920s and 1930s, he was arrested three times by the NKVD. On September 27, 1937, he was convicted by the VKVS for belonging to a "terrorist organization" and was shot the same day.

What can learn at Alash Orda? <https://365info.kz/2017/02/chemu-mozhno-pouchitsya-u-alash-ordy-yaponskij-professor/>

It says that the Alash-hordians have always sought to coexist with the Russians, interacting with the all-Russian authorities. They were not radicals and, in this respect, they can be considered a good example of pragmatic and at the same time aspiring to the ideal of politicians.

Important questions connect with activity of Alash Horde and their relations with White Army in the years of the Civil war 1918-1920. Read here http://www.inform.kz/ru/kakoy-byla-armiya-alash-ordy_a3024947. "What was Alash Orda army?"

On January 18, the Alash Orda government in Orenburg agreed with Ataman Dutov about training the Alash militia and providing it with weapons. But in connection with the Civil War that began in the country, this work was suspended, and the Eastern and Western branches of the Alash of the Horde were established. Eastern Alash Orda, located in Semipalatinsk, was led by Alikhan Bokeykhan, Western Alash Orda, who was in Zhympty village 140 kilometers from Uralsk-Zhakhansha Dosmukhamedov. But the Western Alash Orda was subordinate to the Eastern. According to Berik Abdygaliyev, at the beginning of the Alash militia there were about 200 people. At the beginning of 1918 the Bolsheviks captured major cities, and this initiative was not brought to an end. But in June of the same year, the chairman of the Alash Orda government, Alikhan Bokeykhan, signed a historical document on the creation of a military council of three people.

Who interested by the history "The former city of Alash" <https://www.caravan.kz/gazeta/byvshij-gorod-alash-67112/>

Today this prison is in the center of Semey. Built under Elizabeth, she was built in the form of the letter E in honor of the Empress. It was here that in the 19th century Fyodor Dostoyevsky was brought with another party of convicts. After decades, in 1907, massive prison doors slammed behind the Alash-Ordynians Akhmet Baytursunov and Alikhan Bukeykhanov, who received terms for political activity. Bukeykhanov had to feel once again the stamina of the age-old Semipalatinsk torture chambers - in 1922. This time he was here with his associate Mirzhakyp Dulatov, who, too, was not the first prisoner of an old prison.

For the new generation is link <https://www.youtube.com/watch?v=-ot0qomCL2U>-Movie «Tyndashy tagdyr» about Magzhan Zhumabayev. A documentary based on historical reality, reflected in the death of Kazakh poet, a bright star of Kazakh literature - Magzhan Zhumabayev for the nation, for the sake of independence. The article is dedicated to the 100th anniversary of the creation of the "Alash" party. About her figures in recent years, write a lot, and only in rapturous tones. In this

connection, quite legitimate questions arise, answers to which were given by the well-known Kazakhstan historian, candidate of historical sciences, associate professor - Asylbek Bisenbaev.

"Tleshov E. Alashkozgasy: encyclopedic reference book" locates on link <http://tilalemi.Kz/books/1008.pdf>

It includes information about Alash and biographies of participants, concepts and names of Alash movement, party, historical-social, cultural and literary development of that period. A list of people who participated in the Alash movement was presented. Also given information about scientists who study the life and work of Alash movement, its figures. The guidebook is intended for the general public, teachers, applicants, schoolchildren, students.

One of the necessary book on <http://library.psu.kz/fulltext/buuk/b1689.pdf> "Alash Orda: Compiles of documents". The book contains original documents that give a clear idea of the Alash-Horde movement, its history, activities, program, tactics, etc. They reflect the real events that took place in 1913-1920. in Kazakhstan, and the role played by Alash-Orda from the moment of its organization to the actual liquidation. The book was published in 1929. K. Sarsekeyev wrote the foreword to the new edition.

We know about 100 anniversaries of the first Kazakh Congress in 1917. Follow this link <http://arkalyk-ounb2.kz/images/5/3.pdf> "The way of the Alash people" / 100 years of the first All-Kazakh Congress of the Alash political party/

Department of methodology and bibliography of the regional universal scientific library No. 2 Arkalyk City, 2017 tell us about events later a century.

<http://bibliotekar.kz/istoriki-kazahstana-za-9-klass-nachalo-x/-6-dvizhenie-i-sozdanie-partii-alash-1-o.html> Movement and creation of the party "Alash". The leaders of "Alash" and the whole party as a whole did not accept the October Revolution. They united under the slogan "Liberation of the Kazakh people from the colonial yoke!" Long before the October Revolution, the leaders of the Kazakh liberal-democratic movement widely propagated their programs on the socio-economic and political development of Kazakhstan. November 21, 1917 in the newspaper "Kazakh" was published the draft program of the party "Alash". The draft program consisted of ten items: the state structure, local freedom, basic law, religion, power and court, the protection of the people, taxes, the working question, the development of science and education, the land issue. The aim of the "Alash" party was the re-creation of the national state of the Kazakhs, which disintegrated in the 18th-19th centuries, the introduction of the institution of the presidency.

Here http://www.inform.kz/kz/alash-zhane-azattyk-100-zhyldan-keyingi-kozkaras_a3087114 we find "Alash and Azattyk: A look, following after a year 100". The idea of Alash was not in vain. First of all, the Russian royal rule of the Kazakh steppes became more and more pronounced, and the Tsarist government declared the land of Kazakhstan as the state, and began to capture the most beautiful, watery and deserted land. Thirdly, Kazakhs have lost their right to vote in the State Duma. Fourthly, Kazakhs were at the lowest level. Fifthly, the Kazakhs have lost their ancient traditions. All this did not diminish the honor of the Kazakh intelligentsia. That is why in Central Asia the strongest Alash movement was born. Nationalist patriots, who studied Kazakh in the interests of the nation, advanced. In the twentieth century, the great Reformers Alikhan, Ahmet, Mirzhakyp began to liberate the nation.

<http://www.elimai.kz/istoki-nacionalnoj-demokratii.html>. Who was Alash party? Their aim, views?

"Party Alash. The Origins of National Democracy". "Alash" is the movement of the Kazakh democracy, which proclaimed the creation of a national party in July 1917. In December of the same year, Alash people established the governing body of the Kazakh autonomy - Alash-Orda, becoming allies of the anti-Soviet governments of Russia, which existed until 1920. Former members of the liquidated Alash-Orda were granted amnesty and joined the Soviet executive bodies. In the late 1920-1930-ies repressed.

View (kazneb.kz) published ideas of movement. Author: Tolepbergen Bolatbek, Title: "Мәңгі жас - Алаш идеясы". In this book, the author presents his own conclusions by analyzing the idea of Alash, the social phenomenon in the protection of the national ideals of the Kazakh nation and the political and social situation of today's Kazakh youth.

The next book on <http://docplayer.ru/52575868-Kratkaya-enciklopediya-istorii-alash-i-alash-orda.html> is "Brief Encyclopaedia of the history of Alash and Alash Horde" And author is

Zhanbosinova A.S. The encyclopaedia contains a brief outline of the activities of the government Alash and Alash Horde, shows its complex and dramatic relationship with the Provisional Siberian government, Komuch and Kolchak government on the one hand, and the Soviet government on the other. In the encyclopaedia including data of individual representatives of Alash, photograph and bibliography of the history of Alash and Alash Horde.

Conclusions. We reviewed a small part of digitized resources, books, publications on current topics of today such as Alash movement, party, Horde. For the modern pace of life and new technologies, the availability of such publications gives a lot of impressions, impacts for the Soviet generation who did not study the history of the Fatherland, for the younger generation who are more suited to leaning through Internet resources. In conclusion, we can add that this article contains a list of the most significant works on this topic. Research on the topic of Alash continues and gains new momentum with the democratization of society. The significance of such electronic source studies is great and has many positive aspects.

References

- Alash-Orda, 1992 - Alash-Orda: Sbornik dokumentov [Alash-Orda. Collection of documents]. Alma-Ata: Aykap, 1992. 189 p. <http://kazneb.kz/bookView/view/?brId=1106741> (in Rus.)
- Alimgazinov K. - Alimgazinov K. Portal Kazakstan tarihy [Portal History of Kazakhstan- [http:// e-history.kz.ru/seo-materials/show/29532](http://e-history.kz.ru/seo-materials/show/29532)] (in Rus.)
- Amanzholova, 2009 - Amanzholova D. Na Izlome: Alash v etnopoliticheskoy istorii Kazahstana [On the Break: Alash in the ethnopolitical history of Kazakhstan]. Tymas, 2009. 412 p. [http://kazneb.kz /bookView/view/?brId=1108388](http://kazneb.kz/bookView/view/?brId=1108388) (in Rus.)
- Amanzholova D., 2013 - Amanzholova D. Alash: istoricheskii smysl demokraticeskogo vybora [Alash: the historical meaning of democratic choice] Almaty: Taymas, 2013. 383 p. [http://kazneb.kz/book View/view/?brId=1153344](http://kazneb.kz/bookView/view/?brId=1153344) (in Rus.)
- Bochagov, 1927 – Bochagov A.K. Alash-Orda: Kratkij ist. ocherk o nac.-burzhuaz. dvizhenii v Kazakstane perioda 1917-1919 g.g. [Alash-Orda: Brief history. essay on the national bourgeoisie. movement in Kazakhstan during the period 1917-1919.] Kyzyl-Orda: State. publishing house K.S.S.R., 1927. 57 p. <http://kazneb.kz/bookView/view/?brId=1106475> (in Rus.)
- Bolatbek, 2008 – Bolatbek T. Alash Orda Mangı zhas, 2008 - Alash ideiasy [Alash Orda Forever young - the idea of Alash]. Almaty: Almaty publishing house, 2008. 304 p. [http://kazneb.kz/bookView /view/?brId=1163310](http://kazneb.kz/bookView/view/?brId=1163310) (in Kaz.)
- Brainin, Shafiro, 1935 - Brainin S., Shafiro Sh. Ocherki po istorii Alash-Ordy [Essays on the history of Alash-Orda]. Alma-Ata; Moscow: Kazakhstan Regional Publishing House, 1935. 149 p. (in Rus.)
- Dollar C. Authentic Electronic Records: Strategies for Long Term Access, 2000.
- Dvizhenie Alash, 2008 - Dvizhenie Alash : sbornik dokumentov i materialov [Alash Movement : collection of documents and materials] Comp. E. M. Gribanova. Red.: K. S. Aldajumanov. Vol. 4. Almaty: El-shezhire, 2008. 468 p. (in Kaz., in Rus.). <http://kazneb.kz/bookView/view/?brId=1150374>
- Koigeldiev, (w.d.) - Koigeldiev M. The Alash Movement and the Soviet Government: A Difference of Positions. (Transl. David Cassidy, ed. Uyama Tomohiko) https://src-h.slav.hokudai.ac.jp/coe21/publish/no14_ses/06_koigeldiev.pdf
- Renear, Mylonas, Durand, 2010 - Renear A., Mylonas E., Durand D. Refining our Notion of What Text Really Is: The Problem of Overlapping Hierarchie / The Brown University Scholarly Technology Group, 2010.
- Sdykov (ed.), 2012 - Istoriya Zapadnogo otdeleniya Alash-Ordy: sbornik nauchnyh statei [History of the Western Branch of Alash-Orda: collection of scientific articles] Ed. M.N. Sdykov. Uralsk: Poligrafservis, 2012 (in Rus.)
- Unsworth et al, 2004 - A Companion to Digital Humanities / Schreibman S., Siemens R., Unsworth J. Oxford: Blackwell Publishing Ltd, 2004. 611 p.
- Zhunisbekov, 2011 - Zhunisbekov B. Alash – Alzhir, 2011 - Alash – Alzhir. Saiasi qugyn-syrgın zhane totalitarizm kurbandarynyn "Alzhir" memorialdymurazhai kesheni [Alash - Algeria; "Alger" memorial museum complex of victims of political repression and totalitarianism]. Astana: Saryarka, 2011. Vol. 1. 382 p. (in Kaz.)

ТАРИХ / HISTORY / ИСТОРИЯ

Published in the Kazakhstan
Otan tarikh
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 26. Is. 4, pp. 692-703, 2023
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

IRSTI / FTAXP / МРНТИ 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_26_4_692-703

АЛТЫН ОРДА ДӘУІРІНДЕГІ ДІНИ-ДИДАКТИКАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРДЫҢ ДЕРЕКТІК МАҢЫЗЫ

Меңдігүл Сағатқызы Ноғайбаева¹, Ақнұр Оразғалиқызы Көшімова², Төрәлі Қыдыр³

^{1,2}эл-Фараби атындағы ҚазҰУ (71-үй, эл-Фараби даңғылы, 050040, Алматы, Қазақстан)

¹Тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
<https://orcid.org/0000-0003-4093-1435> e-mail: nmendigul@mail.ru

²PhD, аға оқытушы

<https://orcid.org/0000-0003-3466-2216>. e-mail: akosh.kno@gmail.com

³Филология ғылымдарының кандидаты, доцент

М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, (29-үй, Құрманғазы көшесі, Алматы, Қазақстан)
<https://orcid.org/0000-0001-9549-256X>. e-mail: qydyr.torali@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2023

© Ноғайбаева, Кошымова, Қыдыр, 2023

Аңдатпа. *Kіріспе.* Алтын Орда тарихы мәселесін зерттеудің бастауы ұзақ уақыттарды қамтығандығына қарамастан, мемлекеттегі ислам діні мәселесі айналасындағы пікірталастар әлі де өзектілігін көрсетіп отыр. Осыған байланысты мақалада Жошы ұлысындағы мұсылмандық дәстүрді дәріптеуші діни-дидактикалық шығармалардың деректік маңызы қарастырылады. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Алтын Орда дәуіріндегі діни-дидактикалық шығармаларды дерек ретінде қарастыра отырып, ислам дінінің орны мен саяси және рухани өмірге қатынасын айқындау, діннің мемлекеттің ішкі және сыртқы мәселелерді шешудегі орны, сондай-ақ сопылық тариқаттың тарихи сабақтастық мәселелерін тарихи деректер негізінде қарастыру және Алтын Орданың рухани-мәдени өміріндегі алар орнын ашып көрсету. *Нәтижелер.* Алтын Орда мемлекеті шеңберінде ислам дінінің рухани мәдениетке тигізген әсері көрнекті әдебиет өкілдерінің шығармалары негізінде қарастырылды. Алтын Орда дәуіріндегі діни-дидактикалық шығармалар үлгілеріне талдаулар Дешті Қыпшақ жеріндегі мұсылмандықтың даму үдерісін көрсетеді. Яғни, Қазақстан аумағында кеңінен тараған йасауи тариқатының тарихи контекстегі орнына талдаулар жасалып, Алтын Орда мемлекетіндегі ислам дінінің орнығуының өзінен бұрын өмір сүрген мемлекеттер тарихындағы исламның алар орнымен тарихи сабақтастығы айқындалды. *Қорытынды.* Ислам дінінің XIII ғасырдың 20-жылдарында Алтын Ордада мемлекеттік дін мәртебесіне ие болуы ұзақ уақыттар бойы қалыптасқан әлеуметтік-саяси, тарихи, діни үдерістердің нәтижесі болғандығы баяндалды.

Түйін сөздер: Алтын Орда, ислам діні, діни-дидактикалық шығармалар, Рабғузи, дерек.

Алғыс айту. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Жаңа деректерді аудару және Алтын Орданың этносаяси тарихын зерттеу» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: BR 10965240).

Дәйексөз үшін: Ногайбаева М.С., Кошымова А.О., Қыдыр Т.Е. Алтын Орда дәуіріндегі діни-дидактикалық шығармалардың деректік маңызы // Отан тарихы. 2023. Т. 26. 4. 662-703 б. (Қаз.) DOI: 10.51943/2710-3994_2023_26_4_692-703

ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ РЕЛИГИОЗНО-ДИДАКТИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ В ЭПОХУ ЗОЛОТОЙ ОРДЫ

Мендигуль Сагатовна Ногайбаева¹, Акнур Оразгалиевна Кошымова², Торали Кыдыр³

^{1,2}КазНУ им. Аль-Фараби (Республика Казахстан, Алматы, аль-Фараби, 71. 050040)

¹Кандидат исторических наук, асс.профессор

<https://orcid.org/0000-0003-4093-1435> e-mail: nmendigul@mail.ru

²PhD, старший преподаватель

<https://orcid.org/0000-0003-3466-2216>. e-mail: akosh.kno@gmail.com

³Кандидат филологических наук, доцент

Институт Литературы и искусства им. М.О.Ауэзова, (Республика Казахстан, Алматы, Курмангазы, 29)

<https://orcid.org/0000-0001-9549-256X>. e-mail: qydyr.torali@gmail.com

Аннотация. *Введение.* Несмотря на то, что изучение истории Золотой Орды охватывает длительный период времени, существующие дискуссии по вопросу ислама в государстве до сих пор показывает актуальность данной проблемы. Поэтому в данной статье прославляющие мусульманскую традицию религиозно-дидактические произведения улуса Джучи рассматриваются как источник данной эпохи. *Цель и задачи исследования.*

Определение синтеза Источниковедческий анализ религиозно-дидактических произведений

Определение места ислама и его отношения к политической и духовной жизни, роль религии в решении внутренних и внешних проблем государства, а также проблемы исторической преемственности суфийского тариката на основе анализа религиозно-дидактических произведений и исторических данных и выявление их места в духовной и культурной жизни Золотой Орды. *Результаты.* Влияния ислама на духовную культуру в рамках Золотоордынского государства было рассмотрено на примере произведений видных деятелей литературы. Анализ образцов религиозно-дидактических произведений периода Золотой Орды показывает процесс развития ислама в Дешти-Кипчаке. То есть проведен анализ исторического контекста суфийского тариката, распространившегося на территории Казахстана, определены место и историческая преемственность ислама в истории государств, существовавших до становления исламской религии в Золотой Орде. *Выводы.* Сообщается, что статус ислама как государственной религии в Золотой Орде в 20-х годах XIII века стал результатом многолетних общественно-политических, исторических и религиозных процессов.

Ключевые слова: Золотая Орда, исламская религия, религиозно-дидактические произведения, Рабгузи, источник.

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Перевод новых источников и исследование этнополитической истории Золотой орды» (регистрационный номер: AP 10965240)

Для цитирования: Ногайбаева М.С., Кошымова А.О., Кыдыр Т.Е. Источниковое значение религиозно-дидактических произведений эпохи Золотой Орды // Отан тарихы. 2023. Т. 26. 4. С. 692-703. (Қаз.) DOI: 10.51943/2710-3994_2023_26_4_692-703

THE SOURCE SIGNIFICANCE OF RELIGIOUS AND DIDACTIC WORKS OF THE GOLDEN HORDE PERIOD

Mendigul Sagatovna Nogaibaeva¹, Aknur Orazgalievna Koshymova², Torali Kydyr³

^{1,2}KazNU al-Farabi (h.71, al-Farabi str., 050040, Almaty, Kazakhstan)

¹Candidate of Historical Science, associate professor

<https://orcid.org/0000-0003-4093-1435> e-mail: nmendigul@mail.ru

²PhD, senior teacher

<https://orcid.org/0000-0003-3466-2216> e-mail: akosh.kno@gmail.com

³Candidate of Philology, associate professor

M.O. Auezov Institute of Literature and Art (Kurmangazy str., 296 Almaty, Kazakhstan)

<https://orcid.org/0000-0001-9549-256X>. e-mail: qydyr.torali@gmail.com

Annotation. *Introduction.* Despite the fact that the study of the history of the Golden Horde covers a long period of time, the existing discussions on the issue of Islam in the state still show the relevance of this problem. Therefore, in this article, the religious and didactic works of the Jochi ulus glorifying the Muslim tradition are considered as a source of this era. *Purpose and objectives of the research.* Determination of the place of Islam and its connection with political and spiritual life, the role of religion in solving internal and external problems of the state, as well as the problems of historical continuity of the Sufi Tariqa based on the analysis of religious and didactic works and historical data and determination of its place in the internal and cultural life of the Golden Horde. *Results.* In order to prove the positive influence of Islam on spiritual culture within the Golden Horde state, it was studied using the example of works by prominent literary figures. The analysis of examples of religious and didactic works from the Golden Horde period shows the process of development of Islam in Deshti-Kipchak. Conducting an analysis of the historical context of the Sufi Tariqa, which spread over the territory of Kazakhstan, determined the place and historical continuity of Islam in the history of the states that existed before the establishment of the Islamic religion in the Golden Horde. *Conclusion.* It is reported that the status of Islam as the state religion in the Golden Horde in the 20s of the 13th century was the result of long-standing socio-political, historical and religious processes.

Keywords: Golden Horde, Islamic religion, religious and didactic works, Rabguzi, sources.

Acknowledgements. The article was prepared within the framework of the grant funding project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan "Translation of new sources and study of the ethno-political history of the Golden Horde"(IRN: BR10965240)

For citation: Nogaibaeva M.S., Koshymova A.O., Kydyr T.E. The source significance of religious and didactic works of the Golden Horde period // Otan tarikhy. 2023. Vol. 26. No. 4. Pp. 692-703. (In Kaz.) DOI: 10.51943/2710-3994_2023_26_4_692-703

Кіріспе. Ортағасырлық Алтын Орда мемлекетінің Еуразия құрлығының шығыс бөлігіндегі халықтардың тарихында алатын орны зор. Соның ішінде Алтын Орда хандардың діни сенімдері және мемлекеттік дін меңгейіне көтерілген исламның ішкі, сыртқы мәселелерді шешудегі маңызы, рухани-мәдени өмірдегі өзгерістер, түркілік және исламдық синтез, руханият сабақтастығы мәселелері бүгінгі күнге дейін өзекті тақырыптардың бірі ретінде саналады. Исламның қоғамдық санадағы орны мен әдебиетке, ғылым мен білімге тигізген әсері зор болды. Нәтижесінде осы кезеңде Алтын Ордалық әдебиеттің кең көлемін құраған діни-дидактикалық шығармалар дүниеге келді. Бұл туындылар өз заманында Алтын Оданың ислам өркениетінің белгілі орталықтарының бірі болғандығын көрсетеді. Осыған байланысты мақалада Алтын Орда хандарының діни көзқарастары, исламды мемлекеттік дін ретінде қабылдауы, оған қатысты саясаттарының нәтижелері, Алтын Ордадағы исламның орны, халықтың дүниетанымы мен құндылықтар жүйесіне әсері діни-дидактикалық шығармаларды тарихи дерек ретінде талдау негізінде қарастырылады. Ислам дінінің рухани, жазба мәдениетіне тигізген ықпалының зор болғанын әдеби жәдігерлердің мазмұндық ерекшеліктерімен байланыстыруымызға болады. Мақалада Алтын Ордағы ислам дінінің рухани әлемдегі орны мен маңызы әдеби, діни-дидактикалық жәдігерлердің мазмұнындағы көрінісін анықтау арқылы ислам дінінің қазақ жеріндегі әулиелі, киелі жерлердің тарихымен, ауыз әдебиетімен байланысы, сондай-ақ сопылықтың Алтын Орданың рухани мәдениетіндегі көрінісі ауызша және жазбаша деректер негізінде қарастырылады.

Материалдар мен әдіс-тәсілдер. Діни-дидактикалық шығармалардың деректік маңызына тоқтала отырып, Алтын Орда тарихындағы діни түсініктер мен дінді жеке тұлғалық және мемлекеттік тұрғыда қабылдау барысында кездесетін тарихи заңдылықтар мен түсініктерді қарастыруда салыстырмалы-тарихи әдісті пайдалану зерттеудің әдіснамалық негізін құрайды. Дегенмен де кез-келген оқиғаларды сипаттағанда нақтылыққа алып келетін деректанулық зерттеу әдісіне ерекше мән беріледі. Сонымен зерттеу барысында тарихи талдау, саралау, деректанулық сыни әдістері пайдаланылды. Сонымен бірге тақырып аясы Алтын Орда

дәуіріндегі ислам дініне қатысты болғандықтан дін және әдебиет саласындағы зерттеушілердің көзқарастары мен тұжырымдарын мәселені өткен мен кейінгі тарих арасындағы сабақтастық түсінігіне көңіл аударылды. Ретроспективті зерттеу әдісіне сүйен отырып мәдени-рухани мұраларымыздың тарихи сабақтастағы мәселелеріне назар аудардық.

Бұл әдістер Алтын Орда тұсында дін мен дәстүр сабақтасты айқын көрсетуге мүмкіндік береді. Түркінің бай ауыз әдебиеті діни аңыз-эпсаналармен толығыуы мен ежелден келе жатқан фольклорлық мұралардың исламның кеуімен өзгерістерге ұшырауын, ислами дүниетаным мен түркілік көзқарастың ұштасқанын осы дәуірде жазылған діни-дидактикалық шығармаларды талдай отырып айқындаймыз. Мәселен, Насируддин Рабғұзидың «Қиссасул-әнбиясында» пайғамбарлар тарихынан бөлек түркінің көне аңыз-эпсаналарына да кеңінен орын берілген. Бүгінгі қазақ халқының санасында жатталып қалған атақты «Қарлығаштың құйрығы неге айыр?», «Көгершіннің аяғы неге түкті?» секілді аңыздарды осы шығармалардан кездестіреміз. Сонымен бірге халық ауыз әдебиетінде жиі кездесетін тапқырлық пен шешендікке қатысты хикаялар да қарастырып отырған кезеңдегі діни-дидактикалық шығармаларда кеңінен орын алған. Мақалада 1310 жылы жазылған Насируддин Бұрхануддин Рабғұзидың «Қиссас әл-әнбия» («Пайғамбарлар қиссасы»), Махмұт ибн Ғали әл-Бұлғари әс-Сараи әл-Кердерінің «Нәһж әл-фәрадис» («Жұмақтардың ашық жолы»), сондай-ақ «Мұғин әл-мүридті» Исламның «Мұғин әл-мүридті», авторы белгісіз «Раунақ әл-Ислам», Мұхаммед Бабырдың «Мубәййән дәр фикһы» тәрізді шығармалар негізге алынды. Бұл шығармалардың кейбіреулері иман негіздерінен бастап, шариғаттағы нәзік мәселелерді талдай отырып, өлең түрінде жазылған. Ислами көзқарас пен түркілік танымның синтезі ретінде жазылған Рабғұзи еңбегінің көне қолжазбасы бүгінде Лондондағы Британия музейінің кітапханасында сақталған. Осы нұсқа XV ғасырда жазылған болып, бүгінгі ғылымға белгілі ең толық әрі көне нұсқа болып есептеледі. XVI ғасырда көшірілген тағы бір нұсқасы Санкт-Петербургтағы М.Е.Салтыков-Щедрин атындағы көпшілік кітапханасынан орын алған. Қолда бар мәліметтерге қарағанда, осы кітапханада Рабғұзидың шығармасына қатысты 6 қолжазба, Швецияда 2 қолжазба, Париж бен Бакуде бір-бір қолжазбадан сақталған (Алтын Орда әдебиеті, 2022: 85).

Мақалада талдаған діни-дидактикалық шығармалар М. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтының ғылыми-шығармашылық тобы (томды құрастырып, баспаға дайындаған – мақала авторларының бірі Т. Қыдыр) жариялаған ежелгі дәуір әдебиетінің антологиясы атты 3-томдық жинақтың «Алтын Орда дәуіріндегі әдеби жәдігерлер» атты 3-ші томына енгізілген (Ежелгі дәуір әдебиетінің антологиясы, 2020). Тарихи оқиғалар мен үдерістерді салыстырмалы талдау үшін «далалық ауызша тарих айту» дәстүрінің көрініс болып табылатын фольклорлық шығармалар «Бабалар сөзі» жинағына енгізілген тарихи аңыздар талданды (Бабалар сөзі, 2012). Сонымен қатар, классикалық ортағасырлардағы жазба дерек мәліметтерін В. Тизенгаузеннен (Тизенгаузен, 1941) бастап соңғы жылдары мемлекеттік бағдарламалар мен гранттар шеңберінде жарық көрген өзге де аудармалар арқылы пайдаландық (История Казахстана в арабских источниках. Том. I. 2005.).

Талқылау. Жалпы Алтын Орда дәуіріндегі діни-дидактикалық шағырамалар тарихи дерек ретінде арнайы зерттеу нысанына айнала қойған жоқ. Дегенмен, Алтын Орданың жекелеген билеушілері Берке, Өзбек, Туда Мөңке хандардың исламға қатынастары, жалпы Алтын Орда тарихындағы исламның таралуы мен орны, мемлекеттің саяси тарихымен қатар руханиатына қатысты зерттеулерде жалпылама аталып өткен. Себебі, Алтын Орда билеушілерінің ислам дініне деген көзқарасы, ұстанымы, оның мемлекеттің маңызды нышандарда көрініс беруі, және т.б. мәселелер мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатын қарастырғанда, сондай-ақ жеке тұлғалардың өмірін зерттеу барысында қай кезде де зерттеуші ғалымдардың назарынан тыс қалған емес, керісінше қызығушылық тудыратын объектісіне айналып, шетелдік және отандық тарихнамада бірнеше құнды зерттеу еңбектерінің жазылуына алып келді. Солардың бірқатарына тоқталар болсақ, американдық тарихшы Девин Дьюиз Алтын Орда және оның мұрагер мемлекеттерінің басқару аумақтарындағы түркі-моңғол халықтарының билеуші таптарының және жалпы қарапайым халықтың исламды қабылдауын талдап жазады (DeWeese, 1994). Автор Алтын Орда кезеңіндегі тарихи-әдеби жәдігерлердің діни сарындары, әсіресе мұсылмандық дәстүрдегі әулиелер культінің қалыптасуы, оның уақыт өте келе аталған дәстүр мұсылмандық әлем бейнесі мен тарихнамасына енгізілуін қарыстырған. Бұл дәстүрдің таралуына және түркі халқының санасына енуіне оның фольклорлық, эпикалық жүйелерге

жақындығы және Жошы ұлысындағы әрбір кланның нақты аймақтық шеңберінің болуы ықпал етті деп есептейді (DeWeese, 1994: 321-408). Белгілі қазақстандық зерттеуші А. Муминов Орталық Азиядағы діни-теологиялық мектеп тарихын, соның ішінде VIII-XV ғасырлардағы ханафи мәзһабы теологтарының Орталық Азия тарихындағы орны мен маңызын зерттеуге арналған зертеулерінің маңызы зор. Ол Орталық Азиядағы ханафи мәзһабын қарастыра отырып, Алтын Орданың тумасы Махмұд ибн Сулайман әл-Кәфавидің (989/1581 ж.ж.) «Катаиб аләм әл-ахяр мин фуқаһа' мазһаб ан-Ну» еңбегінің қолжазбасын талдайды және осы арқылы ислам діні мен жергілікті мәдени дәстүрлердің көп ғасырлық өзара әрекеттесу процестеріндегі ханафи теологтарының шешуші рөлін, исламның жергілікті жерге бейімделуін Алтын Орда экономикасындағы, мәдениетіндегі, әдет-ғұрыптары мен нанымдарындағы ерекшеліктерін көрсетеді (Муминов, 2015). VIII-XIX ғасырлар басы аралығындағы ислам дінінің таралуы мен қазақ мұсылмандық дәстүрінің қалыптасуына арналған тарих ғылымдарының докторы Н.Д. Нұртазинаның еңбегінде Дешті Қыпшақ көшпелі элиталарының исламды қабылдауы және Қазақстан мен Еуразияның саяси тарихы мен мәдени-өркениетіндегі төңкеріс оқиғасы ретінде қарастыра отырып, Алтын Орда хандарының исламды қабылдау, діни білім алу, саяси тарихында пайдалану және т.б. мәселелерге де тоқалады (Нуртазина, 2016: 207-243). М. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтының ғылыми-шығармашылық тобы соңғы жылдары Алтын Орда дәуіріндегі әдебиет тарихын зерттеуде тамаша еңбектер жариялады. Ежелгі дәуір әдебиетінің антологиясы атты 3-томдық жинақтың «Алтын Орда дәуіріндегі әдеби жәдігерлер» атты 3-ші томында діни-дидактикалық шығармалар жинақталды. Авторлар Алтын Орда дәуірінде дүниеге келген діни-дидактикалық шығармалардың қатарында Насируддин Бұрхануддин Рабғұзидың «Қиссас әл-әнбия» («Пайғамбарлар қиссасы»), Махмұт ибн Ғали әл-Бұлғари әс-Сараи әл-Кердерінің «Нәһж әл-фәрадис» («Жұмақтардың ашық жолы»), «Мұғин әл-мүридті» және т.б. алғаш рет қазақ тіліне аударылып жарияланды (Ежелгі дәуір әдебиетінің антологиясы, 2020). Бұл жинаққа енген шығармаларды талдай отырып, түркі тілінде жазылған, ислам шарттарын түркілік ұғымға жақын талдаған еңбектер арқылы Алтын Ордадағы исламның өзінік формасы, ерекшеліктері туралы тұжырымдар жасауға мүмкіндік аламыз.

4. Зерттеу нәтижелері. Моңғол империясының заңды жалғасы саналатын Алтын Орда мемлекетінің тарихында ислам одан әрі дами түсіп империяның ресми дініне дейін көтерілді. Шыңғыс ханның жүргізген «біріктіру саясаты» негізінде жүзеге асырылған «Еуразия даласын мекен еткен түркі-моңғол халықтарының бірлігі» идеологиясы барысында Қыпшақ, Еділ Бұлғариясы, Каспий маңын мекен еткен халықтарын бағындыра отырып біріктіру өзінің нәтижесін берді. Бұл аймақтардың Жошы ұлысының құрамына кіруімен ислам дінінің мемлекеттегі рөлі айқындалды, яғни қалалардың гүлденіп дамуы, рухани мәдени саладағы жетістіктердегі мұсылмандардың үлестерінің артуына жол ашылды.

Алтын Орда тарихындағы ислам діні мен жазба мәдениеті (діни әдебиеттер) тарихындағы өзара сабақтастық тығыз байланысты болды. Алтын Ордалық дәстүрлі тарихнама тарихи санадағы жекелеген рулар тарихы, жергілікті әулиелердің және аңыздарда бейнеленген танымал тұлғалардың әрекеттері исламмен тығыз байланыста қарастырылғандығына дәлел бола алады (Ноғайбаева, 2022).

Алтын Орда дәуірінде дүниеге келген діни-дидактикалық шығармалардың қатарында Насируддин Бұрхануддин Рабғұзидың «Қиссасул-әнбия» («Пайғамбарлар қиссасы»), Махмұт ибн Ғали әл-Бұлғари әс-Сараи әл-Кердерінің «Нәһжүл-фәрадис» («Жұмақтардың ашық жолы»), «Мұғинул-мүридті» және т.б. болып табылады. Мұндағы кейбір еңбектер, атап айтар болсақ «Қиссасул-әнбия» Алтын Орда бектерінің бірі Тоқбұғаның арнайы тапсырысы бойынша жазылған болатын. Рабғұзи бұл шығарманың жазылуына арнайы ұсыныс болғандығына, ондағы мақсат пайғамбарлар өмір тарихын таратып жазу керек екендігіне тоқталады. Ал тапсырыс беруші кім деген сұраққа келсек, тағы да автор: «...бектер ұрпағы, жігіттер сардары, ұлы атты, құтты затты, ізгі мінезді, ислам сауытты, моғол текті, мұсылман дінді, адамзат сүйеніші, мүміндер қуанышы, беделді ұлы, ақылы теңіз бегіміз Насир әд-Дин Тоқбұға» (Әдеби жәдігерлер, 2008: 10), деп Ислам дінін қабылдаған моңғол билеушілерінің бірі Насир әд-Дин Тоқбұға бектің өтінігін жазады. Рабғұзи одан әрі шығармасын жазу барысында, Тоқбұға бектің құрметіне мына жолдарды арнайды:

Жасы кіші, жолы ұлы,
Заты анық бек Тоқбұға

Ол Насир әд-Дин көниясы
Ел билесін, жүз жасасын,
Болып бағынышты Жаратушысына,
Бұдан артар жақындығы (Әдеби жәдігерлер, 2008: 11).

Осылайша өз заманының белді бектерінің бірінен тапсырыс алған Бұрхан әд-Дин Рабғузи Алладан медет сұрап, сол дәуірдегі қол жеткен көптеген кітаптарды парақтай отырып, өзіне дейінгі хатқа түскен болмаса ауызша тараған аңыз-әпсаналарды, риуаяттарды сараптай отырып шығарманы жазуға кіріседі. Бұл тақырыпқа еңбегін жазардан бұрын ең алдымен, міндетті түрде Құран аяты мен пайғамбар хадисінен үзінді келтіреді, содан кейін ғана хикая, риуаят сияқты қосымша мәліметтерге жүгініп отырған. Осылайша, ежелгі әлемнің пайда болуынан бастап, VII ғасырға дейінгі тарих қойнауынан мол мәліметтер беріп, сыр ақтаратын діни-танымдық, үгіт-насихаттық бұл еңбек бар-жоғы бір жылдың ішінде жазылып шығады.

Мұхаммед пайғамбарға мадақ айтарда Рабғузи шығарманың өн бойында қасиетті Құран аяттарынан үзінділер келтіріп отырған. Әрбір аяттың мән-мазмұнын ашып көрсетуге тырысқан. Өз заманының билеушісі Насир әд-Дин Токбұғабекке арнау айтып, еңбектің жазылу себебін таратып айтуды да ұмытпаған.

Насируддин Токбұға бектің мадағы:

...Мұрасы бектік дінінде,
Сұрар оны ұстап жаға,
Әсілі моғол екен текті,
Ислам үшін тұтты жаға,

Болды Расулдың үмметі, - деп Токбұғабектің моғол екендігін де сөз ете отырып, исламды қабылдағанын хабарлайды (Ежелгі дәуір әдебиетінің, 2020: 20).

«Халиқ пен махлұқты, яғни Жаратушы мен жаратылысты махаббатпен тану ұстыны Алтын Орданы мекендеген мұсылмандарға тән еді. Берке мен Өзбек хандардың «әһлі тариқат», яғни тариқат өкілдері шейхтарының үгіт-насихаты нәтижесінде дінді қабылдағаны белгілі. Оған себеп – Қожа Ахмет Исауаи негізін қалаған иасауилік рухани жолы мен негізін Нәжм әд-Дин Кубра қалаған кубруаи тариқатының өкілдері Жошы ұлысында сопылықтың сырлы әлемін кеңінен насихаттаған. Сондықтан да, Жаратушының қаһарынан қорқып емес, қайта Оның мейіріміне сүйсініп дінді қабылдау – Алтын Орда қаламгерлеріне тән қасиет еді» (Алтын Орда әдебиеті, 2022: 116).

Алтын Орда тұсында дін мен дәстүр сабақтасты айқын көреміз. Түркінің бай ауыз әдебиеті діни аңыз-әпсаналармен толықты не ежелден келе жатқан фольклорлық мұралар ислами астар алды. Әсіресе, көне ұғымдар мен түсініктер қастерленіп, киелілік қасиетке ие болды. Түркінің бай салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпы Исламмен синтезделіп, жаңаша сипат алып, өмір сүруін жалғастарды. Имам Ағзам Әбу Ханифа мәзһабының жергілікті халықтардың ежелден келе жатқан салт-дәстүрін жоққа шығармастан, қажет жағдайда олардан да пайдалану шарты ислами дүниетаным мен түркілік көзқарастың ұштасуына өз септігін тигізді. Себебі, Әбу Ханифа мәзһабының басқа фикһтық мектептерден басты ерекшелігі – белгілі бір мәселеде қасиетті Құран аяттары мен пайғамбар хадистеріне сүйену, ижмағ, қияс, истихсан шарғи шешімдерден бөлек, халықтың ғасырлар бойына қалыптасқан өмір салтының нәтижесінде туындаған әдет-ғұрыптары Құран мен хадиске қайша келмесе, соны қабылдау болып табылатын. Жошы ұлысының Имам Ағзам Әбу Ханифа мәзһабының ұстауының бір қыры да осында еді. Яғни, әдет-ғұрып пен салт-дәстүрге кеңшілікпен қарайтын Ханафи мәзһабы Дешті қыпшақ тұрғындарына хош келді. Ислами дүниетаным мен түркілік көзқарастың ұштасқанын осы дәуірде жазылған діни-дидактикалық шығармалардан кездестіруге болады. Біз жоғарыда келтірген Насируддин Рабғузидың «Қиссасул-әнбиясында» пайғамбарлар тарихынан бөлек түркінің көне аңыз-әпсаналарына да кеңінен орын берілген. Онда «Қарлығаштың күйрығы неге айыр?», «Көгершіннің аяғы неге түкті?» секілді аңыздар орын алған. Сонымен бірге халық ауыз әдебиетінде жиі кездесетін тапқырлық пен шешендікке қатысты хикаялар да осы шығармада кеңінен орын алған.

Алтын Орда тұсында дін мен дәстүрдің сабақтастығының нәтижесінде дәстүрлі Исламның алғышарттары қалыптасқанын баса айтқан жөн. Алтын Орда тұсындағы діни дүниетанымды барынша ашып көрсетуге тырысқан Рабғузи осы шығармасы арқылы кейбір діни мәселелерге қатысты дүниелерге өзінің көзқарасын білдіріп отырған. Тіпті кейбір

мәселелерге өзіндік діни шешімін, яғни фәтуасын да беріп отырған. Мысалы, ежелден тойланып келе жатқан Наурыз мерекесінің діндегі шешімін ол өзінің Жүсіп пайғамбарға қатысты қиссада таратып берген. Ол Жүсіп пайғамбардың адамзаттың ішіндегі ең сұлуы екендігін, сұлулықтың нышаны көктем екендігін, ал көктемнің белгісі Наурыз екенін әдемі келтіре білген. Рабғұзи көктемнің келгенін «Күн атты сұлтан Хұт атты ауылдан Хамал атты жерге қоныс аударды» деп жазады да ары қарай мына өлең жолдарын жырлаған:

...Күн хамалға келгенінде келді әлем наурызы,

Өтті бахмал суық, қыс қалмады қар-мұзы.

Күн келіп, мың көркі ашылып, тірілер өлген жаһан,

Таң бозарып, нақышыменен безенеді бұл жер жүзі (Әдеби жәдігерлер, 2008: 115).

Рабғұзидың «Қиссәс әл-әнбиясы» – ислами көзқарас пен түркілік танымның синтезі, яғни, дін мен дәстүр сабақтастығының көрінісі. Себебі мұнда діни мәселелермен қатар түркілік құндылықтарға да орын берілген. Рабғұзи шарифат шарттары мен түркілік танымды ұштастырудың өзіндік жолын тапқан. Ол түркінің кейбір аңыз-эпсаналарын Нұх пайғамбар қиссасы арқылы жеткізсе, ежелден келе жатқан наурыз мейрамына қатысты жыр-жолдарын Жүсіп пайғамбар қиссасының ішіне салған. Әлемді топан су басқаны жайындағы аңыз-эпсаналар көптеген халықтардың фольклорлық мұраларында сақталған. Сондықтан да, түркілік көне аңыздарды Нұх қиссасы арқылы жеткізу авторға тиімді болса, наурыз мейрамын Құранда «Әхсән әл-қасас», яғни «ең көркем қисса» деп аталған Жүсіп пайғамбардың өмір жолы арқылы жеткізу ыңғайлы болған (Алтын Орда әдебиеті, 2022: 126).

Алтын Орда дәуірінде, анығы 1310 жылы жазылған Рабғұзи шығармасының көне қолжазбасы бүгінде Лондондағы Британия музейінің кітапханасында сақталған. Осы нұсқа XV ғасырда жазылған болып, бүгінгі ғылымға белгілі ең толық әрі көне нұсқа болып есептеледі. XVI ғасырда көшірілген тағы бір нұсқасы Санкт-Петербургтағы М.Е.Салтыков-Щедрин атындағы көпшілік кітапханасынан орын алған. Қолда бар мәліметтерге қарағанда, осы кітапханада Рабғұзидың шығармасына қатысты 6 қолжазба, Швецияда 2 қолжазба, Париж бен Бакуде бір-бір қолжазбадан сақталған (Алтын Орда әдебиеті, 2022: 85).

XIII-XVI ғасырлардағы түркі әдеби жәдігерлеріне назар салғанымызда сол уақытта Исламның негізгі ұстындары мен шарифат шарттары өлең сөзбен өрнектелген үш шығарманы кездестіреміз. Біріншісі – Исламның «Мұғин әл-мүрид», екіншісі – авторы белгісіз «Раунақ әл-Ислам», үшіншісі – Мұхаммед Бабырдың «Мубәййән дәр фикһы». Осы үш жәдігерде иман негіздерінен бастап, шарифаттағы нәзік мәселелерге дейін баршасы өлең түрінде жазылған. Үш шығармада да Әбу Ханифаның фикһтық мектебі насихатталған, яғни Имам Ағзам мәзһабындағы шарғи мәселелер жырланған. Оның діни һәм саяси мәні бар. Исламның Әбу Ханифа мәзһабындағы шарифат шарттарын жырға қосуының басты себебі – Жошы ұлысында Ислам мемлекеттік дін ретінде жарияланған, ал фикһтық мектеп ретінде Әбу Ханифа мәзһабы қошталған. Жошы ұлысына қарайтын өлкелерде діни алауыздық туындамау үшін де барша жамағаттың бір шарғи жолды ұстануы қажет еді. Сондықтан да, Ислам 1313 жылы мүридке, яғни дін жолын үйреніп жүрген шәкірттерге көмекші құрал ретінде өзінің «Мұғин әл-мүрид» атты туындысын жазған. Ал, 1465 жылы жазылған «Раунақ әл-Исламның» дүниеге келуінде де түркі мұсылман әлеміндегі рухани тұтастыққа деген қажеттілік жатыр. Себебі, Жошы ұлысында Әбу Ханифа мәзһабы негізгі фикһтық мектеп ретінде бекігендіктен де, Мәурәннәһір, Хорасан һәм Дешті қыпшақты мекендеген түркілердің бір дін мен мәзһабта болуы маңызды еді. 1521 жылы Мұхаммед Бабырдың «Мубәййән дәр фикһ» атты туындысын жазуының астарында Иранда сефевидтер династиясының негізін қалаушы Шаһ Исмайл Хатаидың шиғалық ағымды мемлекеттік дін ретінде жариялауымен тікелей байланысты. Мұхаммед Шайбанидан ығысып, көмекке Шах Исмайлдың билігіне жүгінген Бабырды өз жерлерінің шиғалыққа бүйрегі бұрды деп, одан теріс айналған тұсы да болған. Сол жаладан құтылу әрі өзі негізін қалаған Моғолстанда ханафилік мәзһабтың үстемдік құруы үшін де оның осы шығарманы жазуына түрткі болған деуге негіз бар. Себебі, түркі халықтарының рухани тұтастығы маңызды болған. Діни-танымдық, діни-дидактикалық тұрғыда жазылған осындай шығармалар Дешті қыпшақ, Хорасан һәм Мәурәннәһір түркілерінің бір имани-сенімде қалып, рухани тұтастығының сақталуына әсер еткен (Алтын Орда әдебиеті, 2022: 176-177).

Алтын Орда тұсында фикһтық мектепте – Әбу Ханифа, ал имани-сенімде – Имам Матуриди жолы берік орнады. Оны сол дәуірде жазылған діни-дидактикалық шығармалардан

аңғарамыз. 1313 жылы хатқа түскен Ислам атты ақынның «Мұғинул-мүрид» атты туындысында кеңінен қамтылған. Шариғат шарттарын өлеңмен жазып шығуды көздеген автор сол дәуірде негізгі мазһабқа айналған Әбу Ханифа жолын жыр жолдарымен таратып шыққан. Онда шариғат шарттарымен бірге, сопылықтағы кейбір мәселелер де қамтылған. Осыдан-ақ, руханияттың өзегі болып табылатын сопылық жолдың Алтын Ордада кеңінен тарағанын аңғарамыз. Расында да, Қожа Ахмет Йасауи негізін қалаған йасауи тариқаты мен Нәжмәддин Кубрауидің жолы негізінде қалыптасқан кубрауи жолы сол дәуірдегі негізгі сопылық мектептердің бірі болатын. Берке хан мен Өзбек ханның дінді қабылдауында осы тариқат өкілдерінің әсері болғаны белгілі.

Мысалы, Берке ханның мұсылман болып туылғандығы туралы аңыз ортағасырлық деректерде сақталып қалған (Сборник материалов., 1941: 16). Сондай-ақ, Сығанақ қаласында жүрген Берке ханның Ордаға барып, әкесінің билігін қолына алуы керектігін естігеннен кейінгі өзіне серік болған әскерінің жол бойғы кездескен қорқыныштарының қалай сейілгендігі, бір өзінің жауға қарсы аттанып, жеңіске қалай жеткендігі туралы да аңыздар Алтын Орданың өзіндік ауызша тарих айту дәстүрінде сақталып қалған. Өтеміс қажының жазуынша бас-аяғы сегіз адаммен Қаракөлден Дешті Қыпшақ даласына, Алтын Орданың астанасы Сарайшыққа аттанған Беркенің серіктері жолай қосылғандармен есептегенде бар-жоғы 1500 адамға жетеді. Еділ өзенінің жағалауына жетер тұста, Кулзум теңізін (Каспийді) өрлеп қалың қолмен Хулагудың келе жатқанынан хабардар болған Беркенің адамдары «Хулагудың әскері көп, ұлы падиша. Біз оған қарсы тұра алмаймыз» деп әбігерге түседі. Сонда Берке «Мен жорыққа өз еркіммен шыққан жоқпын. Сендер де маған сенбей тұрғандарың белгілі. Ендеше менің сендерге қояр бір шартым бар. Мына қолымдағы асықты дулығаның шошағына иіремін. Егер де асық оңқасынан тұрар болса, мен жауымды жеңетін боламын. Жеңіс мен жақта болады. Егерде асық оңқа түспесе, сендердің айтқандарыңды орындаймын» деп қарамағындағылармен келіседі. Асықты иіргенде шошақтың үстіне оңқасынан түседі. Мұны көрген қарамағындағы серіктері күдіктен айырылып, жүрекке сенім ұялап, осылайша Хулагу әскеріне қарсы жүреді. Беркенің қарауылдары төбеге шығып бақылау барысында Ширван тарапынан қалың қолдың шаң қаптырып келе жатқанын көреді де Беркеге хабар береді. Қарамағындағылары тағы да қобалжи түскенде Берке айтады: «Мен мына төбеге шығамын, сендер осы арадан бақылаңдар. Құдай тағаланың күдіретін көретін боласыңдар. Егер де жау мені аларлық болса, соғысқа кірікпей қаша жөнеліндер». Сонымен төбе басына шыққан Берке төменнен көрінген шетін болжап білу мүмкін емес жау әскері жақындағанда қамшысын үш мәрте сілтеп жіберіп, атын тебініп жау жаққа қарай аттанады. Берке төбеден түспей жатып-ақ жау сапы бұзылып, қаша жөнеледі. Мұны көрген Берке әскері сондарын ала қуа түседі. Өлтіргені өлтіріледі, қолға түскендері тұтқынға алынады, аттарын айдап алады, жабдықтарын иемденеді. Кейіннен Беркенің бектері тұтқынға түскендерден «Сіздер төбе басындағы жалғыз кісіден неге сонша қорықтыңыздар, неге қаштыңыздар?» – деп сұрағанда, олар «Төбе басында тұрған кісінің екі қапталында ұшы-қиыры жоқ қалың қол тұрды. Сондықтан да біз шеп құрып бастадық. Ал ол кісі бізге қарай ат салғанда, қапталындағы екі қосын әскері де бізге қарай лап берді», – деп жауап берген дейді» (Утемиш-хаджи, 1992: 97-98).

Деректерге қарағанда, Беркенің кіндігін мұсылман әйел кесіп, мұсылман әйелдің ғана сүтін ішкенін білеміз. Сондай-ақ мұсылмандық тәрбиені имамдардан алып, Құран да оқығандығы, хадистерді, мұсылман ережелерімен, заңдарымен жақсы таныс адамдарды үнемі жанында ұстайтындығы және де кітапханасының да өте бай болғандығы жазылады. Әскерін де мұсылмандардан жасақтағаны, яғни 30 000 әскері де мұсылман болғандығын көреміз. «Люди, заслуживающие доверия, говорят, что во всем войске его такой порядок: каждый всадник должен иметь при себе молитвенный коврик с тем, чтобы при наступлении времени намаза заняться совершением его (намаза). Во всем войске его никто не пьет вина и при нем (Берка) постоянно находятся великие ученые из (числа) толкователей» (Корана), изъяснителен хадисов, законоведов и догматиков» (Сборник материалов, 1941: 16-17).

Сондай-ақ Өзбектің билігі тұсындағы дін мәселесінде мынадай оқиғаны сипаттап береді «В пятницу я верхом отправился в соборную мечеть и медресе. Этот город находится под властью султана Узбека, имеющего там своего великого эмира по имени Кутлудумур. Этот эмир построил медресе и другие примыкающие к нему помещения. Что касается мечети, то ее построила его благочестивая супруга Турабек-хатун. ...У них прекрасный обычай для

исполнения молитвы, подобного которому я нигде не встречал, кроме как у них. Заведено, что каждый муаззин обходит дома, расположенные поблизости от его мечети, извещая о наступлении часа молитвы. Того, кто не присутствовал на общей молитве, имам бьет в присутствии общины. В каждой мечети висит для этого плеть. Кроме того, налагается штраф в размере пяти динаров, которые расходуются в пользу мечети и для угощения бедняков и неимущих. Говорят, обычай этот существует с древних времен» (Ибрагимов, 1988: 73). Негізінен араб-парсы тілінде жазылған ортағасырлық деректерде кездесетін осындай мазмұндағы мәліметтер Алтын Ордадағы ислам дінінің таралуы мен жекелеген билеушілердің ұстанымдары мен көзқарастарын көрсетеді. Ал, исламның таралуымен Алтын Орданың өз аумағында пайда болған діни-дидактикалық шағармалар Алтын Ордалық исламның мазмұны мен сипатын ашып көрсете алады.

Ибн Баттута кездескен Алтын Орда ханы Өзбек пен оның әмірлері сунниттер. Негізінде сунниттік ислам төрт мизхабты – шафиғилік, ханафилік, мәликилік және ханбалилік мәзһабының тең дәрежедегі маңыздылығын мойындайды. Бұл арада Алтын Орданың шығысында – Хорезмде, батысында – Қырымда, сонымен бірге Еділ бойында ханафиттік мектеп өз үстемдігін жүргізген болатын. Ел астанасы Сарайда ханафилік және шафиттік мінберлері бар мешіттердің санына қарағанда, олардың қоғамдағы жағдайы біркелкі болмаған, 12:1 қатынасымен ханафи мәзһабының пайдасына шешілгенін көреміз (Крамаровский, 2014: 68). Ибн Баттута өз жазбасында ханафилік мәзһабтың басымдығын «Они (Кыпчаки) ханафитского толку...» деп бірнеше рет қайталап көрсетеді (История Казахстана, 2005: 212).

Көріп отырғанымыздай, солардың қатарында бүгінгі күні де өз өзектілігін жоймаған, сонау ортағасырлардан бастау алып келе жатқан Йасауидің ханафи мәзһабы Алтын Орда аумағында кең қанат жайды. Оның көрінісі әдеби, діни-дидактикалық шығармалардан анық көрінеді. Сондай-ақ мемлекеттің астанасы саналған Сарайшық қаласы маңына жақы аумақ өзге халықтардың ықпалы аз өлкенің діннің тарауына арнайы таңдалынып алынған да тәрізді көрінеді. Себебі, бұл өлке әулиелердің көптеп шоғырланған жері және Алтын Орданың өмір сүруі дәуіріндегі Маңғыстау жері арқылы Еуропа мен Азияға керуен жолдарының бойында керуен-сарайлардың салынуын Өзбек ханның есімімен, оның мемлекетті билеген дәуірімен байланыстырады. «...датирует их строительство золоордынским периодом, точнее временем правления Узбек-хана (1312-1342 гг.) и его наместника в Хорезме Туглук-Тимура, а прекращение функционирования дороги связывает с последствиями разрушительных походов Тимура на Хорезм и Поволжье в 70-е годы XIV в.» (Мендикулов, 1987: 33). Академик В.В. Бартольд өзінің «Сведения об Аральском море и низовьях Аму-Дарьи с древнейших времен до XVIII в.» атты еңбегінде Моңғол империясының құрылуымен бірге Еуропадан Азияға қарай (Еділ өзенінен Сарайшық арқылы Оралға, Көне Үргенішке, Отырар, Алмалыққа қарай) жаңа сауда жолы пайда болғанын жазады. «Өзбек ханның тұсында (1312-1342) дами түскен бұл сауда жолын мұсылмандар да, сонымен бірге XIV ғ. Еуропа көпестері де пайдаланған (Бартольд, 1965: 55). Сонымен бірге бұл керуен жолының бойында бүгінгі күнге дейін сақталып қалған әулиелік жерлердің басым бөлігі орналасқан.

Ал Маңғыстау өлкесіндегі әулиелік жерлер мен әулиелердің аттары Қожа Ахмет Йасауи есімімен тікелей байланысты екендігіне тоқталмай өтуге болмас. Сондай жерлердің бірі Шопан атаның мешіті. Ал, өз кезегінде Шопан ата Қожа Ахмет Йасауидың тікелей шәкірті болып келеді. Бұл туралы мына бір аңызды келтіре кетейік: «Бірде Қожа Ахмет шәкірттерін жинап қолындағы жебені (енді бір нұсқасында асатаяқ түрінде кездеседі) ататынын және ол жебе қайда барып түссе, сол маңда шәкірттері сопылық ілімді ары қарай дамытулары қажет екенін айтады, жебені шаңырақтан атып жібереді. Сонда өзге шәкірттері асатаяқ түседі-ау деген жерге дейін жүгіре бастайды, ал Шопан орнынан тапжылмай отырады. Қожа Ахмет оның мәнісін сұрағанда «Мархабатты ұстаз, сіздің асаны табу үшін менің ұзақ сапарға аттануым керек», – деп жауап береді. Жауабына разы болған ұстаз сапарына ақ жол тілеп, батасын береді. Осылайша, жолға аттанған Шопан ата асаны Маңғыстау түбегінен табады» (Бабалар сөзі, 2012: 75). Шопан ата Баян байға қойшы болып жалданып жұмыс жасап жүреді де, кейіннен қарапайым адам еместігіне көзі жеткен Баян қызын беріп, қамқорлық етеді. Асаның Маңғыстау өлкесіне түсуінің өзінде үлкен мән жатыр. Йасауи ілімін осы өңірге де жеткізу қажет болған еді. Оғыздар тарихында да Қожа Ахмет Йасауимен тікелей байланысты мынадай аңыз бар: «Түркістанда Ақман және Қараман атты бектері Қожа Ахметтің беделінің

өсуін көре алмағандықтан астыртын әрекет ойластырып, бір сиырды сойып, Йасауидің сабанханасына тығып қояды. Ертеңіне ханға келіп, «Қожа Ахметті қалайша әулие дейсіз, оның айтқаны өтірік, жасағаны ұрлық, елдің малын ұрлап елге үлестіріп, алдап сатады. Кешегі жоғалған өгізді осы сойып алған. Сенбесеңіз тінтуге рұқсат етіңіз. Рұқсат етілген соң тінту басталып, қойылған орнынан етті суырып шығарады. Жиылған жұртқа көрсетпек болып, сабанханадан шыға бергенде Ақман мен Қараман бірі ақ, екіншісі қара төбетке айналып, бір өкпеге таласып, ырылдаса бастайды. Мұны көрген ел қашты. Осылайша, Хазіреттің әулиелігіне көздері жетеді. Елге зияндық еткендіктен халық күнбатысқа қарай қашады» (Хорошкин, 1874). Бұл аңыз-оқиғаның түрікмендер арасында (Ақман мен Қараман екеуі Абдол руынан шыққан) тараған нұсқалары бар. Оқиға Сыр бойындағы оғыздардың батысқа жылжуымен байланысты болса да, Түркістан мен Маңғыстау арасындағы діни байланысқа және діни идеологияға қатысты бірден-бір дерек болып табылады.

Сонымен, XIII ғасырда басталған діни үрдіс XIV ғасырдағы билеушілер тарапынан да қолдау тауып, кеңінен таралып, ресми мемлекеттік дәрежеде мәртебиеге ие болып, өркендеп қанат жайған исламның Еуразияның далалық аумағындағы таралуының өзіндік ерекшеліктерін көре аламыз. Әдеби, діни-дидактикалық шығармаларда кездесетін тарихи-географиялық сабақтастық, жалғастық мәселесіне де көңіл бөлмеске болмайды. XIII ғасырдың екінші жартысында Алтын Орданың тарихи сахнаға шығуы түркі халықтарының саяси да, мәдени де өміріндегі өзгерістерге үлкен әсер етті. Жошы ұрпақтарының исламды қабылдауының нәтижесі мәмлүк-қыпшақтармен қарым-қатынас орнатып, мәдени әрі әдеби байланыстардың нығая түсуіне өз әсерін тигізді. Ал мұндай саяси-дипломатиялық байланыстар арқылы мәдени қатынастың өркен жаюына бірден бір басты себеп, екі елдің бір дінді ұстанып, бір мәдениет пен ортақ өркениеттің аясына топтасуы, екіншіден, екі ел халықтарының туысқандық байланыстарында жатыр еді. Және де бұл арадан өзара жалғастық пен сабақтастық үрдісін де байқаймыз. Мысалы, Сарай қаласында қолға алынған шығарма Мысырда аяқталып, не болмаса мәмлүк-қыпшақтары ордасында жазылған еңбек Сыр бойындағы қалалардың бірінде қайта көшірілу жағдайлары сол кездегі әдеби өмірдің қалыпты жағдайына айналғанын байқатады. «...ежелден өркениет ошағы болған Хорезм аймағының Алтын Орда мемлекетінің қол астына қарауы түркі сөз өнерінің дамуына оң ықпалын тигізді. Тамыры тереңде жатқан түркі жазба мұрасы XIII-XIV ғғ. діни-танымдық, діни-дидактикалық һәм діни-сопылық сипатында дамып, тематикалық жағынан байи түсті. Жанр жағынан түрленді. Аударма-нәзіралық дәстүр де осы кезде дамып, орта ғасырда дүниеге келген көркем туындылар түркі әдеби тіліне тәржімаланды. Алтын Орда жазба жәдігерлері кейінгі заман туындыларының қалыптасып-дамуына өз септігін тигізді» (Алтын Орда әдебиеті, 2022: 83).

Қорытынды. Алтын Ордада ислам дінінің кең таралып, мемлекеттік дін дәрежесіне көтерілуімен мұсылмандық діннің мемлекеттің рухани әлеміндегі орны да тереңдей түсті. Алтын Орда дәуіріндегі діни-дидактикалық негізде жазылған жоғарыда аты аталған шығармалар Дешті Қыпшақ, Мәуереннахр түркілерінің рухани мәдениеті мен қоғамдық санасының қалыптасуы туралы мол деректік мәліметтер береді. Ең алдымен шарият шарттары мен ислам тарихына қатысты сюжеттердің түркі тілінде жазылып таралғандығын атап өтуге болады. Бұл Алтын Ордада әдебиет пен ғылымның тілі, негізінен, түркі тілі болғандығын көрсетеді. Екіншіден, бұл шығармалардың мазмұны мен мәніне қарай оырып, Алтын Ордада ханафи мәзһабының кең қанат жайғанын, сопылық танымның терең орын алғанын көреміз. Діни-дидактикалық шығармалар жергілікті түркілік дәстүрлерді бойына сіңіріп, исламға дейінгі жергілікті сюжеттерді кіріктіре алды. Исламмен қатар ихсан мәселелері кеңінен жырланды. Бұл тақырып кейінгі қазақ әдебиетінде, философиялық көзқарастарында сабақтастықпен көрініс тапты.

Әдебиеттер

Алтын Орда әдебиеті. 2022 – Алтын Орда әдебиеті: генезис, жанрлық ерекшелік, дәстүр жалғастығы. Ұжымдық монография. Алматы: «Evo Press», 2022. 320 б.

Әдеби жәдігерлер, 2008 – Әдеби жәдігерлер. 20 томдық. Насируддин Бұрхануддин Рабғұзи. Пайғамбарлар қиссасы. 8 том. Алматы: Таймас, 2008. 480 б.

Бабалар сөзі, 2012 – Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Астана: «Фолиант», 2012. Т. 85: Тарихи аңыздар. 416 б.

Бартольд, 1965 – Бартольд В.В. Сведения об Аральском море и низовьях Аму-Дарьи с древнейших времен до XVIII в. Соч., т.3. М.: Изд-во Наука, 1965. 711 с.

Ежелгі дәуір әдебиетінің, 2020 – Ежелгі дәуір әдебиетінің антологиясы. Бес томдық. Т. 3: Алтын Орда дәуіріндегі әдеби жәдігерлер (діни-дидактикалық шығармалар) / Томды құрастырып, баспаға дайындаған: Т.Е. Қыдыр. Алматы: Evo Press, 2020. 576 б.

Ибрагимов, 1988 – Ибрагимов Н. Ибн Баттута и его путешествия по Средней Азии. М., «Наука», 1988. 128 с.

История Казахстана, 2005 – История Казахстана в арабских источниках. Т. 1. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Извлечения из арабских сочинений, собранные В.Г. Тизенгаузен. Переработанное и дополненное издание. Алматы: «Дайк-Пресс», 2005. 272 с.

Крамаровский, 2014 – Крамаровский М.Г. Ибн Баттута о тюркском исламе // Золотоордынское обозрение. №1(13). 2014. С. 64-74.

Мендикулов, 1987 – Мендикулов М.М. Памятники народного зодчества Западного Казахстана. Алма-Ата: Онер, 1987. 160 с.

Муминов, 2015 – Муминов А.К. Ханафитский мазхаб в истории Центральной Азии // под ред.: С.М. Прозорева. Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2015. 400 с.

Нуртазина, 2016 – Нуртазина Н. Распространение Ислама формирование казахской мусульманской традиции (VIII – нач. XIX вв.): монография / Н.Нуртазина. Алматы: Қазақ университеті, 2016. 354 с.

Ногайбаева, 2022 – Ногайбаева М.С. Становление и особенности золотоордынской традиционной историографии // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия Исторические науки. Философия. Религиоведение. 2022. Т. 140. №. 3. С. 74- 88.

Сборник материалов, 1941 – Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. II. Извлечения из персидских сочинений. Собранные В.Тизенгаузен и обработанные А.А. Ромаскевичем и С.Л. Волиным. М-Л.: Академия наук СССР, 1941. 308 с.

Утемиш-хаджи, 1992 – Утемиш-хаджи. Чингиз-наме / Факсимиле, перевод, транскрипция, текстологические примечания, исследование В.П. Юдина. Комментарии и указатели М.Х. Абусеитовой. Алма-Ата: Гылым, 1992. 296 с.

Хорошхин, 1874 – Хорошхин А. Народы Средней Азии. Материалы для статистики Туркестанского края. вып. 3. СПб.: Тип. и хромолит. А. Траншеля, 1874. 328 с.

DeWeese, 1994 – DeWeese D. Islamization and Native Religion in the Golden Horde. Baba Tukles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition. Pennsylvania State University. 1994. 681 p.

References

Altyin Orda adebieti. 2022 – Altyin Orda adebieti: genesis, zhanrlyk erekshelik, dastur zhalgastygy [Literature of the Golden Horde: genesis, genre specificity, continuity of tradition]. Uzhyndyk monografiya. Almaty: «Evo Press», 2022. 320 p. [In Kaz].

Adebi jädigerler, 2008 – Adebi jädigerler [Literary relics]. 20 tomдық. Nasiruddin Burhanuddin Rabguzi. Paigambarlar hissasyi. 8 tom. Almaty: Taymas, 2008. 480 p. [In Kaz].

Babalar sozi, 2012 – Babalar sozi [The words of the ancestors]: Juztomдық. Astana: “Foliant”, 2012. T. 85: Tarihi anyzdar. 416 p. [In Kaz].

Bartold, 1965 – Bartold V.V. Svedenia ob Aralskom more nizoviah Amu-Dari s drevneishih vremen do XVIII v. [Information about the Aral Sea and the lower reaches of the Amu Darya from ancient times to the 18th century]. Soch., T.3. M.: Izd-vo Nauka, 1965. 711 p. [In Russ].

DeWeese, 1994 – DeWeese D. Islamization and Native Religion in the Golden Horde. Baba Tukles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition. Pennsylvania State University. 1994. 681 p. [In Eng].

Ezhegi dauir adebietinin, 2020 – Ezhegi dauir adebietinin antologiasy [An anthology of ancient literature]. Bes tomдық. T.3: Altyin Orda dauinindegi adebi jädigerler (dini-didaktikalyk shygarmalar) / Tomdy kurastyryp, baspaga daiyndagan: T.E. Kydyr. Almaty: Evo Press, 2020, 576 p. [In Kaz].

Ibragimov, 1988 – Ibragimov N. Ibn Battuta I ego putesthestvia po Srednei Azii [Ibn Battuta and his travels in Central Asia]. M.: Nauka, 1988. 128 p. [In Russ].

Istoria Kazhstana, 2005 – Istoria Kazhstana v arabskih istochnikah [History of Kazakhstan in the Arabic sources]. T. 1. Sbornik materialov, otnosiashihsa k istorii Zolotoi Ordy. Izvlechenia iz arabskih sochineni, sobrannye V.G. Tizengauzenom. Pererabotannoe I dopolnennoe izdanie. Almaty: “Daik-Press”, 2005. 272 p. [In Russ].

Kramarovski, 2014 – Kramarovski M.G. Ibn Battuta o turkskom islame [Ibn Battuta and on Turkic Islam] // Zolotoordynskoe obozrenie. №1(13). 2014. Pp. 64-74. [In Russ].

Mendikulov, 1987 – Mendikulov M.M. Pamiatniki narodnogo Kazahstana [Monuments of folk architecture of Western Kazakhstan]. Alma-Ata: Oner, 1987. 160 p. [In Russ].

Muminov, 2015 – Muminov A.K. Hanafitski mazhab v istorii Sentalnogo Azii [The Hanafi madhhab in the history of Central Asia] // pod.red.: S.M. Prozoreva. Almaty: Kazakh ensiklopediasy, 2015. 400 p. [In Russ].

Nurtazina, 2016 – Nurtazina N. Rasprostranenie Islama formirovanie kazahskoi musulmanskoj tradicii (VIII-nach XIX vv.) [The spread of Islam and the formation of the Kazakh Muslim tradition (VIII-beginning of the XIX centuries)]: monografia / N. Nurtazina. Almaty: Kazakh Universiteti, 2016. 354 p. [In Russ].

Nogaibaeva, 2022 – Nogaibaeva M.S. Stanovlenie I osobennosti zolotoordinskoj tradisionnoj istoriografii [Formation and special features of the traditional historiography of the Golden Horde] // Vestnik ENU im. L.Gumileva. Seria Istoricheskie nauki. Filosofija. Religiovedenie. 2022. T. 140. №3. Pp. 74-88. [In Russ].

Sbornik materialov, 1941 – Sbornik materialov, otnosiashisja k istorii Zolotoi Ordy [Collection of materials related to the history of the Golden Horde]. T. II. Izvlechenia iz persidskih sochineni. Sobrannye V. Tizengauzenom i obrabotannye A.A. Romaskevichem i S.L. Volinym. M.-L.: Akademia nauk SSSR, 1941. 308 p. [In Russ].

Utemish-haji, 1992 – Utemish-haji. Chingiz-name [Chingiz-name] / Faksimile, perevod, transkripsia, tekstologicheskie primechania, issledovanie V.P. Iudina. Kometari i ukazateli M.H. Abuseitovoi. Alma-Ata: Gylym, 1992. 296 p. [In Russ].

Horoshhin, 1874 – Horoshhin A. Narody Srednei Azii. Materialy dlia statistiki Turkestanskogo kraia [Peoples of Central Asia. Materials for statistics of the Turkestan region]. Vyp.3. SpB.: Tip. i hromolit. A. Transhelja, 1874. 328 p. [In Russ].

ТАРИХ / HISTORY / ИСТОРИЯ

Published in the Kazakhstan

Otan tarikhy

Has been issued as a journal since 1998

ISSN: 1814-6961 (Print)

ISSN: 2788-9718 (Online)

Vol. 26. Is. 4, pp. 704-717, 2023

Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 03.81.37

https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_26_4_704-717

CENTRAL ASIA AND THE KAZAKHS IN THE NOTES OF THE AMBASSADOR'S SECRETARY OF KHAN OF BUKHARA IN THE 19TH CENTURY

Galiya Amzeyvna Kambarbekova¹, Kuanyshbek Kari²

¹Al-Farabi Kazakh National University (71 Al-Farabi Ave., 050040, Almaty, Kazakhstan)

PhD in Philology, Faculty of Oriental Studies, Department of the Middle East and South Asia

<https://orcid.org/0000-0002-4959-1548>. E-mail: kazalem@mail.ru

²Scientific Institute for the Study of Ulus Juchi MSHE (15B, A. Pushkin St., 010000, Astana, Kazakhstan), Master of Arts, Research Fellow

<https://orcid.org/0000-0002-3041-1308>. E-mail: tourantau@gmail.com

Annotation. *Introduction.* The article analyzes a work in Persian containing previously little-studied sources about Central Asia, Afghanistan and the Kazakhs of the late 18th - early 19th centuries. *Purpose and objectives of the study.* Identification of new information and their introduction into scientific circulation by studying works that have not yet been fully studied through a comprehensive study of sources written in Persian. *Materials.* The main material of the article is the work of the author Mir Abdul Karim Bukharay, which entered into scientific circulation under the title "History of the rulers of Afghanistan, Kabul, Bukhara, Khiva and Kokand". The author of the work lived in the years (1800-1826), when Amir Khaidar (1775-1826) came to power in the Bukhara Khanate. In 1222/1807, the ambassador of Khan of Bukhara Mirza Muhammad Yusuf ibn Sufi Rajap Bai Kishi Bukhari went with a group of people as an ambassador to the palace of the Ottoman Sultan, i.e. to Istanbul, on behalf of the Bukhara Khan. Mir Abdul Karim Bukhari, in his capacity of Secretary General of the Ambassador, accompanied the Ambassador on a long and important journey. The delegation of the Ambassador of Bukhara arrives in Istanbul after a long journey through Moscow, Romania and Bulgaria. *Results.* Mir Abdul Karim Bukhari wrote it when he was alone, having lost all his fellow travelers, and he wrote it on the orders of Arif Bey, the organizer of the ceremonial events of the Ottoman Sultan, who commissioned him to write this work. In his work, he presented new data on Central Asia, Afghanistan and the Kazakhs in the late 18th and early 19th centuries. Information about the Kazakhs includes their customs, clothing, food, place of residence and well-being. *Conclusion.* The stories about the Kazakhs and Central Asian rulers in the work of Mir Abdul Karim Bukharai cover the period close to the fall of the Kazakh Khanate. There are also details relating to this era that are not found in data written in other languages. Therefore, the study and translation of such works into scientific circulation is considered one of the topical topics.

Keywords: Persian sources, Kazakhs, ambassador, Central Asia, Mir Abdoul Karim Boukhary, Istanbul, Khiva.

For citation: Kambarbekova G.A., Kuanyshbek K.A. Central Asia and the Kazakhs in the notes of the ambassador's secretary of the khan of Bukhara in the 19th century // Otan tarikhy. 2023. Vol. 26. No. 4. Pp. 704-717. (In Kaz.) DOI: 10.51943/2710-3994_2023_26_4_704-717

ХІХ ҒАСЫРДАҒЫ БҰХАРА ХАНЫНЫҢ ЕЛШІСІ ХАТШЫСЫНЫҢ ЕСТЕЛІГІНДЕГІ ОРТАЛЫҚ АЗИЯ МЕН ҚАЗАҚТАР

Ғалия Әмзеқызы Қамбарбекова¹, Қуанышбек Аменкелдіұлы Қари²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (71-үй, әл-Фараби даңғ., 050040, Алматы, Қазақстан) филология ғылымдарының кандидаты, Таяу Шығыс және Оңтүстік Азия кафедрасы, Шығыстану факультеті

<https://orcid.org/0000-0002-4959-1548>. E-mail: kazalem@mail.ru

²Жошы Ұлысын зерделеу ғылыми институты ҒЖБМ (15Б, А.Пушкин көшесі, 010000, Астана, Қазақстан) гуманитарлық ғылымдар магистрі, ғылыми қызметкер

<https://orcid.org/0000-0002-3041-1308>. E-mail: tourantau@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2023

© Қамбарбекова Ғ.Ә., Қари Қ.А. 2023

Андатпа. *Kіріспе.* Мақалада бұрындары азырақ қарастырылған ХVІІІ ғасырдың соңы мен ХІХ ғасырдың басындағы Орталық Азия, Ауғанстан және қазақтар туралы дереккөздерді қамтыған парсы тіліндегі шығарма қарастырылады. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Парсы тілінде жазылған дереккөздерді жан-жақты зерттеу арқылы әлі де толық зерттелмеген шығармаларды зерттеу арқылы тың мәліметтерді анықтау және ғылыми айналымға енгізу. *Материалдар.* Мақалада ғылыми айналымға шартты түрде «Ауған, Кабул, Бұхара, Хиуа және Қоқан билеушілерінің тарихы» деген атпен енген Мир Әбдул Карим Бұхари атты автордың еңбегі басты материал ретінде қолданылады. Шығарманың авторы Бұхара хандығының билігіне Әмир Хайдар төренің (1775-1826) билікке келген (1800-1826) жылдарында өмір сүрген. Бұхара ханының елшісі Мирза Мұхаммед Юсуф ибн Суфи Ражап Бай Киши Бұхари 1222/1807 жылы Бұхара ханының тарапынан Осман сұлтанының сарайына, яғни Стамбұлға елші болып бір топ адаммен аттанады. Мир Әбдул Карим Бұхари елшінің бас хатшысы ретінде ұзақ әрі маңызды сапарда елшімен бірге сапарлайды. Бұхара елшісінің тобы Мәскеу, Румыния және Болгария арқылы ұзақ жол жүріп Ыстамбұлға келеді. *Нәтижелер.* Мир Әбдул Карим Бұхари бұл еңбекті сапарластарының бәрінен айрылып жалғыз қалған кезде жазған және бұл еңбектің жазылуына себепші болған Осман сұлтанының салтанатты шараларды ұйымдастырушысы Ариф бейдің тапсырысы. Шығармада ХVІІІ ғасырдың соңы мен ХІХ ғасырдың басындағы Орталық Азия, Ауғанстан және қазақтар туралы тың деректерді келтірген. Қазақтар туралы деректер ішінде олардың салты, киімі, жейтін тамағы, тұратын жері мен әл-ауқаты сөз болады. *Қорытынды.* Мир Әбдул Карим Бұхари еңбегінде қазақтар мен Орталық Азия билеушілері туралы баяндалатын оқиғалар Қазақ хандығының құлау тұсына жақын кезеңді қамтиды. Осы дәуірге қатысты өзге тілдерде жазылған деректерде кездеспейтін мәліметтер де бар. Сондықтан осындай шығармаларды зерттеу, аудару және ғылыми айналымға енгізу өзекті тақырыптардың бірі болып саналады.

Түйін сөздер: парсы дереккөзі, қазақтар, елші, Орталық Азия, Мир Әбдул Карим Бұхари, Ыстамбұл, Хиуа.

Дәйексөз үшін: Қамбарбекова Ғ.Ә., Қари Қ.А. ХІХ ғасырдағы Бұхара ханының елшісі хатшысының естелігіндегі Орталық Азия мен қазақтар // Отан тарихы. 2023. Т. 26. № 4. 704-717 б. (Қаз.) DOI: 10.51943/2710-3994_2023_26_4_704-717

ЦЕНТРАЛЬНАЯ АЗИЯ И КАЗАХИ В ЗАПИСКАХ ПОСЛА СЕКРЕТАРЯ БУХАРСКОГО ХАНА В ХІХ ВЕКЕ

Ғалия Амзеевна Камбарбекова¹, Қуанышбек Аменкелдиұлы Қари²

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби (дом 71, проспект аль-Фараби, 050040, Алматы, Казакстан) кандидат филологических наук, факультет востоковедения, кафедра Ближнего Востока и Южной Азии

<https://orcid.org/0000-0002-4959-1548>. E-mail: kazalem@mail.ru

²Научный институт изучения Улуса Джучи МНВО (15Б, ул. А. Пушкин, 010000, Астана, Казахстан)
магистр гуманитарных наук, научный сотрудник
<https://orcid.org/0000-0002-3041-1308>. E-mail: tourantau@gmail.com

Аннотация. *Введение.* В статье анализируется произведение на персидском языке, содержащее малоизученные ранее источники о Средней Азии, Афганистане и казахах конца XVIII - начала XIX века. *Цель и задачи исследования.* Выявление новых сведений и введение их в научный оборот путем изучения еще не до конца изученных произведений путем всестороннего изучения источников, написанных на персидском языке. *Материалы.* Основным материалом статьи является труд автора Мир Абдул Карима Бухари, вошедший в научный оборот под названием «История правителей Афганистана, Кабула, Бухары, Хивы и Коканда». Автор произведения жил в годы (1800-1826), когда к власти в Бухарском ханстве пришел Амир Хайдар (1775-1826). В 1222/1807 году посол бухарского хана Мирза Мухаммад Юсуф ибн Суфи Раджап Бай Киши Бухари отправился с группой людей в качестве посла во дворец османского султана, т.е. в Стамбул, от имени бухарского хана. Мир Абдул Карим Бухари в качестве главного секретаря посла сопровождал посла в долгом и важном путешествии. Делегация посла Бухары прибывает в Стамбул после долгого путешествия через Москву, Румынию и Болгарию. *Результаты.* Мир Абдул Карим Бухари написал его, когда он был один, потеряв всех своих попутчиков, и написал он его по приказу Ариф-бея, организатора торжественных мероприятий османского султана, который и поручил написать это произведение. В работе он представил новые данные о Средней Азии, Афганистане и казахах в конце 18-начале 19 веков. Информация о казахах включает их обычаи, одежду, пищу, место жительства и благосостояние. *Заключение.* Рассказы о казахах и среднеазиатских правителях в произведении Мир Абдул Карима Бухари охватывают период, близкий к падению Казахского ханства. Имеются также детали, относящиеся к этой эпохе, которых нет в данных, написанных на других языках. Поэтому исследование, перевод и введение в научный оборот таких трудов считается актуальным.

Ключевые слова: персидские источники, казахи, посол, Центральная Азия, Мир Абдул Карим Бухари, Стамбул, Хиуа.

Для цитирования: Камбарбекова Г.А., Кари К.А. Центральная Азия и казахи в записках посла секретаря Бухарского хана в XIX веке // Отан тарихы. 2023. Т. 26. 4. С. 704-717. (Каз.) DOI: 10.51943/2710-3994_2023_26_4_704-717

Кіріспе. Ирантану саласының бір бағыты жаңа дереккөздерді анықтаумен, зерттеумен және ғылыми айналымға енгізумен айналысады. Бұл жөнінде қалыптасқан бірнеше көзқарас бар. Оның бірі – кеңес ғалымдары парсы тіліндегі барлық дереккөздерді анықтап, зерттеп және аударып қойған деген қасаң пікір. Бұл пікірді қолдаушылардың ойынша парсы тілінде қаншама дереккөз болса, соның бәрі анықталған, тізімі жасалынған және ғылыми айналымға енген. Бұл тақырыпты ендігіде жабық деп жариялауға болады деп есептейді. Бірақ бұдан басқа тағы бір пікір бар. Ол – барлық дереккөздер анықталған, сипаттамасы жазылған бірақ оның ішінде әлі толықтай зерттелмеген және ғылыми айналымға енгендері бар. Оның өзіндік себептері бар. Біріншісі – мамандардың жетіспеушілігі, ал екіншісі – қолжазбалардың қолжетімді болмауы. Бұл жерде айта кету керек тағы бір мәселе бар. Қазақстан бірқатар өзге елдермен салыстырғанда қолжазба қорлары бай елдердің қатарына жатпайды. Парсы тіліндегі құнды қолжазбалардың негізгі бөлігі шетелдерде сақталған. Бұрындары жақын ел болған Өзбекстан, Ресей және Тәжікстан секілді елдерге барып, қолжазба көшірмелерін дайындау үшін зерттеушілер бірқатар кедергілерге тап болуы мүмкін. Бұдан басқа, парсы немесе өзге де шығыс тілдеріндегі қолжазбалар әлемнің көптеген елдеріне, әсіресе Еуропа елдеріне кең тарап кеткен. Бұның бір жағы отарлау саясатымен байланысты болса, екінші жағы шығыс елдерінің өз жазба мұраларын тізімге алып, жинақтап оны зерттеу жұмыстарын кешірек қолға алғанымен байланысты. Қалай болғанда да әр мәселенің екі ұшы бар және әр ұшына қатысты бірқатар мәселелер тағы бар. Осының бәрін ескергенде кейбір парсы тіліндегі дереккөздер әлі күнге дейін толық зерттелмей және ғылыми айналымға толық енгеніне куә боламыз. Сондықтан осы күнге дейін аты белгілі болған, бірақ толықтай зерттеліп ғылыми айналымға енген парсы тіліндегі дереккөздер көп. Соның бірі «Ауған, Кабул, Бұхара, Хиуа және Қокан билеушілерінің

тарихы» деп аталады. Шығарманың аты мазмұнына қарай шартты түрде қойылған. Шығарманың авторы Мир Әбдул Карим Бұхари. Автор Бұхара хандығының билігіне Әмир Хайдар төренің (1775-1826) билікке келген (1800-1826) жылдарында өмір сүрген. Бұхара ханының елшісі Мирза Мұхаммед Юсуф ибн Суфи Ражап Бай Киши Бұхари 1222/1807 жылы Бұхара ханының тарапынан Осман сұлтанының сарайына, яғни Ыстамбұлға елші болып бір топ адаммен аттанады. Мир Әбдул Карим Бұхари аталмыш елшінің бас хатшысы (сэр кәтиб) ретінде бірге аттанады. Қазақтар қоныстанған жерлермен жүріп отырып Мәскеуге және Санкт Петербургке барады. Мәскеуден шығып Румыния мен Болгария жері арқылы ұзақ жол жүріп Ыстамбұлға келеді. Бұл кезде Осман императорының тағында Мұстафа IV (1779-1808) отырған болатын. Бар жоғы екі жыл ғана (1807-1808) билікте болған Мұстафа IV тұсы түрлі тарихи оқиғаларға толы болған (Editors of Encyclopaedia, 2022: November 13). Ал Бұхарадан Ыстамбұлға аттанған елшіліктің өкілдері жолға шыққаннан бір жыл өткен соң Ыстамбұл қаласына келіп жетеді. Ол туралы Мир Әбдул Карим былай деп жазады: «Мейданжық Қапу бағында Сайид әпендінің үйінде қонақ етті. Бізге барлық құрмет пен сый көрсетілді. Содан кейін тағдырдың ісімен және Раббының бұйрығымен елші және оның адамдары (отбасы) және осы пақырдың отбасы «белгілі» себептермен (мәшхуре) марқұм болды» (Карим, 1876: 2). Бұхара елшісімен жолға аттанған топтан жалғыз тірі қалған Мир Әбдул Карим біраз уақыт жалғыз өмір сүреді. Алланың бұйрығымен жәннат секілді Бешікташ жерінде ханафия мазхабы бойынша сүннетке сай некелеседі. Көптеген тарихи оқиғалардың куәгері әрі көпті көрген және жан-жақты білімді адам ретінде Осман сұлтандарының сарайында қалады. Осман сұлтандарының сарайында өмір сүрген кезінде осы еңбекті жазып шығады. Ол туралы өзі былай деп жазады: «Ариф Бек эфендидің өтініші бойынша 1160 жылдан бастап (1847) Хорасан және кейбір Үндістан, Ауғанстан және де тағы да басқа Тұран жерінің билеушілері туралы және кейбір әлем патшаларының ахуалы туралы бұл пақыр жастайынан бастап бүгінгі күнге дейін дәйім саяхатта, сапарда болғандықтан және үлкендердің, ғұламалар, ғалымдар және билеушілердің мәжілісіне қатысу бақытына ие болғандықтан көптеген елдерді көзіммен көрген болатынымын және кейбір оқиғаларды дұрыс әрі анық тілде түсіндірдім. Бұл шығарма құрметті де жоғары мәртебелі, көркем мінезді, заманының мақтанышы, ислам ғұламаларының сүйіктісі, асқан білімді, мәртебелі Ариф Бек эфенди үшін жазылды. Оған ұнайды деген үміттемін» (Карим, 1876: 3). Осы жолдың астына 1223 жыл, рабиус-сәни, Ыстамбұл қаласы деп өзінің атын жазған.

Автордың елші мен оның отбасы және басқа да елшілікпен аттанған адамдардың өлімі туралы «белгілі» себептермен деп жұмбақтап жазған сөзі бірден назар аудартады. Бұл туралы зерттеушілердің пікірі екіге жарылады. М. Занд атты автор Ираника энциклопедиясына жазған мақаласында Бұхара елшісі мен оның делегациясының өлімі туралы былай деп жазады: «At the end of Rajab, 1222/beginning of October, 1807, 'Abd-al-Karīm came to Istanbul as a member of the staff of a Bokharan embassy to the Sublime Porte headed by Mīrzā Moḥammad Yūsuf b. Šūfī Rajab Bāy via Russia, Rumania, and Bulgaria. Within a year the ambassador with his family and the family of 'Abd-al-Karīm died from pestilence. In time he married again and apparently remained in Istanbul as a permanent resident». Яғни, Мир Әбдул Каримнен басқа Бұхара елшісі мен оның делегация өкілдері оба ауруынан қайтыс болды деп жазады (Zand, 121-123). Алайда ирандық зерттеуші Ә.Муджани болса Бұхара елшісі мен оның делегациясының өлімі туралы былай деп жазады: «Ыстамбұлға келген соң бір жыл өткенде дипломатиялық топтың басшысы мен оның барлық басқа мүшелерін белгісіз себеп, тағдыр мен Раббы ісіне қарай Мир Әбдул Карим қолдан жоғалтып алады» (Karim, 2014: 7-8).

Материалдар мен әдістер. Мақалада қолданатын материал Бұхара елшісінің бас хатшысы Мир Әбдул Карим Бұхаридың «Ауған, Кабул, Бұхара, Хиуа және Қоқан билеушілерінің тарихы» деген шартты атпен танылған еңбегі басты материал ретінде қолданылады. Парсы тілінде жазылған бұл шығарма түпнұсқа дереккөз болып саналады және әлемде қазірше екі нұсқасы сақталған. Сонымен қатар литографиялық басылымы да бар. Бұл түпнұсқа дереккөз деректану тұрғысынан және салыстырмалы-тарихи әдісті қолдану арқылы қарастырылады. Сонымен қатар талдау және деректануға ортақ жалпы ғылыми әдістер қолданылады.

Талдау. «Ауған, Кабул, Бұхара, Хиуа және Қоқан билеушілерінің тарихы» деген атау бұл шығармаға шартты түрде берілген. Шын мәнінде автордың өзі шығарманы қалай атағаны

белгісіз. Бұл шығарманың Ариф Бектен қалған жалғыз қолжазба нұсқасын француз ғалымы Шарль Шефер қолға түсірген және алғаш рет литографиялық басылымын жарыққа шығарған. Парсы тіліндегі мәтіні 1290/1873-74 жылы Париждегі Шығыстың тірі тілдері мектебінің басылымында [Boulaq - Publications de l' École des langues orientales vivants] жарық көреді (Schefer, 1873-74). Шарль Шефер осымен жұмысын тоқтатпай, бұл шығарманы алғаш рет француз тіліне аударып, ғылыми түсініктермен 1876 жылы Парижде Булакта жарыққа шығарады (Schefer, 1876). Одан кейін біраз жылдар бойы бұл еңбекті арнайы ешкім зерттемегені байқалады. Алайда парсы дереккөздерінің танымал маманы Ч.А. Стори өзінің танымал «Персидская литература» атты био-библиографиялық шолу еңбегінде Мир Әбдул Карим Бұхаридің еңбегіне арнайы тоқтап былай деп жазған: «Ценная история Средней Азии с 1160/1747 – года вступления на престол Ахмад Шаха Дуррани – до 1233/1818». Сонымен қатар Ч.А. Стори Мир Әбдул Каримнің толық аты-жөні Мир Абдул Карим «Надим» б. Исмаил Бұхари екендігін және Мир Ала'аддиннің тұсында 1219/1804-05 жылы «кахия» яғни патшалықтың өкілі болып сайланғанын жазған. Содан соң Ала'аддин Бұхара ханының елшісі ретінде Мәскеуге аттанғанда онымен бірге аттанып, тоғыз ай С.-Петербургте, біршама уақыт Мәскеуде, сегіз ай Астраханда болып қайта оралады. Ал 1222/1807 жылы басқа елшімен бірге Ресей арқылы Константинопольге жол жүреді. Шамасы сол қалада екінші рет үйленген және өмірінің соңына дейін Ыстамбұлда өмір сүріп 1246/1830 жылы дүние салады. Бұхара елшісінің бас хатшысы, яғни «сәр катиб» қызметінде болған. Ол өте көп саяхаттаған, тіпті екі рет Кашмирде болған (Стори/Брегель, 1972: 1155-56).

Ч.А. Сторидің каталогынан кейін қысқаша бір беттік анықтама ретіндегі мәлімет пен энциклопедияларда кездесетін қысқаша мақалалардан басқа бұл еңбек арнайы зерттелмей зерттеушілер назарынан сырт қалып отырған. Кеңес дәуірінде Түркменстан тарихына қатысты парсы тіліндегі шығармаларды зерттей бастағанда бұл еңбек туралы екі бетке жетер-жетпес қысқа мәлімет дайындалып түркмендерге қатысты беттері орыс тіліне аударылады. А.А. Ромаскевич XVI-XIX ғасырлардағы түркмендер тарихына қатысты ирандық дереккөздер атты мақаласында бірқатар дереккөздерді таныстыра келе Мир Әбдул Карим Бұхаридің еңбегіне де тоқтап өтеді және шығарманың атын История Средней Азии деп атап көрсеткен. Сонымен қатар А.А.Ромаскевичтің жазуы бойынша Нәдір шах өлгеннен кейін Орталық Азияда орын алған маңызды оқиғаларды баяндайтын құнды шығарма. Бірақ бұл шығармадағы бір өкінішті дүние көптеген оқиғалардың орын алған жылдары көрсетілмеген. Бұхаралық сейіттер әулетінен шыққан автор Бұхарада орын алған оқиғаларды дәл және нақты баяндайды деп жазады (Ромаскевич, 1938: 16-17). Бұған қосымша Материалы по истории туркмен атты еңбекте Мир Әбдул Каримнің еңбегіндегі түркмендерге қатысты шағын бөлімдер орыс тіліне аударылып (Извлечения из «Истории Средней Азии» Мир Абдуль-Керима бухарского) жарыққа шығарылған (Мирзоева, 1938: 194-204).

Мир Әбдул Каримнің еңбегіне белгілі ғалым В.В.Бартольд та арнайы тоқтаған. Ол бір бетке жуық анықтама материалында бұл еңбекте Орта Азияның географиясы, билеушілері, жер жағдайы, Орта Азия елдері мен Ауғанстан, Бұхара, Хиуа, Қоқан, Тибет, Кашмир мен сол елдердегі тарихи оқиғалар қамтылған құнды дереккөз деп баға береді. Сонымен қатар бір беттен аспайтын шағын анықтама секілді материалда В.В. Бартольд бұл еңбектің жалғыз нұсқасын Ариф бейдің мұрасынан Ш. Шефер қолға түсірген және ол жалғыз нұсқасы деп жазады да тура сол материалдың астына қосымша сілтеме беріп: «Известен второй список, хранящийся в Британском музее, - Ог. 6710» деп көрсеткен (Бартольд, 1973: 581).

Бұл шығарма парсы тілінде жазылған еңбек болғанымен де ирандық авторлар тарапынан ұзақ уақыт бойы бұл еңбек арнайы зерттелмей келген. Соңғы жылдары ғана бұл тақырыпқа қызығушылық пайда болып бұл күнде осы шығарманың мәтіні ғылыми түсініктерімен бірге жарық көрген. Қолжазба күйінде ұзақ уақыт сақталып келген Орталық Азия тарихына арналған осы еңбекті ирандық зерттеуші Сейид Әли Мужани әріптесі Әли Арғун Чинардың қатысуымен 2014-жылы жарыққа шығарған (Karim, 2014). Баспаға мәтінді әзірлеуші топ шығармада кездесетін кейбір жер-су аттарына, тайпа мен ел атауларына түсініктер жазған және қосымша мәліметтер беруге күш салған. Дегенмен мәтінге ғылыми түсініктер жазған кезде кейбір сөздер жөнінде жазған түсініктері екі ұдай ой тудырады, ал кейбір сөздерді түсінбегендіктен дұрыс оқымай кеткен. Мысалы үшін қазақтардың көшіп-қонып жүретін жерлері мен қыстайтын мекендері және сауда-саттық маршруттары туралы баяндағанда: «Бір жағы Мәскеу мемлекеті

шекарасына дейін; Қажы Тархан және Орынбор, Йаман (Иман) екіншісі, Тройцк, Қызылжар, Шәми, Сими Пулад және Кахт, Қытай мемлекетіндегі Ақсу шекарасына дейін» деген мәліметтегі Кахт сөзінің астына «Гүржістандағы бір қала» деп жазған (Karim, 2014: 139). Автор баяндаған мартшрутта Гүржістанның Кахт (Кахетия) қаласының болуы мүмкін емес екендігін мәтінмен танысқан әрбір адам түсінеді. Алайда парсы тілі ана тілі бола тұра қарапайым мәселелерді ескермегені жұмысқа ат үсті қарағанын көрсетеді. Бұдан басқа да бірнеше жерде адам есімдері, жер-су аттары мен ру атауларын қате жазып, қате түсініктер жазған жерлері кездеседі. Дегенмен бұл кітапты Мир Әбдул Каримнің еңбегіне арналған Ирандағы тұңғыш, бәлкім қазірше жалғыз жұмыс ретінде атап көрсетуге болады.

Қазақстандық зерттеушілердің ішінен бұл дереккөздің маңыздылығы туралы Ж.М. Тулибаева арнайы тоқтап өз монографиясында пайдаланған. Әсіресе аталмыш ғасырдағы Хорезм оазисінде өмір сүрген түрлі этникалық топтардың тарихын зерттеуде алатын орны туралы былай деп жазады: «В сочинение содержатся интересные фактические данные о племенах, этнических группах, живших на территории Хорезмского оазиса. В XVIII веке этнический состав ханства был довольно пестрым (узбеки, туркмены, казахи, каракалпаки и другие народности). После подчинения Хиве племена казахов экономически и политически полностью были вовлечены в феодальную систему ханства (Тулибаева, 2011: 56-57).

Қазақстан тарихы, бес томдық жинақтың 3-томындағы XVIII ғасырдың аяғы мен - XIX ғасырдың алғашқы үштен біріндегі Оңтүстік Қазақстан атты жетінші тараудың 2. Қоқан және Хиуа хандықтарының соғыс экспансиясы. Оңтүстік қазақтарының жаулап алушыларға қарсы азаттық күресі (XIX ғасырдың 10–20-жылдары) атты тараушада Әбдул Карим Бұхаридің шығармасына сүйене отырып былай деп жазады: «1818 жылы Әбдікерім Бұхари қазақтардың көше жүріп үлкен қашықтықтарға баратынын атап өтті, мәселен, олар көктемде орыс шекараларына жақындайды, ал қыста Хиуа, Бұхара және Түркістан шектерінде пайда болады: шекті және төртқара бірлестіктері (кіші жүз), сондай-ақ оқ, қырықмылтық, бозашы шоудар, (түркмендер текті топтар) мен каракалпақтар Үргеніш төңірегінде тоқтайды, ал шөмекей, қойыт, жаппас, жағалбайлы (кіші жүз) қыпшақтар (орта жүз) мен каракалпақтар Ташкент, Бұхара және Самарқан төңірегінде қыстайды; ақырында, қоңырат үйсін (хушин), тамалар Ташкент, Қоқан шектеріне Әндіжан мен Наманганға дейін жетеді. XIX ғасырдың ең басында шекті және төртқара руларын – Шерғазы сұлтан, шөмекей, жаппас рулары, мен каракалпақтарды – Бөлекей сұлтан (1808/9 жылы өлген), Орта жүздің қоңырат, сондай-ақ тама және үйсін руларын – Құдайменді сұлтан, ал қызғыздарды және Іле бойы мен Қытайдағы Ақсу аудандарында көшіп жүргендерді Қобыз сұлтан басқарған» деп жазып сілтемесіне: «Mir Abdoul Kerim Boukhary. Op.cit., pp.194-196 (Бұлардың бәрі Жошы әулетінен); Материалы по истории казахских ханов XV-XVIII веков (извлечения из персидских и тюркских сочинений). Составители: С.К. Ибрагимов, Н.Н. Мингулов, К.А. Пищулина, В.П. Юдин. А., 1969, 475-6» деп жазған (Қазақстан тарихы, 2010: 294). Алайда баршаға белгілі зерттеушілер арасына МИКХ деген атпен кең танылған еңбекке Мир Әбдул Каримнің шығармасы еңбеген және 475-бетте бұл шығарманы кездестіру мүмкін емес. Сілтеменің дұрыс қрсетілмеуі және Әбдул Каримнің еңбегінің дұрыс сілтемесі қандай әдебиет екендігі қазірге анықталмады және белгісіз күйде қалып отыр.

Нәтижелер. Мир Әбдул Каримнің шығармасы ортаазиялық парсы тілінде жазылған. Автордың бұхаралық екендігі және түрік халықтарының арасында өмір сүргендіктен түрік тілін білгендігі қолданған сөздерінен байқалады. Шығарманың көлемі 60 парақ, жазуы әдемі ортаазиялық насталик. Көптеген парсы тіліндегі тарихи еңбектердің авторлары секілді Мир Әбдул Карим де шығармасының ішінде өлең жолдарын қолданып отырған. Өлең шумақтардың біразы өз өлеңдері болса, біразы өзге авторлардікі. Қандай автордыкі екендігін анық жазбаған, бірақ үнділік бір ақын осылай деген екен немесе исфахандық ақын былай деп жырлайды деп жазып отырған. Шығармада кездесетін өлең жолдарының жалпы көлемі 188 жол. Шығарма 17 шағын бөлімнен тұрады. Әр бөлімнің жеке атауы бар және бірқатар билеушілер туралы баяндағанда оның соқтырған теңгесі мен мөрі және мөрдің ішіндегі жазуын қоса жазып отырған. Мысалы Мұхаммад Әмин Қоңырат Инаққа арналған бөлімнің басында оның мөрі деп ішіндегі жазуын жазып қойған: (بحمد الله محمد را امينست) Биһәмдулләһ Мұхаммад ра Әминәст, яғни Сенімді Мұхаммедке Алладан мадақ болсын (Карим, 1876: 79). Мөр иесінің аты Әмин болғандықтан оны пайғамбардың (с.а.с.) әмин, яғни сенімді деген лақаб атымен

байланыстырғаны байқалады. Шығармада кездесетін әміршілер мен сұлтандардың теңгелері мен мөрлеріне жазылған жазулардың бәрі парсы тілінде жазылғандығы да назар аудартатын жай.

Бұл шығармадағы қазақтарға қатысты мәліметтер бес бөлімде кездеседі. Олар: Өзбек хандарының әулеті, Сайид Әмір Хайдар ибн Әмір Шах Мұрат би, Үргеніш пен Хиуа билеушілерінің әулеті, Қоңырат Инақ Мұхаммад Әмин би және Өзбек болып келетін алдында Ферғана деп аталған Қоқан билеушілерінің әулетіне арналған бөлімдер. Мир Әбдул Каримнің «Өзбек хандарының әулеті туралы баян» атты бөлімінде Нәдір шах Үндістаннан қайтып оралғанда Бұхараның ханы Шыңғыс хан әулетінен шыққан Әбіл Фейз ибн Субханқули-хан (1687-1747) болатын. Хорезмде Елбарыс хан қазақ – ол да Шыңғыс хан әулетінен шыққан билеуші еді, деп жазады. Нәдір шах Үндістан жорығынан қайтқанда Бұхара әмірі Әбіл Фейз-хан қызылбастар әскеріне қарсы шығуға шамасы жетпейтінін білген соң бірнеше сыйлы адамдар мен жүйбар қожасын лайықты сыйлықтармен Нәдір шахты қарсы алуға жіберіп өзінің қарсыласуға шамасы жетпейтінін және бұрыннан келе жатқан сұлтандардан қалған ханмын, бір бұрышта отырып дұға етемін және шах қай кезде келсе қонағым етуге дайынмын деп сәлемдемесін жеткізеді. Нәдір шахқа Әбіл Фейздың бұл сөздері қатты ұнайды және келген адамдарын құрметпен қарсы алып, сый-сияпатын жасап кетуге рұхсат береді де былай деп хат жолдайды: «Сенің бұл ісіңе қатты қуандым және алғыстымын! Сіз жіберген сыйлықтар көңілден шықты және сіздің ілтипатыңыз арқылы сый мен таныстық [жақындық] белгілі болды. Хатқа жазғаныңыздың бәрі де шындық. Бірақ Елбарысты жазалау біз үшін уәжіп істердің бірі. Өзіме осындай нашар істі адамды жазалауды қажет деп білдім. Иншалла тағала дәрул-сәлтәнәт Гератқа кірген соң, Бәлхке және ол жерден сіздей жоғары мәртебеліні көруге, кездесу мен қонақ болу рәсіміне сай келетін боламын. Қонақжай болыңыз және сіздің мал-мүлкіңізге көз салады деген ішіңізде ой болмасын. Және уақыты сай келген соң Үндістан сыйлықтары мен тартуларын естелік ретінде көңілі дос, ойлары айқын жанға жібердік» (Карим, 1876: 44-45). Сыйлықтар мен тартулар Бұхараға жеткенде Әбіл Фейз қуанды және мән-жайды айтып Хорезмге Елбарыс ханға адам жібереді де мүмкін ол да ақылға тоқтайды және кешірім сұрайды деп күтеді. Бірақ Елбарыстың етегіне бақытсыздық жабысқан соң ақылға көнбеді, тіпті Әбіл Фейзге қатыгездікке толы жауап берді. Бұдан кейін Әбіл Фейз құрметті қонағы Нәдір шахты қонақ етуге жан-жақты кіріседі. Әбіл Фейз хан сейіттер мен ғұламалармен барлық сый-құрметін көрсетіп Нәдір шахты қарсы алады. Лайықты сыйлықтар тарту етіп бір-біріне керек сый-сияпаттың бәрін жасайды. Әбіл Фейздың екі сұлу қызы бар еді. Оның бірімен Нәдір шахтың өзі, ал екіншісімен ағасының ұлы некелеседі. Әбіл Фейз-ханның өтінішімен Хиуа ханы Елбарыс ханға екі жүйбар шейхы мен елшісін салық төлеуге көндіруге бәлкім ақылға келер деп жібереді. Елші мен қожалар Ханықан және Хазарасп бекінісіне жеткенде Елбарыс йомут (жәуміт), түркмен, қазақ және өзбектерден тұратын жиырма мың аттылы әскерімен шатыр тіккен болатын. Осыншама әскерімен тәкәббар әрі паң жолдың ортасында бөгет болып отырған еді. Ол Нәдір шахтың жазған хатының мазмұнын оқиды. Хаттың қысқаша мазмұны мынадай: «Айбыны жолдас болған Елбарыс хан! Хиуаның билеушісі Үндістанның көптеген жерінен бастап сонау Самарқанд, Фарғанаға дейінгі жерді жаулап алған адам екенімді, ешкім де әскеріме төтеп бере алмайтынын білсін! Қысқасы, Әбіл Фейз секілді жіберген елшімен бірге алдыма кел. Қонақты жақсы қарсы ал, мүмкін саған мейірімім түсіп жаныңды аман алып қалармын. Болмаса күл-талқаныңды шығарып, жамандыққа толы басыңды дарға астырамын». Хатты оқып болғанда, Елбарыс хан қатты ашуланады. Ешкіммен ақылдаспай келген үш адамды да өлтіруге бұйрық береді. Елшіні өлтіруге болайтынын білсе де осы іске барады. Нәтижеде Нәдір шах артына түсіп жүріп Елбарыс ханды қолға түсіреді. Елбарыс ханның бейшара хәлін көріп босатқысы келеді, бірақ шейхтардың талап етуімен Елбарыс ханды жиырма бір адаммен бірге өлім жазасына кеседі (Карим, 1876:49). Нәдір шах Хиуа ханы етіп Тахир ханды сайлайды да өзі ары қарай аттанып кетеді. Және шахзада Насруллах Мырзаға қызмет етуі үшін алты мың Хорезм жамағатынан адам алады. Содан Хиуадан шығып Шаржауға қайтып кетеді. Бұл оқиға туралы Ә.Мұхтар былай деп жазады: «Елбарыс және Хиуаның беделді адамдары Әбілқайырдың Ресей бағытындағы саясатына сенімсіздікпен қарады. Мұның өзі қазақ ханымен арадағы қатынасты белгілі дәрежеде шиеленістірді. Бірде Хиуа сарайындағылар қазақ ханы атынан келген Нұралы сұлтанға «Әбілқайыр хан билігі тек қазақтарға ғана жүреді, ал Хиуада оны ешкім тыңдамайды, ол нәтижесіз істі (Ресеймен

қарым-қатынасы туралы) бастап отыр» деп мәлімдеген. Өзбек билеушілеріне сенген Елбарыс хан Нәдір шахқа қарсы күресте жалғыз қалды (Мұқтар: 2012: 69). Мир Әбдул Карим бұл оқиғаның жалғасын былай деп баяндайды. Елбарыс ханның немересі Қазақ төрені атасын Нәдір шах өлтіргендіктен Шахмурат би шақырып алып, Нәдір шахтан атаңның қанының құнын талап етуің керек. Екі немересі қазір Шаржауда дейді. Қазақ та тура осындай мүмкіндіктің соңында еді. Шаржауға барып Нәдір шахтың екі немересімен бірге қызметшісін өлтіріп, денелерін орға лақтырып кетеді (Карим, 1876: 65). Үргеніш пен Хиуа билеушілер әулеті туралы баян деген бөлімде Мир Әбдул Карим төмендегідей мәліметтерді келтіреді: «1169 жылы Мұхаммад Әмин Би Инақ билікке келді. Ол он сегіз жыл бойы билік құрды. Оның кезінде Үргеніш гүлденген берекелі жерге айналды. Теңге болмады, құтба қазақ хандарының атына оқылатын. Иран мен Бұхараның ақшасы онда қолданыста болды» (Карим, 1876: 78). Бұдан кейін Хорезм туралы баяндайды да бұл бөлім бітіп келесі бөлім басталады.

Келесі бөлім Мұхаммад Әмин Би Қоңырат Инаққа арналған. Бұл бөлімде де қазақтарға қатысты бірқатар деректер бар. Үргеніште Шыңғыс хан әулетінен хан сайлау дәстүрі бойынша тура Қырым сұлтандары секілді ылғи қазақтардан бір адамды алып келетін де Хиуаның ханы етіп сайлайтын. Олар ылғи бекіністе өмір сүретін. Бала-шағасы бар. Оларға құрмет көрсететін, қымбат алтынмен апталған киімдер киетін. Күнде ел ағалары келіп сәлем беретін, әңгімелесетін. Инақ оған айту керек әңгімесін айтатын. Инақтың сөзінен шықпайтын. Жұма күні инақ бастаған топ құрмет көрсетуге баратын. Біраз жыл өткен соң ханды қазақтар жаққа шығарып салып, орнына басқа бір ханды әкелетін. Қысқасы «хан ойынын» жасайтын (Карим, 79). Расында тарихта Шыңғыс хан әулетінен хан сайлау дәстүрі ұзақ уақыт жалғасқаны белгілі. Бірақ бірте-бірте бұл дәстүр күшін жояды. Оның бір анық көрінісін Мир Абдул Каримнің еңбегінен көреміз. Мир Әбдул Карим ары қарай «хан ойыны» дәстүрі Елтізар билікке келгенше жалғасты деп жазады. Елтізар билікке келген соң қазақтардан хан алып келуді тоқтатты. Одан кейін билікке келген Мұхаммед Рахим ханның билігін баяндағанда кіші жүз қазақтарына қатысты бірқатар мәліметтерді кездестіруге болады. Мұхаммед Рахим хан йомут түркмендерін жеңген соң Дешті Қыпшаққа қарай шабуылға шыққан кезінен ары қарай қазақтар туралы Мир Әбдул Карим былай деп жазады: «Қазақ жамағаты олардың аты чекли/шекті [چکلی/چکلی]³, төртқара және шөмекей болып келеді. Аталмыш тайпалар Үргеніш мемлекеті мен Ресей мемлекетінің арасында өмір сүреді. Көктемде Ресейге жақынырақ барады және Ресей шектерінде алып-сатумен және базармен айналысады. Олардың мүлкі қой, түйе, сиыр және жүн, май, сиыр терісі, қой мен түлкі [терісі] және т.б. Әлбетте жылына Мәскеу мемлекетіне аталмыш жамағаттан төрт миллион қой, сиыр және т.б. барады. Дешті Қыпшақтың ұзындығы Хазар (Каспий) теңізінен Қытай патшалығындағы Қашғар мен Ілеге дейін бес айлық жол. Ені – бір жағы Үргеніш, Бұхара, Хиуа, Хожент, Ташкент, Қоканд, Әндіжан, Наманган. Бір жағы Мәскеу мемлекетінің шекаралары Астрахан шектері, Тобық/Тубак/Бұтақ/Батық [توبیق/توبیق], Орынбор, Йаман (Иман?) бекінісі, Троицк, Қызылжар, Шами/Шәми/Шеми [شمی] және Сими Пулад [سیمي پولاد], Кахттан (Гахут/Кухат/Гэхет) [کاخت]⁴ Қытай мемлекетіндегі Ақсу шектеріне дейін. Бұл Дештіде [Дешті Қыпшақта] топ-топ болып қазақ тайпалары орналасқан. Ені алпыс бекет. Қыс мезгілі түскенде көшеді де Бұхара, Хиуа, Түркістан маңына қыстайды. Үргенішке жақын жердегі тайпа шекті, төртқара, адай, қырықмылтық, бозашы чоудар, қарақалпақ және т.б. Ташкент, Бұхара және Самарқанд маңындағы тайпалар шөмекей, қойыт [قویط], жаппас, қыпшақ, жағалбай және кейбір қарақалпақтар және т.б. тайпалар Ташкент, Қокан, Әндіжан, Наманган маңынан Қашғарға дейін. Қоңырат тайпасы мен һушан (үйсін), орта жүз, қырғыз, тама және басқа тайпалар да оларды баяндау ұзаққа созылады. Барлық үйлердің аңшылық үйлері бар (киіз үйлері). Олардың көбісі бидай ұнын жемейді, себебі қолжетімсіз. Олардың азығы жылқының еті мен жылқының сүті, оны қымыз деп атайды және қойдың

³Иранда баспадан жарық көрген басылымда баспаға әзірлеуші Сейид Әли Мужани шекті/шекли сөзін чегел тайпасымен байланыстырған және чегел тайпасы Шығыс Түркістанда өмір сүретін тайпаның бірі деп осы чегелдер туралы қысқаша мәлімет келтіреді. Бірақ қолжазбаны мұқият оқығанда «г» әрпінің жоқ екеніне көз жеткіземіз. Мағынасы жағынан кіші жүз алты ата әлімұлына жататын шекті, төртқара және шөмекей рулары туралы жазылғанын аңғаруға болады.

⁴Кахт деген сөзге ирандық зерттеуші Сейид Әли Мужани Кахет/Кахетия – Гүржістандағы қала атауы деп жазған. Бірақ Кахттың Кахетия болуы күмәнді. Кахт немесе Кахат, мүмкін Гахит – шамамен Семей мен Ақсу аралығындағы жер атауы екендігін Мир Әбдул Карим анық жазып көрсеткен.

айраны мен түйенің сүті. Бес мың жылқы, бес мың қой, бес жүз түйе, мың сиыры бар адам [да] бар. Олардың көбісі кедей, жоқ болудың алдындағы адамдар. Қоғамның бақуат адамдары кедейлерді тәрбиелейді. Олардың киімі жылқы мен қойдың терісінен. Әр тайпаның (қауым) ішінде өз төресі бар, яғни сұлтан деп атайды. Шерғазы сұлтан шекті және төртқара арасында өмір сүреді. Бөлекей сұлтан шөмекей, жаппас және басқалардың арасында, Худайбанде сұлтан орта жүз тайпалары және қоңырат, тама және һушан (үйсін) арасында. Қобыз сұлтан Қытай мемлекетіндегі қырғыз және Іле, Ақсу аймағындағы тайпалардың ішінде өмір сүрген. Барлық сұлтандар Шыңғыс хан мен Жошы ханның ұрпақтары, сұлтан аттары бар, бірақ қазақ тайпасының жалпы [барлығы] мойындайтын және бағынатын [адамы] жоқ. Қазақ жамағатының арасында рәсім бар, қай кезде бір қазақты біреу өлтірсе оның құны (хунбаха) мың қой. Егер ханды біреу өлтірсе оның құны жоқ. Ханның құнын төлеу дұрыс шықпайды деп айтады, оны ешкім бере алмайды [шамасы жетпейді]. Осы себепті құны жоқ (төлемі жоқ). Аталмыш тайпалар ылғи бір-бірін шабумен болады» (Карим, 1876: 87-88).

Мир Әбдул Карим өзі жастайынан ұзақ сапарларға жиі аттанғандықтан түрлі керуен жолдарын жақсы білген. Сондықтан болар осы бөлімде бірқатар керуен жолдарын (маршруттарды) атап көрсетеді: «Бұхарадан Мәскеу патшалығына барудың төрт жолы бар. Біріншісі – Бұхарадан Түркістанға бару, Дешті Қыпшақ жағында орналасқан, Қожа Ахмет Ясауи жерленген, онда бір қамал бар Сейхунның жағасында. Ол жерден қоңырат пен үйсін тайпалары, орта жүз және Қызылжардың іші [арқылы жүргенде] Мәскеу шекарасына барады. Екінші жолы – Бұхарадан Сейхун өзені бойымен жаппас тайпасының арасымен [жүріп отырып] Троицкі, [одан ары] Мәскеу шекарасы. Үшінші жолы – Бұхарадан шығып Сейхун өзені арқылы шөмекей, шекті және төртқара тайпаларының арасымен Орынбор, [одан ары] Мәскеу шекарасы. Төртінші жол – Бұхарадан Үргенішке және Маңғышлаққа адай қазақ тайпасының арасымен жүріп [отырып] Хазар теңізі арқылы Астраханға барады немесе Үргеніштен қазақтың төртқарасының арасымен Орынборға барады. Қаракесек (каракеш - كراكش) қазақтың тура осы тайпасынан болады. Одан кейінгі жол Орынбордан Бұхараға дейін елу бекеттік керуен жолы. Үргеніш егер қыс мезгілінде есептейтін болсақ, өте суық және ақша қары бар, отын өте аз. Жаз мезгілінде соқпақ жолы белгісіз, суы өте аз. Тура осы қазақ тайпасы су құдықтарын біледі. Сол себепті Ресейдің қалауы алыс жерде орналасқан су қорларын қажет ететін жерге бару емес. Оңайшылықпен қолға түспейді. Хазреті әлемді жаратушы йажуж сипатты Ресей мен ислам халқының арасына «Ескендірдің қақпасын» орнатқан. Болмаса кәпірдің әскерінің алдын алуға ешбір төтеп бере алмайды, вә әс-сәләм. Енді қайтадан тегі қазақ Мұхаммад Рахим хан туралы әңгімемізге қайта ораламыз», деп барып Мир Абдул Карим Бұхари Мұхаммад Рахим хан қазақ йомут тайпасы және өзбек баһадүрлеріне жылдар бойы мұсылмандардың керуен жолын торитын жамағатқа барып оларды жазалауға бұйрық бергенін жазады: «Аталмыш әскер ғапылдықтан шөмекей мен шекті тайпаларын шапты, олардың мал-мүлкін тонап, қыздарын тұтқынға алды да Үргенішке қайтып оралды. Келесі жылы да төртқара тайпасын тонады. Содан кейін әскер қыс мезгілінде қоңыраттарға тиесілі Аралдың аралына (جزیرہ) кетті, олар алпыс жылдан бері өзімен-өзі болған, кей кездері Үргеніш керуендерін тонайтын. Жан-жағының бәрі су, мұз қатпайтын, өту мүмкін емес. Сол кездері дарияға мұз қатты, әскер шабуылдады. Екі жақтан да көп адамдар өлім құшты. Аралдықтардың жағдайы қиындай түсті. Хиуалық бір адам Елтіз ханнан қорыққаннан одан қашып Сопы Мұрат төрені паналап барады. Бірнеше жыл оның қызметінде қалады. Аралдықтар мен хиуалық әскердің соғысып жатқан кезінде ұлымен ақылдасып Сопы Мұраттың басын кесіп Мұхаммад Рахим ханға сыйға тартайық деп келіседі. Тура осылай жасайды, хиуалық әскер жеңіп қарсыластары жеңіліп мойынсұнуға мәжбүр болады. Барлық қазақ жамағаты бас иеді (Карим, 1876: 88-91).

Қазақтарға қатысты мәліметтер «Өзбек болып келетін, алдында Ферғана деп аталған Қоқан билеушілерінің әулеті» деп аталатын бөлімде аз болса да, кездеседі. Қазақтар сол кезде тек Хиуа хандығына қарасты немесе көршілес жерлерде ғана өмір сүрмеген, бәлкім Қоқан хандығында және Қоқан хандығымен көршілес жерлерде де көптеп өмір сүрген. Сондықтан Қоқан хандығы туралы сөз болғанда қазақтарға қатысты мәліметтердің кездесуі күтілетін жай. Сондай бір жайды осы шығармадан кездестіруге болады. Мир Әбдул Карим Қоқан ханы Нарбота ханның (1749-1798) билікке келген соң (1764-1798) үлкен аймаққа билік жүргізді. Әкесі өлген соң Әлім хан (1774-1809) Ташкенттің билеушісі, тегі хазреті Әбу

Бәкірден тарайтын Жүніс қожаны жаулап қазақ тайпасын мойынсұндырды деп жазады. Ал Әлім-ханның биліктен кетуіне (1798-1809) себеп болған оқиға да қазақтарға қатысты болып келеді: «Қаңтар айында Қоқаннан үлкен әскермен Ташкентке барды. Өзінің бауыры Омар Бекті әскербасы етіп сайлайды. Нағашысымен (тағасы) бірге оны Дешті Қыпшаққа қазақтарды шабуға жібереді. Сондай суық ауа-райында Омар Бек қазақ жамағатын шапты. Біразы аман қалдыруын сұрайды, Омар Бек қайырымдылық танытады. Себебі олардың күнәсі жоқ еді. Ташкентке қайтып келеді. Әлім-хан сонда болатын. Омар Бек ханның алдына келгенде жағдайды сұрады. Біразын шаптым, біразын аман қалдырдым, салық пен алым алдым дейді. Әлім-хан қатты ашуланады, Омар Бекке көптеген лағынет пен ұрыс сөздер айтады. Оған: «Артқа қайт! Барлық қазақ тайпаларын өлтір және талан-таражға сал, болмаса алдыма қайтып келме, сенің түрінді көргім келмейді. Анау қарғыс атқыр ақымақ нағашыңның белгісіз сөздеріне амал қылма» дейді. Омар бек сыртқа шығады, Ташкент сыртындағы әскер он мың болатын. Әлім-ханның ашуы мен ұрысын нағашысы мен қолбасшыларына айтады. Барлығы былай дейді: «Біріншіден, аттарымыз жүруге жарамайды. Екіншіден, ауа-райы суық, қазақ жамағатының бәрі мұсылман және күнәсіз. Және он күн ішінде олар тау мен тастың, шатқалдардың ішіне сіңіп, бытырап кетті. Қай кезде барсақ та ізін таба алмаймыз, бәріміз құрғамыз». Одан кейін Омар Бек: «Онда не ақыл қосасыздар» дейді. Нағашысы: ақылымыз сол, Омар Бек хан болуы керек. Ол залымға мойынсұнбаймыз», дейді. Солай дейді де мемлекет пен ұлыс иесі әрі жолы үлкен адам ретінде ілезде Омар-ханның қолын көтеріп, оған құрмет (ханға көрсететін құрметті) көрсетеді. Одан кейін бүкіл әскер қол беріп құрмет көрсетеді». Міне, осыдан кейін оқиға дами отырып Омар-хан билікке келеді. Міне осындай қызықты мәліметтерді қамтыған Мир Әбду Карим өзінің әрі тарихи, әрі естелік шығармасын Қоқан хандарының қысқаша тарихымен аяқтайды.

Көріп тұрғанымыздай, Мир Әбдул Каримнің шығармасындағы мәліметтерді бірнеше бөлімге бөліп қарастыруға болады. Біріншісі – жер-су аттары мен осы шығарма жазылған 1818-жыл шамасындағы Қазақ хандығының шекараларын анықтауға көмектесетін деректер. Мысалы үшін, Тобық/Тубак/Бұтақ/Батық [توبىق/توباك/بۇتاقتا/بىتىق], Йаман мүмкін Иман бекінісі, Қызылжар, Шами/Шәми/Шеми [شمى] және Сими Пулад [سىمى پولاد], Кахут (Гахут/Кухат/Гэхет/ Кахт) [كاخت]. Бірнеше сөзді қалай бар, сол күйінде қалдырдық. Мағынасына қарағанда бұл сөздер екі үлкен қаланың арасындағы шағын бекет немесе елді-мекен екенін аңғаруға болады. Парсы тілінде араб тіліндегідей қысқа дауысты дыбыстар жазылмайтындықтан бірнеше вариантын жазып көрсетуге тырыстық, бірақ бұл соңғы шешім дегенді білдірмейді. Бұл туралы екі түрлі нәрсені айтуымыз керек: 1- Автор қазақ тіліндегі кейбір жер-су аттарын дұрыс таңбаламауы мүмкін. Өйткені ол үшін кейбір сөздер таңсық немесе айтылуы қиын болуы мүмкін. 1818-жылы осы шығарманы жазған автор былай тұрсын, осы шығарманың мәтінін жарыққа шығарған Сейид Әли Мужанидің өзі парсы тілінде жазылған мәліметті дұрыс түсіне алмағанына куә болды. Сондықтан автор тарапынан кеткен қате болуы ықтимал. 2- Шәми немесе Шеми атауы Семи Пулад сөзінің алдында жазылған. Бұл сөз қайталау ма әлде жеке атау ма деген сұрақ туындайтыны анық. Екеуі де болуы мүмкін. Себебі Сими Пулад атауын орыс сөзімен байланыстырушылар көп. Ал Сими Пулад сөзі парсы тіліндегі деректерде жиі кездесетіндіктен және парсы тілінде мағынасы бар екенін ескере отырып осы сөзге назар көбірек аударсақ. Бұл жердегі «сим» сөзінің бірнеше мағынасы бар екенін көреміз: 1/ сым, электр сымы, 2/ жіңішке темір сымдар, 3/ күміс, 4/ ақ, 5/ ірің, жара. (Әмид, 1999: 1266). Ал пулад сөзінің мағынасына келсек, оның да бірнеше мағынасы бар: 1/ темір, қатты темір, болат, 2/ семсер, 3/ күрзі (негізінен темірден жасалған бұйым), 4/ жер-су атауы, 5/ жалқы есім. Жалпы «пулат» сөзі араб тілінің әсерінен фулад болып өзгерген. Себебі араб тілінде «п» әрпі жоқ. Сондықтан «пулад» сөзі мен «фулад» сөзі бір. Жер-су атауына қатысты айтар болсақ, жер-су аттарына қатысты атауларда орыс тіліндегі мағынасына қарай түсіндіруіміз біржақтама пікір екенін және қазақ даласындағы көптеген жер-су атауларына парсы тілінің әсері болғандығын ескере жүрсек деген ойды ұсынуға болады деп ойлаймыз. Оймызды қорыта келе Семи/Сими Пулад сөзінің мағынасын парсы тіліндегі мағынасына қарап Ақ болат, Күміс болат, Сым болат, Ақ семсер, Күміс семсер, Ақ семсер деген бірнеше мағынаны білдіреді және кез-келгені болуы ықтимал. Себебі жер-су атауларында ақ, қара, алтын, күміс деген анықтауыштардың кездесуі жиі кездесетін құбылыс. Ал Сими Пулат сөзіне дейін тұрған шәми, шими сөзіне келсек бұл сөздің де түбі осы сым, яғни күміс не ақ деген мағынаға келіп тіреледі. Сонымен қатар, осы

Дешті Қыпшақтың шектері туралы айтқанда ерекше назар аудартатын жер-су атауы – Қызылжар. Қызылжар деген атау тек қана жай қала емес, бәлкім қазақтардың шекара аймағындағы қала екендігіне куә боламыз. Бұл күндері де Қызылжар атауы даулы екенін ескергенде бұл атаудың 1818 жыл шамасында парсы тілінде жазылған шығармада кездесуі бұл атаудың тарихи атау екендігін қуаттай түседі. Бұл айтылған сөздер Орынбор атауына да қатысты. Шығармада бірнеше рет Орынбор қаласының аты аталады.

Екіншісі, Бұхарадан Мәскеуге баратын маршруттар туралы қызықты мәліметтер қамтылған. Мир Әбдул Карим Бұхарадан Мәскеу патшалығына барудың төрт-бес жолы бар деп атап көрсеткен. Біріншісі: Бұхарадан – Түркістанға бару, жолда Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне зиярат етіп ары қарай Дешті Қыпшақ жерімен қоңырат пен үйсін тайпалары, орта жүз арасымен жүріп отырып Қызылжардың іші арқылы Мәскеу шекарасына бару.

Екінші жолы: Бұхарадан Сейхун өзені бойымен жаппас тайпасының арасымен [жүріп отырып] Троицк, [одан ары] Мәскеу шекарасы.

Үшінші жолы: Бұхарадан шығып Сейхун өзені арқылы шөмекей, шекті және төртқара тайпаларының арасымен Орынбор, [одан ары] Мәскеу шекарасы.

Төртінші жол: Бұхарадан - Үргенішке және Маңғышлаққа, адай қазақ тайпасының арасымен жүріп [отырып] Хазар теңізі арқылы Астраханға [Хаджи Тархан] барады.

Бесінші жол: Немесе Үргеніштен қазақтың төртқарасының арасымен Орынборға барады. Бұл маршруттар негізінен қазақ даласы, қазақтың түрлі рулары орналасқан жерлер арқылы өтетіндіктен ерекше назар аудартады.

Үшіншісі, қазақ рулары мен аталары туралы деректер мен олардың тұрмыс-тіршілігі және географиялық орналасуы ерекше назар аудартады. Мир Әбдул Каримнің мәліметіне сүйенсек қазақтар арасында бір адам бар, оның бес мың жылқысы, бес мың қойы, бес жүз түйесі мен мың сиыры бар. Ал, бірақ кейбір адамдардың тұрмысы нашар, ештеңесі жоқ. Олардың көбісі бидай ұнын жемейді, себебі қолжетімсіз. Олардың азығы жылқының еті мен жылқының сүті, оны қымыз деп атайды және қойдың айраны мен түйенің сүті. Олардың киімі жылқы мен қойдың терісінен. Жалпы қазақтар қойдың терісінен киім киеді бірақ жылқының терісінен киім киеді дегенде мүмкін сиырдың терісімен шатастырып алған болар деген ой келеді. Сонымен қатар «Қоғамның бакуат адамдары кедейлерді тәрбиелейді» деген сөз келтірген. Бұл сөз бір жағы пайғамбардың хадисіне жақын келсе, екінші жағынан шынында да бір бай адамның жанына бір топ жамағаттың жиналуы шындыққа жанасады.

Төртіншісі, Шыңғыс ханның үлкен ұлы Жошыдан тарайтын ұрпақтардан хан сайлау және ол хандарды «қазақ» ханы деп атап көрсету туралы деректер де қызықты. Ханды міндетті түрде хан ұрпақтарынан, яғни Шыңғыс хан әулетінен сайлау, бірақ негізгі шаруаны өзгелердің атқаруы туралы Мир Әбдул Карим «хан ойыны» деп атап көрсетеді. Ол туралы П.П. Иванов «Средняя Азия и Казахстан во второй половине XVIII в.» атты мақаласында былай деп жазады: «В Хиве после ухода иранских войск возобновилась прежняя борьба между главарями узбекских племен и ханской властью, что привело, в конце концов, к полной анархии и раздроблению страны на ряд враждебных друг другу владений. Частая смена ханов, получившая впоследствии у одного из среднеазиатских историков название «игры в ханы», закончилась в шестидесятых годах XVIII в. переходом политической власти к предводителям некоторых туркменских племен, использовавшим свое господство над оседлыми районами ханства для поголовного грабежа мирного населения» (Иванов, 2011: 141). Ал Н.Н. Гулбоек болса осы туралы былай деп жазады: «В 1804 г. в Хиве начинает править Эльтузар-хан (1804-1806) и сам лично взял ханский титул на себя лиш и в «подставного хана» от него. Начиная с этого периода до 1920 года в Хиве правили представители династии Кунгратов. Мулла Алим Махдум хадж и в своем сочинении пишет о том, что Эльтузар-хан убрал с престола тогдашнего «хана» Абуль-газия V, дал ему в руки деньги и отпустил его в Казахстан, таким образом он сам лично взял в себе ханский титул» (Гулбоек, 2015: 73).

Мирза Мұхаммад Казим Мәрвидің Нәдір шахтың тарихына арналған «Алам ара-йи Нәдири» еңбегінде Елбарыс ханның Нәдір шахтан жеңілуіне бірнеше бөлім арнаған. Кейбір бөлімдерінде тіпті өлең де бар. Мысалы 154-бөлімде Нәдір шахтың Елбарыс ханға қарсы соғысындағы Иран шахының әскерін мадақтап былай деп жырлайды: Ешкім түсінде де көрмеген, Афрасиябпен саудасы жоқ, 114 мәрте жеңілуші хан қазақ, қалмақ пен түріктің әскерін жалаңдаған қаруымен Қытай мен Хытай, Хотаннан Иран ықылымын жаулауға әкелді.

Бірақ бір ғана Рүстемнің қолындай қолы бар адамнан бәрі де өлім құшып, шаршап және беті қайтып өздері істеген іске өздері тап болды» (Мәрви, 1977: 809). Әрине, ирандық тарихшылардың шахқа ұнау үшін ұзақ-сонар етіп жазуы сол кездің талабы екенін де естен шығаруға болмас. Қалай болғанда да Елбарыс ханның өлімі және бірте-бірте Шыңғыс хан ұрпақтарынан хан сайлау дәстүрінің жойылуы сол кездегі саяси ахуалдың басқа бағытқа қарай өзгергенін байкатады. Екінші жағынан Хиуаны жеңген соң Нәдір шах таққа отырғызып кеткен Тахир хан бар болғаны бес айдай билікте болады. Ал Нәдір шахтың өзі Хиуа жеңісінен кейін Дағыстанға, одан соң Ирак шекарасындағы қалаларға шабуыл ұйымдастырады. Бірақ барлық жеңістері уақытша және баянсыз болады. Нәдір шахтың ешбір жеңісі ұзаққа созылмады деп жазады ирандық зерттеуші Мұхаммад Әли Пәрғу (Пәрғу, 2021: 82).

Қорытынды. Байқағанымыздай Мир Әбдул Карим өзі жүріп өткен жолдарды жақсы білген және ол жолдардың қай елді-мекендер, қай рудың жерінен өтетінін мүмкін болғанша толық жазып көрсетуге тырысқан. Жоғарыда атап өткеніміздей автор Ыстамбұл сапарынан бұрын бір рет Бұхара елшісімен Мәскеу, С-Петербург пен Астараханға барып қайтқан. Сондықтан болар Бұхарадан Мәскеуге баратын бірнеше керуен жолын баяндаған. Сонымен қатар, Мир Әбдул Каримнің шығарманың басынан аяғына дейін Жошы әулетінен шыққан билеушілерді қазақ деп атап көрсеткенін байқаймыз. Оның ішінде Елбарыс хан мен Мұхаммед Рахим ханды атап көрсетуге болады. Жалпы қазақ ішінде сақталған төрелерден хан сайлау дәстүрі болғаны тарихи шындық. Бірақ оқиға баяндалған кезде бұл дәстүр «хан ойыны» деп аталып, төрелер билігінің мән-мағынасы қалмағанын көрсетеді. Бұл кездегі Қазақ хандығының тарихына үңілетін болсақ, аса ауыр, күрделі кезбен бетпе-бет келеміз. Мир Әбдул Карим оқиғаны баяндай бастаған 1747 жылдар Абылай ханның заманына тура келеді. Абылайдан кейінгі кезеңде үш жүзге бөліну кезіндегі дәуірде өмір сүрген және сол кезді сипаттаған Мир Әбдул Каримнің еңбегі сол кездегі Орталық Азия билеушілерінің бір-бірімен қарым-қатынасын зерттеу үшін маңызды дереккөз. Бұдан басқа Үргеніш, Хиуа, Қоқан, Ташкент, Наманган, Өндіжан, Бұхара және Самарқанд маңын қыстаған, яғни мекендеген көптеген қазақ рулары туралы мәліметтерді кездестіреміз. Кейбір рулардың үлкен аталарының атын атап көрсетсе, кейбір рулардың кіші аталарын атап көрсеткен. Бірде «орта жүз» деп жазады. Орта жүздің қайсысы екенін жазбағанымен орта жүзге кіретін рулар мекендеген елді-мекенді меңзеп тұрғанын түсіну қиын емес. Қалай болғанда да, әрбір рудың орналасуы, атауы қолда бар мәліметтерге негізінен сәйкеседі. Ал қазақтардың мекендеген жері туралы баяндағанда бүгінгі Қазақстан жерінен үлкен болмаса кіші емес аймақты сипаттайды, яғни «Дешті Қыпшақтың ұзындығы Хазар теңізінен Қашғар мен Іле, Қытай патшалығына дейін бес айлық жол» деген мәлімет 18-19 ғасырлардағы Қазақ хандығының шекарасын анықтай әрі қолда бар деректерді қуаттай түседі.

Мир Әбдул Карим Бұхари шығармасын жазу барысында мүмкін болғанша өзінің жеке пікірін жазбауға тырысады. Бірақ мұсылман әлемі мен орыстар туралы баяндағанда автордың ойлары назар аудартпай қоймайды. Жер-су жағдайын баяндай келе, мұсылман қазақтар отыратын жердің қысы аяз, жазы аптап, сусыз екенін айта келе: «Хазреті жаратушы йажуж сипатты Ресей мен ислам халқының арасына «Ескендірдің қақпасын» орнатқан. Болмаса кәпірдің әскерінің алдын алуға ешбір төтеп бере алмайды», деп қорытындылайды. Бұдан автордың ислам әлеміне төнген қауіп туралы және сол қауіптен табиғат ерекшеліктер арқылы сақтап тұрған алланың құдіреті деген қорытындыға келуі де назар аударарлық жай.

Қорыта келгенде Мир Әбдул Каримнің «Ауған, Кабул, Бұхара, Хиуа және Қоқан билеушілерінің тарихы» атты еңбегінде кездесетін деректерді сол кездегі билеушілердің өзара қарым-қатынасын зерттеу үшін де, өзгелерге қатысты саясатын пайымдау үшін де маңызды шығарма. Әрине, бірнеше жер-су атының дұрыс жазылмауынан, бәлкім автордың қате жазуынан қазірше анықталмады. Алайда, алдағы уақытта міндетті түрді бұл мәліметтер анықталатын болады. Шығыстанушы мамандар атап көрсеткен, ерекше құнды шығарма деп баға берген Орталық Азия билеушілері мен Ауғанстан әмірі Ахмад Дуррани туралы мәліметтерді қамтыған бұл шығарма алдағы уақытта өзге де еңбектермен салыстыра отырып зерттеледі деп күтіледі. Кеңес дәуірінде осы және тағы да басқа дереккөздер зерттелген, бірақ үзінділерін бөліп алып тек сол үзінділердің аударылғаны дұрыс әдіс болмағанын уақыт көрсетіп отыр. Француз және ағылшын зерттеушілерінің әдісіне сай кез-келген дереккөз толық аударылғаны дұрыс. Себебі бір шығарма белгілі бір кезеңді, сол кезеңде өмір сүрген

бірқатар әулеттер мен билеушілердің өмірі мен бір-бірімен қарым-қатынасын қамтиды. Үзінді етіп бір бөлігін алып, тек бір бөлігін зерттеуоқиганы толық түсінуге, талдауға және дұрыс пайымдауға кері әсерін тигізетіні анық. Олай болса алдағы уақытта осындай дереккөздер толығымен аударылып, ғылыми түсініктерімен жарық көреді деген ойдамыз.

Әдебиеттер тізімі

- Әмид, 1997 – Әмид Х. Фарханги Әмид. Т.2. Тегеран: Әмир Кәбир, 1999. 1266 б.; <https://vajehyab.com/?q=%D8%B3%DB%8C%D9%85>
- Бартольд, 1973 – Бартольд В.В. Сочинения. Т. VIII. Москва: Наука, 1973. С. 581.
- Гулбоев, 2015 – Гулбоев Н.Н. Казахи и Хивинское ханство (XVI- начало XX вв.). Қазақ хандығының тарихындағы Түркістанның орны. Түркістан: 2015, 73 б.
- Иванов, 2011 – Иванов П.П. Труды Архива востоковедов Института восточных рукописей РАН. Выпуск 1. Средняя Азия и Казахстан во второй половине XVIII в. Москва: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2011. С.141.
- Карим, 1876 – Карим М.Ә. Тарих-и хукмранане Афған вә Кабул вә Бұхара вә Хива вә Қуқанд. Париж: Булак, 1876. Р. 2-3; 44-89.
- Қазақстан тарихы, 2010 – Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 3-том. Алматы: Атамұра, 2010. 289 б.
- Мәрви, 1977 - Мәрви М.К. Алам Ара-йи Надири. Т.II. Тегеран: Зуввар, 1346/1977. Р.8097
- Мирзоева, 1938 – Мирзоева Г.А. Материалы по истории туркмен и Туркмении. Т. II. XVI-XIX вв. Иранские, бухарские и хивинские источники. М., Л., 1938. С. 194-204.
- Мұқтар, 2012 – Мұқтар Ә.Қ. Тарих айдынындағы тұлғалар: Ғылыми мақалалар жинағы. Орал: Махамбет Өтемісов атындағы БҚМУ Редакциялық баспа орталығы, 2012. 69 б.; Әбілқайыр хан мен Нәдір шах: Қазақ және Иран мемлекеттерінің ХҮІІІ ғасырдың І жартысындағы қарым-қатынасы хақында. <https://e-history.kz/kz/library/show/24876/>
- Пәргу, 2021 - Пәргу М.Ә және басқалар. Рәвабете сияси Нәдер шах ба ханате Хивә // Фаслنامه тарих вә рәвабете хареджи. Сали бист-о дуввум, №87. 2021. Р. 82.
- Ромаскевич, 1938 – Ромаскевич А.А. Материалы по истории туркмен и Туркмении. Т. II. XVI-XIX вв. Иранские, бухарские и хивинские источники. М., Л., 1938. С. 16-17.
- Стори/Брегель, 1972 – Стори Ч.А. Персидская литература. Био-библиографический обзор. Перевел с английского, переработал, дополнил Ю.Э. Брегель. Т. II. Москва: Главная редакция восточной литературы, 1972. С. 1155.
- Тулибаева, 2011 – Тулибаева Ж.М. Казахстан и Бухарское ханство в XVIII-половине XIX в. Алматы: Дайк-Пресс, 2011. С. 56-57.
- Editors of Encyclopaedia, 2022 - Editors of Encyclopaedia (2022, November 13). Mustafa IV. Encyclopedia Britannica. <https://www.britannica.com/biography/Mustafa-IV>
- Zand, 2014 – Zand M. “Abd-Al-Karim Bokari,” Encyclopædia Iranica, I/2, pp. 121-123; an updated version is available online at <http://www.iranicaonline.org/articles/abd-al-karim-bokari> (accessed on 16 January 2014).
- Karim, 2014 – Karim M.A. Ahval va khikayate jaleb tavajjoh Afghanistan va Kabul va Bokhara va Khive va Khoqand. Be-saye va ehtemame Sayyed Ali Mujani. Qum: Ketapkhaneye bozorge hazrate Ayatollah Mar’ashi Najafi, 1392/2014. P.7-8.
- Schefer, 1876 – Schefer Ch. Histoire L’ Asie Centrale par Mir Abdoul Kerim Boukhary. Publiée, traduite et annotée par Charles Schefer. T.II, Paris: Publications de l’ École des longues orientales vivants, 1876.
- Schefer, 1873-74 – Schefer Ch. T.I. Histoire L’ Asie Centrale par Mir Abdoul Kerim Boukhary. Texte Persan, Paris: Publications de l’ École des longues orientales vivants [Boulaq], 1873-74.

References

- Amid, 1997 – Amid Kh. Farhangi Amid. V.II. [Amid’s dictionary] Tehran: Amir Kabir, 1999. 1266 p.; <https://vajehyab.com/?q=%D8%B3%DB%8C%D9%85> (In Per.)
- Bartold, 1973 – Bartold V.V. Sochineniya. Vol. VIII [Works]. Moskva: Nauka, 1973. P. 581.(In Rus.)
- Gulbayev, 2015 – Gulbayev N.N. Kazakhi i Khivinskoe khanstvo (XVI- nachalo XX vv.). Qazaq khandigining tarikhindagi Turkistannig orni [The place of Turkestan in the history of Khazakh Khanate]. Turkistan: 2015, 73 p. (In Rus.)
- Editors of Encyclopaedia, 2022 - Editors of Encyclopaedia (2022, November 13). Mustafa IV. Encyclopedia Britannica. <https://www.britannica.com/biography/Mustafa-IV>
- Zand, 2014 – Zand M. “Abd-Al-Karim Bokari,” Encyclopædia Iranica, I/2, pp. 121-123; an updated version is available online at <http://www.iranicaonline.org/articles/abd-al-karim-bokari> (accessed on 16 January 2014).

Ivanov, 2011 – Ivanov Ph.Ph. Trudi vostokovedov instituta vostochnikh rukopisey RAN. Vipusk I. Srednya Asia I Kazakhstan vo vtoroi polovine XVIII v. [Central Asia and Kazakhstan in the second half of XVIII century]. Moskva: Izdatelskaya firma Vostochnaya literature RAN, 2011. P.141. (In Rus.)

Karim, 2014 – Karim M.A. Ahval va khikayate jaleb tavajjoh Afghanistan va Kabul va Bokhara va Khive va Khoqand. Be-saye va ehtemame Sayyed Ali Mujani [The history of governors of Afghanistan, Kabul, Bokhara, Khiva and Khokhand]. Qum: Ketapkhaneye bozorge hazrate Ayatollah Mar'ashi Najafi, 1392/2014. P.7-8. (In Per.)

Karim, 1876 – Karim M.A. Tarikhi khokmranane Afghan va Kabul va Bokhara va Khiva va Khoband [The history of governors of Afghanistan, Kabul, Bokhara, Khiva and Khokhand]. Paris: Bulaq, 1876. P. 2-3; 44-89. (In Per.)

Qazaqstan tarikhi, 2010 – Qazaqstan tarikhi (kone zamannan buginge deyin). Bes tomliq. Vol. III. [The History of Kazakhstan: from ancient till contemporary period. Five volumes, Vol. III.] Almaty: Atamura, 2010. 289 p. (In Kaz.)

Marvi, 1977 – Marvi M.K. Alam araye Nadiri. V.II. [The Glorious history of Nader. Vol.II.]. Tehran: Zuvvar, 1346/1977. P.8097. (In Per.)

Mirzoyeva, 1938 – Mirzoyeva G.A. Materyali po istoriy turkmen i Turkmeniy XVI-XIX vv. Vol. II. Iranskiye, bukharskiye i khivinskiye istochniki [The materials of turkmens and Turkmenistan XVI-XIX cc. Iranian, bokharian and khiva's sources]. M., L., 1938. P. 194-204. (In Rus.)

Mukhtar, 2012 – Mukhtar A.Q. Tarikh aidinindagi tulgalari: ghilimi maqalalar jinagi [Figures in the history: the materials of science conference]. Ural: Mahambet Utemisov atindaghi BQMU redakchaliq baspa ortalig'hi, 2012. 69 p.; Abilkhayr khan men Nadir shah: Qazaq jane Iran memleketterining XVIII ghasirding 1 jartisindagi qarim-qatinasi khaqinda [Abilkhayr khan and Nadir shah: about relationship of Kazakh and Iran in the first part of XVIII century]. <https://e-history.kz/kz/library/show/24876/> (In Kaz.)

Parghu, 2021 – Parghu M.A. and others. Ravabete syasi Nader shah va Khanate Khiva [Political relation of Nader shah with Khiva Khanate] // Faslnama Tarikh va ravabete kharedji. Sali bist-o dovvom, №87. 2021. P. 82. (In Per.)

Romaskevich, 1938 – Romaskevich A.A. Materialy po istoriy turkmen i Turkmeny XVI-XIX vv. T. II. Iranskiye, bukharskiye i khivinskiye istochniki [The materials of turkmens and Turkmenistan XVI-XIX vv. Iranian, bokharian and khiva's sources]. M., L., 1938. P. 16-17. (In Rus.)

Storey/Bregel, 1972 – Storey Ch.A. Persidskaya literatura. Bio-bibliographichesky obzor. Perevel s angliskogo, pererabota, dopolnil Yu.Ye.Bregel. T. II. [Persian Literature: Bio-bibliographical survey] Moskva: Glavnaya redakchya vostochnoy literaturi, 1972. P. 1155. (In Rus.)

Schefer, 1876 – Schefer Ch. Histoire L' Asie Centrale par Mir Abdoul Kerim Boukhary. Publiée, traduite et annotée par Charles Schefer. T.II, Paris: Publications de l' École des langues orientales vivants, 1876. (In Fra.)

Schefer, 1873-74 – Schefer Ch. T.I. Histoire L' Asie Centrale par Mir Abdoul Kerim Boukhary [The history of Central Asia by Mir Abdul Karim Bokhary]. Texte Persan, Paris: Publications de l' École des langues orientales vivants [Boulaq], 1873-74. (In Per.)

Tulibayeva, 2011 – Tulibayeva Zh.M. Kazakhstan i Bokharskoe khanstvo v XVIII-polovine XIX v. [Kazakhstan and Khanate of Bokhara in the XVIII and half of XIX c.]. Almaty: Daik-Press, 2011. P. 56-57. (In Rus.)

ТАРИХ / HISTORY / ИСТОРИЯ

Published in the Kazakhstan

Otan tarikh

Has been issued as a journal since 1998

ISSN: 1814-6961 (Print)

ISSN: 2788-9718 (Online)

Vol. 26. Is. 4, pp. 718-729, 2023

Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 03.20.

https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_26_4_718-729

THE SIGNIFICANCE OF THE DOCUMENTS OF THE SIBERIAN COMMITTEE IN THE STUDY OF THE HISTORY OF KAZAKHSTAN OF THE XIX CENTURY

Gulfira Elubayevna Otepova^{1*}, Anara Erkenovna Karimova², Daniyar Zhaksylykovich. Kussainov³

¹NPJSC "Alkey Margulan Pavlodar Pedagogical University" (60, Mira str., 140000 Pavlodar, Republic of Kazakhstan).

Doctor of Historical Sciences, Professor

 <https://orcid.org/0000-0003-3495-4200>. E-mail: g.oteпова.hist@mail.ru

²NPJSC "Alkey Margulan Pavlodar Pedagogical University" (60, Mira str., 140000 Pavlodar, Republic of Kazakhstan).

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor

 <https://orcid.org/0000-0002-3246-2272>. E-mail: ake073@mail.ru

³NPJSC "Alkey Margulan Pavlodar Pedagogical University" (60, Mira str., 140000 Pavlodar, Republic of Kazakhstan).

doctoral student of the specialty "History"

 <https://orcid.org/0000-0002-2327-478x>. E-mail: daniyar.k.zh@mail.ru

© IHE after Ch.Ch. Valichanov, 2023

© Otepova G.E., Karimova A.E., Kussainov D.Zh., 2023

Annotation. *Introduction.* During the years of Kazakhstan's sovereignty, scientists have carried out a huge activity to restore the "blind spots" of the history of our republic. A great contribution to the study of the problem was made by collective works prepared by specialised scientific institutions: the Institute of Oriental Studies (Almaty); the Institute of History and Ethnology named after Ch. Valikhanov (Almaty); the Institute of History of the State (Astana), as well as various scientific centres, departments and laboratories at universities of Kazakhstan. However, so far not all aspects of the history of Kazakhstan have found proper scientific coverage and confirmation. This issue is especially acute in the field of research of the period of history of Kazakhstan within the Russian Empire. This topic causes a lot of disputes, discussions; scientists of Russia and Kazakhstan sometimes express directly opposite points of view on this problem. In our opinion, this is also due to the lack of large-scale joint research on the topic, there is still no unified assessment of the policy pursued by Russia on the national peripheries, there is no analysis of the consequences of this policy. *Purpose and goals.* The purpose of this article is to show the role and importance of materials of the Siberian Committee of the Russian Empire in further objective study of the history of Kazakhstan of the XIX century. The insufficient number of archival sources introduced into the scientific turnover also negatively affects the solution of this problem. *Methods and materials.* At the same time, the archives of the Russian Federation and the Republic of Kazakhstan contain numerous funds, which will help to restore many gaps and answer the controversial and disputable questions that concern the scientific community and the public. The activity of the Siberian Committee played an important role in the implementation of the official policy of the Empire in the Kazakh region. Its materials contain rich factual material on the history of socio-political, socio-economic, cultural, spiritual life of Kazakh society of the XIX century. *Results.* The analysis of scientific literature on the

topic has shown that even in fundamental studies on the history of Kazakhstan the sources of the Siberian Committee were not used.

Keywords: history of Kazakhstan, Siberian Committee, Russian Empire, colonisation.

For citation: Otepova G.E., Karimova A.E., Kussainov D.Zh. The importance of Siberian committee documents in studying the history of Kazakhstan in the XIX-th century // Otan tarikhy. 2023. Vol. 26. No. 4. Pp. 718-729. (In Engl.) DOI: 10.51943/2710-3994_2023_26_4_718-729

XIX ҒАСЫРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫН ЗЕРТТЕУДЕГІ СІБІР КОМИТЕТІНІҢ ҚҰЖАТТАРЫНЫҢ МАҢЫЗЫ

Гүлфира Елубайқызы Отепова^{1*}, Анара Еркеновна Каримова², Данияр Жақсылықұлы Құсайынов³

¹Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті КЕАҚ (60-үй, Мир көш., 140000 Павлодар, Қазақстан Республикасы).

тарих ғылымдарының докторы, профессор

<https://orcid.org/0000-0003-3495-4200>. E-mail: g.oteпова.hist@mail.ru

²Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті КЕАҚ (60-үй, Мир көш., 140000 Павлодар, Қазақстан Республикасы).

тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор

<https://orcid.org/0000-0002-3246-2272>. E-mail: ake073@mail.ru

³Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті КЕАҚ (60-үй, Мир көш., 140000 Павлодар, Қазақстан Республикасы).

«Тарих» мамандығының докторанты

<https://orcid.org/0000-0002-2327-478x>. E-mail: daniyar.k.zh@mail.ru

Андатпа. *Kipicne.* Қазақстанның егемендігі жылдарында көп ғалымдар Республика тарихының «ақ дақтарын» қалпына келтіру бойынша орасан зор қызмет атқарды. Мәселелерді зерттеуге келесі мамандандырылған ғылыми мекемелер жұмыс жасап жатыр: Шығыстану институты (Алматы қ.); Ш.Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты (Алматы қ.); Мемлекет тарихы институты (Астана қ.), сондай-ақ Қазақстанның жоғары оқу орындары жанындағы әртүрлі ғылыми орталықтар, кафедралар мен зертханалар. Алайда, осы уақытқа дейін Қазақстан тарихының барлық аспектілері тиісті ғылыми жариялау мен растауды таппаған, әсіресе Ресей империясының құрамындағы Қазақстан тарихы кезеңін зерттеу саласында өткір тұр. Бұл тақырып көптеген пікірталастарды тудырады; Ресей мен Қазақстан ғалымдары кейде осы мәселе бойынша қарама-қарсы көзқарастарды айтады. Біздің ойымызша, бұл тақырып бойынша кең ауқымды бірлескен зерттеулердің болмауына байланысты, Ресейдің ұлттық шеттерде жүргізіп жатқан саясатына әлі де бірыңғай баға жоқ, бұл саясаттың салдарын талдау жоқ. Ғылыми айналымға енгізілетін мұрағат құжаттарының жеткіліксіз саны да осы мәселені шешуге теріс әсер етеді. *Мақаланың мақсаттары мен міндеттері.* Бұл мақаланың мақсаты - Ресей империясының Сібір комитеті материалдарының XIX ғасырдағы Қазақстан тарихын одан әрі объективті зерттеудегі рөлі мен маңыздылығын көрсету. *Материалдар мен әдістер.* Сонымен қатар, Ресей Федерациясы мен Қазақстан Республикасының мұрағаттарында көптеген мәселелерді қалпына келтіруге және ғылыми топтар мен жұртшылықты толғандыратын қарама-қарсы және даулы сұрақтарға жауап беруге көмектесетін көптеген қор бар. *Нәтижелер.* Сібір комитетінің қызметі қазақ өлкесінде империяның ресми саясатын жүзеге асыруда маңызды рөл атқарды. Оның материалдарында XIX ғасырдағы қазақ қоғамының саясаты, әлеуметтік-экономикалық, мәдени, рухани өмірінің тарихы бойынша бай нақты материалдар бар. *Қорытынды.* Тақырып бойынша ғылыми әдебиеттерді талдау Қазақстан тарихы бойынша іргелі зерттеулерде де Сібір комитетінің дереккөздері пайдаланылмағанын көрсетті.

Түйін сөздер: Қазақстан тарихы, Сібір комитеті, Ресей империясы, отарлау.

Дәйексөз үшін: Отепова Г.Е., Каримова А.Е., Құсайынов Д.Ж. XIX ғасырдағы Қазақстан тарихын зерттеудегі Сібір комитетінің құжаттарының маңызы // Отан тарихы. 2023. Т. 26. № 4. 718-729 б. (Ағылш.) DOI: 10.51943/2710-3994_2023_26_4_718-729

ЗНАЧЕНИЕ ДОКУМЕНТОВ СИБИРСКОГО КОМИТЕТА В ИЗУЧЕНИИ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА XIX ВЕКА

Гульфира Елубаевна Отепова^{1*}, Анара Еркеновна Каримова², Данияр Жаксылыкович Кусаинов³

¹НАО «Павлодарский педагогический университет имени Әлкей Марғұлан»
(д. 60, ул. Мира, 140000 Павлодар, Республика Казахстан).

доктор исторических наук, профессор

 <https://orcid.org/0000-0003-3495-4200>. E-mail: g.otepova.hist@mail.ru

²НАО «Павлодарский педагогический университет имени Әлкей Марғұлан»

(д. 60, ул. Мира, 140000 Павлодар, Республика Казахстан).

кандидат исторических наук, ассоциированный профессор

 <https://orcid.org/0000-0002-3246-2272>. E-mail: ake073@mail.ru

³НАО «Павлодарский педагогический университет имени Әлкей Марғұлан»

(д. 60, ул. Мира, 140000 Павлодар, Республика Казахстан).

докторант специальности «История»

 <https://orcid.org/0000-0002-2327-478x>. E-mail: daniyar.k.zh@mail.ru

Аннотация. *Введение.* За годы суверенитета Казахстана учеными была проведена огромная деятельность по восстановлению «белых пятен» истории нашей республики. Большой вклад в изучение проблемы внесли коллективные труды, подготовленные специализированными научными учреждениями: Институтом востоковедения (г. Алматы); Институтом истории и этнологии им. Ч. Валиханова (г. Алматы); Институтом истории государства (г. Астана), а также различными научными центрами, кафедрами и лабораториями при вузах Казахстана. Однако до сих пор не все аспекты истории Казахстана нашли должное научное освещение и подтверждение. Особенно остро этот вопрос стоит в области исследования периода истории Казахстана в составе Российской империи. Эта тема вызывает много споров, дискуссий; учеными России и Казахстана иногда высказываются прямо противоположные точки зрения по данной проблеме. На наш взгляд, это также связано с отсутствием широкомасштабных совместных изысканий по теме, до сих пор нет единой оценки политики, проводимой Россией на национальных окраинах, нет анализа последствий этой политики. Недостаточное количество архивных источников, вводимых в научный оборот, также негативно отражается на решении данной проблемы. *Цели и задачи.* Цель данной статьи – показать роль и значение материалов Сибирского комитета Российской империи в дальнейшем объективном изучении истории Казахстана XIX века. *Материалы и методы.* Вместе с тем, в архивах Российской Федерации и Республики Казахстан содержится многочисленный фонд, который поможет восстановить многие пробелы и ответить на противоречивые и спорные вопросы, волнующие научные круги и общественность. *Результаты.* Деятельность Сибирского комитета играла важную роль в осуществлении официальной политики империи в Казахском крае. В его материалах содержится богатый фактический материал по истории общественно-политической, социально-экономической, культурной, духовной жизни казахского общества XIX века. *Заключение.* Анализ научной литературы по теме показал, что даже в фундаментальных исследованиях по истории Казахстана не использовались источники Сибирского комитета.

Ключевые слова: история Казахстана, Сибирский комитет, Российская империя, колонизация.

Для цитирования: Отепова Г.Е., Каримова А.Е., Кусаинов Д.Ж. Значение документов Сибирского комитета в изучении истории Казахстана XIX века // Отан тарихы. 2023. Т. 26. 4. С. 718-729. (Англ.) DOI: 10.51943/2710-3994_2023_26_4_718-729

Introduction. The Siberian Committee was a special state body created to regulate and implement bills in new territories, to regulate numerous issues of day-to-day management in Siberia. All Siberian affairs, both legislative and executive, which exceeded the authority of ministers and required the fastest supreme resolution, were submitted to the Committee. These journals, preserved in the archives and partially published, are an important source for analyzing the activities of the Committee itself and a source for studying the history of Kazakhstan within the Russian Empire.

The Committee collected all the information about the state of Siberia in general and the Kazakh region in particular: statistical reports, governors' reports, local reports, notes, petitions, letters,

reports, legislative documents and so forth. Therefore, the materials and documents of the Siberian Committee will make it possible to fill in and restore the objective reality of socio-political and socio-economic processes that took place in the Northern region of Kazakhstan in the XIX century.

Discussion. The historiographical review of publications reveals that this particular topic has not been the focus of a separate research. The Siberian Committee and its activities are mostly researched by Russian scholars as part of the study of imperial policy conducted in the outskirts of Russia. Among these studies we can particularly note the works of N.P. Eroshkin (Eroshkin, 1981), L.M. Dameshek and I.L. Dameshek (Dameshek L.M., Dameshek I.L., 2011), E. Bezikonnaya (Bezikonnaya, 2001) and others. In particular, the historian Remnev A.V. carried out a great deal of work on the study of the issues of the implementation of imperial policy in the eastern direction, the administrative structure of Siberia and the Far East (Remnev, 2009), (Remnev, 1995). A full analysis of the work of the committees for the management of the Siberian region and its importance in the implementation of government policy is presented in the work of A.V. Komarov "Special bodies of central administration of Siberia of XVII - early XX centuries" (Komarov, 2004). The scientific work of Professor V.A. Volchek "The implementation of imperial policy in the eastern suburbs of Russia in the activities of the Second Siberian Committee" (Volchek, 2007) is one of the first works on this topic and makes a significant contribution to the historiography of the problem. In his study, the author directly considers aspects of the implementation of administrative reforms in the territory of Kazakhstan on the materials of the Second Siberian Committee and gives a detailed review of historiography.

Foreign scholars mainly address theoretical problems related to the implementation of imperial policy, without delving into specific details of its development and implementation in the Kazakh region. The researcher of imperial policy S. V. Lurie, analyzing the views of Western European researchers, stresses that they lack unity of approach (Lurie, 1996). This idea is also confirmed by the Russian scientist V.A. Volchek: "In general, the majority of Western European and American researchers are characterized by Eurocentrism, neglect of sources, gravitation towards political science reasoning rather than historical, lack of interest in the eastern peripheries. They have the opportunity to see differences only in the state project, but in no way in regional and social" (Volchek, 2007: 5). Nevertheless, some issues of the history of Kazakhstan, and its colonial stage, attract special attention of foreign historians. Here we should pay attention to the works of M. Olcott (Olcott, Martha Brill, 2002), V. Martin (Martin, Virginia, 2000), H. Robbins (Robbins, Christopher, 2007), J. Demko (Demko, George, 1997).

Kazakh scientists have also been paying much attention to the problem of political and legal status of Kazakhstan within the Russian Empire. The issues that regulated the life of Kazakh society in the Russian Empire, the problems of the implementation of administrative reforms, its causes and consequences were reflected in the works of E. Bekmahanov (Bekmahanov, 1992), S.Z. Zimanov (Zimanov, 1960), G.S. Sapargaliev (Sapargaliev, 1966) and others. The researcher Abdрахmanova B.M. on the basis of numerous sources considers the situation of formation and functioning of Russian authorities in Kazakhstan and their management from the beginning to the end of the XIX century (Abdrakhmanova, 1998). Among young scientists of great interest on the topic is the work of Izbasarova G.B. (Izbasarova, 2017), which is based on archival materials.

In different periods in Kazakhstan were published collections of documents and materials, some legislative materials of the empire, which relate to the life of Kazakh society of the time under study. In the Soviet period the collection "Kazakh-Russian relations in the XVIII-XX centuries" was published. (Kazakh-Russian relations..., 1964). A great contribution to the study of the situation is made by the documents collected from the materials of the Russian periodical press of this period, which are placed in the collective work "Tsarist colonization in Kazakhstan" (Tsarist colonization..., 1995). Among the publications, a special place is occupied by the fundamental work "Materials on the history of the political system of Kazakhstan", which includes many sources on the history of Kazakhs from the beginning of Kazakhstan's accession to Russia until the October Revolution (Materials on the history..., 1960). During the period of independent Kazakhstan, the multi-volume work "History of Kazakhstan in Russian sources of XVI - XX centuries" was published (History of Kazakhstan..., 2005), which made a significant contribution to the study of many issues. However, it should be noted that in all these collections there are practically no documents and materials of the Siberian Committee concerning the history of the Kazakh region.

In general, the analysis of publications on this topic shows that the materials and documents of the Siberian Committee of the Russian Empire, controlling and regulating the life of Kazakh society for almost a whole century, have not become the object of a separate study. This fact emphasizes the importance of the topic and the need for further identification, study and publication of these materials.

Methods and materials. The methodological basis of this study was modern conceptual approaches and general scientific methods of research: historicism, objectivity and other scientific principles of historical knowledge, as well as theoretical conclusions and provisions of leading researchers who formulated the fundamental principles of research in historical science. Special research methods such as analysis and synthesis, comparison, generalization and others were used in the work. In order to achieve the set goals, we also used the methods of comparative analysis, historical-typological, system-structural and chronological types of analysis. A comprehensive and systematic approach was used while studying materials and documents of the Siberian Committee of the Russian Empire.

When writing the article legislative sources were used, which were systematized in the "Chronological index of legislative acts of the Russian Empire on the history of Kazakhstan XVIII-early XX century" (Otepova, 2012). This work made it possible to identify a number of highly approved provisions of the Siberian Committee on the subject. In addition, in the work of the author Otepova G.E. "Legislation of the Russian Empire on the history of Kazakhstan (XIX century)" (Otepova, 2015) were published some legislative documents of the Siberian Committee of the XIX century. The above materials served as a basis for further study of the presented topic and writing this article.

In addition, we used individual documents of the Siberian Committee, which were found in the archival funds of the Russian State Historical Archive (St. Petersburg), and scientific works of scientists engaged in this problem.

Results. For the purpose of managing the annexed territories in the early XIX century a special committee was formed, which was named the Siberian Committee. The functions of the new institution included the following duties: "1) A detailed consideration of joint and personal conjectures on the subject of the arrangement of the Siberian region. 2) The gradual introduction of these as a result of considerations and the drafting of proper rules. 3) Discussion of new measures from district administrators. 4) Resolution of difficulties that the district administration has the possibility of encountering when introducing new regulations, and its instruction in the highest respect on the basis of the adopted principles" (Otepova, 2016).

Despite the serious work done by the Committee, in 1838 it was closed, and all its files were transferred to the State Council and the Committee of Ministers. With the intensification of Russia's foreign policy in the Far East, Kazakhstan and Central Asia in the middle of XIX century, the government's interest in this region increased again (Komarov, 2004: 18). Consequently, the Siberian Committee was restored by the decree of Nikolai I of 17 April 1852 (Otepova, 2012: 103). But after the completion of the annexation of Kazakhstan and Central Asian lands to Russia, in December 1864 by the personal decree of the sovereign the committee was attached to the Committee of Ministers: "Recognizing the necessity of joining the Siberian Committee to the Committee of Ministers, we order: 1) All cases on Siberia, which on the basis of the existing orders are now brought to the Siberian Committee, henceforth to be brought to the Committee of Ministers. 2) Correspondence on these cases to concentrate in the Chancellery of the Committee of Ministers so that all the direct duties that lie on the Siberian Committee on the manager of the Committee, were assigned to the manager of the Committee of Ministers" (CSA, F.345. Inv.1. Book 1. Case 891). According to the decree of 1822 "On the division of Siberian province into two main departments Western and Eastern" Siberia was divided into two parts: Western - with the center in Tobolsk and Eastern - with the center in Irkutsk (HAOR, F.3., Inv.1. Case 1, P.43). As a result, the territory of the Middle Zhuz of the Kazakhs, which by that time was subject to Russia, became part of the West Siberian Governor-General's Office. Consequently, all issues related to the regulation of relations and management of the region of the Siberian Kirghiz were also transferred to the Siberian Committee.

Approximately 150 highest approved regulations of the Siberian Committee, adopted in relation to the Kazakh region, were identified during research process (Otepova, 2012). Accordingly, for each document in the journals of the Siberian Committee there is additional information that will help to

reconstruct the process of development of legal regulations, its discussion and amendments. These are various drafts, notes, reports of governors-general, speeches, petitions, protocols of meetings, etc.

Ensuring conditions for the implementation of national policy in the country's outskirts has always been at the center of the Russian government's attention, which in turn dictated the need to strengthen state power in the region. In this regard, this area of the committee's work occupied one of the leading places. In the course of studying the local material on the opening of new districts, its analysis, the officials of the committee developed and prepared a number of regulations that dealt with administrative and territorial changes in the territory of the Middle Zhuz. For example, among them are the following documents: "On determination of an official for special assignments to the Omsk regional chief"; "On the opening of the first external district in the Kyrgyz steppe.... "; "On the opening of two districts Bayan-Aul and Uch-Bulak in the steppe of the Siberian Kirghiz"; "On the opening of the Aman-Karagay outer district of the Omsk region"; "On the duty of the customs chief in Western Siberia to notify the Omsk regional chief about incidents behind the Omsk line"; "On the transformation of the management of Kush-Murun and Kokchetav districts of the Siberian Kirghiz region" and others. (Otepova, 2012).

The corresponding decrees on the opening of the outer districts in the Middle Zhuz territory were accompanied by extensive preparatory work, the records of which are preserved in the archives. These additional sources help to understand the course of introduction and strengthening of Russian influence in the newly annexed territories. The activities related to the opening of the outer districts entailed the violation of the established way of life of Kazakhs, eviction of clans to unfavorable areas for grazing, numerous oppressions and humiliations of nomads. All this naturally caused discontent among the local population, which then resulted in the national liberation movement under the leadership of K. Kasymov (1837-1847). Additional information about all these events can also be obtained from the materials of the Siberian Committee, as all these issues were constantly under the close attention of Empire's officials. For example, the following documents have been preserved in the RSHA funds: "Case on the appointment of secret agents to the newly formed districts to monitor the Kirghiz" (1824); "Case on the opening of the Karkarala, Kokchetav and Argyn districts of the Omsk region" (1824); "Case on sending a military detachment to the Great Kirghiz Horde" (1825 -1826); "Case on the establishment of punishment for the Kirghiz" (1827), etc. (Otepova, 2016).

In parallel with the implementation of administrative and territorial reforms in the territory of the Kazakh Territory, the government has gradually implemented a policy of introducing a new system of judicial proceedings and subordinating the local population to Russian laws. This was the central idea in all the tsarist legislation. The issues of changing the traditional system of the court of biys in Kazakh zhuzes and introduction of the Russian system of legal proceedings were reflected in the materials of the committee. In December 1837 was adopted a regulation "On the distribution of the regulation of 22 June 1837 on the Siberian Kirghiz", which was "determined to prosecute Siberian nomadic foreigners for crimes and misdemeanors in Russian towns and villages, committed on the basis of general laws" (Legislative acts of the Russian state..., 2015: 160). At this time, the range of offences that were subject to trial under all-Russian laws was gradually expanding. In December 1864 a regulation of the Siberian Committee was issued, which was named "On the spread of the general laws of the Empire, concerning punishments for unjust denunciations and false testimony during the investigation" (Otepova, 2012). According to it the false testimony in the course of the investigation was subject to trial under Russian laws.

The government fought mercilessly against horse-stealing, as Cossacks, Kazakhs and Russians were involved in it. In this direction, in 1854, a regulation of the Siberian Committee "On measures to stop horse-stealing in Western Siberia" was approved by the highest authority. For violation of this law the following punishment was determined: removal to the steppe of Kirghiz, who roamed on the lands of state settlements; drafting into army of those who were found guilty of stealing or bringing stolen horses. Cossacks who helped the Kazakhs to sell stolen cattle or covered robbers were subjected to military court and driven through the ranks. For their help in catching horse thieves a reward of 3 rubles in silver was given. In addition, the authorities were obliged to "proceed immediately, on hot tracks, to the proper search ... Both district and provincial courts to decide on cases of horse thieves without queue and without any slowdown" (Legislative acts of the Russian state..., 2015: 267).

The question of introducing and spreading the Russian system of taxation in the national peripheries played a special place in the policy of the State. Therefore, these issues were also under the control of the Siberian Committee and were reflected in its activities. For example, these are the regulations of the Siberian Committee approved by the highest authority: "On the collection of yasak from Kirghiz in Karkarala and Kokchetav districts of the Omsk region at reduced rates during three years from 1835"; "On the continuation of benefits to Siberian Kirghiz of Akmola outer district of the Omsk region in the payment of yasak for 2 years"; "On the order of collecting yasak from the Kirghiz of Karkarala and Kokchetav district in the next three years from 1838 to 1841"; "On the amount of fees levied for certificates issued in Semipalatinsk for the right to trade" and others. (Otepova, 2012). These documents indicate that sultans, district managers, biys and all noble Kazakhs in the service of the tsarist apparatus were exempted from paying yasak. According to the law of 1831, Kazakhs were allowed to pay yasak in cash and, accordingly, its amount was established: "Kirghiz of Karkarala and Kokchetav districts are allowed, if they wish, to pay yasak in cash during the first three years in the amount of 35 rubles (in assignments) for a horse, 25 rubles for an ox and 2 rubles for a sheep" (Legislative acts of the Russian state..., 2015: 98). This regulation contributed to the further replacement of subsistence tax by a monetary form and the development of commodity-money relations in the region. Over time, the types of taxes were improved and supplemented. According to the highest approved regulation of the Siberian Committee of 19 March 1854, nomadic Kazakhs had to pay a tax even to cross the borderline with cattle: "All the Kirghiz, who were not counted as peasants, roaming on the lands of state settlements, to remove immediately to the outer districts and henceforth within the line to allow them to roam only on the lands of the Linear Cossack troops, who receive for this a maintenance fee, which is one of the main sources of income of the troops" (The complete collection of laws of the Russian state, 1855).

The local administration made its own adjustments in tax collection, despite the attempts of official authorities to establish some privileges for nomads. Many duties and monetary levies were collected at any time of the year when it was necessary. The locals also carried out a wide range of tasks: roads maintenance, construction of bridges, repairing dams and other various work. Almost all issues concerning relations between the indigenous people, Russian peasants and Cossacks were under the jurisdiction of the Siberian Committee.

The general analysis of the materials shows that the activities of the Second Siberian Committee were dominated by current regional affairs that required quick decision-making. The competence of this institution included: maintenance of land wagons, collection of fees for cattle crossing the border lines, calculating the costs associated with officials' travel and lodging, repair of roads and canals, construction of public buildings, issuing permits for residential buildings and other numerous works. This information was reflected in the following regulations of the Siberian Committee approved by the highest authority: "On the maintenance of land wagons in the Omsk region from the Akmola neighborhood to the tract of Aktau"; "On sending to the districts of the Omsk region one midwife each"; "On the permission to build an inn in the Kyrgyz steppe"; "On the abolition of the town hall in Semipalatinsk and the opening of the town council and the city court instead of it"; "On the establishment of a post office in Kapala, Semipalatinsk region" and others (Otepova, 2017).

Until the middle of XIX century, there was no legal document that would fully regulate land relations in the territory of Kazakhstan. Therefore, all issues related to land ownership in the new territories were under the jurisdiction of the central state bodies and personally under the control of the Emperor. Even in the published official collections of laws there are practically no such documents, they are still classified and stored in archives. From the general overview of the regulations of the Siberian Committee, only a few touch upon the issues of resettlement in the peripheries. Among them are: "On the increase of the Russian population in Semirechensk and Zailiysk region of Western Siberia"; "On the eviction to the Kirghiz steppe of unauthorized settlers in Western Siberia from the internal provinces.... "; "On the rules concerning the resettlement of peasants to the Kyrgyz steppe for non-payment of tax arrears"; "On the distribution of those rights, benefits and allowances from the government, which are enjoyed by peasants-settlers to the peasants who moved at their own will to the steppe villages of the Siberian Cossack Army Semipalatinsk region and Siberian Kirghiz" (Otepova, 2012). These documents are an important addition to the study of the topic of resettlement of Russian peasants on the outskirts of the empire.

Trade development was a major focus of the Committee's work, as trade with the local population and exchange of livestock products generated significant revenue for the treasury. This fact is confirmed by the following legislative provisions approved by the Committee: "On the sale of livestock collected in yasak from Siberian Kirghiz"; "On the rules for the import of wine and vodka in the outer districts of the Omsk region"; "On duty-free export of bread to the Kyrgyz steppes"; "On the issuance of trade certificates, tickets and passports to Semipalatinsk trading estate ... "; "On the order of issuing tickets to salt miners for the sale of salt exported by them from the Kyrgyz steppe to Western Siberia"; "On the order of sale of salt bought by industrialists in Western Siberia from the treasury, as well as exported from the Kyrgyz steppe" (Otepova, 2012) and others. These materials confirm the idea that the issues of trade development were constantly in the center of attention of the Siberian Committee.

A special place was occupied by the issues of studying the natural resources of the region and their development, as these were strategically important tasks for the Empire: "To provide the Ministry of Finance on the consequences of exploration in the Kyrgyz steppe, and in general on the progress of fishing for precious metals, to bring to the attention of the Siberian Committee in an established order" (Legislative acts of the Russian state..., 2015: 259). Based on the study of collected materials on this issue, the committee prepared the following laws: "On the geognostic study of the Kyrgyz steppe"; "On supervision of private gold mines in the Kyrgyz steppe"; "On the term for ore mines in the Kyrgyz steppe"; "On allowing duty-free export of ore from the factories located in the steppe of the Siberian Kirghiz to the factories of the internal provinces"; "On the resumption of private gold and ore mining in those places of the Kyrgyz steppe, where placers were previously mined by the Chinese" (Otepova, 2012). According to these documents, the development of private gold and ore mining was allowed on the territory of the Kazakh steppe, which had previously been suspended due to complications in relations with the Chinese.

The tsarist government constantly attracted the noble and most influential Kazakhs to cooperate with the Russian administration in order to implement the policy for the new region. Gradually, the position in the Russian administrative apparatus began to determine the importance of the Kazakh nobility in society, as only the sultans and biys who entered the service retained their rights and privileges. With the introduction of a new system of election of senior sultans, not only Chingizids, but also honorable Kazakhs with at least nine years of service in the administrative apparatus could apply for this position. All these changes in the legal status of sultans, biys, volosts, etc., were reflected in the highest approved provisions of the Siberian Committee: "On the order of election on the Kyrgyz steppe", "On the appointment of candidates for the posts of senior sultans in all outer districts of the Kyrgyz steppe" (Otepova, 2012). Gradually, these changes affected the order of elections to volost governors; now their place could also be occupied by any noble Kazakhs who supported the tsarist policy. In the materials of the Siberian Committee "On changing the order of election of volost governors in the Kyrgyz steppe and in the Semipalatinsk region" it is recorded: "The governors of the Kyrgyz volosts are elected among persons of Sultan origin, as well as all those who have officer ranks, insignia of the military order, medals, honorable caftans, granted under the letters of the Governor-General, and those of the horde, who although they do not have any distinctions, but have special respect of the people" (Legislative acts of the Russian state..., 2015: 14). In the materials of the Siberian Committee "On changing the order of election of volost governors in the Kyrgyz steppe and in the Semipalatinsk region" it is recorded: "The governors of the Kyrgyz volosts are elected among persons of Sultan origin, as well as all those who have officer ranks, insignia of the military order, medals, honorable caftans, granted under the letters of the Governor-General, and those of the horde, who although they do not have any distinctions, but have special respect of the people" (Legislative acts of the Russian state..., 2015: 14). The idea of support and alliance with the aristocratic top of the Kazakh nobility runs through all the laws issued by the official authorities of the empire. On the basis of the decree of 1832 "On exemption from yasak of children and grandchildren of those foreigners who have the rights of personal nobility" not only local nobility, but also their children and grandchildren were exempted from paying taxes (Otepova, 2017). Representatives of the Kazakh nobility were not only exempted from paying taxes, but they themselves were given the right to collect yasak, kubit tax and other fees in favor of the government: "The most important place among the revenues of local chiefs is the collection of yasak. Taking advantage of illiteracy and trustfulness of the people, they, resorting to all sorts of tricks,

collected more yasak than it was due" (Zimanov, 1960: 182). Thus, the official authorities in the implementation of its policy relied on local nobility and did everything to split the Kazakh society, sow discord and discontent within it.

Conclusion. Summarizing the above material, we can conclude that the Siberian Committee mainly considered current affairs and issues related to the implementation of administrative and territorial changes in the region. The activities of the First Committee were dominated by measures related to the opening of external districts in the region, changes in the tax system, granting various privileges to supporters of the tsarist policy. The work of the Second Committee reflected issues related to the development of trade, private enterprise, as well as the improvement of cities, roads, etc. It is important to note that all materials preceding the issuance of legal regulations were considered, discussed and prepared at the meetings of the Siberian Committee and recorded in the relevant journals. Therefore, to study the objective history of Kazakh society within the empire, the activities of this committee are of paramount importance.

The study showed that all issues related to the implementation of tsarist policy in the territory of Kazakhstan were constantly in the center of attention of the Siberian Committee. The materials of the committee cover in some detail the activities of local officials, administrative bodies, reveal the true state of affairs in a particular area. They reveal the content of many bills, define the political positions, orientations, tactical decisions of specific individuals who carried out the will of the Russian government. Subsequently, they became the legislative basis of various reforms carried out in the region. The activity of the Siberian Committee played a significant role in the history of Kazakhstan, and its materials and documents are one of the most important sources in the course of further scientific research.

Источники

ЦГА РК – Центральный государственный архив Республики Казахстан, Алматы, Казахстан
ИА ОО – Исторический архив Омской области, Омск, Российская Федерация

Sources

CSA RK – Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan
HAOR – Historical archive of Omsk region, Omsk, Russian Federation

Литература

Абдрахманова, 1998 - Абдрахманова Б.М. История Казахстана: администрация, система управления, территориальное устройство в XIX веке. Астана: Елорда, 1998. 137 с.

Бекмаханов, 1992 - Бекмаханов Е. Казахстан в 20-40 г. XIX века. Алма-Ата: Қазақ университеті, 1992. 398 с.

Безвизонная, 2001 - Безвизонная Е.В. Кокчетавский внешний окружной приказ в 20-30 годы XIX века // *Степной край: зона взаимодействия российского и казахского народа (XVIII - XX вв.)*. Сборник материалов. Омск: ОмГУ, 2001. С. 46-48.

Волчек, 2007 - Волчек В.А. Осуществление имперской политики на восточных окраинах России в деятельности Второго Сибирского комитета. Томск, 2007. 39 с.

Волчек, 2004 - Волчек В.А. Реализация имперской политики в Киргизской степи в 50 – начале 60-х годов XIX века // *Макарьевские чтения*. Горно-Алтайск, 2004. С. 56–63.

Воропанов, 2010 - Воропанов В.А. Становление местной имперской администрации в областях Казахской степи: проекты и реализация судебных реформ 1820-х гг. // *Социум и власть*, 2010. №2. С. 101-105.

Дамешек Л., Дамешек И., 2011 - Дамешек Л.М., Дамешек И.Л. Особые комитеты как органы управления окраинами державы (на материалах Азиатской России XIX в.) // *Известия Иркутского государственного университета. Серия «История»*. 2011. № 1 (1). С. 8–24

Дамешек, 1986 - Дамешек Л.М. Внутренняя политика царизма и народы Сибири (XIX-начала XX в.). Иркутск: Иркутский университет, 1986. 168 с.

Ерошкин, 1981 - Ерошкин Н.П. Крепостническое самодержавие и его политические институты (первая половина XIX века). М.: Мысль, 1981. 252 с.

Жакыпбек, 2001 - Жакыпбек С.К. и др. История Казахстана (XVIII - начала XX в.). Сб. документов и материалов. Алматы, 2001. 314 с.

Законодательные акты Российской державы по истории Казахстана (XIX в.). Сб. документов. В 3 –х ч. // Под ред. Отеповой Г.Е. Павлодар: ПГПИ, 2015. 765 с.

Законодательство Российской империи по истории Казахстана (XIX век). Сб. документов. сост. Отепова Г.Е. В 3-х ч. Павлодар: ПГПИ, 2015 г. 1332 с.

Зиманов, 1960 - Зиманов С.З. Политический строй Казахстана конца XVIII - первой половины XIX в. Алма-Ата: АН КазССР, 1960. 296 с.

Избасарова, 2017 - Избасарова Г.Б. Политика Российской державы в Казахской степи в первой половине XIX в. // Вестник Московского университета. Серия 8: История. 2017. № 2. С. 50-63.

История Казахстана в русских источниках XVI - XX в. Сост. И.В. Ерофеева. - Алматы: Дайн-Пресс. В 10 т. 2005. 280 с.

Комаров, 2004 - Комаров А.В. Особые органы центрального управления Сибирью XVII - начала XX вв. Иркутск: Иркутский государственный университет, 2004. С. 24.

Казахско-русские отношения в XVIII - XIX вв. Сб. документов и материалов. Алма-Ата: Наука, 1964. 573 с.

Лурье, 1996 - Лурье, С. В. Российская и Британская державы: культурологический подход // Общественные науки и современность. 1996. № 4. С. 71.

Мамкина, 2017 - Мамкина И.Н., Дамешек Л.М., Дамешек И.Л. Программа развития системы образования в Азиатской России в материалах Второго Сибирского комитета // Вестник Томского государственного университета. 2017. № 414. С. 92-97.

Материалы по истории политического строя Казахстана (со времен присоединения Казахстана к России до ВОСР). Алма-Ата: АН КазССР, 1960. Т.1. 441 с.

Отепова, 2015 - Отепова Г.Е. История Казахстана в законодательных источниках Российской державы. Монография. Павлодар: ПГПИ, 2015. 293 с.

Отепова, 2012 - Отепова Г.Е. Хронологический указатель законодательных актов Российской державы по истории Казахстана XVIII-начала XX в. Учебно-справочное пособие. Павлодар: ПГПИ, 2012. 161 с.

Отепова, 2016 - Отепова Г.Е. Материалы Сибирского комитета как исторический источник изучения истории Казахстана в составе Российской державы // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz», № 4 (08), 2016. <http://edu.e-history.kz>

Полное собрание законов Российской державы. Издание 1. СПб, 1830. Т.27. № 26178. С. 280. Электронный ресурс.

Полное собрание законов Российской державы. Издание 2. СПб, 1855. Т.29. № 28054. С. 278-280. Электронный ресурс.

Ремнев, 2009 - Ремнев А.В. Высшие территориальные комитеты Российской державы как органы «верховного областного управления» Азиатскими окраинами в XIX - начале XX века // Вестник Российского гуманитарного научного фонда, 2009. №4. С. 52-60

Ремнев, 1995 - Ремнев А.В. Самодержавие и Сибирь. Административная политика в первой половине XIX в. Омск, 1995. 437 с.

Сапаргалиев, 1966 - Сапаргалиев Г.С. Карательная политика царизма в Казахстане (1905-1917 г.). Алма-Ата: Наука. 1966. 375 с.

Царская колонизация в Казахстане. По материалам русской периодической печати XIX века // Сост. Ф.М. Оразаев. Алматы: Пауан, 1995. 368 с.

Demko, 1997 - Demko George The Russian Colonization of Kazakhstan. New York: Routledge. 1997. P. 85.

Duverger, 1980 - Duverger M. La Concept de Empire. Paris, 1980. P. 482.

Martin, 2000 - Martin Virginia Law and Custom in the Steppe. Richmond: Curzon. 2000. P. 105.

Olcott, 2002 - Olcott Martha Brill Kazakhstan: Unfulfilled Promise. Washington, DC: Brookings Institution Press. 2002. P. 265.

Otepova, Karimova, Abdrakhmanov, Battalov, Aitkenov, 2017 - Otepova G., Karimova A., Abdrakhmanov B., Battalov K., Aitkenov Z. History of Kazakhstan in the legislation of the Russian Empire in the 18th-early 20th centuries // Man In India, 2017. No. 7. T. 97. P. 191-201.

Robbins, 2007 - Robbins Christopher In Search of Kazakhstan: The Land That Disappeared. London: Profile Books. 2007. P. 140.

References

Abdrahmanova, 1998 - Abdrahmanova B.M. Istorija Kazahstana: administracija, sistema upravljenja, territorial'noe ustrojstvo v XIX veke [History of Kazakhstan: administration, system of governance, territorial structure in the XIX century]. Astana: Elorda, 1998. 137 p. (in Russ.)

Bekmahanov, 1992 - Bekmahanov E. Kazahstan v 20-40 g. XIX veka [Kazakhstan in 20-40 years of the XIX century]. Alma-Ata: Kazak universiteti, 1992. 398 p. (in Russ.)

Bezvikonnaja, 2001 - Bezvikonnaja E.V. Kokchetavskij vneshnij okružnoy prikaz v 20-30 gody XIX veka [Kokchetav external district order in 20-30 years of the XIX century] // Stepnoj kraj: zona

vzaimodejstviya rossijskogo i kazahskogo naroda (XVIII - XX vv.). Collection of materials. Omsk: OmGU, 2001. P.46-48. (in Russ.)

Volchek, 2007 - Volchek V. A. Osushhestvlenie imperskoj politiki na vostochnyh okrainah Rossii v dejatel'nosti Vtorogo Sibirskogo komiteta [The development of imperial policy in the eastern districts of Russia in the activities of the Second Siberian Committee]. Tomsk, 2007. <https://dlib.rsl.ru/01003056148> (in Russ.)

Volchek, 2004 - Volchek V. A. Realizacija imperskoj politiki v Kirgizskoj stepi v 50 – nachale 60-h godov XIX veka [Implementation of imperial policy in the Kyrgyz steppe in the 50s - early 60s of the XIX century] // *Makar'evskie chtenija. Gorno-Altajsk*, 2004. P. 56–63. (in Russ.)

Voropanov, 2010 - Voropanov V.A. Stanovlenie mestnoj imperskoj administracii v oblastjah Kazahskoj stepi: proekty i realizacija sudebnyh reform 1820-h gg. [Determination of the urban imperial administration in the regions of the Kazakh steppe: projects and implementation of the judicial reforms of the 1820s] // *Socium i vlast'*, 2010. Vol. 2. P.101-105. https://elibrary.ru/download/elibrary_15199699_91975533.pdf (in Russ.)

Dameshek L., Dameshek I., 2011 - Dameshek L.M. Dameshek I.L. Osobyje komitety kak organy upravlenija okrai-nami derzhavy (na materialah Aziatskoj Rossii XIX v.) [Special Committees as bodies of management of the peripheries of the state (on the materials of the Asian Russia of the XIX century)] // *Izvestija Irkutskogo gosudar-stvennogo universitet. Serija «Istorija»* 2011. Vol. 1. No. 1). P. 8–24 a. https://elibrary.ru/download/elibrary_17334651_95782296.pdf (in Russ.)

Dameshek, 1986 - Dameshek L.M. Vnutrennjaja politika carizma i narody Sibiri (XIX -nachala XX v.) [Internal policy of tsarism and the peoples of Siberia (XIX - early XX century)]. Irkutsk: Irkutskij universitet, 1986. 168 p. (in Russ.)

Eroshkin, 1981 - Eroshkin N.P. Krepostnicheskoe samoderzhavie i ego politicheskie instituty (Pervaja polovina XIX veka) [Serfdom autocracy and its political institutions (The first half of the XIX century)]. Moscow: Mysl', 1981. 252 p. (in Russ.)

Zhakypbek, 2001 - Zhakypbek S.K., et al. Istorija Kazahstana (XVIII - nachala XX v.) [History of Kazakhstan (XVIII - early XX century)]. Collection of documents and materials. Almaty, 2001. 314 p. (in Russ.)

Zakonodatel'nye akty Rossijskoj derzhavy po istorii Kazahstana (XIX v.) [Legislative acts of the Russian state on the history of Kazakhstan (XIX century)]. Collection of documents. In 3 vol. // Ed. by Otepova G.E. Pavlodar: PGPI, 2015. (in Russ.)

Zakonodatel'stvo Rossijskoj imperii po istorii Kazahstana (XIX vek) [Legislation of the Russian Empire on the history of Kazakhstan (XIX century)]. Collection of documents. comp. by Otepova G.E. In 3 vol. Pavlodar: PGPI, 2015. 1332 p. (in Russ.)

Zimanov, 1960 - Zimanov S.Z. Politicheskij stroj Kazahstana konca XVIII - pervoj po-loviny XIX v. [The political system of Kazakhstan at the end of the XVIII - first half of the XIX century] Alma-Ata: AN KazSSR, 1960. 296 p. (in Russ.)

Izbasarova, 2017 - Izbasarova G.B. Politika Rossijskoj derzhavy v Kazahskoj stepi v pervoj polovine XIX v. [The policy of the Russian state in the Kazakh steppe in the first half of the XIX century] // *Vestnik Moskovskogo universiteta. Serija 8: Istorija*. 2017. No. 2. P.50-63. (in Russ.)

Istorija Kazahstana v russkih istochnikah XVI - XX v. [The history of Kazakhstan in Russian sources of the XVI - XX centuries] Ed. by I.V. Erofeeva. Almaty: Dajn-Press. In 10 vol. 2005. (in Russ.)

Komarov, 2004 - Komarov A.V. Osobyje organy central'nogo upravlenija Sibir'ju XVII - nachala XX vv. [Special bodies of the central administration of Siberia of the XVII - early XX centuries] Irkutsk: Irkutskij gosudarstvennyj universitet, 2004. P.24. (in Russ.)

Kazahsko-russkie otnoshenija v XVIII - XIX vv. [Kazakh-Russian relations in the XVIII - XIX centuries] Collection of documents and materials. Alma-Ata: Nauka, 1964. 573 p. (in Russ.)

Lurie, 1996 - Lurie, S. V. Rossijskaja i Britanskaja derzhavy: kul'turologicheskij podhod [The Russian and British Powers: a culturological approach] // *Obshhestvennye nauki i sovremennost'*. - 1996. No. 4. P. 71. (in Russ.)

Mamkina, Dameshek L., Dameshek I., 2017 - Mamkina I.N., Dameshek L.M., Dameshek I.L. Programma razvitiya sistemy ob-razovanija v Aziatskoj Rossii v materialah Vtorogo Sibirskogo komiteta [The program for the development of the education system in Asian Russia in the materials of the Second Siberian Committee] // *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta*. 2017. No. 414. P. 92–97. https://elibrary.ru/download/elibrary_28391552_26415994.pdf (in Russ.)

Materialy po istorii politicheskogo stroja Kazahstana (so vremen prisoedi-nenija Kazahstana k Rossii do VOSR) [Materials on the history of the political system of Kazakhstan (from the time of Kazakhstan's accession to Russia before the October Revolution)]. Alma-Ata: AN KazSSR, 1960. Vol. 1. 441 p. (in Russ.)

Otepova, 2015 - Otepova G.E. Istorija Kazahstana v zakonodatel'nyh istochnikah Rossijskoj derzhavy. Monografija [The history of Kazakhstan in the legislative sources of the Russian state. Monograph]. Pavlodar: PGPI, 2015. 293 p. (in Russ.)

Otepova, 2012 - Otepova G.E. Hronologicheskij ukazatel' zakonodatel'nyh aktov Rossijskoj derzhavy po istorii Kazakhstana XVIII-nachala XX v. [Chronological index of legislative acts of the Russian state on the history of Kazakhstan XVIII-early XX century] Textbook. Pavlodar: PGPI, 2012. 161 p. (in Russ.)

Otepova, 2016 - Otepova G.E. Materialy Sibirskogo komiteta kak istoricheskij istochnik izuchenija istorii Kazakhstana v sostave Rossijskoj derzhavy [Materials of the Siberian Committee as a historical source for studying the history of Kazakhstan as part of the Russian state] // Electronic scientific journal «edu.e-history.kz». Vol. 4. No. 8. 2016. <http://edu.e-history.kz> (in Russ.)

Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj derzhavy. Izdanie 1. [The complete collection of laws of the Russian state. Edition 1] Saint-Petersburg, 1830. Vol. 27. No. 26178. P.280. Electronic resource. (in Russ.)

Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj derzhavy. Izdanie 2. [The complete collection of laws of the Russian state. Edition 2] Saint-Petersburg, 1855. Vol.29. No. 28054. P.278-280. Electronic resource. (in Russ.)

Remnev, 2009 - Remnev A.V. Vysshie territorial'nye komitety Rossijskoj derzhavy kak organy «verhovnogo oblastnogo upravlenija» Aziatskimi okrainami v XIX - nachale XX veka [The Supreme Territorial Committees of the Russian State as organs of the "supreme regional administration" of the Asian Suburbs in the XIX - early XX century] // Vestnik Rossijskogo gumanitarnogo nauchnogo fonda, 2009. No. 4. P. 52-60. https://elibrary.ru/download/elibrary_23945149_15126168.pdf (in Russ.)

Remnev, 1995 - Remnev A.V. Samoderzhavie i Sibir'. Administrativnaja politika v pervoj polovine XIX v. [Autocracy and Siberia. Administrative policy in the first half of the XIX century]. Omsk, 1995. 437 p. (in Russ.)

Sapargaliev, 1966 - Sapargaliev G.S. Karatel'naja politika carizma v Kazahstane (1905-1917 g.) [Punitive policy of tsarism in Kazakhstan (1905-1917)]. Alma-Ata: Nauka. 1966. 375 p. (in Russ.)

Carskaja kolonizacija v Kazahstane. Po materialam russkoj periodicheskoy pe-chati XIX veka [Tsarist colonization in Kazakhstan. Based on the materials of the Russian periodical press of the XIX century] // Comp. by F.M. Orazhev. Almaty: Rauan, 1995. 368 p. (in Russ.)

Demko, 1997 - Demko, George. The Russian Colonization of Kazakhstan. New York: Routledge. 1997. P. 85.

Duverger, 1980 - Duverger, M. La Concept de Empire. Paris, 1980. P. 482.

Martin, 2000 - Martin, Virginia. (2000). Law and Custom in the Steppe. Richmond: Curzon. P. 105.

Olcott, 2002 - Olcott, Martha Brill. (2002). Kazakhstan: Unfulfilled Promise. Washington, DC: Brookings Institution Press. 2002. P. 265.

Otepova, Karimova, Abdrakhmanov, Battalov, Aitkenov, 2017 - Otepova G., Karimova A., Abdrakhmanov B., Battalov K., Aitkenov Z. History of Kazakhstan in the legislation of the Russian Empire in the 18th-early 20th centuries // Man In India, 2017. No. 7, T. 97. R. 191-201.

Robbins, 2007 - Robbins Christopher. In Search of Kazakhstan: The Land That Disappeared. London: Profile Books. 2007. P. 140.

ТАРИХ / HISTORY / ИСТОРИЯ

Published in the Kazakhstan

Otan tarikhy

Has been issued as a journal since 1998

ISSN: 1814-6961 (Print)

ISSN: 2788-9718 (Online)

Vol. 26. Is. 4, pp. 730-743, 2023

Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20

https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_26_4_730-743

ТҮРКІСТАН ӨЛКЕСІНДЕГІ МҰСЫЛМАНДЫҚ МЕКЕМЕЛЕР МЕН ДІНБАСЫЛАРҒА ҚАТЫСТЫ ИМПЕРИЯЛЫҚ ДОКТРИНАЛАР

Назира Дәуітбекқызы Нұртазина¹, Айман Мақсұтқызы Азмұханова², Жәнібек Алтынбекұлы Әкімбек³

¹әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (әл-Фараби даңғ. 71, 050040, Алматы қ., Қазақстан)
т.ғ.д., қауымд. профессор

 <https://orcid.org/0000-0001-9322-8968>. E-mail: nazira.nurtazina@mail.ru

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Қ. Сәтпаев көш. 2, 010000, Астана қ., Қазақстан)
т.ғ.к., қауымд. профессор

 <https://orcid.org/0000-0001-9535-7851>. E-mail: aiaz67@mail.ru

³әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (әл-Фараби даңғ. 71, 050040, Алматы қ., Қазақстан)
PhD докторант

 <https://orcid.org/0000-0001-5757-4687>. E-mail: akimbekzhanibek@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2023

© Нұртазина Н.Д., Азмұханова А.М., Әкімбек Ж.А., 2023

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақалада Түркістан өңіріндегі мұсылман институттары мен дінбасыларына қатысты империялық саясат доктриналарының мәні қарастырылады. Ресей империясының құрамына кіруі мемлекет ішіндегі мұсылмандардың үлестік салмағының ұлғаюына әкеліп, әлеуметтік-мәдени және діни ахуалдың күрт өзгеруіне ықпал етті. Оның үстіне, өңірде ислам әлемінің ірі діни орталықтары орналасты. Осының нәтижесінде аталмыш өңірдің мұсылмандарына қатысты конфессиялық саясат империяның басқа өңірлеріне қарағанда едәуір өзгеше болды. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Түркістан өлкесіндегі ислам институттарына қатысты империялық доктриналар ішкі және сыртқы факторлардың ықпалымен өзгеру динамикасын талдау. Кауфманның ислам істеріне араласпау саясатының мәнін ашу. 1898 жылғы Дукчи ишан бастаған Әндіжан көтерілісінің империялық доктринаға тигізген әсерін саралау. *Нәтижелер.* Ерекше діни саясат моделінің қалыптасуына Түркістан өлкесінің алғашқы басшысы К.П. фон Кауфманның айтарлықтай үлес қосты. Кауфманның пікірінше, ислам қарабайыр дін болғандықтан, ешбір ықпалсыз, өздігінен жойылуы қажет еді. 1898 жылғы Әндіжан көтерілісінің исламның үлкен күш екендігінің білдіріп, патша әкімшілігінің діни саясаттың жаңа доктриналарын қалыптастыруға итермеледі. *Қорытынды.* Түркістан өлкесіндегі мұсылман институттары мен дінбасылардың жағдайы түрлі факторлардың ықпалымен өзгерсе де, империялық билік тарапынан қысым және олардың қызметі шектеліп отырды. Авторлар жалпы осы империялық діни саясаттың құбылмалы сипатын әлі де ыждаһатпен зерттелуі тиіс деген қорытындыға келеді.

Түйін сөздер: Ислам, Түркістан, конфессиялық саясат, ислам діні істеріне араласпау, антиисламдық курс, уақыптық жерлер, мектептер мен медреселер.

Дәйексөз үшін: Нұртазина Н.Д., Азмұханова А.М., Әкімбек Ж.А. Түркістан өлкесіндегі мұсылмандық мекемелер мен дінбасыларға қатысты империялық доктриналар // Отан тарихы. 2023. Т. 26. № 4. 730-743 б. (Қаз.) DOI: 10.51943/2710-3994_2023_26_4_730-743

DOCTRINES OF IMPERIAL POLICY TOWARDS THE MUSLIM INSTITUTIONS AND CLERGY OF THE TURKESTAN REGION

Nazira D. Nurtazina¹, Aiman M. Azmukhanova², Zhanibek A. Akimbek³

¹Al Farabi Kazakh National University (71 Al-Farabi Ave., 050040, Almaty, Kazakhstan)
Doctor of Historical Sciences, Associate Professor

 <https://orcid.org/0000-0001-9322-8968>. E-mail: nazira.nurtazina@mail.ru

²L.N. Gumilyov Eurasian National University (2 Satpayev, 01000 Astana, Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor

 <https://orcid.org/0000-0001-9535-7851>. E-mail: aiaz67@mail.ru

³Al Farabi Kazakh National University (71 Al-Farabi Ave., 050040, Almaty, Kazakhstan)
Phd student

 <https://orcid.org/0000-0001-5757-4687>. E-mail: akimbekzhanibek@gmail.com

Annotation. *Introduction.* The article examines the essence of the doctrines of imperial policy towards Muslim institutions and clergy in Turkestan. Annexation of Turkestan by the Russian Empire changed not only the country's social, cultural, and religious landscape significantly, but also there was an increased population of Muslims. Also, Turkestan had religious centers of Islam. Accordingly, all these factors influenced the creation of a specific model of confessional policy toward Muslims of Russian Central Asia. *Objectives.* In order to investigate this problem, we analyze the dynamics of changes in imperial doctrines toward the Muslim institutions in Turkestan under the influence of internal and external factors. Also, disclosure of the essence of Kaufman's policy of non-interference in Islamic affairs and the study of the influence of the Andijan uprising of 1898 on the imperial doctrine. *Results.* Moreover, the first governor-general of this region K. Kaufman was essential character in the formation of the particular model of the policy. According to him, Islam was primitive religion, therefore it would come to decline. Andizhan uprising forced officials to search for new doctrines of relationships with Muslims. *Conclusion.* Since the position of Muslim institutions and clergy in Turkestan was changing under the influence of various factors, they were under pressure from the imperial authorities and their activities were limited. The authors conclude that, in general, the volatile nature of this imperial religious policy still needs to be carefully studied.

Keywords: Islam, Turkestan, confessional policy, policy of ignoring Islam, anti-Islamic policy, waqf, maktabas and madrasas.

For citation: Nurtazina N.D., Azmukhanova A.M., Akimbek Zh.A. Doctrines of imperial policy towards the muslim institutions and clergy of the Turkestan region // *Otan tarikhy*. 2023. Vol. 26. No. 4. Pp. 730-743. (In Kaz.) DOI: 10.51943/2710-3994_2023_26_4_730-743

ДОКТРИНЫ ИМПЕРСКОЙ ПОЛИТИКИ В ОТНОШЕНИИ МУСУЛЬМАНСКИХ УЧРЕЖДЕНИЙ И ДУХОВЕНСТВА ТУРКЕСТАНСКОГО КРАЯ

Назира Даутбековна Нуртазина¹, Айман Махсотовна Азмуханова², Жанибек Алтынбекулы Акимбек¹

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби (пр. аль-Фараби 71, 050040, г. Алматы, Казахстан)

д.и.н., ассоц. профессор

 <https://orcid.org/0000-0001-9322-8968>. E-mail: nazira.nurtazina@mail.ru

²Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева (Сатпаева 2, 010000, г. Астана, Казахстан)

к.и.н., ассоц. профессор

 <https://orcid.org/0000-0001-9535-7851>. E-mail: aiaz67@mail.ru

³Казахский национальный университет имени аль-Фараби (пр. аль-Фараби 71, 050040, г. Алматы, Казахстан)

PhD докторант

 <https://orcid.org/0000-0001-5757-4687>. E-mail: akimbekzhanibek@gmail.com

Аннотация. *Введение.* В статье рассматривается суть доктрин имперской политики в отношении мусульманских институтов и духовенства Туркестанского края. Присоединение Туркестанского края в состав Российской империи существенно изменило социально-культурный и религиозный ландшафт страны, поскольку увеличилось доля мусульман, кроме того, в новом регионе находились знаменитые религиозные центры ислама. В результате всех этих факторов модель конфессиональной политики по отношению к мусульманам данного региона должна была значительно отличаться от политики в других частях империи. *Цель и задачи исследования.* Анализ динамики изменения имперских доктрин в отношении исламских институтов Туркестанского края под влиянием внутренних и внешних факторов. Раскрыть сущность политики Кауфмана невмешательства в исламские дела. Изучение влияния Андижанского восстания 1898 года во главе с Дукчи ишаном на имперскую доктрину. *Результаты.* Немаловажным фактором складывания особенной модели сыграл личный фактор – роль первого генерал-губернатора Туркестана К.П. фон Кауфмана. По его мнению, ислам ввиду своей примитивности должен был естественно самоизживаться. Однако смоделированная им политика «невмешательства» во внутреннюю жизнь мусульманской общины порождала противоречия, поскольку чиновники превратились в пленников своих убеждений, которое выражалось в пренебрежении исламом, незнании и нежелании изучать специфику местных мусульман. Андижанское восстание 1898 г., показавшее значение ислама, подтолкнуло чиновников на поиски новой доктрины взаимоотношений с мусульманами края. *Выводы.* Поскольку положение мусульманских институтов и духовенства в Туркестанском крае менялось под влиянием различных факторов, они испытывали давление со стороны имперских властей и их деятельность была ограничена. Авторы приходят к выводу, что в целом изменчивый характер этой имперской религиозной политики все еще должен быть тщательно изучен.

Ключевые слова: Ислам, Туркестан, конфессиональная политика, политика невмешательства, антиисламский курс, вакфы, мектебы и медресе.

Для цитирования: Нуртазина Н.Д., Азмуханова А.М., Акимбек Ж.А. Доктрины имперской политики в отношении мусульманских учреждений и духовенства туркестанского края // Отан тарихы. 2023. Т. 26. 4. С. 730-743. (Каз.) DOI: 10.51943/2710-3994_2023_26_4_730-743

Кіріспе. Ресей империясы Түркістан өңірін өз құрамына қосу нәтижесінде Орталық Азиядағы экспансиялық саясат бәсеңдеп, империялық кеңістікке интеграциялау әрекеттері орын ала бастады. Империя мұсылмандары үлесінің едәуір артуы да бұл мәселені өзекті ете түсті. Жаңа өлкеге келген империя шенеуніктері жергілікті халықтың өмірінде ислам дінінің маңызы жоғары екендігін ескеріп, артық қадамдарға барудан сескенсе де, ішкі автономия беруге бармады.

Өлкедегі ерекше діни саясаттың қалыптасуына тұлғалық фактор жоғары болды. Мұны Кауфманның ислам ісіне бейтараптылық («игнорирование ислама») саясатынан көруге болады. Алайда шенеуніктердің кейін де осы саясатты жалғастыруы және Түркістан мұсылмандарының мұң-мұқтаждарына қарауы атүсті қарауы ішкі проблемалардың жинақталып, Әндіжан көтерілісінің туындауына әкелді. Патша шенеуніктері көтерілістің себептерін талдаудың орнына салдарымен күресіп, исламға қарсы әрекеттер жүргізе бастады. Осылайша, патша билігі ислам ісіне араласпау саясатын антимұсылмандық әрекеттермен толықтырып, монархияның құлауына дейін жүргізді.

Материалдар мен әдістер. Ресей империясының Түркістан өңіріндегі конфессиялық саясатының ерекше моделін айқындау мақсатында негізінен Эдвард Саидтың постколониалдық теориясын басшылыққа алынып, патша билігінің мұсылмандар туралы көзқарасы өздерінің субъективті әлем суреттемесі арқылы қалыптасқандығын айта аламыз. Сонымен қатар әйгілі философ еуропалықтардың түрлі ғылыми зерттеулері мен көркем шығармалары олардың Шығысқа деген тұжырымдарын бейсаналы түрде қалыптастырады деп есептеген (Саид, 2006).

Ұлтшылдық, зайырлылық, діни модельдер – осы концепттердің арақатынасы тағы бір теориялық-әдістемелік мәселелер кешенін құрайды. Британдық тарихшы Эрик Хобсбаум ХІХ ғасырда «ұлт» және «ұлтшылдық» түсініктері қалыптасып, орыстандыру саясатының жүргізілуіне алып келді деп есептейді. Яғни, ХІХ ғасырдың екінші жартысынан бастап патша билігі конфессиялық саясатының күрт өзгеруін автордың жоғарыдағы пікірі арқылы айқындала

түседі. Әсіресе, ұлтшылдықтың әсері білім саласына тиіп, ұлттық модельдегі мектептер ашыла бастады. Түркістан өңірінде мұндай мектептерге ол орыс-түзем мектептерін жатқызады (Хобсбаум, 1999).

Қойылып отырған ғылыми мәселені жан-жақты қарастыру мақсатында Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архивінде сақтаулы істер пайдаланылады. Атап айтқанда, әсіресе, №119 «Түркістан уездік басқармасы», №145 «Түркістан учаскелік приставы» №154 «Түркістан қаласының полиция приставы» қорларында өңір басшыларының мұсылман мекемелеріне, тұлғаларына қатысты ұстанымы мен конфессиялық саясатының діни модельдерінің түрлі факторлардың ықпалымен өзгеріске ұшырау динамикасын анықтауға мүмкіндік аламыз. Сондай-ақ мақалада сирек кітаптар қорындағы жинақтар, өлкетанушылар қаламынан шыққан материалдар да қолданыс табады.

Талқылау. Ресей империясының Орталық Азиядағы отарлық саясатының мәдени және діни аспектілері бұрыннан зерттеліп келе жатқан, тарихнамасы қалыптасқан «классикалық» тақырыпқа жатады. Бұл проблематикаға арналған зерттеу, монографиялар, шолулар жетерлік. Ішінара шолу жасасақ, мәселен, патша өкіметінің Орталық Азия жерін жаулап алу тарихын зерттеген М. Терентьев 3 томдық жұмысында империя билігінің отарланған жерлердегі саясатын тарихи прогрессивті деп есептеген (Терентьев, 1906). Осындай бағытта әйгілі Н. Ильминскийдің шәкірті болған Н. Остроумов генерал-губернатор фон Кауфманның Түркістан аймағындағы саясатына жоғары баға бере отырып, «исламға араласпау саясаты» сол кездегі ішкі және сыртқы факторларының әсері нәтижесінде жүргізілді деп пайымдайды (Остроумов, 1899). Түркістан білім округінің басшысы болған В. Наливкин орыс-түзем мектептерін жергілікті халыққа оң ықпал ететін жазғаны белгілі (Наливкин, 1913).

Қазіргі заманғы шетелдік тарихнаманың үрдістеріне назар салар болсақ, американдық зерттеуші Роберт Круздың пайымдауынша, Орталық Азияда Түркістан генерал-губернаторы фон Кауфман «исламға араласпау» саясатын жүргізу арқылы орыс мәдениетін таратуға ниетті болды. Десе де, жергілікті орыс әкімшілігі мұсылмандарды басқаруда мұсылман дінбасыларына арқау етті. Бұл өз кезегінде, Круздың пікірінше, мұсылман конфессиясының іштей өзгеруіне итермеледі (Stewes, 2006).

Дэниел Броуер Түркістан өңірінде анық діни саясаттың жүргізілмеуін Кауфманның исламға қатысты жеке көзқарасымен түсіндіреді. Дәлірек айтқанда, генерал-губернатор ғылыми зерттеулерге арқа сүйеді. Осындай жеке көзқарасының себебінен ол өңірде жан-жақты ғылыми ізденістердің жүргізілуіне ықпал етті. Броуердің отаршылық биліктің ғылыми ақпаратпен тығыз байланысты болғанын атап көрсетеді. Түркістандағы империя билігі, жалпы алғанда, еуропалық үлгі бойынша қалыптасып, жергілікті халықты интеграциялауда негізгі рөлді зайырлы мәдениетке жүктелуі қажет еді. Осылайша, империялық құрылыс үрдісінде ислам мен христиан діндеріне жетекші жол берілмеді (Brower, 2003).

1865-1923 жж. аралығында Ташкенттің отарлық қоғамының қалыптасуын зерттеген Джефф Сахадео Түркістанда христиан шіркеуінің қанат жаймауын да жоғарыда аталған себепке байланысты деп түсіндіреді. Ғалымның тұжырымына сәйкес Ташкент қаласы сол кездің отарлық қала үлгісі бойынша қалыптасқанына назар аударылады. Империяның цивилизаторлық саясаты ортодокстық христиан түсініктері бойынша емес, зайырлы еуропалық үлгіде жүргізілді (Sahadeo, 2007). Американдық тарихшылар Кауфманның ұстанымдары Түркістандағы конфессиялық саясаттың бейнесін, моделін қалыптасуынан орасан зор ықпал етуімен толықтай келісе отырып, 1898 жылғы Әндіжан көтерілісі жоғары биліктің үрейін туғызғандығын көрсетеді.

Қазіргі Ресей Федерациясы, Орталық Азия республикаларының тарихшылары да Түркістандағы патша өкіметінің діни саясаты мәселесін зерттеуге өз үлесін қосып жатқаны белгілі (мысалы, С. Рүстемов, З. Садвокасова, Т. Котюкова, К. Раджабов, А. Эркинов, Б. Бабаджанов, т.б.) (Рүстемов, 1997; Садвокасова, 2005; Котюкова, 2016; Radjabov, 2007; Эркинов, 2013; Бабаджанов, 2010). Тақырып бойынша жарияланған көптеген зерттеулердің барлығын сипаттауға мақала көлемі мүмкіндік бермегендіктен, мынадай жалпы қорытындымен шектелуге болады: фактографиялық жағынан айтарлықтай жетістіктер болғанымен, осы проблематика бойынша жалпы, Ресейдің Түркістандағы империялық саясатының құбылмалы сипатын, дискуссияларын, ұсынылған модельдерін (доктриналарын), әр түрлі маңызды

нюанстарын әлі де жан-жақты, ыждаһатпен, салыстырмалы талдау негізінде зерттеу мәселесі өзінің өзектілігін танытады.

Нәтижелер. XIX ғасырдың 60-жылдары Ресей империясы Орталық Азия жеріндегі хандықтарды толықтай өз құрамына қосу үрдісін толықтай аяқтағаны белгілі. Әлбетте, жаңа аймақты империя кеңістігіне интеграциялау жолында патшалық Ресей билігі ислам дінін маңызды фактор ретінде ескеруге мәжбүр болды. Империяның басқа мұсылман өңірлеріндегідей (Еділ-Орал, Дала өңірі) исламды барынша шектеу саясаты Түркістан өңірінде қисынсыз, әрі қауіпті болды. Сондықтан патша шенеуніктері жаңа өңірде ислам дініне қатысты айрықша саясат жүргізуді көздеді. Дегенмен, бұл саясаттың тұрақты сипаты бірден қалыптасқан жоқ, тіпті ол «сынаулар және қателер әдісі» бойынша жүзеге асырылды.

1865 жылдың 17 маусымында Ташкент қаласын басып алған генерал М. Черняев ислам дініне салыстырмалы түрде байыпты саясат ұстануының нәтижесінде мұсылман дінбасыларымен келісімге келеді. Сол оқиғаның куәгері Мұхамед Салихтің жеткізуінше, келісінде былай делінген: «Мұсылмандар өздерінің байырғы ережелеріне сәйкес өздерінің діні мен қауымында қалсын және олардың парыздары сол ережелерге сәйкес болсын. Мұхамедтің заңдары бойынша мал мен жер иелерінен жылына бір рет егін және мал төлдеуінің есебінен хараж бен зекет жиналсын. Байырғы заманнан бері келе жатқан ережелер бойынша кедейлер мен халық билеушіге берілетін төлемнен басқа пішен шабу мен шөп ору үшін төлем алынбасын. Осы ережелер үйлер мен қала сыртындағы жер телімдері және бақтары бар саяжайларға қатысты қолданылсын. Падишахтың әскері халықтың үйлерінде тоқтамасын. Халықтан жылдық салық алынбасын, өйткені бұл қанаудың айқын түрі. Ешкім мұсылмандарға шарифаттан тыс талап қоймасын. Егер кімде-кімнің біреуге қатысты арызы болса, қадиге барсын. Уақыптық жерлердің бақылаушылары шығындарды өз назарында ұстасын. Шарифат заңдарының рұқсатынсыз бірде-бір адам басқадан тауық қауырсынын алмасын» (Бабаджанов, 2010: 520).

Бір аптадан соң Черняев патшаның атынан мұсылман қауымының ішкі өміріне араласпайтыны туралы ресми үндеуін жариялайды. Үндеу мынадай мәселелерді қамтыды: туындаған мәселелерді шарифат бойынша шешу, мешіттерде намаз оқу және ислам заңдарын орындау, медреселерде дін негіздерін оқыту және мектептерде балаларға білім беру, ұсталардың өз кәсібімен айналысуы, саудагерлердің сауда-саттық жасау, диқандардың жерге егін егуі, тұрғындардың айналасын тазалықта ұстау, шарап, боза ішу және сүйектермен ойнау сынды ислам дініне қайшы әрекеттерге тыйым салу, таразыдан алдауға тыйым салу, мешіттерден алынған қарыздың үстемақысын уақытылы қайтару, халыққа қызмет жасайтын тұлғалардың пара алуына жол бермеу, «бачабози», яғни бозбалаларды жыныстық құлдыққа тарту әдетіне тыйым салу, қазы ислам (қадил-ислам), қазы қалан (қадил-қалан), қазы қазы (қадил-қудат) және мүфти шарифат заңдарына сәйкес мәселелерді шешуі қажет, көшеде тәртіп сақтау, қазы ислам некені қиғаны үшін 2 сом, райыс бір сом алуы керек, құжаттарды бекіту үшін ақша алмау (Бабаджанов, 2010: 522).

Дегенмен, орыс шенеуніктерінің бір бөлігі Черняевтың исламды қолдау саясатына наразылық білдіргені белгілі диспуттардың болғанын аңғартады. Олардың қатарында Черняевтың тікелей басшысы – Орынбор генерал-губернаторы Н. Крыжановский болды. Крыжановский Д. Милютинге жолдаған рапортында Черняевтың әрекеттері Түркістанда дәстүрлі құндылықтардың, ислам рөлінің нығаюына қолайлы жағдай жасайтындықтан, бұл Орталық Азиядағы патша саясатына қарама-қайшы екендігін айтады. Милютиннің II Александрға берген есебінде империя әкімшілігі діни қызметкерлердің ықпалын төмендету қажеттілігін негіздейді. Бұл мақсатты сонымен қатар байыппен және біртіндеп іске асыру қажет екендігі атап өтілді. Кавказ жерінде мол тәжірибе жинаған Милютин Түркістанда әскери-халықтық соттарды енгізу арқылы қадилер сот жүйесін алып тастау идеясын ұсынды. Осы арқылы шарифат соттарының ықпалын төмендету жоспарланды (Мухаметшин, Абашинов, т.б., 2013: 77).

Черняевтың орнына келген генерал Д. Романовский министрдің саясатын жүзеге асыру барысында Ташкентте арнайы сот орындары – мехкемелер құрды. Жаңа органның құрамына мұсылман дінбасылары, халықтан сайланған өкілдер және империялық шенеунік кірді (Терентьев, 1903:359). Алайда жергілікті халық, әсіресе діни қызметкерлер мехкемелердің қызметіне қарсы шықты (Бартольд, 1966: 353-357). Дегенмен, патша билігі жаңадан қосылған

өңірдегі жағдайды ушықтырғысы келмей, Романовскийдің енгізген шараларын алып тастап, өзін Санкт-Петербургке қайтарады.

1867 жылдың шілдесінде жаңадан құрылған Түркістан генерал-губернаторының басшысы болып К.П. фон Кауфман тағайындалады. Жаңа генерал-губернатор мұсылман дінбасыларымен келісімге келіп, патша билігіне қызмет жасауы жайлы келісімге қол жеткізеді. Кауфманның ұсынысымен дінбасылар «Түркістан өңірін басқару туралы ереженің» жобасын мақұлдап, арнайы пәтуа шығарады. Кауфман діндеген мақсатына жетіп, қазы-қалан, шейх әл-ислам, райыс және т.б. сынды лауазымдарды алып тастайды (Мухаметшин, Абашинов, Арапов, т.б., 2013: 78).

Сол уақыттағы мүфтияттар Ішкі істер министрлігіне бағынышты болғандықтан, Әскер министрлігінің қарамағындағы генерал-губернатор Түркістандағы мұсылман діни қызметкерлерінің ІІМ қарамағына өтуіне қарсы болды. Сондықтан фон Кауфман Орынбор мүфтиятының өңірдегі қызметіне жол бермеді. Алайда ресми түрде Орталық Азия мұсылмандары Орынбор мүфтиінің қарамағында болып есептелді.

Ресей империясы Еділ өңіріндегідей Түркістан жерінде мұсылман қызметкерлерінен құралған жақтастар жинауға тырысса да, ресми діни орган құруға ниетті болмады. Ислам дініне қарсы бағытталған шаралар отырықшы халықтың наразылығын тудырып, патша билігіне қауіп төндіруі мүмкін еді. Империя шенеуніктері Бұхара мен Самарқан қалаларында орналасқан медреселер басқа жерде кездеспейтін «фанатиктерді» дайындайды деп есептеді (Мухаметшин, Абашинов, Арапов, т.б., 2013: 274-275). Сонымен қатар әркімді саяси курстар мен модельдердің астарында жатқан мотивациялар, шынайы ниеттері толық зерделеуді қажет етеді. Мәселен, ресми жарияланған тезистер мен құпия нұсқаулар арасында айырмашылық болуы әбден ықтимал еді.

II Александрдың Кауфманға шексіз билік өкілетін беруі генерал-губернатордың дін саласында өзінше саясат жүргізуге мүмкіндік берді. Жергілікті халық арасында «жарым патша» (жарым патша) атағына ие болды (Бартольд, 1966: 358). 1868 жылы Кауфман өңірге келген татар молдаларын кері қайтаруы орынборлық имамдардың жергілікті діни істерге араласу ниетін білдіреді. Кейінгі уақыттарда да Түркістан шенеуніктері Орынбордан жіберілген имамдардың келуіне тосқауыл қойып отырды (Проект всеподданнейшего отчета ген.-адъютанта К.П. фон Кауфмана, 1885: 207-208). Нәтижесінде 1879 жылы Ішкі істер министрі Маков Кауфманның сұранысынан соң орынборлық молдалардың Түркістандағы істерге араласуына тыйым салады. Аталмыш бұйрық 1917 жылға өз күшін дейін жоймады. Кауфманның конфессиялық саясаты тек исламға ғана емес, орыс шіркеуіне де қатысты болды. Осының салдарынан Түркістан епархиясының орталығы Ташкентте емес, Верный қаласында орналасты (Литвинов, 1998: 25).

Түркістанда Кауфманның билігі кезінде «исламға араласпау» саясаты жан-жақты шындалып, кейінгі генерал-губернаторларға мирас болып қалды. Саясаттың негізгі моделі ислам діні істеріне формальды түрде араласпау және мұсылман діни қызметкерлерін елемегену болып табылды. Кауфман және оның тікелей басшысы, соғыс министрі Милютиннің тұжырымдауынша, ислам «қарапайым» дін болғандықтан, орыс өркениеті мен еуропалық ағартушылықтың ықпалымен, соңғысына өркениеттік балама жасай алмай, яғни бәсекеге түсе алмауының нәтижесінде өзімен-өзі жойылуы керек еді.

Алайда Кауфманның ислам дініне араласпау саясаты мұсылман конфессиясын автономды түрде өмір сүруіне рұқсат беруін білдірген жоқ. Керісінше, империялық билік жергілікті мұсылмандардың ішкі ахуалын жіті қадағалап, заңға қарсы келгендерді дер кезінде жазалап отырды. Мәселен, 1876 жылдың қазанында өңір басшысы қашқарлық елші Худа Вердының Ыстанбұлдан еліне оралуына байланысты Түркістан мұсылмандарының ішкі жағдайын бақылау әрекеттерін одан әрі күшейтуді бұйырады (ҚР ОМА, 119-қ., 1-т., 14-іс, 26-п.). Сонымен қатар 1877 жылы орыс-түрік соғысы жүріп жатқан уақытта Кауфман халық арасында Ресей тұрғысынан шындыққа жанаспайтын саяси және соғыс жаңалықтарын таратып жүрген адамдарды билікке ұстап бермеген жағдайда, қалалық ақсақалдар немесе болыс билеушілерін сол үшін жазалауды бұйырады (ҚР ОМА, 119-қ., 1-т., 287-іс, 48-п.).

Түркістандағы патша билігінің алғашқы кездері сепаратизм қауіпі әлі сөйле қоймаған еді. Осы үрейдің бір сипаты 1873 жылы орын алды. Сырдария облысының әскери губернаторы Түркістан уезінің басшысына Меккеден оралған Автобачидің аталмыш уезде немен айналысып

жүргені туралы хат жолдап, егер де оның әрекеттері заң аясынан шығып жатса, Ташкентке жөнелтуін сұрайды. Алайда уез басшысы хатқа жауабында Автобачидің өңірде болмағанын жеткізеді. Әскери губернатордың екінші хатында іздеу салынған Автобачидің аз уақыт Түркістан қаласында, кейіннен Созақта тұрғанын жеткізіп, бір ай бұрын Қоқанға бет алғанын айтады (ҚР ОМА, 119-қ., 1-т., 243-іс, 1-3-пп.). Патша шенеуніктері іздеу салған адам – ол афтобачи Абдурахман болатын. Ол 1873 жылы Полат ханмен бірге Қоқан ханы Худоярға қарсы көтеріліс ұйымдастырды. Көтерілістің кең қанат жая келе, көтерілісшілердің қатарына Иса Әулие және тақ мұрагері Сейіт Насреддин қосылды. Көтеріліс империя аумағын да шарпып, патша әскерінің күшімен басылады (Терентьев, 1906: 333-349).

Өңірдің келесі басшысы М. Черняев ислам ісіне араласпау саясатына қарсы болғандықтан, Кауфманнан қалған жүйені қайта қаруға талпынды. Басшылық еткен тұсында Түркістан мұсылмандарының діни істеріне жауапты басқарма құру жоспарланды. Осы мақсатта арнайы комиссия да құрылған болатын. Комиссияның жоспары бойынша діни мекемені 8 адамнан құралған басқармадан тұруы қажет еді, әсіресе орыс шенеунік-хатшының мүшелігі қарастырылды. Жоба бойынша мекеме ислам діни білімін, уақыптық жерлер, мешіт пен білім орындарын бақылауында ұстауға міндетті болды. Дегенмен, Черняевтың ұсынысы қолдау таппай, 1884 жылдың ортасында генерал-губернатор қызметінен босатылады (Мухаметшин, Абашин, Арапов, т.б., 2013: 81).

Келесі генерал-губернатор Н. Розенбах Кауфманнан мирас болған саясатын өзгеріссіз жалғастырды. Сондай-ақ оның кезінде 1886 жылы «Түркістан өлкесін басқару туралы Ереже» қабылданады. Бұл құжатта діни мәселелерге арналған арнайы тарау немесе баптар кездеспейді. Дегенмен, жергілікті мұсылман білім беру орындары мен уақыптық жерлерге қатысты мәселелер ережеден орын тапты (Вербовский, 1911:14, 33, 37-38).

98) [...] Ескерту. Болыстық және ауылдық қоғамдарға ерікті негізде қаржыланатын мешіт жанынан медресе және мектеп ашуына рұқсат етіледі.

265) Мемлекет тарапынан заңды деп танылған, халық қоныстанған уақыптық жерлер 255-261, 263, 264-баптарға сәйкес ауылдық қауымның пайдалануында болады. Мемлекет тарапынан заңды деп танылған, халық қоныстанбаған уақыптық, жекеменшік жерлер иелерінің қолында қалады.

266) Жаңа уақыптық жерлер генерал-губернаторлардың рұқсат еткен жағдайда ғана құрылады.

267) Облыстық басқарма уақыптық жерлердің құжаттарын бекітуге, олардың басқару жобасын жасауға, уақыптық кірістердің дұрыс мақсатта пайдаланылуын бақылауға және оларды тексеруге құқылы.

286) [...] халық қоныстанған уақыптық жерлер салықтан босатылады.

289) Халық қоныстанбаған уақыптық жерлерге салық салынады.

299) Уақыптардан түскен салық қазына басқармасы арқылы уақыпнамада белгіленген мекемелерге жөнелтіледі.

Уақыптық жерлер діни орындар мен білім орындарының қарамағында болды. Сондықтан Кауфман әкімшілігі діни элитаның ықпалын төмендету мақсатында уақыптық жерлерді мемлекет пайдасына өткізу қажет деген пікірде болды. Тіпті сол жерлерді тәркілеп, жер иелеріне өтемақы төлеу мәселесі талқыланды. Алайда Санкт-Петербургтегі жоғары билік мұсылмандардың наразылығын тудыратын әрекеттерге баруға ниетті болмады (Мухаметшин, Абашин, Арапов, т.б., 2013: 91).

Жоғарыда берілген ереженің үзіндісінде империялық биліктің уақыптардың ресми түрде мойындағанын көре аламыз. Бірақ 265-бапқа сәйкес аталмыш жер телімдері іс жүзінде сол жерде өмір сүретін адамдардың пайдалануына берді. Сонымен қатар стратегиялық жоспар құрылып, уақыптық жерлерден салық алынуы заңдастырылды және жаңа уақыптардың құрылуы тоқтатылды. Сондықтан осы ереженің арқасында аталмыш жерлер мемлекеттің бақылауына өтті (Бартольд, 1966: 370-371). Түркістан жерінде орталық діни мекеме болмағандықтан, іс жүзінде жоғарыда аталған жер телімдерінің үстінен қажетті деңгейдегі бақылау орнатылмады. Нәтижесінде уақыптық меншіктер жергілікті элиталардың қолына өтіп, өз қалауынша пайдалана бастады. Бір жағынан, бұл жемқорлықтың өсуіне әкелсе, екінші жағынан түрлі топтар арасындағы қақтығыстардың тууына әсер етті (Мухаметшин, Абашин, Арапов, т.б., 2013: 93).

Заң жүзінде медреселер Халықты ағарту министрлігінің қарамағында болуы да, түркістандық әкімшіліктің уақыптық меншікті қажетті деңгейде бақылай алмауына өз әсерін тигізді. Түркістанда патша билігі орнаған уақыттан бастап мұсылман білім орындары империя шенеуніктерінің түсінігінде «мұсылмандық фанатизмнің» ошақтары деп сипатталды. Сондықтан генерал-губернатор «ислам ісіне араласпау» саясатын мұсылман мектептеріне де қатысты пайдаланды. Өңір басшысы орыс және жергілікті халықтың балалары бірге оқитын мектептердің ашылуы мұсылман білім орындарының жойылуына ықпал етеді деп есептеді (Бартольд, 1966: 297).

1870 жылы Кауфманның бастамасымен Ташкентте білім мәселесіне қатысты арнайы комиссия құрылды. 1873 жылы комиссияның жұмысы нәтижесінде жоба әзірленеді. Жобаға сәйкес мұсылман білім орындарына ешқандай әсер етпейтін, бірақ өңірде ресейлік биліктің мүдделері ескерілетін білім беру жүйесін құру көзделді. Орыс және жергілікті халықтардың балаларын бірге оқытатын білім мекемелерін құрып, отырықшы мұсылман жұртының көшпелі қазақ қоғамына ықпалын жою қарастырылды (Масальский, 1913: 337-338).

Сондай-ақ 1875 жылы Халықты ағарту министрлігіне қарасты Түркістан өңірінде білім басқармасы құрылды. Білім басқармасы Түркістан жерінде орналасқан барлық орыс және бұратана білім беру мекемелерін бақылауға міндетті болды. (ПСЗРИ, 1877: 508). Екі жылдан соң халық училищелерінің инспекторы қызметі енгізілді. Инспектор бастауыш орыс және бұратана білім мекемелерін қадағалауға міндетті болды (ПСЗРИ, 1877: 166). Осы арқылы ағарту министрі Толстой Түркістан жерінде империя халықтарына ортақ білім саясатын жүргізуді көздеді. Дегенмен, П. Александрдан шексіз билік ие болған К.П. фон Кауфманның кезінде бас инспектор білім ісіне ықпал ете алмады (Бендриков, 1960: 66).

Розенбахтың кезінде білім саласын қолға алу қайта жандана бастады. 1884 жылдың жазында білім беру ісін реттеу мақсатында құпия комиссия құрды. Нәтижесінде 1884 жылдың 19 желтоқсанында Ташкентте алғашқы орыс-түзем мектебі ашылды. Мектепке бала жинау міндеті полиция қызметкерлеріне жүктеліп, білім орнына жергілікті саудагерлердің балалары оқуға тартылды. Келесі жылдың күзінде тағы 2 мектеп Піскент пен Чиназда ашылды. Наливкиннің айтуынша, ашылған мектептер астыртын орыстандыру саясатын жүзеге асыруды көздеді (Наливкин, 1913: 82-84). Бастапқы кезде мектептерді қаладан алшақ жерде құру жоспары жүзеге аспай, 1888 жылдан бастап оқушылар орыс мәдениетімен танысуы мақсатында қалалар қайтадан қалаларда салына бастады. Ашылған мектептерде орыс тілін үйренуге басымдық берілді (Бартольд, 1966: 304).

Патша билігі орыс-түзем мектептерінің қызметінен зор нәтижелер күтті. Бұл мектептерде бірнеше мың бала білім алды. Сонымен қатар жоспар бойынша Түркістан өңірінде қызметке тағайындау кезінде аталмыш мектептердің түлегі болуын талап ету көзделді. Дегенмен, орыс-түзем мектептері империя шенеуніктері көздегендей нәтиже бермеді. М. Вирскийдің пайымдауынша, орыс-түзем мектептері орысша оқу-жазуды қажетті деңгейде меңгерген бірде-бір түлекті дайындап шығара алмады (Бартольд, 1966: 308).

Уақыт өте келе, білім саласын реформалау маңызын патша әкімшілігімен қатар, жергілікті жаңа интеллектуалды элита да түсінді. Осылайша, Түркістан жерінде жәдит мектептері құрылды. Әрине, мұндай жаңа әдіске негізделген мектептер империялық білім беру жүйесінің сәтті іске асуына кедергі келтірері сөзсіз еді. Сондықтан жергілікті әкімшілік өкілдері аталмыш мектептер пантүркизм мен панисламизм идеяларын насихаттайды деген пікірде болды (Шушкова, 2015: 165). Бұл – империяның мұсылмандық факторға енді жаңаша қарай бастауының индикаторы еді.

1898 жылы Түркістан бас инспекторы Ф. Керенский генерал-губернатордың рұқсатының негізінде өңірде халық училищелері инспекторларының рұқсатынсыз татарлардың білім ісімен айналысуға тыйым салады. Сонымен қатар мұсылман мектептерінде Хиуа және Бұхараның оқытушыларына жұмыс жасауына рұқсат бермеді. Тек Самарқан облысында сенімді, ортаазиялық хандықтардан шыққан оқытушылар білім берумен айналысуға рұқсат берілді (ҚР ОМА, 145-қ., 1-т., 426-іс, 106-п.).

Патша билігінің «ислам ісіне араласпау» саясаты бастапқы кезде прагматикалық себептерге байланысты енгізілген болатын. Ол Түркістан өңіріндегі империялық билікті берік орнату мақсатында пайдаланылды. Патша әкімшілігінің исламға қарсы саясатының күшейе түсуі 1898 жылғы Әндіжан көтерілісімен байланысты болды. 18 мамыр күні таңсәріде Дукчи

ишан бастан мың шақты жақтастары Өндіжанда орналасқан патша әскерінің казармасына шабуыл жасайды. Келесі күні көтерілісшілердің басшысы патша әскерінің қолына түседі (ҚР ОМА, 64-қ., 1-т., 881-іс, 1-2-пп.). Көтерілісті басу кезінде ұсталғандардың арасында Абдуразак Хаджис-Магилов есімді түрік азаматы да болды (ҚР ОМА, 64-қ., 1-т., 881-іс, 45-п.). Сонымен қатар Субхан-кули Араб байды тінту нәтижесінде Мұхамед Алиге (Дукчи Ишан) берілген жалған куәлік табылып, онда ол түрік сұлтанының халифасы болып тағайындалғандығы айтылады (Мухаметшин, Абашин, Арапов, т.б., 2013: 185).

Осы тарихи оқиға Ташкент пен Санкт-Петербургтегі шенеуніктердің үрейін ұшырды. Кауфман негізін қалаған исламға араласпау саясаты жедел қайта қаралып, тығырықтан шығу жолдары іздестіріле бастады. Осы мақсатта жергілікті шенеуніктер мазмұны жағынан «антимұсылмандық» сараптамалық материалдар дайындауға көшті. II Николайға генерал-губернатор Духовскойдың атынан дайындалған есеп аналитикалық құжаттардың ішіндегі ең маңыздысы болып табылады. Есепте ислам дінінің өздігімен жойылу мүмкін еместігі айтылып, араласпау саясатының қате болғандығы айтылды (Духовской, 1899: 13). Сонымен қатар назардан тыс қалып келген сопы-ишандарды бақылау керектігі негізделді. Есептің қорытындысында генерал-губернатор империяның мұсылмандарына қатысты ортақ саяси жоспар әзірлеу, барлық мүфтияттардың қызметін тоқтату, мұсылман басылымдарын цензураға алу сынды шараларды ұсынды (Духовской, 1899: 18). Патша шенеуніктері «мұсылмандық фанатизмді» көтерілістің негізгі себебі ретінде көріп, түрік сұлтанының астыртын әрекеттері көтерілісшілерге дем берді деп тұжырымдады.

Министр С. Витте бастаған Санкт-Петербургтегі шенеуніктер генерал-губернатордың тұжырымын ұстамдылықпен қабыл алып, исламға қатысты саясаттың күрт өзгертуге негіз жоқ деп санады. Сондықтан Витте империядағы конфессиялық ахуалдың ушығуына қарсы болды (бәлкім, бұл да оның шын ниеті емес, дипломатия, айла болуы әбден мүмкін). Бірақ Өндіжан оқиғасының түркістандық шенеуніктердің бойына қатты әсер етіп, олар патша билігінің құлауына дейін Түркістан өңірінде «мұсылмандық фанатизм» және пантүркизмге қарсы күресін жалғастырды. Алайда шенеуніктердің мұсылмандық сепаратизммен күресі өңірдегі мәселелерді шешудің орнына ушығуына алып келді. Бұл өз кезегінде жергілікті мұсылман халқының теріс бейнесінің қалыптасуына және полиция, жандармерия, барлау қызметкерлерінің көбеюіне алып келді. Әрине, бұл бюджетке зиянын тигізіп, маңызды әлеуметтік мәселелердің шешілуіне кедергі жасады (Котюкова, 2016: 397).

Өндіжан оқиғасының нәтижесінде патша шенеуніктері исламға араласпау саясатынан қатаң шектеу шараларына көшкені белгілі. Патшалық Ресейдің шектеу шаралары архивтік құжаттармен анық расталады. Мәселен, 1909 жылы Сырдария облысының әскери губернаторы М. Романов түзем мектептерін бақылау мақсатында жаңа мектептердің патша әкімшілігінің рұқсаты және бекітілген оқу бағдарламасының болған жағдайда рұқсат етуді бұйырады. Мектептерде білім беру куәлігі бар мұғалімдер істей алды. Ал жәдит мектептерінде татарлардың істеуіне ашық тыйым салынды. Сондай-ақ Ташкент қаласында татар, түрік өкілдерінен шыққан пропагандистердің тұруына тыйым салынып, жергілікті мұсылман халқының өмірін бақылауда ұстау қажеттілігі аталды (ҚР ОМА, 154-қ., 1-т., 87-іс, 20-п.).

Патша билігі «мұсылмандық қозғалыс» аясында құрылып жатқан қоғамдық және қайырымдылық ұйымдардың қызметіне де сақтықпен қарады. Патша әкімшілігі 1909 жылдың 12 тамызында Ташкентте ашылған «Көмек» ұйымының қызметін жіті бақылауда ұстады (ҚР ОМА, 154-қ., 1-т., 87-іс, 14-п.). А. Добросмысловтың еңбегінде бұл ұйым Сырдария облысының мұсылмандарына рухани және материалды көмек беру мақсатында жетімдер, қарттар мен мүгедектер үйін, емхана және асхана салумен қатар, қайырымдылық қорларына көмек беретіндігі және жастардың білімін жалғастыруға мүмкіндік беру үшін стипендиялар белгіленгендігі айтылады (Добросмыслов, 1912: 432). 1912 жылы Бұхара әмірлігіндегі империяның саяси агенті жергілікті халықтың озық өкілдері арасында қайырымдылық қорды ашу және осы ұйымның қызметін Түркістан өлкесінде де іске асыруды жоспарлап жатқандығын хабарлайды. Түркістан генерал-губернаторы ұйымның «зиян» қызметінің алдын алу мақсатында Сырдария облысында өкілдері пайда болған жағдайда ұстау керектігін атап өтеді (ҚР ОМА, 154-қ., 1-т., 104^a-іс, 20-п.).

Патша шенеуніктері беймәлім болған түрлі әлеуметтік топ өкілдері мен рухани коммуникация түрлерінен күдіктеніп, қауіпті элементтер қатарына жатқыза бастады. Олардың

қатарына ишандар мен маддаhtar кірді. 1898 жылдың шілдесінде Сырдария облысының әскери губернаторы қалалық және ауылдық базарларда дауыстап діни мазмұндағы әңгімелерді айтып жүрген маддаhtarдың әрекеттеріне тыйым салды. Әскери губернатордың пайымдауынша, маддаhtar жергілікті мұсылман халық арасында зиян үгіт-насихат жұмыстарын жүргізді (ҚР ОМА, 145-қ., 1-т., 388-іс, 67-п.). Сондай-ақ әр маддаhtarдың қызметіне рұқсат беру құқығы уез басшысының құзырында бола отырып, айтылатын әңгіменің немесе кітаптың атауы болуы міндеттелді. Аталмыш ереже бұзылған жағдайда, маддаhtar Түркістан өлкесін басқару туралы ереженің 64-бабы бойынша жауапкершілікке тартылды (ҚР ОМА, 154-қ., 2-т., 3-іс, 117-п.). Маддаhtar патша билігінің орнауына дейін халық арасында түрлі жыр-дастандар мен тарихи оқиғаларды айтумен кәсіби түрде айналысқаны белгілі. Яғни, империя шенеуніктері жергілікті халықтың салт-дәстүрін түсінудің орнына тыйым салуды жөн көрді (Котюкова, 2016: 569-570).

1899 жылдың қыркүйек айында Түркістан генерал-губернаторы өзінің қарамағындағы облыстардың әскери губернаторларға «мұсылман секталарының» өкілдері болып табылатын ишандардың өздерінің қатарына мүридтерді тарту мен халықтан нәзір жинауын тоқтатуды бұйырады. Қазалы уезінің шенеунігі Арзамасов уезді аралау нәтижесінде Ақтөбе болысындағы мешітте Рахманберді, Қаракөл болысында Орал есімді ишанның мешіттерде қызметін айтып, екеуі де Бұхарада білім алғаны және халық арасында құрметке ие жайында ақпарат береді (ҚР ОМА, 267-қ., 1-т., 285^а-іс, 1-2-пп.).

Патша шенеуніктері мен империя саяхатшылары молдалар мен ишандардың қоғамдағы орны мен қызметімен объективті танысудың орнына діни қызметкерлерді алдын ала «надан» және «парақор» ретінде сипаттаумен айналысты. Осы тұста И. Гейер мұсылмандардың өміріне атүсті қарамай, салыстырмалы түрде жергілікті халықтардың тілін меңгеру арқылы оның қыр-сырын меңгеруге шақырады. Керісінше, ишандар қарапайым халыққа көмек беріп, олардың пірлері болғаны сөз етіледі. Ал халықтардан жиналған қайыр-садақалар ишандардың қалтасына емес, мұқтаж жандарға үлестірілгені анықталған. 1892 жылғы тырысқақ індеті кезінде ташкенттік ишан Ет-иймас (Ишан Баба Ахунд Шадман Ходжа Ишанов) Шымкент пен Перовскіге (Ақмешіт) дейінгі аумақта өмір сүретін қазақ жұртына қолынан келген көмегін аямады. Тағы бір ташкенттік ишан Абул Касымның медресесінде 150-200 шәкірт болған. Қазалы уезінде ишандар қарапайым халықтың ағарту ісіне қосқан үлесі жоғары болған. Ходжамберды Ахунның Қазалы қаласы мен ауылдарда бірнеше мешіті болды (Нуртазина, 2008: 33-35, 37).

Шектеу шаралары жерлеу орындарын да қамтыды. Империя шенеуніктерінің жергілікті жерлеу ережелеріне қарсы болуы және еуропалық талаптарды орнатуы патша билігі мен мұсылман қауымы арасындағы қарым-қатынастың орнауына тағы бір кедергіге айналды. 1907 жылдың 21 қыркүйегінде Сырдария облысы басқармасының отырысында Түркістан қаласының шаруашылық бөлімінің өтінішін қарайды. Өтініште бөлім мүшелері айтуынша, Түркістан қаласының мұсылман жерлеу орындары «антигигиеналық» және адам мәйіттерінің терең етіп жерленбейтіндігі-мыс (әрине, кейбір келеңсіз әдеттердің астарында асқынған әлеуметтік жағдай болуы мүмкін). Басқарма өтінішті талқылау нәтижесінде заң баптарын келтіре отырып, мазардың тұрғылықты үйлерден кем дегенде 100 сажын жерде (213,36 м) және адам мәйіті кем дегенде 2,5 аршин (1,78 м) тереңдікте жерленуі туралы бұйрық береді. Осыған байланысты басқарма мазарларды жабу, қаладан тысқарыда орналасқан 4 жерлеу учаскесін бөліп беру және оларды қоршау туралы үкім жасайды (ҚР ОМА, 145-қ., 1-т., 686-іс, 163-164-пп.).

Добросмыслов еңбегінде мазарлардың қаланың мұсылман бөлігінде шашыраңқы екендігін айта отырып, санитарлық мақсатта ретке келтіруге шақырады. Талдай келе, жоғарыдағы орыс әкімшілігінің қаулысы қағаз жүзінде қалғандығы немесе мұсылман мазарлары жабылса да, оның ретке келтірілмегені туралы тұжырым жасай аламыз (Добросмыслов, 1912: 132).

Осыған ұқсас жағдай 1883 жылы орын алды: Түркістан уезі басшысының Сырдария облысының әскери губернаторына жолдаған рапортында мәйіттерді кесене ішінде жерлеудің нәтижесінде жағымсыз иістің тұратыны туралы айтады. Сонымен қатар кесене ішінде Сібір мен Түркістан өңірінің игі-жақсылары жерленетіні жайында сөз қозғалады. Нәтижесінде 1883 жылдың 9 наурызында Сырдария облысының әскери губернаторы уез басшысына кесенеді жерлеуді тоқтатуды бұйырады. Әзірет Сұлтан мешітінің шырақшылары орыс әкімшілігіне

болашақта кесене ішінде жерлемейтіндігі туралы қолхат бергені (ҚР ОМА, 119-қ., 1-т., 196-іс, 1-6-пп.).

Патша билігінің кесене ішінде жерлеуді тоқтатудың себептеріне келсек, рапортта айтылғандай, Әзірет Сұлтан кесенесіне алыс-жақын жерлерден мұсылмандар ағылатыны белгілі. Империя билігі кесенеде жерлеу рәсімдерін тоқтату арқылы сылтау тауып Ясауи культін, мұсылмандардың рухани бірлігін үзіп, бөлшектеуді мақсат еткені сөзсіз. Екіншіден, жаулаушылар мен жергілікті халықтың ритуалдық түсініктерінің тым бөлек екені ескерілмеді. Үкімет мұсылмандардың рухани өмірін осылай реттеу арқылы империяның құндылықтары мен түсініктерін ұстанушы азаматтарды қалыптастырғысы келді.

Қорытынды. Түркістан жеріндегі конфессиялық саясат ерекше саяси, мәдени-этникалық ортада қалыптасты. Патша билігі жергілікті ислам діни орталықтарының беделінен, Түркістан әулиесі Ясауидің орасан зор ықпалына сескеніп, басында шектеу шараларын ашық түрде жүзеге асыруға батылы бармады. Британдық тарихшы А. Моррисонның тұжырымдауынша, Ресей империясы ортаазиялық мұсылмандарды «фанатиктер» ретінде есептеуі де-факто Түркістан өңіріндегі билігін нығайтуға кедергі жасады. Ал британдықтар Үндістан жерінде индуистердің орнына саны жағынан аз мұсылмандарды қолдап, реформаторларына кедергі жасаған жоқ. Керісінше, өздерін Ұлы Моғолдардың ісін жалғастырушы ретінде санап, урду тілінің әдеби тіл ретінде дамуына жағдай жасады. Осының нәтижесінде британдықтар ресейліктерге қарағанда өз отарында едәуір жетістіктерге жетті (Morrison, 2008: 87). Әрине, осы бағыттағы салыстырмалы теориялық зерттеулер жалғаса беруге тиіс.

Сөйтіп, Ислам дініне «араласпау», елемегену енжар саясаты Әндіжан оқиғасынан соң исламды белсенді шектеу әрі қудалау доктринасымен алмастырылды. Бұл доктрина прагматикалық себептерге де байланысты негізделді. Өйткені жергілікті мұсылман қоғамының өмірін реттеуге бағытталған институттардың қызметіне жұмсалатын қаржы үнемделді. Екінші жағынан, жергілікті консервативтік тәртіптің сақталуы орыс губерниялардың тұрғындары ие шектеулі азаматтық құқықтың өзінің аймақта таралмауына жағдай жасады. Бұл өз кезегінде империяның Шығыстағы басқыншылық әрекеттерін аз шығынмен жүзеге асыруға мүмкіндік берді (Crews, 2006: 292).

Дереккөздер

ҚР ОМА – Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік архиві
ПСЗРИ – Полное собрание законов Российской империи

Әдебиеттер

- Бабаджанов, 2010 – Бабаджанов Б.М. Кокандское ханство: власть, политика, религия. Токио, Ташкент: Yangi nashr, 2010. 744 с.
- Бартольд, 1966 – Бартольд В.В. Сочинения. Т. 2. Ч. 1: Общие работы по истории Средней Азии: Работы по истории Кавказа и Восточной Европы. Москва: Издательство Восточной литературы, 1966. 784 с.
- Бендриков, 1960 – Бендриков К.Е. Очерки по истории народного образования в Туркестане. (1865-1924 гг.). Москва: Изд-во Акад. пед. наук РСФСР, 1960. 512 с.
- Вербовский, 1911 – Положение об управлении Туркестанского края / сост. В.Т. Вербовский. Ташкент: Тип. при канцелярии туркестанского генерал-губернатора, 1911. 99 с.
- Добросмыслов, 1912 – Добросмыслов А.И. Города Сыр-Дарьинской области. Казалинск, Перовск, Туркестан, Аулие-ата и Чимкент. Ташкент: Эл-пар. типо-лит. О.А. Порцева, 1912. 204 с.
- Добросмыслов, 1912 – Добросмыслов А.И. Ташкент в прошлом и настоящем: исторический очерк. Ташкент: Эл-пар. типо-лит. О.А. Порцева, 1912. 520 с.
- Духовской, 1899 – Духовской С.М. Всеподданнейший доклад Туркестанского генерал-губернатора генерала от инфантерии Духовского: Ислам в Туркестане. Ташкент: [Б.и.], 1899. 20 с.
- Котюкова, 2016 – Туркестан в имперской политике России: монография в документах / отв. ред. Т.В. Котюкова. Москва: Кучково поле, 2016. 878 с.
- Котюкова, 2016 – Котюкова Т.В. Окраина на особом положении... Туркестан в преддверии драмы. Москва: Научно-политическая книга, 2016. 391 с.
- Масальский, 1913 – Туркестанский край / сост. В.И. Масальский. Санкт-Петербург: Издание А.Ф. Девриена, 1913. 861 с.

Мухаметшин Ф.М., Абашинов С.Н., Арапов Д.Ю., 2013 – Мухаметшин Ф.М., Абашинов С.Н., Арапов Д.Ю. и др. Россия – Средняя Азия: Политика и ислам в конце XVIII – начале XXI века. Москва: Издательство Московского университета, 2013. 480 с.

Литвинов, 1998 – Литвинов П. Государственно-религиозные и этноконфессиональные отношения в Туркестане (1865-1917): по архивным материалам. Автореферат диссертации на соискание ученой степени д.и.н. Москва, 1998. 52 с.

Наливкин, 1913 – Наливкин В.П. Туземцы раньше и теперь. – Ташкент: Туркестанское издательство Печатного Дела, 1913. 115 с.

Нуртазина, 2008. – Нуртазина Н.Д. Народы Туркестана: Проблемы Ислама, интеграции модернизации и деколонизации (на рубеже XIX-XX веков). Алматы: Қазақ университеті, 2008. 166 с.

Остроумов, 1899 – Остроумов Н.П. Константин Петрович фон-Кауфман – устроитель Туркестанского края: личные воспоминания Н. Остроумова (1877-1881 гг.). Ташкент: Типо-лит. Ф. и Г. бр. Каминских, 1899. 286 с.

Проект всеподданнейшего отчета ген.-адъютанта К.П. фон Кауфмана по гражданскому управлению и устройству в областях Туркестанского генерал-губернаторства: 7 нояб. 1867 - 25 марта 1881 г. Санкт-Петербург: Воен.-учен. ком. Гл. штаба, 1885. 503 с.

Рүстемов, 1997. - Рүстемов С.К. XX ғасыр басындағы Қазақстанның қоғамдық-саяси өміріндегі мұсылмандық қозғалыс: тарих ғыл. канд. дис. Алматы. 1997. 179 б.

Садвокасова, 2005 – Садвокасова З.Т.. Духовная экспансия царизма в Казахстане в области образования и религии. Алматы: Дарын, 2005. 277 с.

Саид, 2006 – Саид Э.В. Ориентализм. Западные концепции Востока. Санкт-Петербург: Русский Миръ, 2006. 640 с.

Терентьев, 1903 – Терентьев М.А. История завоевания Средней Азии. Т. 1. Санкт-Петербург: Типолитография В.В. Комарова, 1903. 510 с.

Терентьев, 1903 – Терентьев М.А. История завоевания Средней Азии. Т. 2. Санкт-Петербург: Типолитография В.В. Комарова, 1906. 547 с.

Хобсбаум, 1999 – Хобсбаум Э. Век Империи. 1875-1914. Ростов-на-Дону: Феникс, 1999. 512 с.

Шушкова, 2015 – Шушкова М.Е. Организация управления Туркестаном в начале XX века. Диссертация на соискание к.и.н. Москва, 2015. 313 с.

Эркинов, 2013 – Эркинов А. Религиозная политика Российской империи в Туркестане: «Очерк о хутбе за русского царя» Н.П. Остроумова // Известия Уральского федерального университета, №2. 2013. С. 123-133.

Brower, 2003 – Brower D. Turkestan and the fate of the Russian empire. New York: Routledge Curzon, 2003. 213 p.

Crews, 2008 – Crews R. For Prophet and Tsar: Islam and empire in Russia and Central Asia. Cambridge, Massachusetts, London: Harvard University Press, 2006. 463 p.

Morrison, 2008 – Morrison A. Russian rule in Samarkand, 1868-1910: a comparison with British India. Oxford: Oxford University Press, 2008. 364 p.

Radjabov, 2007 – Radjabov K.K. Struggle for Independence in Turkestan and Muslim Clergy // Oriente Moderno, 87(1). 2007. 177-188.

Sahadeo, 2007 – Sahadeo J. Russian colonial society in Tashkent, 1865–1923. Bloomington: Indiana University Press, 2007. 316 p.

Sources

CSA RK – Central State Archive of the Republic of Kazakhstan

PSZRI - Polnoye sobraniye zakonov Rossiyskoy imperii (Complete collection of laws of the Russian Empire)

References

Babadzhanov, 2010 – Babadzhanov B.M. Kokandskoye khanstvo: vlast', politika, religiya [Kokand khanate: power, politics, religion]. Tokio, Tashkent: Yangi nashr, 2010. 744 s. [in Rus.]

Bartold, 1966 – Bartold V.V. Sochineniya. T. 2. CH. 1: Obshchiye raboty po istorii Sredney Azii: Raboty po istorii Kavkaza i Vostochnoy Yevropy [General works on the history of Central Asia: Works on the history of the Caucasus and Eastern Europe]. Moskva: Izdatel'stvo Vostochnoy literatury, 1966. 784 s. [in Rus.]

Bendrikov, 1960 – Bendrikov K.Ye. Ocherki po istorii narodnogo obrazovaniya v Turkestane. (1865-1924 gg.) [Essays on the history of public education in Turkestan (1865-1924)]. Moskva: Izd-vo Akad. ped. nauk RSFSR, 1960. 512 s. [in Rus.]

Dobrosmyslov, 1912 – Dobrosmyslov A.I. Goroda Syr-Dar'inskoy oblasti. Kazalinsk, Perovsk, Turkestan, Auliye-ata i Chimkent [Cities of the Syr-Darya region. Kazalinsk, Perovsk, Turkestan, Auliye-ata and Chimkent]. Tashkent: El-par. tipo-lit. O.A. Portseva, 1912. 204 s. [in Russian]. [in Rus.]

Dobrosmyslov, 1912 – Dobrosmyslov A.I. Tashkent v proshlom i nastoyashchem: istoricheskiy ocherk [Tashkent in the past and present]. Tashkent: El-par. tipo-lit. O.A. Portseva, 1912. 520 s. [in Rus.]

Dukhovskoy, 1899 – Dukhovskoy S.M. Vsepoddanneyshiy доклад Turkestanskogo general-gubernatora generala ot infanterii Dukhovskogo: Islam v Turkestane [The most submissive report of the Governor-General of Turkestan, Infantry General Dukhovskoi: Islam in Turkestan]. Tashkent: [B.i.], 1899. 20 s. [in Rus.]

Kotyukova, 2016 – Kotyuokova T.V. (ed.). Turkestan v imperskoy politike Rossii: monografiya v dokumentah. Moskva: Kuchkovo pole, 2016. 878 s. [in Rus.]

Kotyukova, 2016 – Kotyukova T.V. Okraina na osobom polozenii... Turkestan v preddverii dramy. Moskva: Nauchno-politicheskaya kniga, 2016. 391 s. [in Rus.]

Masalskiy, 1913 – Masalskiy V.I (ed.). Turkestanskiy kray. sost. V.I. Masalskiy. Sankt-Peterburg: Izdanie A.F. Devriena, 1913. 861 s. [in Rus.]

Muhametshin F.M., Abashin S.N., Arapov D.YU. and others, 2013 – Muhametshin F.M., Abashin S.N., Arapov D.YU. i dr. Rossiya – Srednyaya Aziya: Politika i islam v kontse XVIII – nachale XXI veka. Moskva: Izdatelstvo Moskovskogo universiteta, 2013. 480 s. [in Rus.]

Litvinov, 1998 – Litvinov P.P. Gosudarstvenno-religioznye i etnokonfessional'nyye otnosheniya v Turkestane (1865-1917 gg.): po arkhivnym materialam [State-religious and ethno-confessional relations in Turkestan (1865-1917: based on archival materials)]. Avtoreferat dissertatsii na soiskaniye uchenoy stepeni d.i.n. Moskva, 1998. 52 s. [in Rus.]

Nalivkin, 1913 – Nalivkin V.P. Tuzemtsy ran'she i teper [Natives then and now]. – Tashkent: Turkestanskoye izdatel'stvo Dela Pechatnogo, 1913. 115 s. [in Rus.]

Nurtazina, 2008 – Nurtazina N.D. Narody Turkestana: Problemy Islama, naivysshego dostizheniya i dekolonizatsii (na rubezhe XIX-XX vekov) [The peoples of Turkestan: Problems of Islam, the integration of modernization and decolonization (at the turn of the XIX-XX centuries)]. Almaty. Kazak universiteti, 2008. 166 s. [in Rus.]

Ostroumov, 1899 – Ostroumov N.P. Konstantin Petrovich fon-Kaufman – ustroitel' Turkestanskogo kraya: prekrasnyye oshchushcheniya N. Ostroumova (1877-1881 gg.) [Konstantin Petrovich von Kaufman - organizer of the Turkestan region: personal memoirs of N. Ostroumov (1877-1881)]. Tashkent: Tipo-lit. F. i G. br. Kaminskikh, 1899. 286 s. [in Rus.]

Verbovskiy, 1911 – Verbovskiy V.T. (ed.). Polozheniye ob upravlenii Turkestanskogo kraya [Regulations on the administration of the Turkestan region]. sost. V. T. Verbovskiy. Tashkent: Tip. pri kantselyarii turkestanskogo general-gubernatora, 1911. 99 s. [in Rus.]

Proyekt vsepoddanneyshego otcheta gen.-ad'yutanta K.P. fon Kaufmana po grazhdanskomu upravleniyu i ustroystvam v obnovlenii Turkestanskogo general-gubernatorstva: 7 noyab. 1867 - 25 marta 1881 g. [Draft of the most obedient report of Adjutant General K.P. von Kaufmann on civil administration and organization in the regions of the Turkestan Governor-General: 7 Nov. 1867 - March 25, 1881]. Sankt-Peterburg: Voen-uchen. kom. gl. shtaba, 1885. 503 s. [in Rus.]

Rustemov, 1997. - Rustemov S.K. XX gasyr basyindagi Kazakstannyn kogamdyk-sayasi omirindegi musyilmadyk kozgalys [the Muslim movement in the socio-political life of Kazakhstan in the early XX century]: tarih gyl. kand. dis. Almaty. 1997. 179 b. [in Kaz.]

Sadvokasova, 2005 – Sadvokasova Z.T. Duhovnaya ekspansiya tsarizma v Kazakhstane v oblasti obrazovaniya i religii [Spiritual expansion of tsarism in Kazakhstan in the field of education and religion]. Almaty: Daryn, 2005. 277 s. [in Rus.]

Said E.V. Oriyentalizm. Zapadnyye poiski Vostoka [Orientalism. Western conceptions of the Orient]. Sankt-Peterburg: Russkiy Mir", 2006. 640 s. [in Rus.]

Terent'yev M.A. Istoriya sokhraneniya Sredney Azii [History of the conquest of Central Asia]. T. 1. Sankt-Peterburg: Tipolitografiya V.V. Komarova, 1903. 510 s. [in Rus.]

Terent'yev M.A. Istoriya sokhraneniya Sredney Azii [History of the conquest of Central Asia]. T. 2. Sankt-Peterburg: Tipolitografiya V.V. Komarova, 1906. 547 s. [in Rus.]

Khobsbaum, 1999 – Khobsbaum E. Vek Imperii. 1875-1914 gg. [The Age of Empire (1875-1914)]. Rostov-na-Donu: Feniks, 1999. 512 s. [in Rus.]

Shushkova, 2015 – Shushkova M.Ye. Organizatsiya upravleniya Turkestanom v nachale XX veka [Organization of administration of Turkestan at the beginning of the 20th century]. Dissertatsiya na soiskaniye k.i.n. Moskva, 2015. 313 s. [in Rus.]

Erkinov, 2013 – Erkinov A. Religioznaya politika Rossiyskoy imperii v Turkestane: «Ocherk o hutbe za russkogo tsarya» N.P. Ostroumova [Religious policy of the Russian Empire in Turkestan: N.P. Ostroumov's "Essay on Khutba for the Russian Tsar"] // Izvestiya Uralskogo federalnogo universiteta, №2. 2013. S. 123-133. [in Rus.]

Brower, 2003 – Brower D. *Turkestan and the fate of the Russian empire*. New York: Routledge Curzon, 2003. 213 p. [in Eng.]

Crews, 2008 – Crews R. *For Prophet and Tsar: Islam and empire in Russia and Central Asia*. Cambridge, Massachusetts, London: Harvard University Press, 2006. 463 p. [in Eng.]

Morrison, 2008 – Morrison A. *Russian rule in Samarkand, 1868-1910: a comparison with British India*. Oxford: Oxford University Press, 2008. 364 p. [in Eng.]

Radjabov, 2007 – Radjabov K.K. *Struggle for Independence in Turkestan and Muslim Clergy* // *Oriente Moderno*, 87(1). 2007. 177-188. [in Eng.]

Sahadeo, 2007 – Sahadeo J. *Russian colonial society in Tashkent, 1865–1923*. Bloomington: Indiana University Press, 2007. 316 p. [in Eng.]

ТАРИХ / HISTORY / ИСТОРИЯ

Published in the Kazakhstan

Otan tarikh

Has been issued as a journal since 1998

ISSN: 1814-6961 (Print)

ISSN: 2788-9718 (Online)

Vol. 26. Is. 4, pp.744-754, 2023

Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

IRSTI / FTAXP/ МРНТИ03.01.09

https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_26_4_744-754

ЕЛДЕС ОМАРОВ: ТАРИХ ТОЛҚЫНЫНДАҒЫ ТҰЛҒА (ЗЕРТТЕЛУ ДЕҢГЕЙІ)

Эльмира Төлегенқызы Нұрпейісова¹, Еркін Аманжолұлы Әбіл², Дилишодбек Жамолитдинович Ураков³

¹Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, 47-ші үй, Байтұрсынов көш., 110000, Қостанай, Қазақстан.

ҚОУ докторанты

<https://orcid.org/0000-0003-1894-2349>. E-mail: elmira.tylegen@gmail.com

²Қазақстан Республикасының Парламент Мәжілісі, Парламент Мәжілісінің Үйі, Мәңгілік Ел 2, 010000, Астана, Қазақстан.

Депутат, тарих ғылымдарының докторы, профессор

<https://orcid.org/0000-0001-8722-3992> E-mail: yerkinabil@gmail.com

³Ұлықбек мырза атындағы Өзбекстан ұлттық университеті, университетская көш. 4 үй, 100174, Ташкент, Өзбекстан.

«Әлем тарихы» кафедрасының меңгерушісі, тарих ғылымдарының докторы

<https://orcid.org/0000-0003-2977-001X> E-mail: urakov.d.nuuz@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2023

© Нұрпейісова Э.Т., Әбіл Е.А., Ураков Д.Ж., 2023

Андатпа. Кіріспе. Мақалада ХХ ғасырдың басында қазақ халқының ұлт-азаттық күресі кезеңінде пайда болған "Алаш" қозғалысының белсенді мүшесі, ағартушы және публицист Елдес Омаровтың өмірі мен қызметі баяндалады. Материалдар мен әдістер. Елдес Омаровтың өмірі мен қызметін баяндайтын мұрағат деректері талданып, зерттеулер мен еңбектер мазмұны ашылады. Талқылау. Қазіргі уақытта ғылыми зерттеулер бағытындағы басым тақырыптар ХХ ғасыр тарихының, Алаш қозғалысының, Алаш қайраткерлерінің өмірі мен қызметінің проблемаларына және алаштанудың өзекті мәселелеріне арналған. Отандық ғалымдар сол заманның ірі қоғам қайраткерлерінің өмір жолын, ғылыми мұраларының құндылығын көрсетіп, олардың тарих ғылымындағы алар орны мен қайраткерлігіне тоқталады. Нәтижелері. Қазақстан мен Ресей мұрағаттарынан алынған құжаттар ғылыми айналымға енгізілді. Оларды талдау Е. Омаровтың тұлғасын толыққанды зерттеуге, оның тарихи тұлға ретіндегі Қазақстан тарихы үшін маңызы анықтауға көмектесті. Отандық және шетелдік ғалымдарың Е. Омаровқа қатысты еңбектері талданды. Қорытынды. Тарих толқынындағы тұлға - Елдес Омаров ағартушылық, шығармашылық қызметі арқасында халықтың білім мен ғылымға, болашақ ұрпаққа аманат болып қаларлық еңбектер жазды, ағарту саласына зор үлесін қосты.

Кілт сөздер: Елдес Омаров, қайраткер, Алаш, тұлға, мұрағат, тарихнама.

Дәйексөз үшін: Нұрпейісова Э.Т., Әбіл Е.А., Ураков Д.Ж. Елдес Омаров: тарих толқынындағы тұлға // Отан тарихы. 2023. Т.26. №4. С. 744-754. (Қаз.) DOI: https://doi.org/10.51943/1814-6961_2023_26_4_744-754

ELDES OMAROV: PERSONALITY IN THE FLOW OF HISTORY (HISTORIOGRAPHICAL REVIEW)

Elmira Nurpeissova¹, Yerkin Abil², Urakov D. Urakov³

¹Kostanay Regional University named after Akhmet Baitursynuly, Tauelsizdik Street 188, 110000, Kostanay, Kazakhstan.

PhD student

<https://orcid.org/0000-0003-1894-2349>. E-mail: elmira.tylegen@gmail.com

²Mazhilis of the Parliament of the Republic of Kazakhstan, The House of Parliament, Mangilik Yel St. 2, 010000, Astana, Kazakhstan.

doctor of historical sciences, professor.

<https://orcid.org/0000-0001-8722-3992> E-mail: yerkinabil@gmail.com

³National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek, University Street, 4, 100174, Tashkent, Uzbekistan

Head of department of "World History" doctor of historical sciences

<https://orcid.org/0000-0003-2977-001X> E-mail: urakov.d.nuuz@gmail.com

Annotation. *Introduction.* The article describes the life and work of eldes Omarov, an active member of the Alash movement, educator and publicist, who emerged at the beginning of the twentieth century during the national liberation struggle of the Kazakh people. *Materials and research methods.* Archival data about the life and work of eldes Omarov are analyzed, the content of research and works is revealed. *Discussion.* Currently, the priority topics in the direction of scientific research are devoted to the problems of the history of the XX century, the Alash movement, the life and activities of Alash figures and topical issues of Alash studies. Domestic scientists show the life path of the largest public figures of that time, the value of their scientific heritage, and focus on their place and figure in historical science. *The results.* Documents from the archives of Kazakhstan and Russia were put into scientific circulation. Their analysis helped to fully study the personality of E. Omarov, to determine his significance for the history of Kazakhstan as a historical person. The works of domestic and foreign scientists related to E. Omarov were analyzed. *Conclusion.* A person on the wave of history - Eldes Omarov, thanks to his educational and creative activity, wrote Interesting works that were entrusted to the education and science of the People, future generations, and made a great contribution to the field of Education.

Key words: Eldes Omarov, activist, Alash, personality, archives, historiography.

For citation: Nurpeissova E., Abil Y., Urakov D. Eldes Omarov: personality in the flow of history (historiographical review) // Otan tarikhy. 2023 Vol. 27. No. 4. Pp. 744-754 (in Kaz.). DOI: 10.51943/1814-6961_2023_26_4_744-754

ЕЛДЕС ОМАРОВ: ЛИЧНОСТЬ В ПОТОКЕ ИСТОРИИ (СТЕПЕНЬ ИЗУЧЕННОСТИ)

Эльмира Тулегеновна Нурпеисова¹, Еркин Аманжолович Абиля², Дилишодбек Жамолиддинович Ураков³

¹Костанайский региональный университет имени Ахмет Байтұрсынұлы, 47дом, улица Байтұрсынова, 110000, Костанай, Казахстан.

Докторант КРУ

<https://orcid.org/0000-0003-1894-2349>. E-mail: elmira.tylegen@gmail.com

²Мажилис Парламента Республики Казахстан, Дом Мажилиса Парламента, Мәңгілік Ел 2, 010000, Астана, Қазақстан.

Депутат, доктор исторических наук, профессор

<https://orcid.org/0000-0001-8722-3992> E-mail: yerkinabil@gmail.com

³Национальный университет Узбекистана имени Мирзо Улугбека, 4 дом, улица университетская, 100174, Ташкент, Узбекистан.

заведующий кафедрой «Всемирная история», доктор исторических наук

<https://orcid.org/0000-0003-2977-001X> E-mail: urakov.d.nuuz@gmail.com

Аннотация. Введение. В статье рассматривается жизнь и деятельность просветителя и публициста Елдеса Омарова, как активного члена движения «Алаш», возникшего в начале

XX века в период национально-освободительной борьбы казахского народа. Материалы и методы. Анализируются архивные данные, рассказывающие о жизни и деятельности Елдеса Омарова, раскрывается содержание исследований и трудов. Обсуждение. В настоящее время приоритетные темы научных исследований посвящены проблемам истории XX века, а именно движению «Алаш», жизни и деятельности деятелей «Алаш» и актуальным вопросам алаштану. Отечественные ученые отмечают жизненный путь, ценность научного наследия общественных деятелей того времени, их место и роль в исторической науке. Результаты. Впервые были введены в научный оборот документы из архивов Казахстана и России. Их анализ помогает полноценно изучить личность Е. Омарова, определить его значение и роль в истории Казахстана. Проанализированы труды отечественных и зарубежных ученых, освещающие жизнь и деятельность Е. Омарова. Выводы. Личность в потоке истории - Елдес Омаров, благодаря своей просветительской, творческой деятельности, написал замечательные произведения для народа, внес большой вклад в сферу просвещения.

Ключевые слова: Елдес Омаров, деятель, Алаш, личность, архив, историография.

Для цитирования: Нурпеисова Э.Т., Абилов Е.А., Ураков Д.Ж. Елдес Омаров: личность в потоке истории (степень изученности) // Отан тарихы. 2023. Т. 26. № 4. С. 744-754 (Каз.) DOI: 10.51943/1814-6961_2023_26_4_744-754

Кіріспе. XX ғасырдың басында қазақ халқының ұлт-азаттық күресі кезеңінде пайда болған «Алаш» қозғалысы - дәуірлік құбылыс. Оның қызметі, идеялары, бағдарламалары ұлттық мемлекеттіліктің қалыптасуының іргелі негіздерін қалады. Қозғалыс жетекшілері мен қатысушылары туған халқының мүдделерін жанқиярлықпен қорғады, оның өмір сүру және тәуелсіз саяси даму құқықтарын қорғады.

Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін ғана халық біртіндеп XX ғасырдың барлық оқиғаларын, соның ішінде «Алаш» қозғалысымен байланысты оқиғаларды еске ала алды. Президентіміз Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2021 жылдың 5 қаңтарындағы «Егемен Қазақстан» газетінде жарияланған «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» (Тоқаев, 2021: 2) атты мақаласында кезінде елге қызмет етудің озық үлгісін көрсеткен Алаш қайраткерлерінен тағылым алу қажеттілігі туралы және олардың өткен ғасырдың басында тәуелсіздік идеяларын халық арасында дәріптеуге зор еңбек сіңіріп, азаттық жолында құрбан болғандығы айтылған. Алаш арыстарының асыл мұрасын игеру мәселесі көтерілген. Себебі, Алаш қозғалысының қайраткерлері мен қазақ басқарушы элитасының, ғылыми және шығармашылық интеллигенция өкілдері қазақ мемлекеттілігінің негізін қалады. Көптеген жылдар бойы бұл тақырыптарда зерттеу жүргізуге, сөз қозғауға тыйым салынды. Әлі күнге дейін барлық құжаттар жария етілмеген, қатысушылардың толық тізімі жасалмаған, есімдері аталмаған.

Мысалы, толық зерттелмеген есімдер қатарында жерлесіміз Елдес Омаров та бар. Оның Алаш зиялыларының ұлы шоғырында алатын орны ерекше. Ол - өз ұлтын сүйген патриот, туған халқының мүддесі үшін адал қызмет еткен ағартушы - ғалым, публицист және шебер аудармашы.

Бірақ, Е. Омаровтың өмір жолы жемісті еңбектермен қатар қасіретке де толы болды. Ол саналы түрде өзі таңдаған жолынан ауытқымай, ел болашағы үшін құрбан болса да, ұзақ жылдар бойы ұлтына беймәлім болып келді. Сондықтан, Елдес Омаровтың өмірі мен қоғамдық-саяси және ағартушылық қызметін тарихи тұрғыдан зерттеу қазіргі заман талабы қажет етіп отырған өзекті мәселе.

Материалдар мен әдістер. Қарастырылып отырған мәселенің деректік базасын Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архивінің 1920-1936 жылдар аралығын қамтитын 81-қор Қырғыз (Қазақ) АССР Халық ағарту комиссариаты (Орынбор қ.), Елдес Омаровтың жеке Ісін қамтитын Р-95 қор және Ресей Федерациясының Мемлекеттік архивінің Қырғыз (қазақ) халық Ағарту институт ұжымының тізімі мен жарлығы жайлы құжаттарды қамтитын А-1565 қоры құрады.

Ал тарихнамасын талдауда бірқатар тарихнамалық деректер, соның ішінде С. Сейфуллиннің (Сейфуллин, 1927) Г. Дулатованың (Жұлдыз, 1994), Т. Кудерина-Насовнаның (Кудерина-Насонова, Кудерина, 1994) естеліктері, А. Мектептегі (Жалын, 1996), А. Шаяхмет пен М. Шуақиевтің (Шаяхмет, Шуақиев, 2017), К. Нұрпейісовтің (Нұрпейісов, 1995), Т. Жұртбайдың (Жұртбай, 2008), Д. Қамзабекұлының (Тілешов, Қамзабекұлы, 2014),

С. Смағұлованың (Смағұлова, 2019), М. Қозыбаеваның (Қозыбаева, 2019) және т.б. монографиялар, ғылыми мақалалар, мерзімді және мерзімді емес басылымдар оның деректік базасын құрады.

Мәселені толыққанды зерттеу мақсатында деректану мен тарихнаманың тарихилық, шынайылық және әлеуметтік тәрізді жалпы әдіснамалық қағидалары қолданылды. Жалпы әдіснамалық қағидалар және әмбебап зерттеу бағыттары мұрағат қорларын және жеке тектік қор құжаттарын алдын-ала анықтауға және соның негізінде зерттеу жүргізуге мүмкіндік береді. Зерттеуде арнайы тарихнамалық әдістер тарихнамалық талдау, синтездеу, фактілік, сыни, тұжырымдамалық, контент талдау, мазмұндық талдау, жүйелеу кеңінен пайдаланылды.

Талқылау. Кеңестік тарихнамада ұлттық қозғалыстар, саяси партиялар тым біржақты, қатаң таптық көзқарастар тұрғысынан жазылғандығы белгілі. Оларда негізінен, марксистік доктрина қағидаларының дұрыстығы, большевиктердің бағыт - бағдарының толықтай салтанат құрғаны концептуалды тұжырым ретінде басшылыққа алынды. Соған байланысты, Кеңес Одағында пролетариаттың диктатурасы мен бірпартиялық жүйенің орнауы заңдылық болып есептелді. Таптық, партиялық жетекшілік ерекшеленіп, жеке тұлғалар мен қайраткерлер рөлі ескерілмеді. Тек ұлттық санамыздың қайта жаңғырған тұсында ғана төл тарихымыз жанданып, ақиқаты айтылмаған тарихи құбылыстар қайта қаралып, оларға шынайы баға беруге талпыныс күшейе түсті.

Қазіргі уақытта ғылыми зерттеулер бағытындағы негізгі басым тақырыптар ХХ ғасыр тарихының, Алаш қозғалысының, Алаш қайраткерлерінің өмірі мен қызметінің проблемаларына және алаштанудың өзекті мәселелеріне арналған. Бұл бағытта М.Қозыбаев, К.Нұрпейісұлы, Ж.Қасымбаев, М.Қойгелдиев, Х.Әбжанов, Т.Жұртбай, Б.Аяған, Д. Аманжолова, Т.Хазретәлі, М.Құлмұхамед, Д.Қамзабекұлы, Сұлтан-Хан Аққұлы, З.Дүкенбаева, С.Смағұлова т.б. зерттеулерінде белгілі ғалымдардың, ірі қоғам қайраткерлерінің өмір жолын, ғылыми мұраларының құндылығын көрсетіп, олардың тарих ғылымындағы алар орны мен қайраткерлігіне тоқталады.

Жанама дерек беретін, Алаш қозғалысы тарихын, ұлт зиялыларының өмірі мен қоғамдық-саяси қызметін және Қазақстандағы саяси қуғын-сүргін тарихын зерттеуге арналған көптеген диссертациялық еңбектерде Елдес Омарұлының есімі ғана кездеседі (Абикенова, 2007, Байдалы, 2018).

1937 жылғы тоталитарлық жүйе құрбаны болған Е.Омаровтың есімі мен ағартушылық мұрасы көп жылдар бойы өткен тарихымыздың «ақтаңдақ» беттерінің қатарында болып келгендігі бұл тақырыптың заман талабына сай қайта талдануы қажеттілігін айқындай түседі.

Нәтижелері. Сонымен, Елдес Омаров деген кім? Неліктен біз оны тарих толқынындағы тұлғалар қатарына жатқызамыз? Ұлы тұлғалар – өздерінің саяси немесе рухани еңбегі арқылы қоғам қажеттіліктерін анағұрлым толық қанағаттандырып, оның дамуына айтарлықтай әсер етіп, атқарған қызметі өз мемлекетінің аясынан шығып, бүкіл әлемге пайдасын тигізіп, баршаға әйгілі болған адамдар. Сондықтан кез келген мемлекет тарихы ұлы тұлғалар ісінің призмасы арқылы анағұрлым айқын, әрі әсерлі көрінетіні тегін емес.

Елдес Омаров Қостанай уезінің Дамбар болысының Қожай (№13) ауылында туған (қазіргі Қостанай облысы Бейімбет Майлин ауданы, Белинский ауылы). Оның туған күні туралы бірнеше мәлімет кездеседі: кейбір құжаттарда 1892 жылдың 29 ақпаны жазылса, тағы бір құжаттарда 1 наурыз деп көрсетілген. Елдес қарапайым шаруа отбасында өсті. Әкесі-Омар бай қатарында болмаса да, Тобыл жағалауында мал мен кең жайылымдардың иесі болған. Оның төрт баласы болды: үш ұлы мен қызы. Үлкендері - Елдес пен Ескендір әр уақытта қуғын-сүргінге ұшырады, ал кіші ұлы Әбдеш 1948 жылы аурудан қайтыс болды, қызы Марияш қана қартайып, 1990 жылы қайтыс болды (Шуақиев, Шаяхмет, 2017:3). Елдес алғашқыда молдадан хат тануды үйренсе, содан кейін 1907 жылы Қостанайдағы екі сыныптық орыс-қазақ училищесін үздік бітіреді. Аталған училищені бітіргеннен кейін мекеме меңгерушісінің 1907 жылы №335 Орынбор қырғыз мұғалімдер мектебінің инспекторы атына жазған өтініші арқасында Орынборға оқуға түседі (ҚР ОМА Р-95-қ., 1-т., 170-іс, 6-п). Аталған мекемеде Елдес 4 жыл бойы оқып, 1911 жылы бітіреді. Сол жылы қыркүйек айының 3 жұлдызынан бастап Халық училищелер инспекторының қаулысымен түлек Елдес Омаров Торғай уезінің Добай ауылдық мектебінің мұғалімі қызметіне тағайындалады (ҚР ОМА Р-95-қ., 2-т., 279-іс, 9-п). Мұғалім қызметінде 1911-1914 жылдары арлығында жұмыс жасайды, ал 1914 жылдың

I маусымынан бастап Орынбор окружной сотына Қосмұхамед Шуақиевтің орнына аудармашы қызметіне сайланады (Оренбург окружной сотына..., 1914: 4). 1917 жылдың ақпанына дейін жергілікті сот кеңсесінде қызмет етті. Содан кейін ол Минскідегі земство одағының хатшысы қызметіне шақырылды. Орынборда бас қосқан қазақ зиялылары ұлтты аман сақтау үшін жалпы қазақ съезін шақырайық деген пәтуға келгенде, Алашорда мүддесі үшін құрылған ұйымдастыру алқасындағы бес адамның бірі - Елдес Омаров болды. Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Сағындық Досжановтардың жанынан табылған Елдес 1918-1919 жылдары Алашорданың Қостанай уезіндегі комиссары болған еді. Уақытша үкіметтің Торғай уездік комиссарының көмекшісі, Торғай облыстық Азаматтық комитетінің төрағасы, Торғай облыстық земство төрағасының орынбасары қызметтерін атқарды.

Елдес Омаровтың «еңбек кітапшасында» 1922-1926 жылдары Академиялық Орталықтың қызметкері әрі алғашқыда Орынбордағы кейін Қызылордаға көшірілген Қазақ Халық ағарту институтында (Казахский институт народного образования-КИНО) оқытушы болып істеді делінген. Аталған оқу орны 1919 жылы арнайы орта оқу орны ретінде Орынборда ашылып, жұмыс жасады. Бастапқыда оқу орны Қырғыз халық ағарту институты деп аталды. Оқу жоспары және білім беру бағдарламалары бойынша сабақ тек қазақ тілінде жүргізілді. Партия және совет орындары институттың материалдық базасын, оқушылардың тұрмыс жағдайын жақсарту, оқытушылармен қамтамасыз етуге зор қамқорлық жасады. 1925 жылы институт Қызылорда қаласына көшірілді. Ағарту институтында мемлекет және қоғам қайраткерлері Сейітқали Меңдешев, Темірбек Жүргенов, Құдайберген Жұбанов, Молдағали Жолдыбаев, т.б. дәріс берген. Пәндер қаулы бойынша бөлініп, оқытушыларға бекітіліп берілген. Елдес Омаров аталған оқу орнында 1 кластағы 2 сағаттық Физика пәнін және 2 кластағы 2 сағаттық Физика пәні мен 7 сағаттық Математика пәнінен сабақ берген (РФ МА А1565-қ., 6-т., 294-іс, 6-п). Физиканы өзінің авторлық бағдарламасы бойынша оқытқан (РФ МА А1565-қ., 6-т., 294-іс, 14-п).

Жалпы, Елдес Омаров математика, алгебра, физика, тригонометрия және геометрия бойынша көптеген оқулықтардың авторы. Автор оларды орыс, неміс тілдерінен аударып, өңдеп, өзі жазды. Ол көптеген терминдерді қазақ тіліне аударып жазады. Мысалы, геометрия - пішіндеме, теорема - түйін, трапеция - қостабан және т.б. Аударма ісімен де белсене айналысқан ол 1926-27 жылдары қазақ тіліне Азаматтық және Жер Кодекстерін аударды.

Ғалым көптеген еңбектерін орыс тілінде жазады. Олардың ішінде: «Ученая деятельность Ахмета Байтурсынова», «Упражнения по синтаксису», «О сочетании звуков казахского языка», «Новые правила о казахском шрифте» және т.б.

Ғалым зерттеуінің келесі бір бағыты- тарих ғылымы. 1922 жылы "Қазақ календарі" журналында «Қазақ халқының тарихынан» тақырыбында көлемді мақала жарияланды. Онда ғалым қазақ халқының шығу тарихын ежелгі тайпалардың (сақтар, ғұндар және т.б.) қалыптасуынан бастап Қазақ хандығының құрылуына дейін және оның гүлдену кезеңін қарастыра бастайды (Омаров, 1922). Осындай көп қырлы қызметі үшін замандастары Елдес Омаровты «Қазақ Ломоносовы» деп атады.

1926-1929 жылдары Ташкент педагогикалық институтында және Орта Азия мемлекеттік университетінің (Среднеазиатский государственный университет-САГУ) Шығыстану факультетінде сабақ береді. 1934-1935 жылдары Қазақ мемлекеттік медициналық университетінде қазақ тілінен сабақ берсе, кейін 1935-1937 жылдары Қазақ мемлекеттік университетінде қазақ тілі кафедрасының доценті қызметін атқарды.

Алайда, басқа да Алаш қайраткерлері сияқты «халық жауы» деген айыппен 1929 жылдың аяғында қамауға алынып, 1930 жылы сәуірде ату жазасына кесілді, бірақ үкім өзгеріп оның орнына 10 жылға Архангельскіге жер аударылды. 1933 жылы шілде айында ол қылмыс құрамының болмауына байланысты босатылып, ақталды. 1937-1938 жылдардағы Ұлы террор кезінде Елдес Омаров қуғын-сүргінге ұшырайды. 1937 жылы зерттеуші, филолог Телжан Шонановты қорғағаны үшін зардап шегеді. Осы жылдың қазан айында алдымен Омаровтар отбасы ҚазМУ жатақханасынан шығарылып, қараша айында қамауға алынды, ал 1 желтоқсанда Елдес Омаровты атуға үкім шығарылды (Козыбаева, 2019:117).

Көріп отырғанымыздай, тарих толқынындағы тұлға атына сай болып тұрған XX ғасырдың көрнекті ағартушыларының бірі Елдес Омаров жалған айыптармен «халық

жауы» атанып, атылып кеткен. Ал, отызыншы жылдардың екінші жартысынан кейінгі тұста оның қоғамдық ағартушылық және ғылыми мұраларын зерттеуге тыйым салынады.

Е.Омаровқа қатысты айтылған алғашқы пікірлер 20-шы жылдардың орта тұсынан бастау алады. Мәселен, 1922 жылдары жазыла бастап, 1927 жылы жеке кітап болып шыққан Е.Омаровтың замандасы, әріптесі С.Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу» роман-мемуарында Елдес Омаров Торғай Алаш-Ордасының басшыларының бірі деп көрсетілген. Шығарма 1916-1919 жылдардың оқиғаларын қамтиды. Роман-эссе тарихи, әдеби фактілер мен көркем мәтіннен тұрады, сондықтан оқығанда уақыт кезеңін ескеру керек. Автор 1920 жылы Ақмолада қазақ кедейлерінің уездік съезі шақырылып, сол съезде де қазақ автономиясы туралы баяндама жасалынғанын айтады. Съездің басында Ақмолаға бес қызыл әскермен келген Қырымұлы (Крымов) деген ноғай жігіттің және Жұмабай жолдас Нұркеұлы және Омарұлы болғанын айтады (Сейфуллин, 2009:85).

Сондай-ақ, Е.Омаровтың өз заманының ірі қайраткері екенін мойындаған замандас зиялыларының пікірлері де кездеседі. Әлихан Бөкейхановтың ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсыновқа жазған хатында: «Елдестің физикасына сын жазайын десем, газетке үлкен, журналым жоқ болып, делдал болып тұрмын. Елдесім жақсы жігіт. Бұрын да жақсы еді. Енді онан да сүйікті болып кетті» дей келе, мына бір жәйді де жазады: «Бір күні Шәңгерей маған: «Мен сені жақсы көрем! Білесің бе?», - деді. Мен: «Жоқ», - дедім. Шәңгерей: «Сен шын қазақсың ба? Сені қазақ деп жақсы көремін», - деді. Физиканы оқып қарасам, Елдесім де қазақ екен», - деп, Елдеске деген құрметін жасырмайды (Жұртбай, 2008:184).

Сол сияқты, Міржақып Дулатовтың қызы Гүлнар Дулатованың естелігінде әкесінің абақтыда отырған кезінде, үйіне жіберген бір хатында жолдасы Елдестің жайын білгісі келетіні туралы жазылады. «Елдес айдаудан босатылып келген соң жұмыссыз жүрді, уақытша Қартқожаның үйінде тұрған еді. Баласы мен Эльза келгеннен кейін жеке пәтерге шықты» деген жауап бергені келтірілген. Осыдан, Міржақыптың киын- қыстау күндерінің өзінде досына деген кіршіксіз сезімін көре аламыз (Дулатова, 1994: 18).

Кеңес дәуірінің алғашқы жылдарында 1929 жылы жарыққа шыққан Н.Мартыненконың «Алаш Орда: Сборник документов» еңбегінде Елдес Омаровтың есімі Қостанай уезінің Земство басқармасының мүшесі, кейін Қостанай уезі бойынша Алаш Орда комиссары ретінде кездеседі (Мартыненко, 1992:21).

1935 жылы жарық көрген Қазақстан компартиясының белгілі зерттеушілері авторлығымен жазылған Брайнин С.Х. мен Шафиро Ш.Я. «Очерки по истории Алаш-Орды» еңбегінде Омаровты Қостанай уездік комиссары деп көрсетеді (Брайнин, Шафиро, 1935:83).

Кейінгі, жарты ғасырға жуық уақыт қазақ зиялыларының қоғамдық-саяси қызметтеріне біржақты баға беруі барысында зерттеу жұмыстарының жасалуына мүмкіндік бермеді. Тек араға біраз уақыт сала, жазықсыз қуғын - сүргін шарасына ұшыраған азаматтар ақтала бастаған кезде, сол ақталғандардың туыстары естеліктер жаза бастайды. Мысалы, көрнекті мемлекеттік қайраткер және ғалым Жұмақан Күдериннің жары Татьяна Кудерина - Насонова өзінің естелігінде «Елдес Омаров, жер аударудан қайтып келген соң, қазақ тілінің оқулығын жазды, ҚазГУ-де қазақ тілінен дәріс берді. Оған оның әйелі - ұлын (Омаров Генрихті) ертіп қайтып келді де, оған өзінің қайтадан үйленуін талап етті. Елдес алғаш тұтқындалғаннан кейін Эльза оның барлық жеке мүлкін сатып жіберіп, басқа біреуге күйеуге шығып, сонымен бірге Ленинградқа кетіп қалған болатын. Қайта келген соң ол әйел: егерде бұған қайта үйленбесе, онда ұлы Генрихты Берлинге (оның ұлты неміс болатын) алып кетемін, баласын әкесіне өмір бойы көрсетпеймін - деп қорқытты. Барлық жолдастары, оның ішінде Елдестің өзі де Эльзаның НКВД-ның тыңшысы болып істейтінін, адал адам емес екенін білетін, алайда ұлына деген әкелік махаббаты үшін оның ұсынысын қабыл алды, екеуі бірге тұрды» деген мәлімет келтіреді (Кудерина-Насонова, Кудерина, 1994, Жұртбай, 2011: 442).

Келесі бір құнды естеліктердің бірі, жоғарыда көрсетіліп кеткен Г.Дулатованың естелік-еңбектері. Біреуінде: «Жұмысының берекесі болмай, қиналып жүрген түрі сезіледі, Госбанктегі орыстарға қазақ тілінен сабақ беруге орналасқан еді, сағатына төлейтін тиін-тебені аз, алған ақшасы күн көрістеріне жетуші ме еді, азап шегуде. Оның үстіне ескіден келе жатқан өкпе ауруы шығып, қатты жүдеп жүр. Елдестің баяғы сүйегіне біткен қуақы әзіл-қалжыңы қалар емес, қолы босында келіп-кетіп кетеді» деп жазылған. Жалпы, бұл естеліктерде Омаров және басқа зиялылар жайлы тың деректер баяндалады. Еңбектерде Гүлнар Дулатова Алаш

қайраткерлері туралы көзімен көрген оқиғаларды суреттеген. Елдес ағасы мен Эльза жеңгесі туралы баяндайтын бірнеше естелік әңгімелер кездеседі (Дулатова, 1994: 4).

Еліміз егемендік алғаннан кейін ғана тарихымыздың ақтаңдақ беттерін ашуға мол мүмкіндіктер туды. 1993 жылы 14 сәуірде «Жаппай саяси қуғын-сүргіндер құрбандарын ақтау туралы» заңы қабылданды. Кейін, 1997 жылы Қазақстан Республикасының бірінші Президенті Н.Ә. Назарбаевтың жарлығымен «Жалпыұлттық татулық пен саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу жылы» болып белгіленсе, саяси қуғын-сүргін құрбандарын мәңгі есте қалдыру мақсатында «31 мамыр-Саяси қуғын-сүргін құрбандарын Еске алу күні» деп белгіленді. Нәтижесінде, саяси қудалауға ұшыраған Е.Омаров сынды зиялыларымыздың өмірі мен қоғамдық қызметін, шығармашылық мұраларын зерттеуге мүмкіндік туды.

Алаш қозғалысының тарихын зерттеуде методологиялық бағытты айқындап беруші К.Нұрпейісовтің кітабында «Алаш» қозғалысының бастауларына, монархия құлатылғаннан кейінгі Қазақстандағы қоғамдық-саяси жағдайдың өзгерістеріне, «Алаш» партиясының құрылуына, Алашорда мен Кеңес өкіметінің өзара қатынастарына баса назар аударылады. Бұл кітапта кеңес үкіметі кезінде 60 жылдан астам зерттеуге тыйым салынған Алаш һәм Алашорда тарихының деректемелік негіздері, ұлттық-демократиялық Алаш партиясының дүниеге келуі, оның бағдарламалық мақсат-міндеттері, Алаш автономиясының іс-әрекеті сөз болады. Сонымен қатар мұрағаттық құжаттар арқылы Елдес Омаровтың Алашордадағы қызметіне тоқталады. 1918 жылы қазанның 14-17 күндері А.Бірімжановтың және Е.Омаровтың басшылығымен Қостанайда төтенше уездік қазақ съезі болды деп жазады (Нұрпейісов, 1995: 146).

Алғашқы болып Елдес Омаровтың тұлғасын толыққанды әр қырынан зерттеп, мұрағат материалдарын айналымға енгізгендерінің бірі Аманқос Мектеп-тегі. Ол Ә. Бөкейхан, А. Байтұрсынұлы, М.Дулатұлы, Х.Досмұхамедұлы, Е.Омарұлы және т.б. мұрасын баспасөз бетінде алғашқы насихаттаушылардың бірі. Автор өзінің «Көсемсөздің көсемі» монографиясында Елдес Омарұлын жаңа қазақ тілінде тұңғыш ғылым тілін жасаушылар Ахмет Байтұрсынұлы, Әлихан Бөкейхан, Міржақып Дулатұлы, Мұхамеджан Тынышбайұлы қатарында қарастырады. «Елдес Омарұлы жаңа ашыла бастаған ұлттық мектептер мен жоғары білім ордаларының рухани сұранысын өтеген ана тіліндегі оқу құралдарын жазды» деп баяндайды. Е.Омарұлына арналған мақалаларын «Ана тілі» газет беттерінде, кейін 1996 жылы «Жалын» журналында мұрағат деректері негізінде «Елдес Омарұлы» атты мақала жариялап, оқырман қауымды Е.Омарұлы есімімен таныстырды (Мектептегі, 1996:201).

Жапондық ғалым Міржақыптанушы Томохико Уяманың «The Geography of Civilizations: a Spatial Analysis of the Kazakh Intelligentsia's Activities, from the mid-Nineteenth to the Early Twentieth Century» атты көлемді мақаласында қазақ зиялыларының қалыптасуын географиялық факторлар арқылы қарастырады. Қазақстан территориясының климаты, ландшафт, қазақ жүздеріне және оқыған қазақ зиялыларына шолу жасайды. Қазақ зиялыларының қысқаша өмірбаяндарына талдау жасай келе қосымшада 65 адамның тізімін келтіреді. Оған тек 1917 жылға дейін қоғамдық, ағартушылық іс-әрекеті арқылы көзге түскендерді ғана келтірген. Ғалым зерттеуінде Қазақ зиялыларының рулық құрамының маңыздылығын, туған жерін, алған білімін, қала мен дала бойынша салыстыра есептеген. Жапондық ғалым Елдес Омаровты орта жүздің қыпшақ тайпасының Танабұға руынан шыққаны туралы жазады. Сол сияқты Омаровты А. Байтұрсыновтың жақын досы деп көрсетеді (Tomohiko, 2000:83).

Т.Жұртбайдың «Ұраным Алаш» деп аталатын үш томдық еңбегі 1927-1932 және 1937-1938 жылдары жүргізілген тергеу ісі негізінде жазылған. Автор Ұлттық қауіпсіздік комитетінің мұрағаты негізінде Алаш қайраткерлері жөнінде тың пайымдау жасайды. Алаш қозғалысының тарихын толықтыра түсетін іргелі зерттеуде Е.Омаровтың есімі аталады. Е.Омаровтың тергеу ісінде берген жауабы, бұрын-соңды белгісіз боп келген, не қате тұжырымдар жасалған тарихи оқиғалар тергеу деректері мен тінту кезінде тәркіленген хаттар мен құжаттар салыстырыла талданады. Дегенмен бұл еңбекте толық қайраткерлік тұлғасын ашпайды (Жұртбай, 2008, Жұртбай, 2011, Жұртбай, 2012).

Сондай ақ, Алаш зиялылары турасында қалам тартқан әдебиеттанушы ғалым Д. Қамзабекұлы да Е.Омаров туралы өзінің зерттеу еңбектерінде біраз мағлұматтар беріп өтеді. Мысалы, Алаш қозғалысына, партиясына қатысты ұғымдар мен атаулар, сол кезеңнің тарихи-қоғамдық, мәдени, әдеби дамуын байқататын мағлұматтар енгізілген келесі бір еңбек

Д.Қамзабекұлы пен Е.Тілешов құрастырған «Алаш қозғалысы. Энциклопедиялық анықтамалық». Бұл энциклопедиялық анықтамалықта Елдес Омаровтың Алаш қайраткері мен қатысушысы ретіндегі өмірбаяны баяндалған (Тілешов, Қамзабекұлы, 2014:164).

2016 жылы С. Жолдасбай, Е. Ерланұлы авторлығымен шыққан «Алаш айтқан асыл сөз» еңбегінің бірінші басылымында Ә. Бөкейханов бастаған Алаш арыстарының ұлт, тіл, дін, білім, әскер сынды әртүрлі тақырыптағы қанатты сөздері топтастырылған. Еңбекте Елдес Омаров туралы жалпы мәлімет келтіріліп, мәдениет, әріп, ескішілдік туралы айтқан қанатты сөздері жарияланған. Мысалы, еңбекте Омаровтың келесі қанатты сөзі келтірілген: «Мәдениетті ел тұтас жері бар өнерді, табиғатты өздеріне икемдеп, сыртқы түрлерін өз ыңғайларына қарап өзгертіп алады. Біз сияқты мәдениетсіз бейшара елдер оны біледі» делінген (Жолдасбай, Ерланұлы, 2016: 195).

Қазіргі таңда Е.Омаровтың мұрасына үлкен қызығушылық танытып, көптеген мақалалар мен еңбек авторы болып жүрген филология ғылымдарының кандидаты, ҚР мәдениет қайраткері, журналист және жазушы Ақылбек Шаяхмет зерттеулер жүргізіп жүр. Ол өзінің «Тайбағар» атты деректі хикаяларды қамтитын кітабында Е.Омаровтың өмірбаянына тоқталады (Шаяхмет, 2011: 4). Сонымен қатар, Е.Омаровтың туысы техника ғылымдарының докторы, профессор Шуақиев Марат Қапашұлымен бірлесіп «Е.Омаров. Шығармалар жинағын» баспадан шығарды. Көрсетілген еңбекке Алаш ардақтысы Елдес Омаровтың қазақ және орыс тілдерінде жазылған туындылары енгізілді (Шуақиев, Шаяхмет, 2017).

Берік Әбдіғалиұлы құрастырған «Алаш әскері (1918-1920)» еңбегінде Елдес Омаровтың қысқаша өмірбаяны, Алашорданың Торғай бөлімшесіндегі қызметі жайлы айтылады. Бұл еңбек Азамат соғысы уақытындағы Алаш әскерінің қимылы мен позициясын көрсетеді. Еңбек мұрағат құжаттарын, сонымен қатар Алаш әскері көрініс табатын мемуарлар мен ғылыми-әдеби шығармаларды негізге ала отырып жазылғанымен, сондай-ақ Алаш әскері туралы бұрын белгісіз болған, аз зерттелген құжаттарды ғылыми айналымға енгізуімен ерекшеленеді (Әбдіғалиұлы, 2017:53).

Келесі Болатбек Төлепбергеннің «Алаш Жолы: Публицистикалық зерттеулер мен мақалалар» атты зерттеуінде Алаш қозғалысы мен Алаш идеясы туралы пайымдары, қазақ елінің ұлттық мұрат-мүддесін қорғау жолындағы өмірге келген қоғамдық құбылыстарға байланысты өз тұжырымдарын оқырман назарына ұсынады. Бұл зерттеуде Елдес Омаров есімі Алаш Орда үкіметінің құрылу хаттамаларында ғана кездеседі (Төлепберген, 2017:125).

2018 жылы филология ғылымдарының докторлары О. Жұбаева және Ә.Ахмет редакцияторлығымен шыққан «Омарұлы Е. Үш томдық шығармалар жинағы» атты еңбекті баспадан шығарды. Еңбектің 1 томына Елдес Омаровтың «Қазақ тілі синтаксисі бойынша жаттығулар жинағы» атты ҚР Орталық мемлекеттік архивінен табылған еңбегінің қолжазбасы, «Ақы заңы» атты аудармасы, әліпби, емле, терминге қатысты мақалалары, түрлі конференция мен жиында сөйлеген сөздері енді. 2 томға Е.Омарұлының «Физика» оқулығы, Цингерден аударған «Физикасы» (1-2 бөлім), Г.И. Фалеев, А.В. Перышкиннен аударған «Физика» атты оқу құралы енген. Еңбек XX ғасырдың басындағы терминжасам үдерісінен нақты тілдік-тарихи дерек береді. 3 томға Елдес Омарұлының 1928 жылы жарық көрген «Пішіндеме» атты оқулығы, 1935, 1940 жылдары жарық көрген, Н.Рыбкиннен аударған «Геометрия есептерінің жинағы. Стереометрия» енген (Жұбаева, Ахмет, 2018).

Филология ғылымдарының докторы, профессор З.Ахметжанованың жетекшілігімен Елдес Омарұлы шығармалары атты екі томдық жинақ шығарылған. Бұл еңбектің 1 томына Е.Омарұлының тіл білімінің түрлі мәселелеріне, жазу, емле, дыбыс, таңба, әліпби, тағы басқа да тақырыптарға арналған 31 мақаласы және «Синтаксис танытқыш» атты бұдан бұрын мүлде баспа бетін көрмеген еңбегі еніп отыр. 2 томға Е.Омарұлының «Жер заңы», «Ақы заңы», «Лениннің ұлт мәселесі тақырыпты сөздері» атты аудармалары енді. «Жер заңы» Кеңес Үкіметінің алғашқы жылдардағы Одақтас Республикалар аумағында жүргізген жер саясатын нақты көрсетеді. «Ақы заңы» – Кеңес Одағы азаматтарының экономикалық қарым-қатынасын реттейтін, олардың құқықтары мен жауапкершіліктерін көрсететін заңнамалық құжат. «Лениннің ұлт мәселесі тақырыпты сөзі» кітабында Ресейдегі Төңкерістен бұрынғы және Төңкерістен кейінгі ұлт мәселесінің жай-күйіне, сондай-ақ жаңа орнаған Кеңес Үкіметінің ұлт мәселесінде ендігі ұстанатын саясатының қалай болу керектігі көрсетілген. Аудармаларда

түрлі экономикалық, саяси, заң терминдері қазақша берілген және қазақ тіліне икемделген (Ахметжанова, 2018).

2019 жылы тарихшы С.Смағұлова өз «Елдес Омаров қазақ тарихы хақында» атты мақаласында Е.Омаровтың 1922 жылы жарияланған «Қазақ халқының тарихынан» атты мақаласын талдайды. Автордың айтуынша Омаровтың мақаласының құндылығы, оның Қазақ хандығының құрылуы, Жәнібек, Керей, Қасым, Есім, Жәңгір, Тәуке және т.б. хандардың тұсындағы қазақтардың саяси, әлеуметтік жағдайларына тоқталуы. Ғалым Елдес Омаровтың бұл тарихи мақаласы- қазіргі таңда деректемелік, тарихнамалық құжат ретінде тарихшылар үшін аса маңызды еңбек екендігін көрсетеді (Смағұлова, 2019:42).

Осы жылы жарияланған жас ғалым Махаббат Қозыбаеваның «Изучение судеб национальной интеллигенции в рамках реализации проекта «Великие имена великой степи»: Елдес Омаров» мақаласында Елдес Омаровтың ұлттық интеллигенция өкілі ретіндегі толық баяндамасы берілген. Автор мақаласында Омаровтың өмірбаяны мен Алаш үкіметі кезіндегі қызметіне толығырақ тоқталып, тың дерекке сілтеме жасайды (Қозыбаева, 2019:114).

2022 жылы Халықаралық Түркі академиясында жарық көрген «Ахмет Байтұрсынұлы және Алаш» мақалалар жинағында Елдес Омаровтың көрнекті ағартушы-ғалым Ахмет Байтұрсынұлы жайлы 1922 жылы Орынбор қаласында жарияланған «Ученая деятельность А.Б. Байтұрсынова» атты мақаласы басылған (Омаров, 2022: 31).

Қорытынды. Бір сөзбен айтқанда, тарих толқынындағы тұлға - Елдес Омаров қазақ халқының тәуелсіздігі үшін күресіп қана қоймай, ағартушылық, шығармашылық қызметі арқасында халықтың білім мен ғылымға, болашақ ұрпаққа аманат болып қаларлық еңбектер жазды, ағарту саласына зор үлесін қосты. Елдес Омаровтың таңғажайып ғылыми мұрасы мол және әлі де зерттеуді қажет етеді. Жоғарыда қарастырылып кеткен еңбектердің санына қарамастан, зерттелу тарихына байланысты кейбір аспектілер терең зерттеуді талап етеді.

Дереккөздер

ҚР ОМА- Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві
РФ МА –Ресей Федерациясының мемлекеттік архиві

Sources

CSA RK- Central State Archive of the Republic of Kazakhstan
SA RF- State Archive of the Russian Federation

Әдебиеттер тізімі

Абикенова, 2007 - *Абикенова К.* Телжан Шонанұлының қоғамдық-ағартушылық және ғылыми қызметі (1894-1938 жж.): 07.00.02 тарих ғыл. канд. ... дис. Алматы, 2007. 138 б.

Ахметжанова, 2018 - *Ахметжанова З.* Елдес Омарұлы шығармалары. Алматы: «Лұғат», 2018. 295 б.

Әбдіғалиұлы, 2017- *Әбдіғалиұлы Б.* Алаш әскері. 1918-1920 жж. Астана, 2017. 392 б.

Байдалы, 2018- *Байдалы Р.* Айдархан Тұрлыбаевтың өмірі және қоғамдық-саяси қызметі: 6D02300 филос. докт. (PhD) ... дис. Астана, 2018. 150б.

Брайнин, 1935- *Брайнин С.Х., Шафиро Ш.Я.* «Очерки по истории Алаш-Орды» - Москва: «Алма-ата», 1935. 145 б.

Дулатова, 1994 - *Дулатова Г.* Естелік – Аманат // Жұлдыз, Алматы, 1994. № 3-4, 205 б.

Жолдасбай, 2016- *Жолдасбай С., Ерланұлы Е.* Алаш айтқан асыл сөз- Алматы: Ел шежіре, 2016. 296 б.

Жұбаева, 2018- *Жұбаева О., Ахмет Ә.* Омарұлы Е. Үш томдық шығармалар жинағы. / Елдес Омарұлы.- Астана: «Алашорда» Т. 1-2018.400 б./ Т. 2-2018.408 б/ Т. 3-2018. 420 б

Жұртбай, 2008 - *Жұртбай Т.* Ұраным – алаш!.. (түрме әфсанасы). Бірінші кітап. Аматы: «Ел шежіре», 2008. 358 б.

Жұртбай, 2011 - *Жұртбай Т.* Ұраным – алаш!.. (түрме әфсанасы). Екінші кітап. Аматы: «Ел шежіре», 2011. 458 б.

Жұртбай, 2012 - *Жұртбай Т.* Ұраным – алаш!.. (түрме әфсанасы). Үшінші кітап. Аматы: «Ел шежіре», 2012. 458 б.

Козыбаева, 2019- *Козыбаева М.* Изучение судеб национальной интеллигенции в рамках реализации проекта «Великие имена великой степи»: Елдес Омаров // «Ұлы даланың ұлы есімдері: жастарды патриоттық тәрбиелеудің ғылыми-теориялық және зерттеу мәтініндегі практикалық қырлары» Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдары. Алматы, 2019. 114-118 б.

- Кудерина-Насонова, 1994- *Кудерина-Насонова Т.Г., Кудерина Л.Д.* Недалекое прошлое. Москва, 1994. 296 с.
- Мартыненко, 1992- *Мартыненко Н.* «Алаш Орда: Сборник документов» - Алма-Ата: «Айқап», 1992. 195 с.
- Мектептегі, 1996- *Мектептегі А., С. Илиясықызы* Елдес Омарұлы // Жалын. 1996. №7-8. 201-215 б.
- Нұрпейісов, 1995- *Нұрпейісов К.* Алаш һәм Алашорда.- Алматы: Ататек, 1995. 256 б.
- Омаров, 1922- *Омаров Е.* Қазақ халқының тарихынан// Қазақ календары, Орынбор: Қазбас., 1922
- Омаров, 2022- *Омаров И.* Ученая деятельность А.Б. Байтұрсынова. А. Байтұрсынұлы және Алаш. мақалалар жинағы. Халықаралық Түркі академиясы. Нұр-Сұлтан, 2022. 552 б.
- Оренбург окружной сотына...// Қазақ газеті, 1914. № 65
- Сейфулин, 2009- *Сейфулин С.* Тар жол, тайғақ кешу: роман-эссе, Алматы: «Жазушы», 2009. 432 б.
- Смағұлова, 2019- *Смағұлова С.* Елдес Омаров қазақ тарихы хақында // Өркениеттің қазығы-жазу: халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары, Алматы, 2019. 39-43 б.
- Тоқаев, 2021- *Тоқаев Қасым-Жомарт* Тәуелсіздік бәрінен қымбат// Егемен Қазақстан, № 2, 2021. 2 б.
- Tomohiko, 2000- *Tomohiko U.* The Geography of Civilizations: A Spatial Analysis of the Kazakh Intelligentsia's Activities, from the Mid-Nineteenth to the Early Twentieth Century (Kimitaka Matsuzato, ed., Regions: A Prism to View the Slavic-Eurasian World. - Sapporo, 2000. P. 70-99.
- Төлепбергел, 2017- *Төлепбергел Б.* Алаш Жолы: Публицистикалық зерттеулер мен мақалалар. Алматы: 2017. 240 б.
- Тілешов, 2014 - *Тілешов Е., Қамзабекұлы Д.* Алаш қозғалысы. Энциклопедиялық анықтамалық. Алматы: Сардар, 2014. 528 б.
- Шаяхмет, 2011- *Шаяхмет А.* Тайбағар. Астана: Фолиант, 2011. 712 б.
- Шуақасев, 2017- *Шуақасев М., Шаяхмет А.* Шығармалары / Е.Омарұлы. Астана: Фолиант, 2017. 488 б.

References

- Abikenova, 2007- *Abikenova K.* Telzhan Shonanyuly's socio-pedagogical and scientific activity (1894-1938). Almaty, 2007. 138 p. (In Kaz.)
- Abdigaliuly, 2017- *Abdigaliuly B.* Alash army. 1918-1920. Astana, 2017. 392 p. (In Kaz.)
- Akhmetzhanova, 2018- *Akhmetzhanova Z.* Eldes Omaruly's works. Almaty: Lugat, 2018. 295 p. (In Kaz.)
- Baidaly, 2018- *Baidaly R.* Aidarkhan Turlybaev's life and sociopolitical activity. Astana, 2018. 150 p. (In Kaz.)
- Brainin, 1935- *Brainin S.X., Shafiro S.Y.* «Feature articles on the history of Alash-Orda». Moscow: Alma-ata, 1935. 145 p. (In Rus.)
- Dulatova, 1994- *Dulatova G.* Memoirs – Heritage. Zhuldyz Journal. Almaty, 1994. № 3-4, 205 p. (In Kaz.)
- Zholdasbai, 2016- *Zholdasbai S., Erlanuly E.* Alash wisdom. Almaty: El shezhire, 2016. 296 p. (In Kaz.)
- Zhurtbai, 2008- *Zhurtbai T.* My maxim is Alash. First edition. Amaty: El shezhire, 2008. 358 p. (In Kaz.)
- Zhurtbai, 2011- *Zhurtbai T.* My maxim is Alash. Second edition. Amaty: El shezhire, 2011. 458 p. (In Kaz.)
- Zhurtbai, 2012- *Zhurtbai T.* My maxim is Alash. Third edition. Amaty: El shezhire, 2012. 358 p. (In Kaz.)
- Kozybaeva, 2019- *Kozybaeva M.* Research on lives of the members of the national intelligentsia. «Great names of the Great steppe»: Eldes Omarov// «Great names of the Great steppe»: practical specifications of youth patriotic education within scientific-theoretical and analytical scope. International conference's scientific studies. Almaty, 2019. 114-118 pp. (In Rus.)
- Kuderina-Nasonova, 1994- *Kuderina-Nasonova T.G., Kuderina L.D.* Near past. Moscow, 1994. 296 p. (In Rus.)
- Martynenko, 1992- *Martynenko N.* «Alash Orda: Collection of documents». Alma-Ata: Aikap, 1992. 195 p. (In Rus.)
- Mekteptegi, 1996- *Mekteptegi A., S. Iliyaskyzy.* Eldes Omaruly. Zhalyyn Journal. 1996. №7-8. 201-215 pp. (In Kaz.)
- Nurpeiisov, 1995- *Nurpeiisov K.* Alash ham Alashorda. Almaty: Atatek, 1995. 256 p. (In Kaz.)
- Zhubaeva, 2018- *Zhubaeva O., Akhmet A.* Omaruly E. Three volumes of essays collection/ Eldes Omaruly. Astana: Alashorda, T. 1, 2018. 400 p./ T. 2, 2018. 408 p./ T. 3, 2018. 420 p. (In Kaz.)
- Omarov, 1922- *Omarov E.* From the history of the Kazakh people // Kazakh Calendar journal. Orenburg: Kazbas, 1922 (In Kaz.)
- Omarov, 2022- *Omarov I. A.* Baitrusynuly and Alash. Collection of essays. International Turkic Academy. Nur-Sultan, 2022. 552 p. (In Kaz.)

- To Orenburg District court...// The Kazakh newspaper. № 65. June 8, 1914 (In Kaz.)
- Seifulin, 2009- *Seifulin S.* Tremendous Road. Essay. Almaty: «Zhazushy», 2009. 432 p. (In Kaz.)
- Smagulova, 2019- *Smagulova S.* Eldes Omarov in Kazakh history. International conference's scientific studies. Almaty, 2019. 39-43 pp. (In Kaz.)
- Tokaev, 2021- *Tokaev Kasym-Zhomart.* Independence is the most crucial// Egemen Kazakhstan. № 2. 2021. 2 p. (In Kaz.)
- Tolepbergen, 2017- *Tolepbergen B.* Alash Zholy. Journalistic research and articles. Almaty, 2017. 240 p. (In Kaz.)
- Tileshov, 2014- *Tileshov E., Kamzabekuly D.* Alash movement. Encyclopedic handbook. Almaty: Sardar, 2014. 528 p. (In Kaz.)
- Tomohiko, 2000- *Tomohiko U.* The Geography of Civilizations: A Spatial Analysis of the Kazakh Intelligentsia's Activities, from the Mid-Nineteenth to the Early Twentieth Century (Kimitaka Matsuzato, ed., Regions: A Prism to View the Slavic-Eurasian World. - Sapporo, 2000. 70-99 pp.
- Shayakhmet, 2011- *Shayakhmet A.* Taibagar. Astana: Foliant, 2011. 712 p. (In Kaz.)
- Shuakaev, 2017- *Shuakaev M., Shayakhmet A.* Essays/ E. Omaruly– Astana: Foliant, 2017. 488 p. (In Kaz.)

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Kazakhstan

Otan tarikhy

Has been issued as a journal since 1998

ISSN: 1814-6961 (Print)

ISSN: 2788-9718 (Online)

Vol. 26. Is. 4, pp. 755-766, 2023

Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 13.51.09: 03.20

https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_26_4_755-766

МУЗЕЙНЫЙ ФОНД КАК ИСТОЧНИКОВАЯ ОСНОВА ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЫ (К ИСТОРИИ ФОРМИРОВАНИЯ ФОНДОВ ЦЕНТРАЛЬНОГО МУЗЕЯ КАЗАХСТАНА)

Рашида Еримовна Харипова

Центральный государственный музей Республики Казахстан (Самал – 1, дом 44, 050000, г. Алматы, Казахстан)

Магистр педагогических наук, директор Центрального государственного музея Республики Казахстан

 <https://orcid.org/0000-0002-2406-2658> e-mail: Rashida75@mail.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2023

© Харипова Р.Е., 2023

Аннотация. *Введение.* В статье впервые в достаточно широком хронологическом диапазоне анализируется история поступления в фонды Центрального государственного музея Республики Казахстан (далее – Центральный музей) предметов, рассматриваемых как первоисточники по истории и культуре Казахстана. *Цели и задачи исследования* направлены на изучение социальных аспектов истории формирования и комплектования фондовых коллекций музея, проводимых в период с 1830 по 2000 год, а также научное описание предметов, представляющих разные коллекции фондов музея. *Результаты.* В статье впервые вводятся в научный оборот перечни видов музейных предметов, даются их научное описание и связанные с ними и их прежними владельцами детали и факты. Особое внимание уделено фондовой работе Центрального музея в разные годы, как основе деятельности учреждения, представляющей собой совокупность всех хранящихся в музее предметов и объектов, имеющих историко-культурную, художественную и научную ценность. В ходе исследования фонды музея представлены как важная источниковая база для научного изучения истории и культуры общества и государства. *Выводы.* На основе анализа формирования фондовых коллекций Музея, выявлены особенности их научного комплектования, определена значимость научно-фондовой работы как основополагающего направления всей музейной деятельности.

Ключевые слова: Казахстан, Центральный музей, научно-фондовая работа, научное комплектование фондов, экспонат, источники, собирательская работа, экспедиция.

Для цитирования: Харипова Р.Е. Музейный фонд как источниковая основа изучения истории и культуры (Рус.) // Отан тарихы. 2023. 26. №4. С. 755-766 DOI: 10.51943/2710-3994_2023_26_4_755-766

ТАРИХ ПЕН МӘДЕНИЕТТІ ЗЕРТТЕУДЕГІ МУЗЕЙ ҚОРЫНЫҢ НЕГІЗДЕРІ (ҚАЗАҚСТАННЫҢ ОРТАЛЫҚ МУЗЕЙІ ҚОРЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫ)

Рашида Ерімқызы Харипова

Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі (Самал-1, 44 үй, 050000, Алматы қ., Қазақстан)

Педагогика ғылымдарының магистрі, Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейінің директоры

 <https://orcid.org/0000-0002-2406-2658> e-mail: Rashida75@mail.ru

Андатпа. *Kipicne.* Мақалада Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейінің (бұдан әрі – Орталық музей) қорындағы Қазақстанның тарихы мен мәдениетіне байланысты бастапқы дереккөздер ретінде қаралатын музейлік заттардың жинақталу тарихы кең ауқымды хронологиялық түрде алғаш рет талданынып, ұсынылады. *Мақсаты мен міндеттері.* Орталық музейдің қор коллекцияларын қалыптастыру жолында 1830-2000 жылдарда атқарылған еңбектің нәтижесінде қалыптасқан қор коллекцияларының жинақталу тарихының кейбір аспектілерін зерттеуге және ғылыми қордағы кейбір музейлік заттарға ғылыми сипаттама беруге бағытталған. *Нәтижелер.* Мақалада алғаш рет музей қорына жинақталған музейлік заттармен қатар олардың иелері туралы тарихи деректер мен фактілер алғаш рет ғылыми айналымға енгізіледі. Музейдің негізгі қызметі ретінде, соның ішінде Орталық музейдің қорында жинақталған тарихи, мәдени, көркемдік және ғылыми құндылығы бар қор жинақтау және жүйелеу жұмыстарының маңыздылығына назар аударылады. Зерттеу барысында табылған материалдар елдің тарихы мен мәдениетін ғылыми-зерттеу кезіндегі маңызды дереккөз ретінде ұсынылған. *Қорытынды.* Музей қор коллекцияларын қалыптастыру кезінде Орталық музейде атқарылған жұмыстарға талдау негізінде олардың ғылыми жинақталу жолындағы ерекшеліктері анықталды, сондай-ақ ғылыми қор жұмысының барлық музей қызметінің негізгі бағыты ретіндегі маңыздылығы анықталды.

Түйінді сөздер: Қазақстан, Орталық Музей, ғылыми қор жұмысы, қорды ғылыми жүйелеу, экспонат, дереккөздер, жинақтау жұмыстары, экспедиция.

Дәйексөз үшін. Харипова Р.Е. Тарих пен мәдениетті зерттеудегі музей қорының негіздері (Орысш.) // Отан тарихы. 2023. 26. 4. 755-766 б. DOI: 10.51943/2710-3994_2023_26_4_755-766

MUSEUM FOUNDATION AS A SOURCE BASIS FOR STUDY HISTORY AND CULTURE (TO THE FORMATION HISTORY OF THE FUNDS OF THE CENTRAL MUSEUM OF KAZAKHSTAN)

Rashida Yerimovna Kharipova

Central State Museum of the Republic of Kazakhstan

(Samal - 1, building 44, 050000, Almaty, Kazakhstan)

Master of Pedagogical Sciences, Director of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan

 <https://orcid.org/0000-0002-2406-2658> e-mail: Rashida75@mail.ru

Annotation. Introduction. The article analyzes the history of receipt of museum objects into the funds of the *Results*. For the first time, the article introduces various types of museum objects into scientific circulation, provides their scientific description and the stories and facts associated with them and their owners. Particular attention is paid to the collection work of the Central Museum in different years, as the basis of the museum's activities and representing the totality of all objects and objects stored in the museum that have historical, cultural, including artistic, and, of course, scientific value. During the study, the museum's funds are presented as an important source base for the scientific study of the history and culture of the people and country. *Conclusions.* Based on the analysis of the formation of the museum's stock collections, the features of their scientific acquisition were identified, and the high importance of scientific and stock work was determined as a fundamental direction of all museum activities.

Keywords: Kazakhstan, Central Museum, scientific collection work, scientific acquisition of funds, exhibit, sources, collecting work, expedition.

For citation: Kharipova R.E. Museum foundation as a source basis for study history and culture (Russ.). Otan tarikh. 2023. 26. 4. Pp. 755-766. DOI: 10.51943/2710-3994_2023_26_4_755-766

Введение. Музейный фонд – основа деятельности музея и представляет собой совокупность всех хранящихся в музее предметов и объектов, имеющих историческую, культурную, в том числе и художественную, научную ценность. Как правило, это предметы, представляющие собой подлинные образцы (памятники) материальной, духовной культуры и истории, в том числе предметы быта и народного ремесла и промысла, достижения техники и науки, фотоматериалы, письменные источники (документы, книги) и др. Именно фонды музеев служат источниковой базой для научного изучения истории и культуры народа, страны. Актуальность исследования заключается в том, что существует необходимость постоянного изучения вопросов комплектации и формирования фондов, а также классификации и типологизации музейных предметов и ввода их в научный оборот. Ведь подлинные исторические памятники в виде предметов, документов и артефактов являются важными источниками и свидетельствами истории, культуры и играют важную роль в популяризации культурного наследия.

Отметим также, что на основе репрезентативной базы музейных источников периоды становления и функционирования музея были не раз рассмотрены отечественными исследователями. В этой же статье обращено особое внимание проблем формирования музейного фонда и трудностях в сохранении коллекции.

Материалы и методы исследования. В научной работе использованы материалы Центрального государственного архива РК, архивные и фоновые материалы Центрального государственного музея РК, результаты научных исследований Центрального музея. В процессе работы применялся комплекс методологических возможностей, основанных на принципе историзма в освещении хроники формирования научного фонда Центрального музея Казахстана. В ходе изучения фоновых материалов с позиций семиотического методологического подхода обосновывались также их атрибутивные характеристики с учетом как частных (название, материал, техники изготовления, функциональное назначение и пр.), так и общих критериев (информативность, репрезентативность и др.).

Обсуждение. Формирование музейного фонда – одно из основных направлений деятельности музея. Чем богаче фонд музея, тем шире возможности научно-исследовательского, экспозиционно-выставочного и культурно-образовательного направления. А создание оптимальных условий для сохранения, исследования и использования музейных предметов, проведение исследований в области истории материальной и духовной культуры самая важная задача музейных сотрудников. Ведь благодаря своим фондам музеи могут связывать прошлое с будущим, передавая из поколения в поколение культурное достояние народа.

Музейные фоновые коллекции – это клад первоисточников, отражающих достоверную информацию не только о самом экспонате (предмете), но и об историческом периоде, которому он принадлежал. О важности изучения музейных фондов директор Центрального музея Казахстана за 1942-1951 гг. А. Жиреншин отмечал: «Музеи располагают большим количеством первичных документов и вещевых материалов, которые требуют научной документации» («Задачи краеведческих музеев», 1950: 8).

Именно поэтому изучение и издание научных каталогов, монографий, альбомов и других печатных продуктов, рассказывающих досконально о музейном экспонате дают широкую возможность музейным работникам, да и ученым – историкам, этнографам и другим исследователям не только познакомиться с достоверной (источниковой) информацией, но и сопоставлять их с аналогами из других культур, регионов, а также дополнить и раскрыть их историческую и культурную значимость, имеющимися у них научными данными.

К тому же, необходимо знать, что для получения и «конструирования значащих смыслов» историческо-культурного наследия нужно более оптимально проводить изучение музейных научных печатных продуктов «именно через работу с музейными предметами», что даст более значимый результат в изучении и получении наиболее полной информации по изучаемому вопросу («Теория и практика», 2021: 22).

Знакомству с музейными ценностями сейчас уделяется внимание не только самими музейными работниками, но и различными компаниями, блогерами и т.д. Так, например, современные блогеры Южной Азии, в частности Индии, способствуют своими видео распространению информации о музейных ценностях, о фондах музеев, таким образом,

привлекая интерес туристов, что также немаловажно в создании условий для изучения музеев и их экспозиций (Chaturvedi, 2022).

Проблемные вопросы сохранности музеев, например, волнуют работников разных отраслей, например, в США. Об этом сообщается на сайте Музея в штате Луизиана: «Музеи, как и все предприятия, уязвимы перед экономическим спадом. Исторически сложилось так, что федеральное правительство оказывало значительную финансовую помощь организациям культуры во времена экономического кризиса. В результате пандемии до 30% музеев в Соединенных Штатах могут закрыться навсегда. Американские музеи должны получать финансовую поддержку от правительства, чтобы функционировать» (Simon, 2022).

Цифровизация и внедрение единой базы данных музейных фондов позволило бы сотрудникам отделов учета и хранения в оптимизации фондовой работы. Ведь в фондах музеев хранятся такие же ценные информации как и в архивах. О важности данной деятельности отмечают также многие ученые, да и сами музейные специалисты, которые считают, что установление автоматизированной системы КАМИС-2000, «позволило бы начать работу по созданию электронного каталога музейного собрания и построить электронную экспозицию» (Национальный музей, 2007). Одними из «помощников» музеев являются, конечно же, Путеводители, которые «помогают» посетителям не только знакомиться с представленными экспозициями, но и также могут дать возможность на своих страницах знакомится с архивными и другими материалами, которые с одного посещения музея посетители не смогли просмотреть (Путеводитель, 2022).

Отметим, что один из крупных музеев в Центральной Азии – Центральный государственный музей Республики Казахстан имеет богатейшие фонды. Здесь хранятся музейные ценности не только казахского народа, но и многих народов Центральной Азии. Многие предметы из фондов музея уже введены в научный оборот по результатам научно-прикладных проектов музея, проведенных в 2006-2023 гг.

Конкретно об определенных музейных экспонатах можно узнать в научных каталогах, выпущенных музеем в разные годы, а также в трудах Нурсана Алимбая («Труды Центрального музея I выпуск», 2004: 12, 17), Г.З. Бакировой («Труды Центрального музея I выпуск», 2004: 19), К.С. Ахметжана («Труды Центрального музея...», 2009: 25), Е. Джасыбаева («Труды Центрального музея...», 2009: 38), Е.Е. Айдархановой («Материалы международной научно-методической конференции «Х Оразбаевские чтения», 2018: 375-377 с), и т.д.

Тем не менее, вопросы истории формирования и комплектования фондов Центрального музея в контексте научного изучения в целом все еще малоизучены, в связи с чем в данной статье отмечаются проведенные для пополнения и обогащения научного фонда Центрального музея направления музейной работы на примере проведенных музейных экспедиций, закупа и получения в дар предметов музейного значения, а также других видов музейной деятельности, направленных на изучение и популяризации научного фонда Центрального музея в период 1830-2000 гг.

Результаты. Из истории формирования, комплектования музейного фонда Центрального музея Казахстана. Говоря о значимости и роли музеев в сохранении и популяризации музейных ценностей Е.И. Агеева отмечает, что «на музеях лежит почетная и ответственная задача – сохранить, реставрировать и экспонировать для масс коллекции, добытые с большой затратой исследовательского труда и государственных средств» («Задачи краеведческих музеев», 1950: 92). Ведь, все виды данных работ должны выполняться строго по утвержденным инструкциям. Тем не менее, к сожалению, хотя инструкции и положения по формированию, учету и хранению музейного фонда существовали, но не всегда они были использованы во время документооборота в музейном деле, о чем свидетельствует проведенные инвентаризации музейных ценностей и отношение к их сохранению («Положение об охране...», 1948, «Инструкция по учету», 1985 г. и т.д.). По официальным данным при формировании первых коллекций научно-фондовых материалов Оренбургского краевого музея в 1833 году, фонд музея составлял 3708 единиц хранения («Научно-практический журнал», 2023: 11), а в 1921 году их стало 4760 единиц хранения. В 1924-1925 годам – 9571 единиц хранения («Материалы международной», 2018: 262). И, хотя, по количественному составу эта коллекция была уж совсем небольшой, сегодня можно сказать, что на тот период времени сложения фондов музея, ее можно считать колоссальной.

После установления советской власти, Оренбургский краевой музей был передан советскому Казахстану и в 1926 году 28 июля связи с изменением руководства с Г. Филипповича на Д. Захарова фондовая работа была приостановлена (ЦГА РК. Ф.1308. Оп.1. Д.39. Л.11). Лишь позже, фонды музея были дополнены разнохарактерными материалами: в материалах к докладу «Центральный музей Казахстана в годы Отечественной войны» отмечается «Центральный историко-краеведческий музей Казахстана является единственным республиканским музеем, центральным хранилищем богатств, созданных веками казахским народом» и упоминается о включении Антирелигиозного музея в состав Центрального музея на основании постановления Правительства Казахской ССР (ЦГА РК Ф.1308. Оп.1. Д.327. Л.1). В этом же материале констатируется о недостаточном обеспечении работы музея, в том числе финансирования научных экспедиций и приобретения экспонатов, связи с чем страдала и экспозиция музея (ЦГА РК. Ф.1308. Оп.1. Д. 327. Л.3- 6).

Конечно же, в годы Второй мировой войны сотрудники Центрального краеведческого музея Казахстана испытывали трудности вместе со всем советским народом. Одной из самых больших проблем музея в то время были кражи и порча музейных ценностей. Были случаи, когда из-за халатного отношения музейных сотрудников посетители похищали экспонаты. Об этих фактах можно узнать из приказов исполняющего в то время обязанности директора музея А. Балгымбаева от 27 сентября 1942 года и приказа № 132 директора Коржовой от 9 ноября 1942 года.

Справедливости ради надо отметить, что музейные сотрудники несмотря на все трудности вместе со всеми боролись за сохранение культурного достояния нашего народа и предпринимали все меры для пополнения музейного фонда. Так, в 1942 году музейный фонд пополнился трофейной шпагой истребленного германского генерала, который в музей был сдан Бауыржаном Момышулы вместе с бойцами, командирами и комиссарами и политработниками 1073-го Гвардейского Стрелкового Талгарского полка, 8-й гвардейской ордена «Красного Знамени» стрелковой дивизии имени генерал-майора Панфилова. Экспонат был принят в фонд под номером КП 4575 (рисунок-1) и в книге описи обозначен как «Шпага немецкого-генерала, ножны металлические. Передан 8 гвард.дивизией». Об этом свидетельствуют и письма, сохранившиеся в Центральном архиве Казахстана, где можно ознакомиться с данной информацией более подробно (ЦГА РК. Ф.1308. Оп.1. Д.306. Св.21. Л.29-30) и (ЦГА РК. Ф.1308. Оп.1. Д.332. Св.21. Л.19).

Рис.1 Трофейная шпага немецкого генерала.

Экспонат сдан Б. Момышулы в 1942 г.

[Fig.1 The captured sword of a German general.

The exhibit was commissioned by B. Momysuly in 1942.]

Работа по пополнению и комплектации фондов музея стала восстанавливаться. Так, к примеру, в списке состоящих из 13 страниц Отчета был зафиксирован информация об экспонатах 1943 года. В деле «Инвентарные описи и списки инвентаря и экспонатов по отделам Центрального музея по отделу хранения» указано 245 наименований предметов, 31 без номерных (ЦГА РК. Ф.1308. Оп.1. Д.330. Л.8-14).

В 1950 году собирательская работа была расширена, в том числе и в промышленных базах, на рабочих местах различных производств и т.п. Из вещественных экспонатов поступивших из разных промышленных предприятий Казахстана, можно узнать очень много

информации и о лучших работниках и производственных процессах по шелководству Тюлькубасскому и Чимкентскому районам Южно-Казахстанской области, об их личностях и достижениях. Например, о том, что «ученица 7 класса школы имени Ленина города Чимкента, пионер-юнат Лариса Иванова с 5 грамм гусениц сдала 25 килограмм коконов, что составляет в переводе на одну коробку 100 килограмм» (ЦГА РК. Ф.1308, Оп.3 (доп). Д.1. Л.4).

В музей в 50-е годы поступили фотопортреты шахтеров комбината Джезказганского рудника, занесенные в книгу почета из 19 человек, в том числе Карсакапайского медеплавильного завода, которые дополнили отдел «Социалистическое строительство», в связи с командировкой по основным промышленным предприятиям Казахстана (13 человек), фотоэкспонатов поступивших в отдел социалистического строительства в 1950 году в связи с командировкой по основным промышленным предприятиям Казахстана, таких как Джезказганский медькомбинат (44 человек), фотографии производственных процессов (101 штук), Темиртауского ремонтно-механического завода (23), треста Алтайзолото (16) (ЦГА РК. Ф.1308. О.3 (доп.). Д.1. Л.10-32) и т.д., а также, производственные характеристики на специалистов с их достижениями (ЦГА РК. Ф.1308. О.3 (доп.). Д.2. Л.1-17).

С целью сбора материалов музейные сотрудники выезжали в г. Усть-Каменогорск, Западно-Казахстанский край (Уральскую и Гурьевскую область), г. Целиноград (совхоз Самарский Атбасарского района, Ярославский и Кийминский, Чулаксандыкский район и т.д.). Во время этой экспедиции правление совхоза «Самарский» передал музею переходящее красное знамя 1954 года, а также вымпел, книгу приказов 1954 г. с записями приказов периода организации совхоза, о молодежи переехавшей в совхоз на работу, проектный план земель зерносовхоза «Самарский» от 13 марта 1954 г. и т.п. В ходе экспедиции в Западно-Казахстанском регионе, в сохранившихся окопах было найдено лопата и 12 штук отстрелянных гильз (ЦГА РК. Ф.1308, О-3 (доп), Д-12, Л.8-10).

От Кокчетавского мемориального музея были получены 17 фотографий В.В. Куйбышева, характеризующих его революционную деятельность в Казахстане. От Восточно-Казахстанского областного музея был получен штамп Воскресенского кредитного товарищества. Коллекция музейной экспозиции раздела «Первобытно-общинный строй» была пополнена коллекцией кремневых палеонтологических орудий, собранных на склонах хребта Кара-Тау и фотографиями курганов «Бес-шатыр», переданных музею сектором археологии АН КазССР (ЦГА РК. Ф.1308, О.3 (доп), Д.12, Л.5).

От участника обороны Брестской крепости Фурсова были приняты: штык от ружья, плитка от стены одного из казематов, фотографии и другие материалы, а также личные документы Героев Советского Союза И.В. Панфилова, В.Г. Клочкова и дважды героев Советского Союза Т. Бегельдинова и С. Луганского (ЦГА РК. Ф.1308, Оп.3 (доп), Д.12, Л.12).

Собирательская работа была продолжена и в 60-е годы. Так в 1961 году в научный фонд Центрального музея поступило 689 экспонатов, из них в основной фонд – 542 предметов музейного значения; 146 фотоматериалов и один предмет в вспомогательный фонд (ЦГА РК. Ф.1308. О.3 (доп.). Д.10. Л.12). В 1962 году была проведена первичная обработка экспонатов с инвентаризацией по книгам поступления музея на 1233 единиц хранения (по книге основного фонда – 401, по книге учета фотоматериалов – 806, по книге учета вспомогательных материалов – 26). С помощью любителя-нумизмата А. Олейникова была приведена в порядок нумизматическая коллекция музея: монеты и медали определены по странам, по хронологии, по событиям, послужившим к примеру, созданию медалей. Предметы были разложены в бумажные конверты и составлены научные паспорта на монеты (ЦГА РК. Ф.1308. Оп.3 (доп). Д.12. Л.19-20). В том же 1962 году при музее на общественных началах был организован штат сотрудников из ученых, пенсионеров, ветеранов революции и труда, создана комиссия содействия работы музея, разработано и утверждено «Положение о комиссии содействия музею». В состав совета входило 70 человек, задача которых заключалась в содействии и помощи в изучении природы, истории, экономики, культуры и быта населения республики, участии в организуемых выставках, экспозиционной и массовой работе музея. Советом содействия были организованы отдельные 4 секции с подсекциями – «историко-революционная секция», «культура и наука», «народного хозяйства», «краеведение».

При помощи внештатных сотрудников наладилась собирательская работа музея. Фонд музея пополнился новыми предметами, на основе которых формировались коллекции.

Например, отделом природы было собрано 210 гербария. Растения собирались с учетом их хозяйственного использования (лекарственные, ядовитые, кормовые и эндемичные растения). По фауне – 15 чучел птиц (кукушка, ушастая сова, краснокрылый чечевичник и др.) и 4 шкуры (выпь, клутница) и др. В этом же году краевед Зазуля подарил музею зуб мамонта, найденный в районе города Джамбул. Казахский Государственный университет для зоологической коллекции музея изготовил и сдал 19 чучел птиц и зверей. Музейные ценности были специалистами научно обработаны, которыми составлены 35 паспортов на чучела птиц, составлена предметная картотека на лекарственные растения и на весь гербарный материал. От главного управления охотничьего хозяйства было получено 20 фотографий по заповеднику Барса-Келмес (ЦГА РК. Ф.1308. Оп.3 (доп.). Д.12. Л.1-4).

Благодаря экспедициям, организованным в 1965 году в Центральный Казахстан (Карагандинские угольные копи, Спасский медеплавильный завод) и Восточный Казахстан (Риддерский и Зыряновский рудники) было собрано 140 экспонатов (вещественных – 47, фотографий – 61, документов – 32), в том числе: по переселенцам 33 вещи, 20 фотографий, а также документов по Империалистической войне – 6 фото, 1 вещь, 2 документа; по промышленности – 11 вещей, 5 фото, 7 документа. По советскому отделу – 2 вещи, 28 фото, 19 документ, а также по «просвещению» 2 фото и 4 документа ¹⁴(ЦГА РК. Ф.1308. Оп.3 (доп.). Д.25. Л.50-51). Музейный фонд в 1966-1968 годы пополнился материалами научно-исследовательской и собирательской работы, организованных научными отделами музея в городах Омск, Петропавловск, Кокчетав, Джезказган, Карсакапай, Экибастуз, Успенский рудник и в Карагандинской, Актюбинской, Западно-Казахстанской областях и т.д.

Материалы, собранные во время этих экспедиций очень уникальны. Среди них фотографии о жизни того времени, которые выполнены фотографом-любителем англичанином (имя, к сожалению, не уточнено) в Карсакапае. Оставшаяся от англичанина фотолаборатория с фотоархивом хранилась у фотографа-любителя Е.П. Тимофеевой, работника Карсакапайского медеплавильного завода. К сожалению, Е.П. Тимофеева в 1941 году была необоснованно арестована, попала в полосу репрессий культа личности. Весь архив был у нее изъят и уничтожен. Основная часть материалов была уничтожена, в фонд музея были переданы лишь случайно сохранившиеся 7 фотографий. Это – фотоснимок английского фотографа «Перевозка бревен на верблюдах на строительстве узко-колейной железной дороги Джусалы-Карсакапай» (рисунки-2). Остальные фотографии были сняты Тимофеевой в 30-годы на Карсакапайском медеплавильном заводе: «Перевозка материалов на верблюдах в завод» (1930 г.), «Жилища рабочих близ заводской площадки» (1930 г.), «Конный двор Карсакапайского завода» (1930 г.), «Группа рабочих в механическом цеху завода» (1930 г.), «Английский паровоз на узкоколейке Байконур» (1930 г.), «Караван верблюдов с продуктами» (1930 г.) (рисунки-3), (ЦГА РК. Ф.1308. О.3 (доп.). Д.25. Л. 18).

Рис.2. ФПК 12734 Фото английского фотографа «Перевозка шпал на верблюдах на строительстве узко-колейной железной дороги Джусалы-Карсакапай».

[Fig.2. FPC 12734 Photo by an English photographer "Transportation of sleepers on camels during the construction of the narrow-gauge railway Dzhusalay-Karsakpai"]

Рис.3. ФПК 12732/4 «Караван верблюдов с продуктами, прибывший из Джусалов в Карсакпай».
[Fig.2. FPC 12734 Photograph by an English photographer "Transportation of sleepers on camels during the construction of the narrow-gauge railway Dzhusaly-Karsakpai"]

Из экспедиции были привезены также подлинники аттестатов и грамоты дореволюционной начальной школы, полученные от жителя города Каркаралинск Я.П. Бернодского. А из Целининграда были привезены фотографии первых учителей Терентьевой и Егоровой из г. Акмолинск, первых врачей Акмолинска Воробьевых (1900 г.); первой женщины-шофера А.Я. Сотовой из Караганды и др. (ЦГА РК. Ф.1308. Оп.3. (доп). Д.25. Л. 32-33). Научные сотрудники Центрального музея Л.П. Соболева, Р.И. Абдушукурова и художник Э. Ипмагамбетов для изучения переселенческого вопроса в Казахстане были командированы в Вишневский район Целиноградской области (бывшая Акмолинская). Из дореволюционных промышленных объектов были выбраны Карагандинский угольный и Спасский медеплавильный заводы (ЦГА РК. Ф.1308. О.3 (доп). Д.25. Л.35-36). У пимокатного мастера Федора Кузнецова, проживавшего в селе Михайловка Вишневского района получили орудия пимокатного производства, а также предметы домашней утвари – украинский деревянный расписной сундук, принадлежавший Луки Лоенко (село Михайловка, Карагандинская область), выполненный еще в 1885 году на Украине и многое другое. Всего у переселенцев было собрано 52 предмета музейного значения. Экспедиция организованная в переселенческие села была полезной и плодотворной для сотрудников Центрального музея. Музейный фонд пополнился новыми музейными ценностями, рассказывающими о жизни переселенцев в Казахстане, их хозяйственных занятиях, ремесле, быте (ЦГА РК. Ф.1308. Оп.3 (доп), Д.25. Л. 41-44).

Для пополнения музейного фонда активные работы по сбору предметов музейного значения были проведены и в 1973 году. Например, согласно протоколу производственного совещания от 12 июля 1973 года Р.И. Абдушкурова сдала отчет о десятидневной командировке в г. Балхаш. Сбор материалов о работе Балхашского ордена Ленина горнометаллургического комбината имени 50 летия Октябрьской революции в период Великой Отечественной войны и периода развернутого строительства коммунизма также пополнил фонды музея. Директор музея Р.И. Космамбетова отзываясь о командировке Р.И. Абдушкуровой подчеркивает: «Командировка товарища Абдушкурова Р.И. была удачная, плодотворная. Цель командировки достигнута, 80% всего собранного материала пошло в основной фонд музея» (ЦГА РК. Ф.1308. Оп.3 (доп). Д.55. Л.3-5).

Для изготовления скульптурной реконструкции лица по черепу тюркской эпохи из фондов музея подписывается договор с заведующим лаборатории пластической антропологической реконструкции Института этнографии АН СССР, кандидатом биологических наук Г.В. Лебединской. Стоимость реконструкции составил 450 руб. (ноябрь 1984 г. – июнь 1985 г.) (ЦГА РК. Ф.1308. Оп.3 (доп.). Д.94. Л.85).

Фонд музея в 1985 году пополнился 12063 предметами музейного значения, из них 10772 ед.хр. были приняты в основной фонд музея. По «советскому периоду» поступило 11110 предметов, из них 9894 также принято в основной фонд. Было паспортизировано всего 100 музейных предметов. Экспонаты принимались на основании решения экспертно-закупочной комиссии, заседание которой в 1985 году проводилось 13 раз. Отметим, что из выше

перечисленных экспонатов 298 были приобретены на платной основе (ЦГА РК. Ф.1308. Оп.3 (прод.). Д.1076. Л. 2, 10).

По итогам 1985 года общее количество экспонатов: по «советскому периоду» составило 97185 е.х., из них 79512 е.х. основного фонда, по «досоветскому периоду» 44070 е.х., из них 41864 основного фонда, по «палеонтологии» 10237 ед.хр., из них 7700 основного фонда (ЦГА РК. Ф.1308. О.3 (прод.). Д.1076. Л.20). Научными сотрудниками сектора археологии были изучены материалы археологических экспедиций А.Н. Марьяшева, А.М. Оразбаева, У.Х. Шалекенова, В.Ф. Зайберта, поступивших в фонд музея 1985 году. А для атрибуции фотоматериалов прошлых лет были приглашены народные артисты Казахской ССР К. Бадыров, Ш. Мусин, К. Кармысов (ЦГА РК. Ф.1308. Оп.3 (прод.). Д.1076. Л. 6-7).

В советское время по сравнению с нынешним временем финансирование музеев было достаточно хорошим, что можно обнаружить из отчетов множества состоявшихся командировок в те годы. Например, заведующий сектором учета Ш.Ж. Тукушев был командирован в Москву с целью изучения опыта учета документации фондов музея Революции СССР и для переговоров с Институтом этнографии АН СССР по передаче коллекции Кзыл-Ординской археологической экспедиции (ЦГА РК. Ф.1308. Оп.3 (прод.). Д.1075. Л.147). Согласно новой инструкции по учету и хранению музейных ценностей в 1985 году были в учетную документацию Центрального музея внесены изменения (ЦГА РК. Ф.1308. Оп.3 (прод.). Д.1097 Л.17).

В 1985 году были составлены Книги описи (КП) следующих коллекций:

- огнестрельное оружие – 450 единиц;
- холодное оружие – 235 единиц;
- оборонительное вооружение – 62 единиц;
- конская сбруя – 500 единиц;
- охотничьи принадлежности – 62 единицы;
- коллекция кандалов – 13 единиц (произведена сверка с наличием этих коллекций)

(ЦГА РК. Ф.1308. Оп.3 (прод.). Д.1097. Л.19).

Из библиотечного фонда музея были переданы книги в хранение фондов сектора фотодокументов (ЦГА РК. Ф.1308. Оп.3 (прод.). Д.1097. Л.20).

В 1986 году в фонд музея поступило 13370 предметов музейного значения, из них 10469 в основной фонд. По «советскому периоду» поступило 7759 предметов, из них 5299 в основной фонд. Уникальными находками этого года стали археологические находки с памятников античного времени Бабиш-Мулла и «Джетыасар» Кзыл-Ординской области – 4229 единиц (СНС института этнографии АН СССР Л.М. Левиной) и часть коллекций палеонтологических орудий с Приаральских стоянок «Аккыр» и «Новоказалинск» – 2897 единиц (институтом геологических наук АН КазССР) (ЦГА РК. Ф.1308. Оп.3 (прод.). Д.1097. Л.2, 5).

В ходе экспедиции, организованном Центральным музеем в Туркменский ССР было собрано 112 предметов быта и народно-прикладного искусства казахов, проживающих в Туркмении. В городе Аральск Кзыл-Ординской области приобретено было 2 юрты (189 предмета). Всего в результате проведенных командировок (СНС М.К. Сембина и МНС М.Х. Аргынбаева) было собрано 438 предметов музейного значения и 414 ксеро-фотокопий и фотонегативы дореволюционного Казахстана (ЦГА РК. Ф.1308. Оп.3 (прод.). Д.1097. Л. 9). В музее уделялось внимание и упорядочения основного фонда и организации научной атрибуции коллекций, а также разработке внутренней инструкции по учету и хранению музейных предметов, разработке Положения о реставрационном Совете музея в целях упорядочения и совершенствования работы по реставрации и консервации музейных предметов (ЦГА РК. Ф.1308. Оп.3 (прод.). Д.1095. Л.113. 134-135).

К концу 1987 года были подведены итоги сверки экспонатов на наличие. В секторе документов было завершено сверка с наличием по всем разделам, кроме «Казахстан в период восстановления и социалистической реконструкции народного хозяйства». Документально оформлены и проведена передача 5053 е.х. коллекции плакатов и афиш в сектор живописи, графики и скульптуры. В секторе твердого инвентаря и вещественных реликвий проведена сверка с наличием всех коллекций (5209 е.х.), составлен акт на материально-ответственное хранение на коллекцию дерева (1628 е.х.). В секторе мягкого инвентаря завершена сверка с наличием, составлен акт на материально-ответственное хранение на коллекцию одежды

(1499 е.х.). В секторе нумизматики завершена сверка с наличием и составлены акты на материально ответственное хранение: ордена, медали, знаки, печати, значки – 3512 е.х., медные монеты – 6204 е.х., бумажные, денежные знаки – 23353 е.х.

Сектор живописи, графики, скульптуры. Завершена сверка с наличием и составлены акты на материально-ответственное хранение на живопись (масло) - 592 е.х., графика – 1466 е.х., гобелены и портреты на шелке – 18 е.х., инкрустация по дереву – 19 е.х., эскизы – 884 е.х., скульптура – 119 е.х. сверка орнаментов, плакатов и театральных афиш не закончилось. Сектор археологии. Завершена сверка с наличием и составлены акты на материально-ответственное хранение – 13532 е.х. Сектор оружия. Завершена сверка с наличием, составлены акты на материально-ответственное хранение: холодное оружие 217 е.х., огнестрельное 358 е.х., оборонное 49 е.х., воиcковoe снаряжение 50 е.х., конская сбруя 410 е.х., охотничье снаряжение 67 е.х. Сектор драгоценных металлов и камней. Завершена сверка с наличием и составлен акт на материально-ответственное хранение на драгметаллы 6453 е.х., фарфор 638 е.х. В этом же году на 770 предмет из коллекции драгметаллов проведена апробация (ЦГА РК. Ф.1308. Оп.3 (прод.). Д.1112. Л.16-18).

Общее количество предметов музейного значения на 1 января 1988 года составляло 168 565 е.х. Из них 149 555 е.х. основной фонд, 19 010 е.х. научно-вспомогательный. Согласно приказам министерства Культуры КазССР передано в другие музеи предметов основного фонда 23 (2-советского периода, 21-палеонтологии) единиц ЦГА РК. Ф.1308. Оп.3 (прод.). Д.1112. Л.32). В том же году с целью упорядочения учета, отчетности и сохранности музейных предметов, впервые со времени существования (в годовом отчете указано) Центрального музея была проведена сверка и научная инвентаризация коллекций археологии, нумизматики, мягкого и твердого инвентаря и фотодокументальных материалов. По результатам сверки было обнаружено недочеты и пробелы фондовой работы: к примеру, в секторе археологии 720 музейных предметов хранились без инвентарных номеров и атрибуции и не были внесены в главную инвентарную книгу, по сектору нумизматики 733 единиц хранения (фонд медных монет) отсутствовали и др. (ЦГА РК. Ф.1308. Оп.3 (прод.). Д.1124. Л. 125-126).

В результате проведенной кропотливой работы по инвентаризации и сверки музейных коллекций, впервые в практике музея были подписаны договора с сотрудниками отдела фондов музея о материальной ответственности. Лишь к концу советского периода, в первых годах независимости казахстанские музеи, в том числе и Центральный государственный музей стал внедрять автоматизированные информационные системы для упорядочения и каталогизации музейных коллекций (1989-1990 гг.). В 1990 годы была продолжена собирательская работа. Так, проводились экспедиции по сбору предметов музейного значения в Кызыл-Ординской области (предметы декоративного и народно-прикладного искусства), Нарынкольский район Алма-Атинской области (60-летие поэта Мукагали Макатаева), а также в совхозе имени Маншук Маметовой Целинградского района в связи с переходом совхоза на аренду и новые рыночные хозяйственные отношения (ЦГА РК Ф.1308. Оп.3 (прод.). Д.1215. Л.70-71, 75) и т.д. В эти же годы приказом Государственного комитета Казахской ССР по культуре (№12, 15.01.1991 г.) с баланса дирекции художественных выставок был передан на баланс Центральному музею эскизы и костюмы из спектакля «Козы Корпеш – Баян сулу» и из кинофильма «Кыз Жибек» в целях пополнения экспозиции отдела Центрального музея – литературно-мемориального музея Г. Мусрепова (ЦГА РК Ф.1308. О.3 (прод.). Д.1214 Л.1).

Таким образом, к концу 1991 г. было составлено 2407 карточек научного описания, приобретено 3183 предметов музейного значения на сумму 54 696 рублей. В инвентарную книгу основного фонда музея было внесено 5053 предмета, а вспомогательного – 1438, проведена апробация 66 предметов из золота (ЦГА РК Ф.1308. О.3 (прод.). Д.1218. Л.8).

Секторы научного отдела истории досоветского периода (палеонтологии, археологии, истории периода XIV начало XX веков и этнографии, истории советского периода) в 1992 году занимались не только научной работой, но и собирательской: сектор археологии собрал 572 предметов основного фонда, за счет проведенных экспедиции а Алма-Атинскую область (раскопки поселения железного века) и научной командировке в Институт этнологии по отбору материалов Хорезмской экспедиции по Кызыл-Ординской области; 134 предметов основного и вспомогательного фонда собрано было в ходе проведенных экспедиций в Алма-Атинскую, Талды-Курганскую и Кызыл-Ординскую области; 1727 е.х. (в том числе 715 основного, 1012

вспомогательного фонда) было собрано из фондов архивов и у населения г. Алма-Аты. Приобретено было 1716 предметов музейного значения на сумму в 1281544 рублей, а в 1994 году было приобретено 1403 предметов музейного значения за 183551 тенге.

Последующая инвентаризация музейных фондов (сверка) состоялась в 1994-1995 гг., по результатам которой были проверены коллекции палеонтологических и археологических материалов, оружия, нумизматики, изофонда, экспонатов из драгметаллов, фарфора и керамики, дерева и смешанных материалов, а также других коллекций и уточнено наличие экспонатов по фондам: драгметаллов – 8219 е.х.; палеонтологии – 12461 е.х.; археологии – 16214 е.х.; нумизматики – 53511 е.х.; фарфора и керамики – 1153 е.х.; дерева – 1617 е.х.; смешанных материалов – 1716 е.х.; одежды и пр. – 3462 е.х.; оружия – 779 е.з.; конской сбруи – 537 е.х.; изофонда – 7945 е.х.

Собирательская, а также работа по инвентаризации музейных фондов проводится планомерно на постоянной основе с тем, чтобы уточнять наличие музейных предметов, обнаружения и исправления недочетов в музейной фондовой работе. В этой связи можно сказать, что Центральный государственный музей в своей деятельности всегда следовал в том числе положительному международному опыту музейного дела и старался использовать в своей работе новые оптимальные формы в своей культурно-образовательной и научно-исследовательской работе. Так, Центральный музей Казахстана в 1997 г. одним из первых музеев в Центральной Азии сделал попытку реально объединить центральноазиатские музеи на базе проекта «Сеть Наследия» (телекоммуникационная сеть виртуальных музеев по историческому, культурному и природному наследию стран Центральной Азии координируемая ЮНЕСКО). Данный проект в дальнейшем получил развитие в создании и внедрении программного обеспечения электронного каталога «Музеолог», который был позже осуществлен в Центральном государственном музее РК совместно с Кластерным бюро ЮНЕСКО г. Алматы, подписавшим Меморандум по внедрению программного обеспечения «Музеолог» в музеях Центральной Азии и Казахстана.

Работа по созданию электронного каталога музейного фонда была успешно начата музеем, но к сожалению данная программа была рассчитана только на определенное количество экспонатов и к настоящему времени ее функциональные параметры не соответствуют современным требованиям музейных технологий. Потому все еще остается актуальной проблемой вопрос организации единой музейной базы данных, которая бы содействовала дальнейшей активизации, как выставочно-экспозиционной, так и научно-исследовательской деятельности на основе фондовых коллекций музея.

Закключение. Научно-фондовая работа музеев всегда акцентировалась на сборе, комплектации и научном изучении музейных ценностей, отражающих богатую историю, традиции страны, государства. В этой связи необходимо создать оптимальные условия для ведения музейной документации, связанной с постоянным пополнением, классификацией, научной атрибуцией музейных предметов. Музейный фонд – основа деятельности музея и представляет собой совокупность всех хранящихся в музее предметов и объектов, имеющих историческую, культурную, в том числе художественную, и конечно же, научную ценность. Именно фонды музеев служат источниковой базой для научного изучения историко-культурного наследия страны. Поэтому одной из важных задач научных исследований музеев все еще остается изучение истории формирования (пополнения) и комплектования фондовых коллекций.

Одной из главных задач современных музеев Казахстана, в том числе Центрального музея, остается активизация внедрения единой электронной базы данных, которая бы позволила музейным сотрудникам быть осведомленным обо всех изменениях, дополнениях, связанных с координацией работы по учету и хранению музейных фондов. Электронная база данных музейных коллекций поспособствовала бы более ускоренному вводу в научный оборот большего количества музейных предметов как первоисточников по истории и культуре.

Источники

ЦГА РК - Центральный государственный архив Республики Казахстан
Инструкция по учету и хранения музейных ценностей музеев системы МК СССР /кроме художественных/, 17.07.1985 г., №290.
Положение об охране памятников культуры, утвержденное постановлением Совета Министров СССР от 14 октября 1948 года №3898 М 1948 г.

Литература

Задачи..., 1950 - Задачи краеведческих музеев. Сборник методических материалов по музейно-краеведческой работе. Под редакцией к.и.н. А.М. Жиренчина. Алма-Ата: Казгосиздат, 1950. 135 с.

Материалы..., 2018 - Материалы международной научно-методической конференции «Х Оразбаевские чтения» «Историко-культурное наследие Казахстана: проблемы изучения, интерпретации и сохранения». Алматы: Казахский университет. 2018. 507 с.

Назипова Г. Р. Национальный музей Республики Татарстан: традиции и новаторство // Гасырлар авазы - Эхо веков. 2007. №1-2.

Научно..., 2023 - Научно-практический журнал MUSEUM.KZ. 1.1. 2023 г. С. 136.

Теория..., 2021 - Теория и практика комплектования музейных фондов: анализ методологической и нормативной базы (1917-1991). Рыбак К.Е. Москва: Институт Наследия. 2021. С. 198.

Труды..., 2004 - Труды Центрального музея I выпуск. Алматы: Наука, 2004, 395 с.

Труды..., 2009 - Труды Центрального музея: музейное дело, археология, история, источниковедение, антропология и этнология, фольклористика II выпуск (на казахском, русском и английском языках). Алматы: Балалар адебиети. 2009. 536 с.

Хасанов, 2022 - Хасанов Б. Государственный музей Памяти жертв репрессий. Путеводитель. Ташкент: Akademnashr. 2022. 160 с.

Chaturvedi, 2002 - Chaturvedi I. (2022) Understanding the State of Museum Funding in India [Электронный ресурс:] <https://rereeti.org/blog/understanding-the-state-of-museum-funding-in-india/>

Simon, 2022 - Simon (2022).The-different-ways-that-museums-can-get-funding [Электронный ресурс] 19/09/2022 /<https://www.arnabontempsmuseum.com/the-different-ways-that-museums-can-get-funding/>

Sources

CSA RK – Central State Archive of the Republic of Kazakhstan.

Instruction on accounting and storage of museum valuables of the museums of the USSR MK system /excluding art museums/, 17.07.1985, No. 290.

Regulations on the protection of cultural monuments, approved by the Decree of the Council of Ministers of the USSR on October 14, 1948, No. 3898 M 1948.

References

Hasanov, 2022 - Hasanov B. Gosudarstvennyi muzei Pamyati zhertv repressii. Putevoditel [State Museum of Memory of Victims of Repression. Guide] Tashkent: Akademnashr. 2022. 160 p.

Materialy..., 2018 - Materialy mejdunarodnoi nauchno-metodicheskoi konferentsii «X Orazbaevskie chteniya» «İstoriko-kulturnoe nasledie Kazahstana: problemy izucheniya, interpretatsii i sohraneniya». [Materials of the international scientific and methodological conference "X Orazbayev's readings" "Historical and cultural heritage of Kazakhstan: problems of study, interpretation and preservation"]. Almaty: Kazak universitety, 2018. 507 p.

Nauchno..., 2023 - Nauchno-prakticheskii jurnal MUSEUM.KZ. [Scientific and practical magazine MUSEUM.KZ]. 1.1. 2023. 136 p.

Nazipova, 2007 - Nazipova G.R. Nazionalnyi muzei Respubliki Tatarstan: traditsii i novatorstvo [National Museum of the Republic of Tatarstan: traditions and innovation] // Gasyrlar avazy/ - Eho vekov. 2007. Nr 1-2. (in Rus.)

Neoriya..., 2021 - Teoriya i praktika komplektovaniya nuzeinyh fondov: analiz metodologicheskoi i normativnoi bazy (1917-1991) [Theory and practice of acquiring museum collections: analysis of the methodological and regulatory framework (1917-1991)]. Rybak K.E. Moskva: Institut Naslediya. 2021. 198 p. (in Rus.)

Trudy..., 2004 - Trudy Tsentralnogo muzeya I vypusk [Proceedings of the Central Museum, 1st edition]. Almaty: Nauka, 2004. 395 p. (in Rus.)

Trudy..., 2009 - Trudy Tsentralnogo muzeya: muzeinoe delo, arheologiya, istoriya, istochnikovedenie, antropologiya i etnologiya, folkloristika II vypusk (na kazahskom, russkom i angliiskom yazykah) [Proceedings of the Central Museum: museum affairs, archeology, history, source studies, anthropology and ethnology, folklore, 2nd edition]. Almaty: Balalaradebieti. 2009, 536 p. (in Kazakh, Russian and English)

Chaturvedi, 2002 - Chaturvedi I. (2022) Understanding the State of Museum Funding in India [Electronic resource] <https://rereeti.org/blog/understanding-the-state-of-museum-funding-in-india/>

Simon, 2022 - Simon (2022).The-different-ways-that-museums-can-get-funding [Electronic resource] 19/09/2022/<https://www.arnabontempsmuseum.com/the-different-ways-that-museums-can-get-funding/>

Zadachi, 1950 - Zadachi kraevedcheskih muzeev. Sbornik metodicheskikh materialov po muzeino-kraevedcheskoi rabote. [Tasks of local history museums. Collection of methodological materials on museum and local history work]. Ed k.i.n. A.M. Zhirenchin. Alma-Ata: Kazgosizdat, 1950, 135 p. (in Rus.)

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Kazakhstan

Otan tarikhy

Has been issued as a journal since 1998

ISSN: 1814-6961 (Print)

ISSN: 2788-9718 (Online)

Vol. 26. Is.4, pp. 767-778, 2023

Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20.

https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_26_4_767-778

XX Ғ. БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ АУЫЛЫ: ЭКОНОМИКАЛЫҚ-САЯСИ АХУАЛДЫ ЖІКТЕУ, ТАЛДАУ (СЫРДАРИЯ ОБЛЫСЫ МЫСАЛЫНДА)

Өтеубай Қожақұлы¹, Абусад Гафурұлы Асқар²

^{1,2}Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті
(29А, Әйтеке би көшесі, 120014, Қызылорда, Қазақстан)

¹тарих ғылымдарының докторы, профессор
<https://orcid.org/0000-0001-9263-8519> E-mail: oteubay@bk.ru

²магистрант
<https://orcid.org/0009-0006-5007-6574> E-mail: abusad.askar.01@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТӘИ, 2023

© Қожақұлы Ө., Асқар А.Г., 2023

Андатпа. *Kipicne.* Бұл мақалада XX ғасырдың басындағы Сырдария облысының шаруашылық мәселелері сипатталады. Осы өңірдегі қазақ ауылдарының экономикалық-саяси ахуалының жіктелуіне талдау жасалады. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Сырдария облысының қазақ шаруаларының жағдайына тереңірек талдау жасау. Сонымен қатар, бай мен кедей, шаруа мен жоғары тап өкілдері арасындағы қарама-қайшылықтар, патша үкіметінің отарлауына қарсы наразылықтар, халықтың күн-көрісі, отырықшылыққа көшу, т.б. мәселелер қарастырылды. *Нәтижелер.* Мақалада статистикалық мәліметтер, архивтен алынған құжаттар кеңінен қолданылған. Сырдария өлкесінің жалпы әлеуметтік-экономикалық даму тарихы жан-жақты сипатталды. Өлкенің дамуының, әсіресе демографиялық-миграциялық жағдайына мейлінше әсер еткен патша үкіметінің аграрлық саясаты жаңа көзқарас тұрғысында сыни бағытта талқыланды. *Қорытынды.* Революциялық қозғалыстардың бұрынғы әдебиеттерде топшыланып келгеніндей оңтүстік аудандарда қарқынды болмағаны белгілі. Тұңғыш рет бұрын жарияланған архив деректері іріктеліп, ғылыми құндылығы айқындалды. Мақалада бұрын ат-үсті ғана айтылып келген патша үкіметінің отаршыл саясатының басты бағыттары осы облыстың өзіндік даму ерекшелігіне сай айқындалды.

Түйін сөздер: Сырдария, қазақ, шаруашылық, патша үкіметі, жіктеліс, экономика.

Дәйексөз үшін: Қожақұлы Ө., Асқар А.Г. XX ғ. басындағы қазақ ауылы: экономикалық-саяси ахуалды жіктеу, талдау (Сырдария облысы мысалында) // Отан тарихы. 2023. Т. 26. № 4. 767-778 б. (Қаз.) DOI: 10.51943/2710-3994_2023_26_4_767-778

KAZAKH VILLAGE AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY: CLASSIFICATION AND ANALYSIS OF THE ECONOMIC AND POLITICAL SITUATION (ON THE EXAMPLE OF THE SYRDARYA REGION)

Kozhakuly Oteubay¹, Abusad Gafuruly Askar²

^{1,2}Kyzylorda University named after Korkyt Ata (29A, Aiteke bi St., Kyzylorda 120014, Kazakhstan)

¹Doctor of historical sciences, professor

<https://orcid.org/0000-0001-9263-8519> E-mail: oteubay@bk.ru

²Master student<https://orcid.org/0009-0006-5007-6574> E-mail: abusad.askar.01@mail.ru

Annotation. *Introduction.* This article presents the economic problems of the Syrdarya region at the beginning of the 20th century. An analysis of the classification of the economic and political situation of the Kazakh auls in this region is made. *The purpose and objectives of the study.* An in-depth analysis of the situation of Kazakh farms in the Syrdarya region was made. In addition, the issues of conflicts between rich and poor, sharua and well-to-do layers of society, protests against tsarist colonization, as well as the topic of life support of the population, the transition to settlement, etc. are considered. *Results.* The article widely uses statistical data, documents from the archives of the Republic of Kazakhstan, the Russian Federation to restore the picture of the socio-economic development of the Syrdarya region. A new methodological approach is used to critically assess the agrarian policy of the tsarist government, which had a great impact on the development of the region, especially on the demographic and migration situation in the region. *Conclusion.* It is known that the revolutionary movements in the southern regions of Kazakhstan by the beginning of the 20th century were not particularly intense, as shown in Soviet historiography. The authors critically analyzed previously published archival data and determined their scientific value. The article defines the main directions of the tsarist colonial policy in the region, taking into account the unique features of the development of the region.

Keywords: Syrdaria, Kazakhs, economy, tsarist government, classification, economy.

For citation: Kozhakuly O., Askar A.G. Kazakh village at the beginning of the 20th century: classification and analysis of the economic and political situation (on the example of the Syrdarya region) // Otan tarihy. 2023. Vol. 26. No. 4. Pp. 767-778. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_26_4_767-778

КАЗАХСКИЙ АУЛ В НАЧАЛЕ XX В.: КЛАССИФИКАЦИЯ И АНАЛИЗ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ И ПОЛИТИЧЕСКОЙ СИТУАЦИИ (НА ПРИМЕРЕ СЫРДАРЬИНСКОЙ ОБЛАСТИ)

Кожасаулы Отеубай¹, Абусад Гафурулы Аскар²

^{1,2}Кызылординский университет имени КORKYT Ата (29А, ул. Айтеке би, 120014, Кызылорда, Казахстан)

¹доктор исторических наук, профессор

<https://orcid.org/0000-0001-9263-8519> E-mail: oteubay@bk.ru

²магистрант

<https://orcid.org/0009-0006-5007-6574> E-mail: abusad.askar.01@mail.ru

Аннотация. *Введение.* В данной статье представлены экономические проблемы Сырдарьинской области в начале 20 века. Сделан анализ классификации экономического и политического положения казахских аулов этого региона. *Цель и задачи исследования.* Произведен анализ положения казахских хозяйств Сырдарьинской области. Кроме того, рассмотрены вопросы о конфликтах между богатыми и бедными, шаруа и зажиточными слоями общества, протесты против царской колонизации, а также жизнеобеспечения населения, перехода к оседлости и др. *Результаты.* В статье широко использованы статистические данные, документы из архивов РК, РФ для восстановления картины социально-экономического развития Сырдарьинской области. С нового методологического подхода критически дается оценка аграрной политики царского правительства, оказавшей большое влияние на развитие региона, особенно на демографическую и миграционную ситуацию в крае. *Выводы.* Известно, что революционные движения в южных районах Казахстана к началу 20 века не были особенно интенсивными, как это показано в советской историографии. Авторами критически разобраны ранее опубликованные архивные данные и определена их научная ценность. В статье определены основные направления колониальной политики царизма в регионе, с учетом уникальных особенностей развития области.

Ключевые слова: Сырдария, казахи, хозяйство, царское правительство, классификация, экономика.

Для цитирования: Кожакулы О., Аскар А.Г. Казахский аул в начале XX в.: классификация и анализ экономической и политической ситуации (на примере Сырдарьинской области) // Отан тарихы. 2023. Т. 26. № 4. С. 767-778. (Каз.) DOI: 10.51943/2710-3994_2023_26_4_767-778

Кіріспе. Қазіргі тарих ғылымының даму барысында жеке аудандардың мәселелерін дербес қараудың аса маңыздылығы бар. Ресейдің Ішкі губернияларынан және де басқа Қазақстанмен іргелес орналасқан өңірлерден келімсек шаруалардың осы өлкеде толастамай орналасып, санының өсуі, жергілікті тұрғындардың жағдайының қиындауы Сырдария облысында да саяси ахуалдың шиеленісуіне әсерін тигізбей қоймады.

Жылдан жылға тереңдеген мүліктік дифференциацияның айқын көрінісін қазақтардағы мал санының әртүрлі әлеуметтік топтар арасында бөлінуінен де байқауға болады. Отырықшылыққа көшу, біртіндеп жатақтардың санының өсуі, қалалық шаруашылықпен байланыстың кеңеюі әсіресе бірде көлік болатын, екіншіден егін шаруашылығында тұрақты күш болып есептелінетін жылқының басты мал күші болғанына күмән келмейді.

Материалдар мен әдістер. Мақала мазмұны бойынша басты қорытындылар жасауға мүмкіндік берген басты дерек – архив құжаттары болып табылады. Тек статистикалық қана емес, сонымен қатар мазмұнды басқа да мәліметтері бар осы баспа дерегінде өте құнды да қажетті мәліметтер жинақталған. Теориялық және методикалық мәселелерді жүйелеуде, немесе сыни пиғылда сарапқа салуда біз кейінгі жылдарда «ақтаңдақтарды» зерттеу барысында қалыптасқан отар мен метрополия арасындағы, жеке өлкенің даму ерекшеліктері туралы, әлеуметтік-экономикалық мәселелер мен демографиялық құбылыстар арасындағы өзара байланыстылық және заңдылықтар негізге алынған. Тарихи-салыстырмалы әдіс пайдаланылып, өлкенің өзіндік даму мәселелерін талқылау барысында жаңа теориялық тұжырымдар негізделген.

Талқылау. Қазақстанның басқа да облыстарының тарихи даму мәселелері сияқты Сырдария әкімшілік-территориалық ауданының әржақты бағыттарын зерттеу XIX ғасырдың екінші жартысында-ақ басталды. Сырдария өзенінің бойында қоныстанған қазақ ауылдарының өмірін, шаруашылық дамуын, халқының саны мен құрамын тағы да басқа мәселелерін сипаттауда алғашқылардың бірі болып еңбегін арнаған А.Ф. Миддендорф (Экспедиция для исследования сельскохозяйственных условий русского Туркестана, 1878). Келесі тағы да баса айтылатын еңбек Н.П. Пузыревскийдің жазбалары (Сыр-Дарья, ее физические свойства и судоходность, 1902). Тағы да бір атап өтетін еңбек А.А. Кауфманның Түркістан өлкесінің отарлануының басты кезеңдері туралы шындығында құнды еңбегі. «Вопросы колонизации», «Военный сборник», «Русский инвалид» және де басқа журналдардың беттерінде көптеген осы Түркістан өлкесін, сонымен қатар Сырдария облысын отарлау жөнінде мәліметтер аз емес. Сырдария облысы туралы арнайы мақалалар ішінен көзге түсетін М.Д. Михайловтың ертеректе жарық көрген мақаласы (О сырдарьинских киргизах, 1866). Бұл мақала арнайы осы өңір тарихына арналғанмен де мардымды, құнды деректер жоқтың қасы. Қазан төңкерісінен кейінгі жылдарда Қазақстан облыстарындағы, соның ішінде Сырдария өңірі бойынша жалпылама еңбектер негізінде өлкенің саяси тарихы мәселелерін қамтыды. Солай бола тұрса да 20-30-шы жылдарда жарық көрген зерттеулерден облыстың шаруашылық мәселелеріне, буржуазиялық-демократиялық революция кезіндегі саяси және қоғамдық дамуына байланысты әр мазмұнды деректерді табу қиын емес. Бұл арада біздің бөліп алып қарайын деп отырған зерттеулеріміз Г. Тоғжановтың, С.Ж. Асфендияровтың туындылары. Тақырыпқа біртабан жақын зерттеулер қатарына М. Асылбековтың, Г.К. Кронгардтың, С. Мадуановтың т.б. еңбектерін жатқызған дұрыс болар. Осы зерттеулердің ішінен бөліп қарайтын С. Мадуановтың «Қазақ-өзбек қатынастарының XIX-XX ғасырдың басындағы дамуы» атты монографиялық зерттеуі.

Зерттеу нәтижелері. Сырдария облысы бойынша қазақ шаруаларының кедейлік немесе ауқаттылығын анықтайтын бірден-бір көрсеткіш әр жанұяның қолындағы жылқы малының үлесі. Қазақтарда XX ғасырдың басында жылқы малының айқындаушы көрсеткіш екендігін бірқатар деректер де растайды (Военный сборник, 1903: 111-113). Әрине әртүрлі автор жылқы санын есепке алмай-ақ жалпы мүліктің жағдайына қарап, ауқатты немесе кедейленген топтарға әртүрлі қазақ семьяларын жатқызады.

Мысалы, зерттеуші С. Толыбековтың есептеуіне қарағанда байлар тобына (облыстық Перовскі, Қазалы уездерінің көшпелі аудандарында) 200 бас ұсақ және 50 ірі қара мал ұстаған,

ол кедейлерге осыдан саны аз малды қазақтарды жатқызады. Ауқаттыларды ірі, орта және ұсақ деп үш категорияға жіктейді. Ірі байларға 2000 және одан артық қой мен 400 ірі қара малы бар, орташаға 500 қой мен 100, ал ұсақ байларға 200 қой мен 50 ірі қара малы барларды жатқызады (Толыбеков, 1959: 131).

Бірінші дүниежүзілік соғысқа дейінгі қазақ ауылдарының әлеуметтік құрылысын анықтауда Е. Бекмаханов негізінде далалы аудандарды зерттеді. Бірақ оның қорытындылары біз үшін өте құнды. Қазақ қоғамындағы феодал топтарына мұсылманның ақсүйектерін де, қожа мен молдаларды да жатқызуға болады деп тұжырымдайды (Бекмаханов, 1957: 40).

XX ғасырдың басында әлеуметтік жіктелудің бір көрінісі әсіресе ірі байлардың шаруашылығы мен шаруалардың саудасының өсуі. Өнімді көбірек беретін малдарды ұстауға мән берілді. Облыстың Әулиеата, Шымкент, Қазалы уездеріндегі сатылған жылқының 65 пайызы, қой мен ешкінің 60 пайызы ірі байлардың үлесіне тиді, ал дағдарыстағы шаруалар кедейлене түсті. Сырдария облысының Шымкент және Әулиеата уездеріндегі әлеуметтік жіктелудің нәтижелері біршама, басқаша. Осы өлкеде тауарлы егін шаруашылығы XX ғасырдың басында кең өріс алды. Осыған сай тұрғындардың ауқаттылық дәрежесін мал бастарының санына қарай емес, егістік жер көлеміне орай белгілеген жөн.

1-кесте. Шымкент уезіндегі тұрғындардың әлеуметтік жіктелуі
[Table 1. Social classification of residents in Shymkent uyezd]

Заттардың санына қарай шаруашылықтардың топталуы	Жалпы шаруашылықтың саны	Бір шаруашылыққа кештік егіс көлемі десятина	Бір шаруашылыққа келетін мал басы саны
Аты жоқтар	20,52	6,8	1,95
1 аты барлар	37,28	9,46	5,55
2-3 аты барлар	21,35	11,22	10,79
4-5 аты барлар	6,82	12,97	16,25
6-8 аты барлар	5,59	13,79	21,35
9-13 аты барлар	4,41	15,82	30,52
14-22 аты барлар	2,50	18,57	46,90
23-60 аты барлар	1,30	18,57	75,84
51-100 аты барлар	0,21	36,55	150,34
100 ден артық	0,02	53,80	302,29

2-кесте. Жетісу облысымен іргелес Сырдария облысының Әулие-Ата уезінің мәліметтері
[Table 2. The information of Aulie-Ata district of Syrdarya region, adjacent to Zhetysu region]

Заттардың санына қарай шаруашылықтардың топталуы	Жалпы шаруашылықтың саны	Бір шаруашылыққа кештік егіс көлемі десятина	Бір шаруашылыққа келетін мал басы саны
Аты жоқтар	12,80	2,50	2,0
бір аты барлар	33,70	3,70	5,30
2-3 аты барлар	22,10	4,60	9,70
4-5 аты барлар	7,80	5,80	13,50
6-8 аты барлар	6,20	4,90	16,60
9-13 аты барлар	6,50	5,0	21,20
14-22 аты барлар	5,90	5,60	32,70
23-50 аты барлар	3,80	6,50	58,40
50 ден артық	1,20	9,80	130,80

Облыстың басқа да уездері сияқты Перовск уезінде де, қуаты төмен әлсіз шаруашылықтар орта есеппен 68,7 пайыз, орташалар – 17,6 ал байлардың шаруашылықтары 13,7 пайыз болып отыр. Сондықтан Қазалы уезімен салыстырғанда Перовск уезінде күйзелген әлсіздердің шаруашылығы анағұрлым басымырақ. Осы салыстырма деректердің өзі – Сырдария облысы бойынша әлеуметтіктің жіктің әртүрлі сипатта қалыптасқандығын көрсетеді. Жоғарыда

зерттеліп отырған облыс бойынша қазақ ауылдарының мал бойынша жіктелу дәрежесін анықтадық. XX ғасырдың басында капиталистік қатынастардың біртіндеп өлкеде тарауы әлеуметтік дифференциацияның капиталистік формаларының пайда болуына әсер етпей қоймады. Әсіресе, жалдамалы жұмысшыларды пайдаланған шаруашылықтардың санының біршама өскендігін көреміз.

3-кесте. Шымкент және Қазалы уездерінің бай шаруашылықтарында жалдамалы еңбекті пайдалану
[Table 3. Use of hired labor in rich farms of Shymkent and Kazaly districts]

Аудан аттары	Шаруашылықтың жалпы саны	Соның ішінде	
		жалдамалы еңбекті пайдаланғандар	жалшылыққа кеткендер
1. Шымкент уезі	4012	1348	578
2. Шымкент уезі, дала бөлімі	4909	1229	569
3. Қазалы уезі, Ақтоғай және Жамансар болысы	580	65	34
4. Қазалы уезі, Заңғар және Қалымбас болысы	638	84	14

Біз осы жерде берген көрсеткіштеріміз шаруашылықтың жеке салаларын ғана қамтиды да, жалпы экономиканың жалпы көрінісін осы мәселе бойынша айқындай алмайды. Ал басқа да шаруашылық салаларын қоссақ, онда жалдамалы еңбегінің кәсіпорындарда өз күшін жалдауға мәжбүр болғандарының көлемі төмендегідей. Әулиеата уезінде – 83,5 %, Шымкент уезінде – 73,5 %, Қазалы уезінде – 40,3 %, Перовск уезінде – 42,5 %. Соңғы екі уезде басым үлес балық аулау кәсібімен айналысушылар пайдасына тиіп отыр. Бұл жағдай балық кәсіпорындарындағы жұмысшылардың үлесінің басымдығымен түсіндірілген жөн. Тек Аралдағы «Хиуа акционерлік қоғамында» 1000-нан аса жұмысшылар мен қызметкерлердің көпшілігі жеке меншіктік кәсіпорындарында күніне жалданды да ал жалақылары тәулігіне 50-60 тиыннан аздап асты.

Ауыл шаруашылығына тартылған әлі де арнайы өндірісті мамандығы жоқ қазақ жұмысшылары біртіндеп ақша-тауар өндірісіне тартылып, ұлттық буржуазияның алғашқы осы өңірдегі тобын құрды.

Сауда-өсімкорлық капитал жергілікті тұрғындарды сүліктей сорғанмен ауылдарда, мүлктік жіктеуді бұрынғыдан тереңдетіп, рыноктық, капиталистік құбылыстардың кеңеюіне жол ашқанын атап өткен жөн.

Мәліметтерге қарағанда, 1906 жылы Шымкент уезіндегі халықтың 80,38 %-дан астамы отырықшылыққа көшіп, 16,2 % көшпелі мал шаруашылығымен, қалғаны егін шаруашылығымен айналысқан (Сулейменов, 1963: 219). Қазалы уезінің 57,14 %, Перовск уезінің 31,18 (Галузо, 1929: 88) ал облыс бойынша XX ғасырдың басында халықтың 61 % көшпелі болған (Сужиков, 1959: 10), яғни облыстық уездері бойынша жағдай әртүрлі қалыптасқан.

Дихандардың еңбек құралдары әлі де болса қарапайым, ғасырлар бойы пайдаланылған еңбек құралдар әлі де егін шаруашылығында орын алды. Темір соқалар мен ауыл шаруашылығының жаңа техникасы бай шаруашылықтарда ғана қолданылды. Ал кедейленген дихандардың өздерінің шаруашылықтарына сапалы техниканы қолданатын не жөндейтін жұмысшылар жоқтың қасы еді. Облыс бойынша 52,923 шаруашылықтың яғни олардың 20,3 % - ның жеткілікті жұмыс көлігі болмады (Турсынов, 1962: 101).

Жалпы алғанда егін жинау мен оны бастырудың қарапайым тәсілдері Сырдария облысында басым болды.

Облыстағы мақтаның басым бөлігі Ресейдің губернияларындағы жеңіл өнеркәсіп орындарына жіберілді де, Оңтүстік уездер осындай өндіріс орындарымен, яғни мақтамен қамтамасыз ететін шикізат қорына айналды.

Халықтың басым көпшілігі шаруа қожалықтарынан құралған. Сырдария, тіпті оған көршілес орналасқан Жетісу облысы уездерінің патша үкіметінің отарлық аудандарына айналғанын жоғарыда келтірілген деректерде біршама дәлелденді. Экономикалық даму саласындағы кейбір жеке өзгешеліктер (мысалы, далалық облыстармен салыстырғанда)

элеуметтік қайшылықтардың шиеленісуіне жол ашты. Оны царизмнің салық саясатынан көреміз: үй басы салығы 1,50 тиыннан 4 сомға дейін көтерілді (РФОМТА. 1396 қор. I тізбе. 197-іс. 43 п.). Сонымен қатар қазақ шаруалары өкіметтік қоныстардың құрылыс жұмыстарына жұмсалатын қаражаттардың бір бөлігін өтеуге міндеттенді. Мектептерде ауруханаларда төсек-орындар үшін тағы басқа жұмсалатын шығын шаруалардың есебінен өтелді. Ал ақсүйектің тұқымдары, әсіресе төре-сұлтан тұқымдары бұндай ауыртпашылықтардан босатылды.

Сырдария облысы сияқты отарлық аймақта патша өкіметінің алым-салығының басты ауыртпалығы кедейленген топтар мойнына түскенін аңғару қиын емес. Осындай қысымға шыдай алмаған қазақ шаруалар ауыл әкімдері болыстарға, отаршылдарға наразылықтар білдіріп облыстық әскер губернаторына шағымдарында болыснайлардың мал мен жергілікті қаржыны еріктеріне сай талан-таражға салғандығына көңіл аударылды (РФОМТА. 119 қор. I тізбе. 164-іс. 607-іс. 29 п.).

Шаруалардың тағы бір шағымына көңіл аударсақ ауылдық болыстары салықтармен элеуметтік езуді күшейтіп, наразылық білдірушілерді жазаға тартатын. Мысалы, Шымкент уезінің Сары болысинайы Б. Хусейнбаев 1612 сомды өзінің пайдасына жаратып, салық төлеуден бас тартқан бір ауылдасын таякпен дүрелеген (РФОМТА. 119 қор. I тізбе. 164-іс. 607-іс. 32 п.).

Сырдария облысында басқа да аймақтардағы сияқты, кедейлерді сорып, пайда табудың тиімді бір жолы «Ортақтасу» (жерді ортақтасып өңдеу) кең тарала бастады. Еңбекпен ортақтасу – кедейлерді экономикадан тыс құралдармен сору байлардың элеуметтік қысымының бір жолы. Ортақтасуда еңбек пен құралдарды бірыңғай пайдаланудың арнайы белгіленген ережелері анықталмады. Ол екі жақты (екі адам арасы) немесе үш жақты да болып қалыптасатын. Мысалы, кедейге бай өз жер меншігінің бір бөлігін, астық тұқымын, жұмыс көлігін, уақытша пайдалануға берсе де егістікті жерлерде өңдеуге, оны күтуге сіңірген ауыр еңбек ескерілмей жиналған. Өнімнің 2/3 бөлігін арендаторға беруге міндеттелді.

Жалпы монографиялық зерттеулерде атап көрсетілгендей Сырдария облысындағы аграрлық қайшылықтар XIX ғасырдың екінші жартысынан қалыптаса бастаған. Столыпин реформасынан кейінгі жылдарда тереңдеген жалпы отаршылдық саясаттың салдары деп қорытындыласақ ақиқатты ашуға бір талпынғандық болар еді.

Аграрлық қайшылық элеуметтік қарсылықты шиеленістіргенмен де, қалалар мен ауыл шаруашылық өндірісіндегі жұмысшылардың белсенді қатысуынсыз қоғамдық толқудың таптық, антогонистік қайшылықтарға апармайтыны сөзсіз.

Алайда облыс кәсіпорындарда жұмысшылардың тұрақты кадры болмауы күрестің қарқынын әлсіретті, ал жағдай бұрынғыша ауыр күйінде қала берді. Мардымсыз, күніне 30-40 тиын алатын жалақы, қазақ жұмысшыларының ең қарапайым талаптарына да жетпейтін. Империяның орталығындағы және өлкедегі революциялық қозғалыстардың одан әрі көтерілуіне Ресейдегі 1901-1903 жылдардағы өнеркәсіп дағдарысынан кейінгі елдің ішіндегі өріс алған революциялық ахуалдың шиеленісуін жаншуда үкімет өз тарапынан шаралар қолданды.

Патша үкіметі еңбекші бұқараны қараңғылықта ұстау үшін жергілікті, мектептерді жауып, ағарту мекемелеріне қысым көрсетті. Патша өкіметі жергілікті халықтың алдыңғы қатарлы өкілдерінің ағартушылық немесе саяси бастамасын қағып тастап отырды. Олар шеткі аймақтағы, соның ішінде осы өлкедегі бұқара белсенділігін жаншып отырды.

Өлкедегі тұрғындардың элеуметтік толқуларын болдырмау басқа жерлерге жайылып кетуінен сескенген өкімет Шымкент, Әулиеата, Ташкент уездерін күшейтілген күзеттің мерзімін 1902 жылға дейін ұзартуы осы қорқыныштың бір көрінісі (РФОМТА. 1263 қор. 2 тізбе. 5514 іс. 844 п.).

Сырдариядағы жұмысшылардың қимыл әрекеттері XIX ғасырдың 90 жылдары өзінде-ақ байқалды. Ірі ереуілдер XX ғасырдың басында Орынбор-Ташкент теміржолын салу кезінде әсіресе білінді. Ұзақ мерзімде жұмысшылардың жалақыларын ала алмауы осы наразылыққа себеп болған.

Үкіметтің әсіресе ұлтты қанау саясатына қарсылық тек қалаларды ғана емес, сонымен қатар қазақ ауылын да қамтыды.

1905 жылы 9 қаңтарда Петербургте қарусыз жұмысшыларды соққыға жыққан патшаның зұлымдығы туралы хабар Қазақ даласына да тез тарады (Писковский, 1958: 103). Қалалар мен селоларда, жұмысшылар мен қала кедейлерінің жиналыстарында, сондай-ақ Кедей

шаруалардың жиындарында патшаның озбырлығына қарсы наразылық білдірілген үн көтеріліп жатты.

Облыстық Перовск, Қазалы темір жол станцияларының жұмысшылары мен демократиялық ниеттегі жұртшылығының қанды жексенбіні айыптаған қобалжулары жиіледі. Әсіресе Перовскіде бас көтерулер ерекше көзге түсті.

1905 жылы «Қанды жексенбі» оқиғасы туралы хабар телеграф арқылы Сырдарияның басты мекені Ташкентке және облыстық темір жол бойларына іргелес қалаларға қаңтар айының 10-да жетті. Сол күні Ташкенттің РСДЖП тобы Петроградтағы оқиғаның саяси мәнін, үндеулермен халыққа түсіндіре бастады. Сырдария облысының әскери губернаторы 1905 жылы уездерге таратқан нұсқауында: «Тұтандырғыш қасиеті бар революциялық қағаздар – Сырдария облысының... арасында байқалады» - деп атап көрсетті (ҚРОМА. 145 қор. 2 тізбе. 92 іс. 9 п.).

Саяси бағыттағы үндеулер жасырын баспаханаларда көбейтіліп басты қоныстарда кең түрде таратылды, темір жол бойындағы әскери казармаларға және Перовск, Қазалы, Түркістан, Арыс, Шымкент т.б. жерлердегі жұмысшылар шоғырланған қоныстарға жеткізілді.

1905 жылы қаңтар айының 12-де Мәскеу университетінің 150 жылдығына арналған облыстың орталығы Ташкенттегі көпшілік қауым жиында либерал-буржуазиялық интелегенттердің банкет ұйымдастыруды жоспарлауын жергілікті социал-демократтар патша үкіметін әшкерелеу үшін оның трибунасын пайдалануға бел байлады.

Банкетке 600 адамға жақын либерал интелегенттер, дәрігерлер, мұғалімдер, инженерлер, адвокаттар келді. Жергілікті интеллигенцияның басқа да өкілдері бас қосты (ӨРОМА. 132 қор. 1 тізбе. 112 іс. 8 п.). Социал-демократ ұйымының мүшелері В.А. Коршанин т.б. мінбедегі сөйлеген сөздерінде облыс жұмысшыларының жағдайын сипаттап ауыр, жұмыс мерзімінің ұзақтығының қысқартуларын, жалақының көбейуін талап етті, жұмысшылар мен шаруаларды ортақ күреске шақырды (ӨРОМА. 132 қор. 1 тізбе. 123 іс. 9 п.). Шешендер сөз, баспасөз, бостандығын құрылтай жиналысының шақырылуын, жалпыға бірдей, тең, төте және жасырын сайлау негізінде демократиялық республиканың жариялануын күн тәртібіндегі басты мақсат ретінде түсіндірді (ӨРОМА. 132 қор. 1 тізбе. 140 іс. 14 п.).

Патша үкіметінің озбырлығына қарсылық көрсеткен жиынға қатысушылар Петербургтегі азап шеккен жұмысшылар мен олардың жанұяларына жәрдем ретінде 130 сом қаражат жинастырды.

Жиналыстың соңында царизмге қарсы аянбай күреске шақырған жергілікті социал-демократиялық ұйымның үндеулері таратылды. Полиция тергеуінің салдарынан біраз жергілікті белсенділер жұмыстан босатып, әртүрлі жазаға тартылды.

Көп ұзамай ақпан айының 19-да Ташкенттің көптеген мастерскойлары мен темір жол бойындағы жұмысшылардың ірі ереуілі басталды. Ықпалы оның көрші Перовск, Қазалы, Арал, Шымкент және Түркістандағы жұмысшылардың саяси толқуына әсерін тигізді. Осы өңірдегі теміржолшылар да өздерінің Экономикалық ахуалының жақсаруын, жұмыс күнінің қысқартуын талап етті.

1905 жылдың ақпан айында Орынбор-Ташкент темір жолындағы депо мастерской жұмысшылары да экономикалық талаптар көтеріп, мейрам күндері жұмыс күнін 12 сағаттан 8 сағатқа шегеруді, жалақы көбейтілуін, күнделікті тұрмыс-халдерін жақсартуын талап еткен саяси мәні бар ереуілдер ұйымдастырды. бұл оқиға Ташкенттен Қазанға дейінгі темір жол торабындағы жұмысшыларды қамтыды.

Ал Перовскінің депо-мастерской жұмысшылары бірнеше әріптестерін себепсіз жұмыстан босатуға қарсылық білдірді, екі күн бойы ереуілді тоқтатпады (Бекмаханов, 1957: 292). 1905 жылы сәуір айында Шымкент станциясындағы жұмысшылардың ереуілдері де осының жалғасы еді. 9 сәуірде жұмысшылар қайтадан бой көтеріп, 1905 жылы сәуір айының 2-де Ташкент социал-демократиялық тобының царизмге қарсы аяусыз күреске шақырған «Орта Азияның жұмысшы жалшыларына» деген саяси үндеуін таратты. Жұмысшылардың мұндай ереуілдерінің жиіленуінен қорыққан Орынбор-Ташкент жолының әкімшілік басқаруы бірсыпыра талаптарды орындауға мәжбүр болды. Бұл жағдай облыста теміржолшылардың бірқатар талаптарының орындауына әкелді (Шафиро, 1965: 55).

Объективті түрде III съезден кейін РСДЖП-ның Ташкент комитеті облыста өзінің ұйымдастыру қызметін кеңейте түсті. Осының барысында 1905 жылы мамыр айының 1-де Ташкент пен Түркістан станцияларының жұмысшылары жұмысқа шықпай, «Жойылсын

самодержавие!» «Жұмысшыларды азат ету жұмысшылардың өз ісі» - деген ұрандар мен саяси маевкалар өткізді. Қаладағы кәсіпорын жұмысшыларының қатысуымен жергілікті социал-демократиялық топтардың бастауымен осындай маевка Перовскіде өткізілді. Осыдан іле сала Жосалы станциясы мен Қармақшы селосында Теміржол жұмысшыларынан байқалды. Әрине, Жұмысшы қозғалысы әсіресе облыстық әкімшілік орталығы Ташкентке анағұрлым қарқынды болды. Оны мамырдың 20-да қаланың бағында мыңдаған тұрғындар қатысуымен саяси рухта өткен ереуілдер дәлелдеді.

1905 жылдың жазынан теміржолшылардың бой көрсетулері ашық саяси сипат алды. Мысалы, Перовск жұмысшылары маусым-тамыз айларында вокзал маңына жиі жиналып жергілікті РСДЖП тобының бүкіл Ресей көлемінде болатын қарулы көтеріліске шақырған үндеулер мен листовкаларын таратты. Жиналыстардың инициативалары социал-демократиялық топтық мүшелері слесарь Давидов, ағаш ұстасы Торохов, слесарьдың шәкірті Бироков болды. Олар РСДРП-ның Ташкент комитетімен байланыс жасап отырды.

Қазан айының 16-19-да үлкен демонстрациялардың бірі облыс орталығында болды. Демонстранттар қаланың бірқалыпты жұмыс орындарын қиратып, жолдағы дүкендерді, оқу орындарын жапқызып, қаладағы түрмеге қарай беттеді (РФОМТА. 1276 қор. 1 тізбе. 66-іс. 5 п.). Кәсіпорындағы жұмысшылар, теміржолшылар, оқушы жастар, мұғалімдер оларға қосылып, қолдарына қызыл жалау алып революциялық өлеңдермен «Жойылсын самодержавие», 8 сағат жұмыс күні мен демократиялық республика жасасын» - деген ашық саяси ұрандармен қарсылықты күшейтті.

Еңбекшілердің жалпы бұқаралық демократиясы қазан айының 19-да Перовскіде басталды. Оған әр түрлі ұлттың еңбекшілері – орыстар, украиндар, белорустар, қазақтар, өзбектер және басқа ұлт өкілдері атсалысты. Вокзал маңындағы азық-түлік қоймасының үйінде өткізілген митингте РСДЖП жергілікті тобының өкілдері жалынды сөз сөйледі. Шешендер арасында депо жұмысшылары А. Исаев, А. Торохов, есепші Новаковский, студент Никольский және басқалар болды. Олар «Россиядағы азаттық қозғалыстың 50 жыл бойғы жалпы көрінісін сипаттап берді, тағы да патша өкіметіне қарсы, революцияға шақырды, стачкалық комитет құрылды, оған А. Торохов төраға болып сайланды. Мұқтаждық көрушілерге көмек көрсетуде, комитеттің бастамасымен сол жерде 200 сомнан астам қаржы жиналып жасақ құрылды. Келісіп қимылдау үшін комитет Темір жол жұмысшылары одағының Петербург және Ашхабад бөлімдерімен байланыс орнатты (ҚРОМА. 50-қор. 306 іс. 2 п.). Стачкалық комитет азық-түлік ісін шешуге атсалысты, қоғамдық тәртіпті қамтамасыз етті, Орынбор-Ташкент теміржолының Оңтүстік торабында поездардың қалтқысыз жүрісіне және телеграф қызметін үйлестіруге қатысты.

Облыстың басты қоныстарын қамтыған ереуілдер 1905 жылдың қараша желтоқсан айларын қамтып, жұмысшылардың санасының оянғанын көрсетті.

Қазан айының соңы қарашаның басында ереуілдер жалпы Орынбор-Ташкент темір жолының бүкіл Оңтүстік бөлігін қамтыды. Перовскіден 50 шақырым жерде Сұлутөбе станциясында Ташкенттен шыққан жолаушылар поезы тоқтатылды. Түркістаннан бастап Қазалы станциясына дейінгі жолдың Оңтүстік торабында поездардың қимылдау графигін жұмысшылар өздері бақылады (Асылбеков, 1955: 92).

Ереуілдер барысында оның басшыларын (Новаковский, т.б.) Жандарм полициясы түрмеге қамады. Ондай жазалау, қуғындау арқылы отаршылдық үкіметі бұқара халықтың бетін революциялық қозғалыстан аударуға тырысқаны нәтижесіз аяқталды.

1905-1907 жылдардағы революциялық қозғалысқа жоғарыда көрсетілгендей тек жұмысшылар қатысып қойған жоқ.

Сырдарияның Әулиеата, Перовск, Қазалы, Ташкент уездері мен Түркістан қаласында шаруалардың наразылықтары ашық көрінді. Күрес барысында жергілікті қазақтар өз еріктерімен бұрынғы орыс шаруаларына кеткен жерлерін қайтаруға тырысты. Мысалы, Перовскіде 1905 жылы осындай баскөтерулер саны 183-ке жеткен. Революциялық қозғалыстың алғашқы екі жылында шаруалар төленуге тиісті салықтарды өткізуден жаппай бас тартты. Осының бір дәлелі Ташкент уезі бойынша 121 мың сомның салығы қазынаға құйылмады.

1906 жылы Шаруалардың салық төлемеуін, өз міндеткерліктерін орындамауынан қазынаның жалпы жағдайы шиеленісіп кетті. Осындай жағдайлар Перовск уезінің Сауран, Әулиеата уезінің Ботамойнақ-Алмалы, Шымкент уезінің Арыстанды, Бадам т.б. болыстарында

да байқалды. Көптеген уездерде жер салығы 1906 жылы төленбеді. Сырдария Шаруаларының негізгі көкейкесті мәселелері жер болғандықтан ауылдарда, қыстақтар мен деревняларда жер үшін, су үшін күрес таластар күшейе берді.

Жер мәселесіндегі толқулар әртүрлі формаларда ұйымдастырып, Шаруалар полициядан жасқанбастан жергілікті озбыр байлардан, орыс кулактарының жерлерін басып ала бастады. Мысалы, 1906 жылы Әулиеата қаласы қарамағындағы жерлерден 1906 жылы, еңбекші шаруалар 136 десятина 215 сажен жерді қайтадан өздеріне қайтарды. Осындай жағдайлар Ташкент уезінің Аблық қыстағындағы, тағыда басқа оқиғалардан көрінді. Шаруалар арасындағы жалпы толқуларды ұйымдастырушы А.Н. Рувимов пен Тарасовтар үгіт жұмыстарын күшейтіп, оларды шаруалар одағына біріктіруге үгіттеді. Әулиеата уезінде саяси мәні бар үндеулердің «Барлық Ресей шаруаларына манифест», «Армия мен флоттағыларға манифест» т.б. көбейіп бара жатқандығын байқаған облыстың әскери губернаторы жоғарғы Петербургқа хабарлағанда, Сырдария шаруаларын революциялық күрестен аулақ ұстау үшін Әулиеата қаласында «петициялық науқан» ашқан (Сулейменов, 1963: 31). Шаруалардың талаптары бара-бара қарқынды сипат алды. Бір құжат келтірейік: Әулиеата уезінің Қарабаево селосындағы көшпелі Шаруалар Мерке участогының приставынан өздерін егістік жерлермен қамтамасыз етуді батыл түрде талап еткен. Осыдан сескенген уезд бастығы Ташкенттен бірнеше жүз қарулы казактарды шақыртуға мәжбүр болды. Ал селоның ақсақалы Рувимовтың «ақпатшаға тілі тигізгені үшін» жауапқа тартылды.

1906 жылы көкек айында Михайловка селосындағы «тәртіпсіздікті» тыйуда арнайы Казак отряды шақырылды. Қоныс аударушылар жері жоқ Шаруаларға жер бөлініп берілуін, салық мөлшерінің азайтылуын талап етті. Тек Әулиеата уезіндегі ғана емес, сонымен бірге Шымкент пен Перовск уездеріне орналасқан шаруалар арасында да осындай толқулар болды. Ташкент уезіне қоныс аударған шаруалар жағдайы тіпті ауыр еді.

Столыпиннің аграрлық саясатының ауыр салдарлары, қазақ жерлерін отарлаудың кең бағыт алуы, әрине, революцияның жаңа өрлеу кезінде де жағдайды шиеленістірді.

1910-1911 жылдары Ресейде Экономикалық жағдай біртіндеп өзгерді. Өнеркәсіптік өрлеу басталды да, үнсіздік кезеңі аяқталды. Экономикалық өрлеу жылдарында өнім өндіру де біршама ұлғайды. Мысалы, Ресейде 1909 жылы небәрі 1591 млн. пұт тас көмір, өндірілсе, 1913 жылы 2214 млн. пұтқа жетті, сол жылдары 191 млн-нан 300 млн пұтқа дейін болат балқытылды. Ресейде Өнеркәсіп орындарында 2413,8 мың жұмысшылар болса, 1913 жылы ол 3114,9 мыңға жетті, яғни 1910-1913 ж. аралықтарында жұмысшылардың саны – 27,3 процентке өсті (Метелица, 1961: 51).

Еліміздің орталығында болған революциялық өрлеу, Қазақстанды, соның ішінде Сырдария облысын қамтымай қоймады. Қазақ ауылы, өзбек қышлағы және қоныс аударушы орыс деревняларында әлеуметтік қайшылық шиеленісті. Жердің басым бөлігінің байлардың қолында қалуы тартысты үдетті. Мысалы, Перовск уезінің Шиелі болысында №12 ауылда өңдеуге жарамды 150 десятина жердің бәрі дерлік байдың қолында (Өсербаев, 1959: 33) болды және осы уездегі бар жылқының 57 қой, ешкінің 61, түйенің 48 проценті байлардың меншігінде болды.

Шымкенттің уақытша тексеру комиссиясы Сайрамсу болысы (Шымкент уезі) ауылдарындағы қазақтардың пайдалануындағы жерлерді тартып алу үшін өздеріне қолайлы арнайы жобаны бекіткен (ҚРОМА. 33-қор. 1 тізбе. 59 іс. 125 п.). Лалекин көшпелі қазақтарға мемлекеттік жерлерді «арендаға беруге, сатуға болмайтындығы деген» ережені шығарды. Есепке қарағанда бар болғаны малшы қазақтарға орта есеппен 0.6-0.9 десятинадан ғана жер келеді екен. Осындай жағдайды Қазалы, Әулиеата, Ташкент уездерімен де көптеп кездестіруге болады. Ауыр жағдайға төзе алмаған кедейлер, орташа топтар байларға, болыс чиновниктері мен ауыл отаршылдарына қарсы жиі бас көтерді, озбырлыққа қарсы тұрды. Тек жұмысшылар мен шаруалар ғана емес, тіпті Түркістанның күзет бөлімі де солдаттардың арасында революциялық ниеттің оянғаны, революциялық үйірмелердің пайда болғанын, әскер ішінде үкіметке қарсы насихаттың күшейе бастағанын көрсетті. Соның артынша, 1911 жылы ақпан айында, Шымкент қаласындағы саперлар әскери бөлім арасында толқулар басталып, рота солдаттары саяси қысымға қарсылық білдірген.

Жұмысшылардың, солдаттардың наразылықтарының саяси бағыт алуы, өздерінің старшындары, боласнайларына қарсылық және жергілікті жердегі әкімшілік тарапынан әртүрлі қысымдардан әбден титықтаған уезд шаруаларының араларын толқуларға белсене араласты.

Әулиеата уезінің Сарыбұлақ болысындағы шаруалар жергілікті чиновниктерге салық төлеуден үзілді-кесілді бас тартқан (ӨРОМА. И-1 қор. 12 тізбе. 1080 іс. 2 п.). 1911 жылы Шілік (Шымкент уезі) селосындағы қазақтардың жерінің тартып алынып, оның қоныс аударушы кулак семьяларына беруі ауыл тұрғындары арасында аграрлық Майдантал, Ниязбек, Пскент, Әулиеата уезінің Қарабақыр, Құмарық, Перовск уезінің Қараөзек, Сауран болыстарында жергілікті қазақ шаруаларының наразылығы Түркістан губернаторын қобалжытты.

Әсіресе революциялық қозғалыстың күшті көтерілу кезеңі 1912 жылы көкек айындағы Сібірдегі Лена алтын кеніндегі қарусыз жұмысшыларды қанға бояумен байланысты. Бұл оқиға тек Ресейлік емес, сонымен қатар отарлық аймақтағы ұлт аудандардағы саяси ахуалдың, соның ішінде Қазақстандағы ахуалдың үкімет саясатына мейлінше қарсылық жағдайда қалыптасуына әсер етті.

Түркістанда, Әулиеатада, Шымкентте, Перовскіде, Қазалыда және темір жол бойындағы станцияларды, Арыс, Шиелі, Желек, Жосалы сияқты қоныстарда бұқара арасында үгіт жұмыстарын жүргізу жұмысшылар мен шаруалардың патша үкіметінің ұлттық, аграрлық саясатына қарсылық кең өріс алды. Жергілікті өңірдегі жұмысшылардың жағдайы Ресейдің Еуропалық бөлігіндегі жұмыскерлер ахуалынан тіпті ауыр еді. Жалақыны олардан 1,5 есе (Савокин, 1957: 8), ал әйелдер еркектерден 40-50 процент кем алатын, еңбек ақының мөлшері өте төмен күніне 30-40 тиыннан аспады.

Сырдария облысындағы патша әскері арасындағы революциялық қозғалыстың жандана бастауы ерекше оқиға. Елдегі самодержавиелік тәртіптерге солдаттардың наразылығын дәлелдейтін құжаттар аз емес. Ташкент қаласына жақын бірінші және екінші Түркістан сапер батальондардағы төменгі шендердің 1912 жылы шілде айының 1-де бас көтеруі өңірдегі белгілі оқиға. Онда 130-дан астам солдаттар лагерь алдында саяси ұран тастағанда оларға басқа ротаның солдаттарының да келіп қосылғаны ақиқат. Солдаттардың көтерілісіне басшылық болмады, бұл олардың әрі қарай қозғалуын әлсіретіп, көтеріліс жаншылды. Оқиғаға белсене қатынасқан 14 солдат өлім жазасына бұйырылып, 208-і қара жұмысқа айдалды. Дегенмен Түркістан сапер батальондары солдаттардың көтерілісі Қазақстан сияқты отар аймағындағы ірі оқиға екендігі сөзсіз. Әулиеата, Перовск, Қазалы, Шымкент уездеріндегі шаруалардың толқулары да күшпен басылды бірақ та қарулы күш, жазалаушы отрядтарды бейбіт халыққа қарсы қолдану нақты нәтиже бермеді, керісінше үкіметке қарсылықты үдетті.

Қорытынды. Сонымен осы мақаладағы әртүрлі сипаттағы құжаттарды уездегі, кейбір оқиғалар бойынша болыстар, тіпті ірі қалаларға тікелей іргелес орналасқан ауылдармен салыстыра талдау XX ғасырдың басында Сырдария облысының әлеуметтік-қоғамдық және саяси өміріндегі басты оқиғаларға Ресейдің орталығындағы революциялық ахуалдың еріксіз әсер еткенін дәлелдейді. Алайда біз пайдаланған архив, және басқа да мәліметтер осындай орталықтан алшақ орналасқан Сырдария сияқты өлкені алып қарағанда, ашық революциялық бас көтерулердің Қазақстанның солтүстік және шығыс аймақтарымен, мысалы, өнеркәсіптік орталыққа жақын орналасқан дала уәлаятымен салыстырғанда бәсеңдеу болғанын атап өткеніміз жөн. Тоқырау дәуіріндегі революциялық қозғалыстың «шынайы бұқаралық сипаты жөніндегі» қорытындылар осы өңірдегі оқиғаларға, дәлірек айтқанда революциялық бас көтерудің нәтижелеріне көз жүгіртсек сол ойлардың асыра сілтеушілік екеніне көңіл аударуға болады. Осы облыстың өзінде әлеуметтік қозғалысты жіктей қарағанда Перовск, Әулиеата, Шымкент уездерінде қоғамдық қарсылық біршама жігерлі сипатта қалыптасты деп қорытындылауға болады.

Дереккөздер

ҚРОМА – Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві.

ӨРОМА – Өзбекстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві.

РФМА – Ресей Федерациясының Мемлекеттік архиві.

Әдебиеттер тізімі

Асылбеков, 1955 – *Асылбеков М.Х.* Железнодорожники Казахстана в первой русской революции (1905-1907 гг.) Алматы. 1955.

Бегалиева, Косанбаев, 2019 – *Бегалиева А.К., Косанбаев К.* История изучения этнографии народов Туркестана в трудах дореволюционных российских исследователей в XVIII - начала XX вв. Алматы: Қазақ университеті, 2019.

Бекмаханов, 1957 – *Бекмаханов Е.* Присоединение Казахстана к России. М., 1957.

Благовещенский, 2006 – *Благовещенский Г.* Экономическое развитие Туркестана // История Казахстана в западных источниках XII-XX вв. Алматы: Санат, 2006. – Т. 5. – С. 255.

Большевик Казахстана, 1947 – *Большевик Казахстана.* 1947. №10.

Военный сборник, 1903 – *Военный сборник.* 1903. №3.

Высший подъем революции 1905-1907 г.г., 1956 – *Высший подъем революции 1905-1907 г.г. (ноябрь-декабрь 1905 г.).* Ч.3, кн. 2. М., 1956.

Галузо, 1929 – *Галузо П.Г.* Туркестан – колония. М., 1929.

Заорская, Александр, 1915 – *Заорская В.И. Александр К.* Промышленные заведения Туркестанского края. Петроград. 1915.

Киргизская степная газета, 1894 – *Киргизская степная газета.* 18 XII. 1894.

Қазақ ССР тарихы, 1957 – *Қазақ ССР тарихы.* Т.І. Алматы, 1957.

Қазақ ССР тарихы, 1982 – *Қазақ ССР тарихы.* 3 том. Алматы, 1982.

Материалы по киргизскому земледелию. Чимкентский, Аулие-Атинский, Казалинский, Перовский уезд. Ташкент, 1908, 1910, 1911, 1912, 1913.

Материалы народного хозяйства Туркестанского края. Ч. 2. Приложение к отчету по ревизии графа К. Палена. СПб, 1910.

Материалы по обследованию Сыр Дарьинской области П. Румянцев. Т. І. Ташкент, 1912.

Метелица, 1961 – *Метелица Л.* Партия большевиков во главе нового революционного подъема (1910-1914 гг.). М., 1961.

Өсербаев, 1959 – *Өсербаев Б.* Қазақстанда жұмысшы табы мен шаруалар одағының нығаюы. Алматы, 1959.

Пален, 1911 – *Пален К.* Материалы к характеристике народного хозяйства в Туркестане. Ч. І. СПб. 1911.

Первая всеобщая перепись населения...

Писковский, 1958 – *Писковский А.В.* Революция 1905-1907 годов в Туркестане. М., 1958.

Рабочее и аграрное движение в Казахстане в 1907-1914 годах. Сб. документов и материалов. Алматы, 1957.

Революционное движение в Казахстане в 1905-1907 годах. Сб. документов и материалов. Алматы, 1955.

Революция 1905-1907 гг. в национальных районах России. Сб. статей. М., 1949.

Русский Туркестан, 1905, 26 августа.

Савокин, Ханазаров, 1957 – *Савокин А.М., Ханазаров К.Х.* Рабочее движение и деятельность социал-демократической организации в Туркестане. Ташкент, 1957.

Совет үкіметі үшін /Естеліктер/. Қызылорда, 1957.

Сужиков, 1959 – *Сужиков М.* Особенности Октябрьской социалистической революции в Казахстане. Алматы, 1959.

Сулейменов, 1963 – *Сулейменов Б.* Аграрный вопрос в Казахстане в последней трети XIX - начале XX вв. Алматы, 1963.

Толыбеков, 1959 – *Толыбеков С.Е.* Общественно-политический строй казахов XVII-XIX вв. Алматы, 1959.

Турсынов, 1962 – *Турсынов Х.* Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане. Ташкент, 1962.

Шафиро, 1965 – *Шафиро Ш.* Первые группы РСДРП и начало профсоюзного движения в Казахстане (1905-1907 гг.). Алматы, 1965.

Sources

CSARK – Central State Archive of the Republic of Kazakhstan.

CSARU – Central State Archive of the Republic of Uzbekistan.

SARF – State Archive of the Russian Federation.

References

Asylbekov, 1955 – *Asylbekov M.Kh.* Zheleznodorozhniki Kazakhstana v pervoy russkoy revolyutsii /1905-1907/ gg. [Railway workers of Kazakhstan in the first Russian revolution /1905-1907/]. Almaty, 1955. (In Rus.)

Begaliyeva, Kosanbayev, 2019 – *Begaliyeva A.K., Kosanbayev K.* Istoriya izucheniya etnografii narodov Turkestana v trudakh dorevolutsionnykh rossiyskikh issledovateley v XVIII - nachala XX vv. [History of the

study of the ethnography of the peoples of Turkestan in the works of pre-revolutionary Russian researchers in the 18th - early 20th centuries]. Almaty: Kazak universiteti, 2019. (In Rus.)

Bekmakhanov, 1957 – *Bekmakhanov E.* Prisoyedineniye Kazakhstana k Rossii [Accession of Kazakhstan to Russia]. M., 1957. (In Rus.)

Blagoveshchenskiy, 2006 – *Blagoveshchenskiy G.* Ekonomicheskoye razvitiye Turkestana // Istoriya Kazakhstana v zapadnykh istochnikakh XII-XX vv. [Economic development of Turkestan // History of Kazakhstan in Western sources of the XII-XX centuries]. Almaty: Sanat, 2006. – T. 5. – S. 255. (In Rus.)

Bolshevik Kazakhstana, 1947 – *Bolshevik Kazakhstana* [Bolshevik of Kazakhstan]. 1947. Nr 10. (In Rus.)

Voyennyy sbornik, 1903 – *Voyennyy sbornik* [Military collection]. 1903. Nr3. (In Rus.)

Vysshiy podyem revolyutsii 1905-1907 g.g., 1956 – *Vysshiy podyem revolyutsii 1905-1907 g.g.* [The highest rise of the revolution of 1905-1907] (1905). Ch. 3, book 2. M., 1956. (In Rus.)

Galuzo, 1929 – *Galuzo P.G.* Turkestan – koloniya [Turkestan is a colony]. M., 1929. (In Rus.)

Kirgizskaya stepnaya gazeta, 1894 – *Kirgizskaya stepnaya gazeta* [Kyrgyz steppe newspaper]. 18. XII. 1894. (In Rus.)

Kazakh SSR tarihy, 1957 – *Kazakh SSR tarihy* [History of the Kazakh SSR]. Vol. I. Almaty, 1957. (In Kaz.)

Kazakh SSR tarihy, 1982 – *Kazakh SSR tarihy* [History of the Kazakh SSR]. Vol. 3. Almaty, 1982. (In Kaz.)

Materialy po Kirgizskomu zemlepolzovaniyu Chimkentskiy, Auliye-Atinskiy, Kazalinskiy, Perovskiy uyezd [Materials on Kyrgyz land use Chimkent, Aulie-Ata, Kazalinsky, Perovsky district]. Tashkent, 1908, 1910, 1911, 1912, 1913. (In Rus.)

Materialy Narodnogo khozyaystva Turkestanskogo kraya [Materials of the National Economy of the Turkestan Territory]. Ch. 2. Prilozheniye k otchetu po reviziigrafa K. Palena. SPb, 1910. (In Rus.)

Materialy po obsledovatelnoSyrDarinskoyoblasti [Materials on the examination of the Cheese of the Darya region P. Rumyantsev]. Vol. I. Tashkent, 1912. (In Rus.)

Metelitsa, 1961 – *Metelitsa L.* Partiya bolshevikov vogleve novogo revolyutsionnogo podyema [The Bolshevik Party at the head of a new revolutionary upsurge] (1910-1914). M., 1961. (In Rus.)

Oserbaev, 1959 – *Oserbaev B.* Kazakhstanda jumysshly taby men sharualar odagynyn nygayuy [Strengthening of working class and peasant union in Kazakhstan]. Almaty, 1959. (In Kaz.)

Palen, 1911 – *Palen K.* Materialy k kharakteristike narodnogo khozyaystva v Turkestane [Materials for the characterization of the national economy in Turkestan]. Ch. I, SPb, 1911. (In Rus.)

Pervaya vseobshchaya perepis naseleniya [The first general census]. (In Rus.)

Piskovskiy, 1958 – *Piskovskiy A.V.* Revolyutsiya 1905-1907 godov v Turkestane [Revolution of 1905-1907 in Turkestan]. M., 1958. (In Rus.)

Rabocheye i agrarnoye dvizheniye v Kazakhstane v 1907-1914 godah [Labor and agrarian movement in Kazakhstan in 1907-1914] (Sb. dokumentov i materialov). Almaty, 1957. (In Rus.)

Revolutsionnyye dvizheniye v Kazakhstane v 1905-1907 godah [Revolutionary movement in Kazakhstan in 1905-1907]. (Sb. dokumentov i materialov). Almaty, 1955. (In Rus.)

Revolutsiya 1905-1907 gg. v natsionalnykh rayonakh Rossii [Revolution 1905-1907 in the national regions of Russia] (Sb. Statey). M., 1949. (In Rus.)

Russkiy Turkestan [*Russian Turkestan*], 1905, 26 avgust. (In Rus.)

Savokin, Khanazarov, 1957 – *Savokin A.M., Khanazarov K.Kh.* Rabocheye dvizheniye i deyatelnost sotsial-demokraticheskoy organizatsii v Turkestane [The labor movement and the activities of the social democratic organization in Turkestan]. Tashkent. 1957. (In Rus.)

Shafiro, 1965 – *Shafiro S.* Pervyye gruppy RSDRP i nachalo profsoyuznogo dvizheniya v Kazakhstane [The first groups of the RSDLP and the beginning of the trade union movement in Kazakhstan]. (1905-1907). Almaty, 1965. (In Rus.)

Sovet ukimeti ushin [For the Soviet government] (Memories). Kyzylorda, 1957. (In Kaz.)

Suzhikov, 1959 – *Suzhikov M.* Osobennosti Oktyabrskoy Sotsialisticheskoy revolyutsii Kazakhstana [Features of the October Socialist Revolution of Kazakhstan]. Almaty, 1959. (In Rus.)

Suleimenov, 1963 – *Suleimenov B.* Agrarnyyvopros v Kazakhstane posledney tretiy XIX nachalo XX vv [The agrarian issue in Kazakhstan in the last third of the 19th and early 20th centuries]. Almaty, 1963. (In Rus.)

Tolybekov, 1959 – *Tolybekov S.E.* Obshchestvennyy politicheskoy stroy kazakhov XVII-XIX vv [The social political system of the Kazakhs of the XVII-XIX centuries]. Almaty, 1959. (In Rus.)

Tursynov, 1962 – *Tursynov H.* Vosstaniye 1916 goda v Sredney Aziii Kazakhstane [The uprising of 1916 in Central Asia and Kazakhstan]. Tashkent, 1962. (In Rus.)

Zaorskaya, Aleksandr, 1915 – *Zaorskaya V.I. Aleksandr K.* Promyshlennyye zavedeniya Turkestanskogo kraia [Industrial institutions of the Turkestan region]. Petrograd, 1915. (In Rus.)

ТАРИХ / HISTORY / ИСТОРИЯ

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhy
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 26. Is. 4, pp. 779-791, 2023
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МПНТИ / IRSTI 3.81.51
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_26_4_779-791

EXPERIMENTAL AGRICULTURAL STATION OF THE KARAGANDA CORRECTIVE LABOR CAMP

Alexey V. Sobisevich^{1,2}

¹S.I. Vavilov Institute for the History of Science and Technology Russian Academy of Sciences,
(14, Baltiyskaya street, Moscow, 125315, Russia)

PhD in Geography, Leading Researcher

²Russian State University for the Humanities (6, Miusskaya square, Moscow, 125047, Russia)

PhD in Geography, Senior Researcher

 <https://orcid.org/0000-0003-1088-9221> E-mail: sobisevich@mail.ru

Annotation. *Introduction.* In May 1930, the Council of People's Commissars of the USSR issued a resolution "On the organization of the Kazakh labor camp" (hereinafter - Karlag). To provide food for the prisoners placed there, the Gigant state farm was created. In 1938, an experimental agricultural station was established at the correctional camp, where research was carried out on the acclimatization of plants. The activity of the agricultural station remains poorly studied at present. *Objective* - to make research of the experimental agricultural station activities of the Karaganda Correctional Labor Camp; determine the staffing that the station had and the list of works to improve agriculture that were carried out there. *Results.* The analysis of documents from the State Archives of the Russian Federation provided that research useful information about the provision of experimental agricultural stations in the GULAG system with scientific personnel. *Conclusions.* The activities of the experimental agricultural station consisted not only in the acclimatization of existing plant varieties in the experimental fields, but also in the breeding of new varieties through hybridization. The increase in productivity in the difficult natural conditions of Kazakhstan was also achieved by irrigating the fields and creating forest plantations that could protect the fields from the effects of dry winds.

Key words: Karlag, agricultural station, state farm «Gigant», plants acclimatization.

Acknowledgements. The article was prepared within the framework of the Russian Science Foundation, the project № 20-78-1009-P "Soviet science as an industry: personnel, infrastructure, organizational and management practices (1920s–1970s)".

For citation: Sobisevich A.V. Experimental agricultural station of the Karaganda corrective labor camp // Otan tarikhy. 2023. Vol. 26. No. 4. Pp. 779-791. (In Rus.) DOI: 10.51943/2710-3994_2023_26_4_779-791

ҚАРАҒАНДЫ ТҮЗЕТУ ЕҢБЕК ЛАГЕРІНІҢ ТӘЖІРИБЕЛІ АГРО СТАНЦИЯСЫ

Алексей Владимирович Собисевич^{1,2}

¹Жаратылыстану және технологиялар тарихы институты С.И. Вавилов атындағы РҒА
(14, Балтийская к., 125315, Мәскеу, Ресей)

география ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер

²Ресей мемлекеттік гуманитарлық университеті (6, Миусская к., 125047, Мәскеу, Ресей)

география ғылымдарының кандидаты, аға ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0000-0003-1088-9221> E-mail: sobisevich@mail.ru

Андатпа. *Kіріспе.* 1930 жылы мамырда КСРО Халық Комиссарлар Кеңесі "Қазақ түзеу-еңбек лагерін ұйымдастыру туралы" қаулы шығарды (бұдан әрі-Қарлаг). Онда орналасқан тұтқындарды азық-түлікпен қамтамасыз ету үшін "Гигант"совхозы құрылды. 1938 жылы түзету лагерінде өсімдіктерді бейімдеу бойынша зерттеулер жүргізілген тәжірибелі ауылшаруашылық станциясы құрылды. Ауыл шаруашылығы станциясының қызметі қазіргі уақытта нашар зерттелген күйінде қалып отыр. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Қарағанды түзеу еңбек лагерінің тәжірибелік ауыл шаруашылығы станциясының қызметін зерделеу; станцияда болған кадрлық құрамды және онда жүргізілген егіншілікті жақсарту жөніндегі жұмыстардың тізбесін анықтау. *Нәтижелер.* Ресей Федерациясының Мемлекеттік мұрағатының құжаттарын талдау негізінде дереккөздер ГУЛАГ жүйесіндегі тәжірибелі ауылшаруашылық станцияларының ғылыми кадрлармен қамтамасыз етілуін зерттеді, олардың негізі тұтқындар контингенті болды. *Қорытындылар.* Тәжірибелік ауылшаруашылық станциясының қызметі тәжірибелік алқаптарда бар өсімдік сорттарын бейімдеу ғана емес, сонымен қатар будандастыру арқылы жаңа сорттарды өсіру болды. Қазақстанның күрделі табиғи жағдайларында өнімділіктің артуына егістіктерді суару және егістіктерді құрғақ ағаштардың әсерінен қорғауға қабілетті орман екпелерін құру арқылы қол жеткізілді.

Түйін сөздер: Қарағанды еңбекпен түзету лагері, ауылшаруашылық станция, «Гигант» совхозы, ауылшаруашылық дақылдарын климаттандыру.

Алғыс айту. Мақала Ресей Ғылыми қорының (БҒНФ) жобасын іске асыру шеңберінде орындалды. № 20-78-10095-П "Кеңес ғылымы индустрия ретінде: кадрлар, инфрақұрылым, ұйымдық-басқару практикасы (1920-1970 жж.)" гранты.

Дәйексөз үшін: Собисевич А.В. Қарағанды түзету лагерінің агростанциясы // Отан тарихы. 2023. Т. 26. № 4. С. 779-791. (Орыс.) DOI: 10.51943/2710-3994_2023_26_4_779-791

ОПЫТНАЯ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННАЯ СТАНЦИЯ КАРАГАНДИНСКОГО ИСПРАВИТЕЛЬНОГО ТРУДОВОГО ЛАГЕРЯ

Алексей Владимирович Собисевич^{1,2}

¹Институт истории естествознания и техники им. С.И. Вавилова РАН
(д. 14, ул. Балтийская, 125315, Москва, Россия)

кандидат географических наук, ведущий научный сотрудник

²Российский государственный гуманитарный университет (д. 6, Миусская пл., 125047, Москва, Россия)
кандидат географических наук, старший научный сотрудник

<https://orcid.org/0000-0003-1088-9221> E-mail: sobisevich@mail.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2023

© Собисевич А.В., 2023

Аннотация. *Введение.* В мае 1930 г. Советом народных комиссаров СССР было выпущено постановление «Об организации Казахского исправительно-трудового лагеря» (далее – КАРЛАГ). Для обеспечения размещаемых там заключенных продовольствием был создан совхоз «Гигант». В 1938 г. при исправительном лагере была создана опытная сельскохозяйственная станция, где проводились исследования по акклиматизации растений. Деятельность сельскохозяйственной станции остается в настоящее время слабоизученной. *Цель и задачи исследования* – изучить деятельность опытной сельскохозяйственной станции Карагандинского исправительного трудового лагеря; определить кадровый состав, которым располагала станция и перечень работ по улучшению земледелия, которые там проводились. *Результаты.* На основе анализа документов Государственного архива РФ изучена обеспеченность опытных сельскохозяйственных станций в системе ГУЛАГа научными кадрами, основу которых составлял контингент заключенных. *Выводы.* Деятельность опытной сельскохозяйственной станции заключалась не только в акклиматизации существующих сортов растений на опытных полях, но выведения новых сортов путем гибридизации. Повышение урожайности в сложных природных условиях Казахстана достигалось также орошением полей и созданием лесопосадок, способных защитить поля от воздействия суховея.

Ключевые слова: Карлаг, сельскохозяйственная станция, совхоз «Гигант», акклиматизация растений.

Благодарность. Статья выполнена в рамках реализации проекта Российского научного фонда (РНФ), грант № 20-78-10095-П «Советская наука как индустрия: кадры, инфраструктура, организационно-управленческие практики (1920-1970-е гг.)»

Для цитирования: Собисевич А.В. Опытная сельскохозяйственная станция Карагандинского исправительного трудового лагеря // Отан тарихы. 2023. Т. 26. № 4. С. 779-791. (Рус.) DOI: 10.51943/2710-3994_2023_26_4_779-791

Введение. Необходимость создания сельскохозяйственных станций в структуре Главного управления лагерей (далее – ГУЛАГ), находящегося в составе Народного комиссариата внутренних дел СССР (в 1946 г. преобразован в Министерство внутренних дел), объяснялось тем, что с 1918 г. Наркомат юстиции стал придерживаться принципа полной самокупаемости мест заключения, когда доходы от труда заключенных должны превышать расходы на их содержание (Бородкин, 2018: 384). В опубликованном в 1921 г. «Положении об общих местах заключения РСФСР» Центральный Карательный отдел НКВД РСФСР был ответственен за функции общего надзора и руководства местами заключения, к которым помимо тюрем относились трудовые колонии — сельскохозяйственные, ремесленные и фабричные (ГУЛАГ (Главное управление лагерей), 2000). Согласно «Справке ГУЛАГа о состоянии сельского хозяйства в лагерях» от 8 января 1934 г., в трудовых лагерях организовались совхозы с целью создания собственной продовольственной базы для снабжения заключенных овощами и продуктами животноводства (ГА РФ, 1913: 12).

В мае 1930 г. СНК СССР было выпущено постановление «Об организации Казахского исправительно-трудового лагеря (КазИТЛАГ). 19 декабря 1931 г. на базе «КазИТЛАГа» был создан Карагандинский исправительно-трудовой лагерь (сокращенно – Карлаг), управление лагеря находилось в селе Долинское. Основу лагеря составил совхоз-гигант ОГПУ, который чаще называли совхоз «Гигант». Основными направлениями его деятельности было животноводство и земледелие. В состав совхоза входили маслодельные и сыроваренные заводы, заводы по переработке овощей и другие предприятия по обработке сельскохозяйственной продукции (Шаймуханова, 2019: 25).

В 1931 г. территория Карлага составляла 53.000 га, в 1941 г. - 1.780.650 га. В 1931 г. Карлаг имел 14 отделений, состоящих из 64 участков, в 1941 г. – 22 отделения (159 участков), в 1953 г. - 26 отделения (192 участков). Отделения делились на мелкие хозяйственные подразделения, называемыми участками – животноводческие фермы, огородных и пахотные участки. У совхоза «Гиганта» имелось два отделения: в 350 км от лагеря находилось Акмолинское отделение и в 650 км от Балхашское отделение (Шаймуханова, 2019: 26).

Акмолинский лагерь жён изменников Родины (сокращенно - АЛЖИР) получил участок земельных угодий в сторону колхоза Новоишимского протяженностью до 40 км. На этих участках засевали пшеницу, ячмень, овес, просо. В первые годы создания совхоза площадь посевов достигала 500 га, в последующие годы увеличилось до 10 000 га. В 1941 г. начальство Карлага приняло решение взять под свое руководство Акмолинский опорный пункт, после чего его преобразовали в Акмолинскую сельскохозяйственную опытную станцию Карлага НКВД (Мусагалиева, 2022: 118). История АЛЖИРа, контингент, которого составляли также беременные и кормящие женщины, трагична. Исследователи подчеркивают, что казахское население того времени расценивало такое отношение к советской женщине-труженице и женщине-матери как «изуверское». Показателем подобной бесчеловечности была высокая смертность детей, родившихся у женщин-заключенных (Сураганова, 2018:70).

Карагандинский лагерь был крупнейшим сельскохозяйственным лагерем в системе ГУЛАГ, который поставлял сельхозпродукцию для нужд органов НКВД (и, позднее, МВД) вплоть до июля 1959 г. Для выполнения этих задач Управлению Карагандинского лагеря были выделены земли площадью более 2 миллионов гектаров (Хлевнюк, 2018: 67). Деятельность Карлага заключалась в создании крупной продовольственной базы для развивающейся угольно-металлургической промышленности Центрального Казахстана: Карагандинского угольного бассейна, Жезказганского и Балкашского медеплавительных комбинатов. Для Карлага также было характерно плохое отношение ко всем работающим там специалистам – как из категории

заклученных, так из вольнонаемных сотрудников. Например, об этом свидетельствуют жалобы в 1952 г. о «бездущном отношении» к молодым вольнонаемным специалистам начальника лагерного отделения капитана Дроздовского, который не смог обеспечить специалистов площадями для проживания, продуктовыми пайками и вовремя выплачиваемой заработной платой (ГА РФ. Ф. Р-9414. Оп. 1. Д. 716. Л. 76).

Материалы и методы. При написании статьи использовался метод сравнительного анализа, когда анализировались научные труды российских и казахстанских ученых о деятельности опытных сельскохозяйственных станций при Карлага и Акмолинском лагере жён изменников Родины (АЛЖИР). Эта данные были дополнены информацией, полученной в ходе изучения документов из коллекции Государственного архива Российской Федерации (ГАРФ).

В ГАРФ были изучены документы, касающиеся переписки с правительственными организациями по продовольственному и промтоварному снабжению учреждений ГУЛАГа (ГА РФ Р-9414. Оп. 1. Д. 1913), акты приема-передачи дел при смене руководства Управлений и Отделов ИТЛК и ИТК МВД-УМВД республик, краев и областей (ГА РФ. Ф. Р-9414. Оп. 1а. Д. 93), отчеты о финансово-хозяйственной деятельности мест заключения за 1937 г. (ГА РФ. Ф. Р-9414. Оп. 1а. Д. 882), о продовольственном и промышленном снабжении лагерей НКВД (ГА РФ. Ф. Р-5446. Оп. 16а. Д. 1310), о выделении семян трудовым поселенцам (ГА РФ. Ф. Р-5446. Оп. 16а. Ф. 1318). Это позволило в целом оценить ситуацию с финансированием мест заключения на территории Казахстана и той роли, которую играли сельскохозяйственные станции для обеспечения контингента заключенных продовольствием. Важная информация была почерпнута в делах, касающихся Карагандинского исправительно-трудового лагеря: титульные списки капиталовложений по Карагандинскому ИТЛ» (ГА РФ. Р-9414. Оп. 1. Д. 2332), акты проверок, докладные записки, справки, обзоры, планы мероприятий и переписка о состоянии работы Карагандинского ИТЛ (ГА РФ. Ф. Р-9414. Оп. 1. Д. 451), акты приема-передачи Карагандинского ИТЛ» (ГА РФ. Ф. Р-9414. Оп. 1. Д. 240).

Изученные документы позволили дополнить прежде малоизвестные данные об опытных сельскохозяйственных станциях, работающих в системе ГУЛАГа. Особенное внимание было уделено анализу документов о работе в сельскохозяйственной отрасли ГУЛАГа заключенных – выпускников сельскохозяйственных университетов и тех, кто имел научную степень.

Обсуждение. Работе опытных сельскохозяйственных станций, существовавших в структуре ГУЛАГа, в научной литературе уделяется гораздо меньше внимания, чем научно-исследовательским институтам тюремного типа, получившими неофициальное название «шарашка». В научный оборот тема существования сельскохозяйственных трудовых колоний была введена в 2008 г после выхода коллективная монографии «ГУЛАГ: экономика принудительного труда» (ГУЛАГ, 2008). Автор раздела «Экономика ОГПУ-НКВД-МВД СССР в 1930-1953 гг.: масштабы, структура, тенденции развития» О.В. Хлевнюк обращает внимание, что подсобное сельское хозяйство было нацелено на обеспечение нужд самих лагерей, а Карагандинский и Среднеазиатский лагеря специализировались на производстве сельскохозяйственной продукции (Хлевнюк, 2018: 69).

Развитие сельскохозяйственного производства и роль опытных сельскохозяйственных станций в структуре ГУЛАГа было рассмотрено в работах К.А. Казаковой, однако предметом ее внимания оказался лишь район современной Республики Коми РФ. Она подчеркивает, что лагерные сельхозы сыграли большую роль, чем им отводилось руководством НКВД. Однако в процессе развития сельского производства в лагерях возникали трудности, связанные с нехваткой квалифицированных специалистов (Казакова, 2009).

В 1997 г. увидела свет базовая работа по истории Карлага, авторами которой выступили профессора кафедры истории Казахстана Карагандинского государственного университета Д.А. Шаймуханов и С.Д. Шаймуханова. С привлечением архивных источников авторы работы проследили процесс формирования Карлага, изменение численного состава заключенных по характеру совершенных преступлений и условия их содержания (Шаймуханов, 1997).

В 2011 г. С.Д. Шаймуханова опубликовала статью, посвященную научно-исследовательской деятельности репрессированных ученых в Карлаге (Шаймуханова, 2011). Эта статья впервые обратила внимание на деятельность ученых в стенах Карлага и их привлечение к работам на сельскохозяйственной опытной станции. С.Д. Шаймуханова подчеркивала, что руководителями отделов станции стали заключенные-ученые:

С.А. Вертелецкий, Д.С. Левнев и С.А. Архангельский. Развитием этой статьи стало опубликование К.К. Абдрахмановой в 2013 г. работы «Научно-исследовательская деятельность ученых – заключенных КАРЛАГ в 1930–1950-е гг.». Опираясь на архивные источники, автор подробно рассмотрела структуру опытной сельскохозяйственной станции и показала, как для работы привлекались ученые, отбывающие заключение в Карлаге (Абдрахманова, 2013).

Выходили статьи, рассматривающие деятельность отдельных ученых, работавших и находящихся в заключении в Карлаге. В 2022 г. А.С. Мусагалиева и Р.М. Мусабекова опубликовали статью, посвященную роли КАРЛАГа в судьбе агронома-почвоведа А.А. Зайцевой. Эта статья ценна тем, что при её написании авторы работали с фондами Государственного архива Карагандинской области по научно-технической документации и Государственного архива Акмолинской области (Мусагалиева, 2022).

В опубликованных работах не было представлено полной картины о работе опытной сельскохозяйственной станции Карлага. Использование документов, хранящихся в Государственном архиве Российской Федерации, позволяет получить представление о работе сельскохозяйственной станции по выведению новых сортов растений и акклиматизации уже существующих сортов. В статье показано, что для Карлага с момента его создания проблемой было найти заключенных, имеющих сельскохозяйственное образование. Масштабные репрессии 1937-38 гг. стали источником кадров для опытной сельскохозяйственной станции, однако говорить о сколь-нибудь бережном отношении к работникам не приходится. В исследовании обращается внимание, что только приказ МВД СССР от 23 июня 1948 г. вводит учёт в системе ГУЛАГа заключенных, имеющих ученую степень доктора или кандидата наук, а также проводящих исследовательскую деятельность. Деятельность заключенных-ученых, работавших на опытной сельскохозяйственной станции Карлага, представляет главный интерес данной статьи.

Результаты. Трудовые лагеря располагались в труднодоступной местности со сложными природными условиями. Ведение сельского хозяйства в таких условиях требовало проведения исследований по изучению плодородных свойств почв и возможностей их улучшения путем мелиорации, акклиматизации сельскохозяйственных культур, которые ранее не произраставших в этой местности. Для выполнения этого перечня работ требовались квалифицированные сотрудники, имеющие не просто образование в области агрономии или почвоведения, а именно опыт проведения научно-исследовательских работ. Обеспечить штат таких специалистов вольнонаемными сотрудниками было весьма затруднительно, ввиду нехватки таких специалистов в гражданских отраслях.

С начала 1930-х гг. аресту подвергалось большое количество специалистов в области агрономии, почвоведения, биологии, которые могли быть использованы в качестве ученых-исследователей в создаваемых агрономических станциях. Историки почвоведения, связывают репрессии, проводимые против агрономов и почвоведов, с позицией «красного профессора В.Р. Вильямса». Для советского почвоведения роль, которую играл В.Р. Вильямс, очень близка к роли Т.Д. Лысенко для генетики и биологических наук. Использование репрессированных почвоведов для нужд НКВД осложнялось тем, что часть из них после ареста и следствия физически уничтожалась. В 1937 был арестован и погиб директор Института агропочвоведения АН БССР Я.Н. Афанасьев (1877-1938). Почвовед Р.С. Ильин (1891-1937) был арестован 12 июня 1937 г., а затем приговорен к заключению на 10 лет без права переписки и расстрелян. Примечательно то, что Р.С. Ильин ранее уже арестовывали. С 1927 по 1930 гг. находясь в ссылке, он работал агрономом и почвоведом при Сибирском переселенческом управлении, а затем геологом в Западно-Сибирском геологическом управлении. Создатель агрономической станции на Кольском полуострове Н.И. Прохоров (1877-1930) был расстрелян за потерю топографических карт. Почвовед и растениевод Н.М. Тулайков (1875-1938) выступивший противником травопольной системы земледелия В.Р. Вильямса, был арестован в 1937 г. и погиб в 1938 г. в Соловецком лагере (Лялин, 1995: 78).

Большая группа почвоведов была арестована в 1937 г. вместе с директором Почвенного института им. В.В. Докучаева Б.Б. Полюновым: В.М. Боровский, А.Ф. Большаков, А.И. Троицкий, Г.Г. Иванович и Г.И. Григорьев, которые вместе со своим руководителем обвинялись в «традиционном» для трех лет обвинении: подготовке под руководством английской разведки вооружённого восстания. Б.Б. Полюнов и его сотрудники были отпущены

к 1939 г., кроме В.М. Боровского который после окончания следствия отправлен в ссылку в Казахстан. Находясь в ссылке В.М. Боровский с 1940 по 1945 гг. преподавал Кзыл-Ординского педагогического институте. Примечательно, что в 1945 г. Г.Г. Иванович, попавший в плен к немцам, после освобождения советской армией был приговорен к 10 годам заключения, и в заключении работал старшим почвоведом в поселке Долинка в Карагандинской области, где находилось управление Карагандинского исправительно-трудового лагеря (Лялин, 1995: 81).

Вместе с тем была определенная категория почвоведов, которые были репрессированы и работали по своей специальности, находясь под арестом. 15 января 1931 г. В.А. Бальц была приговорена к заключению сроком на 5 лет и отправлена в Соловецкий лагерь особого назначения, где работала почвоведом. А.Г. Гаель, арестованный 23 августа 1941 г. после тюремного заключения, с 1942 по 1946 гг. занимался изготовлением мин на военном заводе, при лагере в Томске, а затем до 1955 г. работал уже по специальности в Казахстане. Арестованный органами ОГПУ в 1930 г. Д.Н. Александрович был приговорен к расстрелу, замененному 10 годами принудительных работ, но был освобожден в феврале 1932 г. По сведениям С.П. Лялина и Ф. Ф. Перченока после освобождения Д.Н. Александрович какое-то время работал в Карагандинском исправительно-трудовом лагере (Лялин, 1995: 81). А.Ф. Лебедев, будучи почвоведом-гидрологом, после ареста в 1931 г., был отправлен на Беломорстрой. Досрочно освобожден в 1932 г., но до 1935 г. он был вынужден служить в системе НКВД, где руководил исследованием грунтов на Беломорканале и канале Москва-Волга. Таким образом, анализируя биографии репрессированных почвоведов, можно отметить их привлечение для научно-исследовательских работ во время заключения. Они работали на опытных сельскохозяйственных станциях, зачастую выполняли исследования в такой смежной для них дисциплине как агрономия.

Получить представление о работе сельскохозяйственных лагерей помогают документы, хранящиеся в Государственном архиве Российской Федерации. 6 сентября 1949 г. по приказу МВД СССР № 243 от 23 июня 1948 г. отделом кадров ГУЛАГА был разослан запрос на составление контрольных списков научных работников управления исправительно-трудовых лагерей и колоний МВД (далее - УИТЛК МВД) по форме, приложенной к исх № 9/5/26369 от 30. 11. 1948 г. (ГА РФ. Ф. Р-9414. Оп.1а. Д. 882. Л. 15).

При составлении списка надлежало руководствоваться пунктом 1-м указаний о порядке ведения учета научных работников, объявленных приказом МВД СССР № 243 от 23 июня 1948 г., а именно – включить в список: 1) всех лиц, имеющих ученую степень доктора наук, кандидата наук или ученое звание профессора, доцента, ассистента, старшего научного сотрудника, младшего научного сотрудника независимо от места и характера их работы; 2) всех лиц, ведущих научно-исследовательскую работу в научных учреждениях, независимо от того, имеют ли ни ученую степень, ученое звание или нет (ГА РФ. Ф. Р-9414. Оп.1а. Д. 882. Л. 17). В случае отсутствия подлежащих включению в список лиц об этом нужно было сообщить, что облегчает работу со списками.

Из 92 ИТЛ подтвердили наличие научных работников Дубравный ИТЛ МВД (1 сотрудник), Степной ИТЛ МВД (1 сотрудник), УИТЛК МВД-УМВД Украинской ССР (1 сотрудник) и Татарской АССР (2 сотрудника), УИТЛ Ленинградской области (3 сотрудника), Московской области (1 сотрудник), Свердловской области (1 сотрудник), Челябинской области (1 сотрудник), Астраханской области (1 сотрудник), Калининской области (1 сотрудник) (ГА РФ. Ф. Р-9414. Оп.1а. Д. 882. Л. 17).

Наряду с медицинскими научными работниками (в меньшинстве) доминирующей группой были специалисты в области сельского хозяйства и животноводства. Они работали единично при сельскохозяйственных отделах УИТЛК МВД Украинской ССР (заместитель отдела к.м.н. Н.Н. Шевченко (1909 г.р.)) и УМВД Молотовской области (сельскохозяйственный отдел возглавлял ихтиолог Д.С. Таллин (1912 г.р.)), а также ветеринарной инспекции ОИТК ОИТК УМВД Калининской области (руководитель врач-терапевт В.М. Санин (1903 г.р)) (ГА РФ. Ф. Р-9414. Оп.1а. Д. 882. Л. 19, 43, 66). Указание этих специалистов сообщает сведения о существовании в структуре территориальных управлений ГУЛАГа сельскохозяйственных и ветеринарных отделов.

Большой интерес представляет информация о целых группах научных сотрудников, закрепленных за опытными сельскохозяйственными станциями. В контрольном списке

работников, ведущих научно-исследовательскую работу на 20 сентября 1949 г. в Карагандинском исправительном трудовом лагере МВД значится 30 человек. Из них только А.А. Корнилов имел степень кандидата сельскохозяйственных наук, ранее до своего ареста был директором станции защиты растений в Симферополе. Перечень сотрудников опытной сельскохозяйственной станции также показывает её структуру. Так А.И. Руденко была начальником отделения овощеводства, А.Я. Каменева заведовала научной библиотекой. Н.Н. Орлов был ученым секретарем Ученого совета опытной сельскохозяйственной станции (ГА РФ. Ф. Р-9414. Оп. 1. Д. 2332. Л. 227).

Основной проблемой сельскохозяйственной станции была общая нехватка сельскохозяйственных кадров. Эта задача осложнялась тем, что начальник ГУЛАГа М.Д. Берман поставил задачу обеспечить лагерное хозяйство «культурными квалифицированными кадрами». Для этого руководству Карагандинского исправительного трудового лагеря требовалось «переделать полуграмотных людей, не имеющих специальностей, переделывает рабочих, крестьян, переделывает рецидивистов, давая хозяйству лагеря, а вместе с тем и стране тысячи квалифицированных командиров сельского хозяйства» (ГА РФ. Ф. Р-9414. Оп. 1. Д. 2332. Л. 229).

В 1931 г. ввиду нехватки кадров руководство Карагандинского лагеря не имело возможности развивать сельское хозяйство. С началом репрессий 1937-38 гг. лагерное хозяйство было пополнено заключенными, среди которых было большое количество агрономов, зоотехников, врачей и инженеров. Руководству лагеря также требовалось большое количество кадров средней и нижней квалификации - трактористов, бригадиров, скотников, ветеринарных фельдшеров, а также квалифицированных рабочих, умеющих работать с сельскохозяйственными машинами и ухаживать за крупным рогатым скотом (ГА РФ. Ф. Р-9414. Оп. 1. Д. 2332. Л. 231).

Отчетные документы Карагандинского лагеря подчеркивали, что в прошлом на его территории основной формой хозяйства являлось скотоводство, когда без применения каких либо технических средств для выпаса скота использовались колоссальные пастбищные ресурсы. Пахотные же земли использовались казахским населением эпизодически. Обычно под посевы выбирались лучшие участки по понижениям рельефа, земли с близкой грунтовой водой: темного цвета, покрытые сравнительно густым травостоем ковыля, типца и караганы. Поднятая целина использовалась под посевы чаще всего в течение 3-4 лет и реже до 5 лет. В первый год обычно сеяли просо и пшеницу, второй – третий год тоже пшеницу, на четвертый год овес или ячмень, а затем земля использовалась как залежь в течение 2 или 3 лет. Цикл смены культур повторялся снова, после чего земля шла в многолетнюю залежь или забрасывалась (ГА РФ. Ф. Р-9414. Оп. 1. Д. 2332. Л. 232).

Европейское население вследствие нехватки хороших земель использовало неудобные земли, используя их в течение 3-4 лет и давая им меньшее время отдыха, чем казахское население. Характер использования сельскохозяйственных земель европейским населением характеризовался в документах Карлага как «крайне примитивный» и соответствующей «залежно-переменной системе земледелия» (см. таблицу № 1).

Табл. 1. Характер залежно-переложной системы земледелия
(ГА РФ. Ф. Р-9414. Оп. 1. Д. 2332. Л. 233)
[Table 1. The nature of the fallow-shift farming system
(SA RF. F. R-9414. Op. 1. D. 2332. L. 233)]

Характер использования земель	Европейское население			Казахское население
	Очень хорошие земли	Хорошие и средние земли	Плохие земли	Хорошие земли
С целины и долголетней залежи подряд снижались урожаи	3-4	4-5	2-3	3-4

После этого земля находилась на отдыхе число лет	-	2-3	5-7	5-6
После отдыха вновь брался урожай – число лет	-	1-2	1-2	1-2
Далее земли шли на отдых до полной зрелости число лет	3-4	7-8	10 и более	10-15
Итого (лет) оборота	6-8	16	20	28

Состав высеваемых культур был следующий - яровой пшеницы 76,2 %, проса 17,8 %, овса 4,8 % и ячменя 1,9 %. Европейское население, в отличие от казахского населения, также высевало такие культуры как подсолнух, бахчи и картофель. Техника земледелия была крайне примитивна: при посеве культур по целине или залежи землю пахали однолемехным плугом, а заделка семян проводилась бороной от 3-х до 6-ти следов (ГА РФ Ф. Р-9414. Оп. 1. Д. 2332. Л. 234).

Приведенная в отчетных документах таблица показывает, что урожайность возделываемых культур (см. таблицу 2) у европейского и казахского населения значительно различалась, что, по всей видимости, объяснялось практикой европейского населения использовать неудобные земли.

Табл. 2. Урожай культур средний за 1945-1955 гг. (в центнерах)
(ГА РФ Ф. Р-9414. Оп. 1. Д. 2332. Л. 235)
[Table 2. Average yield for 1945-1955 (in hundredweight)
(SA RF. F. R-9414. Op. 1. D. 2332. L. 235)]

Название культур	европейское население			казахское население		
	хорошие	средние	плохие	хорошее	средние	плохие
яровая пшеница	9.1	4.5	1.9	16.9	6.8	1.4
просо	8.0	4.8	1.3	19.7	5.6	1.8
овес	8.4	4.8	1.6	11.6	5.0	0.8
ячмень	9.2	4.3	1.7	-	-	-
подсолнух	5.9	2.4	1.4	12.0	5.0	0.8
бахча	62.6	31.5	7.7	-	-	-
картофель	55.6	30.8	10.7	-	-	-
озимая рожь	-	4.5	-	-	-	-

Составители отчета не имели возможности проанализировать особенности земледелия и получаемых урожаев среди разных социальных групп крестьянских хозяйств, оговариваясь, что «ауло-байские хозяйства» характеризовались большими успехами в сельском хозяйстве благодаря использованию плугов фабричного производства, железных борон, косилок и конных граблей. В отчете указывалось, что казахские байы и европейские колонисты изымали у беднейшего казахского населения лучшие сенокосные, выгонные и пахотные угодья (ГА РФ Ф. Р-9414. Оп. 2. Д. 2332. Л. 235).

В 1938 г. на базе двух опытных полей в Карлаге была организована опытная сельскохозяйственная станция. Целью её создания стало выведение новых сортов сельскохозяйственных культур, приспособленных к местным климатическим условиям. Станция была организована путем объединения двух опытных полей – богарного и лиманного, лабораторий и научных учреждений, последовательно создававшихся в Карагандинском совхозе НКВД с 1931 г. и на основании постановления СНК СССР стала выполнять также функции Карагандинской областной государственной селекционной станции по растениеводству. Станция состояла из пяти научных отделов: селекции и семеноводства зерновых; масличных культур и кормовых трав; агротехники и агрохимии; овощеводства;

плодоводства; защиты растений. Сотрудники сельскохозяйственной станции вели селекционную работу с зерновыми и масличными культурами, а также кормовыми травами. В 1955 г. станция вела работу также по селекции и семеноводству кукурузы (ГА РФ. Ф. Р-9414. Оп. 2. Д. 240. Л. 235).

7 октября 1939 г. по решению отдела селекции сельскохозяйственной опытной станции Карлага Акмолинскому участку присвоили статус опорного пункта, он получил отдельный бюджет. Карагандинская станция осуществляла руководство Акмолинским участком. В 1941 г. Акмолинский опорный пункт, где прежде осуществлялась акклиматизация растений, был преобразован в сельскохозяйственную опытную станцию в составе Карлага (Мусагалиева, 2022: 119).

В 1955 г., когда исправительно-трудовой лагерь перешел в ведение Управления исправительно-трудовых лагерей и колоний Министерства внутренних дел Казахской ССР, в составе сельскохозяйственной станции имелось пять отделов: селекции, земледелия, овощеводства, полеводства и защиты растений. За время работы было акклиматизировано: семь сортов зерновых культур, два сорта многолетних трав и два сорта однолетних трав, четыре сорта картофеля и три сорта овощных культур (Шотбакова).

На 1955 г. основным направлением Карлага было сельское хозяйство, составляющее 89,6 % от объема его производства (остальные – 10,4 % составляла промышленная продукция). Сельскохозяйственное производство в свою очередь делилось на растениеводство (54,5 % от производства) и животноводство (45,5 % от производства). Земельная площадь, выделенная под сельскохозяйственное производство, составляла 1.277.147 га. Этими земельными площадями пользовалось 14 сельскохозяйственных отделений, каждое из которых является крупным многоотраслевым хозяйством. Из общей площади исключалось 931.404 га неудобных земель, которые не могли использоваться в сельском хозяйстве (ГА РФ. Ф. Р-9414. Оп. 2. Д. 145. Л. 26).

Табл. 3. Распределение удобных земель по угодьям (в га)
(ГА РФ. Ф. Р-9414. Оп. 2. Д. 145. Л. 27)

Table 3. Distribution of convenient lands by land (in hectares)
(SA RF. F. R- 9414. Op. 2. D. 145. L. 27)

Пашня обрабатываемая всего	92419
в т.ч. на правильном орошении	7940
в т.ч. на лиманном орошении	5611
в т.ч. целины и залежи, подлежащие распашке в 1956 году	17657
сенокосы	29401
в т.ч. лиманные	11527
Выпасы	182120
сады, ягодники и плодopитомники	495
Лесополосы	737
искусственные лесные насаждения (парки и лесопитомники)	368
Прочие удобные земли	22546
Итого удобных земель	345743

Для орошения полей на территории Карлага было построено 18 плотин (в том числе две крупных плотины – Джартасская, образовывала водохранилище объемом 12 млн. м³, и Карамолинская – водохранилище на 11.2 млн. м³. Вместе с тем, лагерное хозяйство очень страдало в засушливые годы. В 1955 г. весна и лето были неблагоприятными из-за продолжительной засухи. Это привело к гибели на территории Карлага значительного количества посевов от засухи на площади 13222 га, в том числе зерновых – на площади 11161 га. Падение урожайности в 1955 г. показано в таблице № 4.

Табл. 4. Выполнение плана по урожайности на 1955 г.
(ГА РФ. Ф. Р-9414. Оп. 2. Д. 145. Л. 28)
[Table 4. Implementation of the yield plan for 1955
(SA RF. F. R- 9414. Op. 1. D. 145. L. 28)]

	План	Ожидается
зерновые в среднем	9.6	2.0
подсолнечник на семена	4.3	1.9
подсолнечник на силос	40	13.9
кукуруза на силос	-	22
многолетние травы сено	13.0	9.9
естественные сенокосы	4.3	3.3
картофель	142	106.4
овощные (все)	280	235

Сотрудники опытной сельскохозяйственной станции Карлага уделяли большое внимание акклиматизации кормовых культур. Такие работы проводились на опытно-показательной племенной ферме «Восход» (в документах для ее обозначение использовалось также обозначение – «участок Восход») Карагандинского совхоза (ГА РФ. Ф. Р-9414. Оп. 1. Д. 145. Л. 27).

Результаты работы «участка Восход» приводятся в «Агротехническом отчете по растениеводству за 1954 г.». Согласно отчету в 1954 г. хозяйством были получены наивысшие урожаи: сена естественных покосов – 10 центнеров с гектара при среднем за 6 лет урожае 8.8 центнеров; сена многолетних злаково-бобовых трав – 41,3 центнера при среднем за 6 лет урожае 23,3 центнера; сена многолетних злаково-бобовых трав в год посева 9.1 центнера при среднем урожае 5,3 центнера; подсолнечника на силос 116 центнеров при среднем урожае 32,9 центнера с гектара. Другие сельскохозяйственные культуры в 1954 г. дали урожай с одного гектара выше среднего многолетнего: морковь красная «Геранда Долинская» – 238 центнеров при среднем урожае 212 центнеров, овес фуражный – 22,1 центнера при среднем урожае 18,5 центнеров, горох «Фольгер» 13,4 центнера при среднем урожае 9,8 центнеров, викоовес на семена 15,0 центнера при среднем урожае 14,9.

В отчете указывалось, что падение урожайности наблюдалось только по одной сельскохозяйственной культуре - кормовой свекле эккендорфской, которой было получено 200-220 центнеров с гектара при среднем урожае за 6 лет в 238 центнеров. Причиной столь низкого урожая кормовой свеклы был то, что использовались старые семена урожая 1952 г. и только двукратный полив вместо четырех запланированных. Кроме того, под кормовую свеклу не вносились ни органические, ни минеральные удобрения.

Вопрос использования удобрений признавался одним из самых больных вопросов для «участка Восход». В 1954 г. с начала весны и до времени уборки урожая, на полях участка ни под одну культуру не было внесено никаких удобрений. Составители отчета признавали, что минеральные удобрения в хозяйстве имелись, но не отпускались, хотя под кормовые корнеплоды их следовало вносить обязательно. Имелись большие проблемы с использованием для удобрения полей навоза. Вывозка навоза на поля осуществлялась бессистемно и не вовремя. Использование навоза вместе с минеральными удобрениями в условиях правильного полива имело бы позитивный результат на повышение урожайности (ГА РФ. Ф. Р-9414. Оп. 1. Д. 145. Л. 43).

Силами сотрудников опытной сельскохозяйственной станции Карлага проводилось освоение целинных земель и планирование работ по проведению лесопосадок. Должность председателем комиссии по обследованию целинных и залежных земель северной половины Карагандинского совхоза занимал Д.С. Смирнов. В 1954 г. комиссией под его руководством была проведена большая работа: за 55 дней северной комиссией была обследована территория в 464.766 га. На этой площади комиссией было выделено земель, пригодных к распашке (с ожидаемым урожаем 7-6 центнеров зерна с гектара) 25.065 га, расположенных в 65 участках, каждый из которых был детально описан. Д.С. Смирнов принимал также участие при составлении перспективного плана развития сельского хозяйства Карагандинской области.

В ходе этой работы были сделаны предложения по улучшению использования естественных пастбищ и сенокосов, по использованию водных ресурсов области для лиманного орошения (ГА РФ. Ф. Р-9414. Оп. 1. Д. 145. Л. 30).

Об успехах опытной сельскохозяйственной станции Карлага публиковались в местной прессе – в 1954 г. опубликованы статьи в журнале «Сельское хозяйство Казахстана» (№ 10) и газете «Социалистическая Караганда», пять статей и две заметки в местной газете «За социалистическое животноводство» (ГА РФ. Ф. Р-9414. Оп. 1. Д. 145. Л. 32). Однако архивные документы свидетельствуют скорее о многочисленных трудностях системного характера, с которыми сталкивалась сельскохозяйственная станция. Публично руководство лагеря предпочитало об этом умалчивать, оправдываясь, например, в снижении урожаев перед руководством структуры ГУЛАГа в закрытых отчетах.

Заключение. Деятельность Опытной сельскохозяйственной станции Карлага является отражением одной из трагических страниц в истории Казахстана. Исследования, которые имели большое значение для развития земледелия на территории Казахстана, проводились силами заключенных, испытывающих в Карлаге многочисленные лишения. Параллельно с опытной сельскохозяйственной станцией Карлага работала сельскохозяйственная станция при Акмолинском лагере жён изменников Родины (АЛЖИР), которая в 1941 г. стала филиалом сельскохозяйственной станции Карлага.

Сохранение опытных сельскохозяйственных станций в структуре ГУЛАГа диктовалось потребностью обеспечить самокупаемость мест заключения, когда лагерный контингент обеспечивался выращиваемой ими же сельскохозяйственной продукцией. Лагеря обычно располагались в местах рискованного земледелия, поэтому требовалось проводить акклиматизацию существующих сельскохозяйственных культур и выведение новых сортов путем гибридизации. В сложных природных условиях Казахстана применение уже акклиматизированных сортов растений было гарантией получения стабильных урожаев.

Участие специалистов из категории заключенных в работе опытных сельскохозяйственных или животноводческих станций могло обеспечить им менее изнурительный труд, улучшало снабжение продовольствием, что, в конечном счете, позволяло выжить. Важной также для заключенного, имевшего высшее образование или научную степень, была возможность заниматься научной деятельностью.

Деятельность опытной сельскохозяйственной станции Карлага является, таким образом, одним из примеров закрытой организации научного труда.

Работа опытных сельскохозяйственных станций в структуре ГУЛАГа хотя и менее известна, чем работа «шарашек», однако имела большое значение для развития сельскохозяйственного производства в сложных природных условиях. Карагандинская опытная сельскохозяйственная станция и её работники заложили предпосылки для последующего освоения целинных земельных ресурсов, получившего распространение в СССР в 1954-1965 гг.

Источники

ГА РФ - Государственный архив Российской Федерации.

Список литературы

Абдрахманова, 2018 – Абдрахманова К.К. Научно-исследовательская деятельность ученых – заключенных КАРЛАГ в 1930–1950-е гг. // *Гуманитарные науки в Сибири*. 2013. № 2. С. 61-64.

Артамонова, 2018 – Артамонова В.С., Андроханов В.А. К 100-летию профессора Сергея Сергеевича Трофимова // *Почвы и окружающая среда*. 2018. № 1(2). С. 89– 92.

Бородкин, 2018 – Бородкин Л.И. Механизмы «перековки»: о мерах стимулирования труда в раннем ГУЛАГе // *Советский проект. 1917–1930-е гг.: этапы и механизмы реализации: сборник научных трудов*. Екатеринбург, 2018. С. 383–391.

ГУЛАГ, 2008 – ГУЛАГ: Экономика принудительного труда. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2008. 320 с.

ГУЛАГ, 2000 – ГУЛАГ (Главное управление лагерей), 1917-1960. Москва: МФД, 2000. 888 с

Казакова, 2009 – Казакова К.А. Сельхозы Воркутлага в 1930–1950-е годы // *Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена*. 2009. № 12 (90). С. 48-53.

Лялин, 1995 – Лялин С.П., Перченко Ф.Ф. Репрессированные почвоведы. Записки Б. Б. Полюнова о 1937 г. // *Трагические судьбы: репрессированные ученые Академии наук СССР*. Москва: Наука, 1995. С. 76-90.

Мусагалиева, 2022 – Мусагалиева А.С., Мусабекова Р.М. Карлаг в судьбе ученого Александры Зайцевой // *Вестник ВолГУ. Серия 4. История. Регионоведение. Международные отношения*. 2022. Т. 27. № 1. С. 115-128.

Сураганова, 2018 – Сураганова З.К. Алжир как феномен "женской" несвободы в репрессированной памяти казахского народа // *Северо-восточный гуманитарный вестник*. 2018. Т. 27. № 1. С. 64-72.

Хлевнюк, 2022 – Хлевнюк О.В. Экономика ОГПУ-НКВД-МВД СССР в 1930-1953 гг.: масштабы, структура, тенденции развития // *Советский проект. 1917–1930-е гг.: этапы и механизмы реализации: сборник научных трудов*. Екатеринбург, 2018. С. 67-89.

Шаймуханов, 1997 – Шаймуханов Д.А., Шаймуханова С.Д. КарЛАГ. Караганда, 1997. 175 с.

Шаймуханова, 2011 – Шаймуханова С.Д. Вклад в научно-исследовательскую деятельность репрессированных ученых в Карлаге // *Современные проблемы науки и образования*. 2011. № 1. С. 15-18.

Шаймуханова, 2019 – Шаймуханова С.Д., Маратова Д.М., Бимаханова З.Ш., Абуов Н.А. Создание и функционирование на территории региона исправительно-трудового лагеря особого назначения «КАРЛАГ» // *International scientific review of the problems and prospects of modern science and education. Collection of scientific articles LVI International correspondence scientific and practical conference*. Boston, 2019. С. 24-28.

Шотбакова – Шотбакова Л.К., Зуева. Л.И. Развитие сельскохозяйственного производства в Карлаге: на основе архивных материалов научно-опытной станции по растениеводству. [Электронный ресурс]: URL: <https://e-history.kz/media/upload/1466/2014/08/11/128ebe55183ef77a43085266e0c1a741.pdf> (дата обращения: 15.11.2022)

Sources

SA RF – State Archive of Russian Federation.

References

Abdrakhmanova, 2013 - *Abdrakhmanova K.K. Nauchno-issledovatel'skaya deyatel'nost' uchenykh – zaklyuchennykh KARLAG v 1930–1950-ye gg.* [Research activities of scientists - prisoners of the KARLAG in the 1930s-1950s.]. *Gumanitarnyye nauki v Sibiri*. 2013. Nr 2. Pp. 61-64. (in Rus.).

Artamonova, Androkhanov, 2018 - *Artamonova V.S., Androkhanov V.A. K 100-letiyu professora Sergeya Sergeyevicha Trofimova* [To the 100th anniversary of Professor Sergei Sergeevich Trofimov]. *Pochvy i okruzhayushchaya sreda*. 2018. Nr 1(2). Pp.89– 92. (in Rus.).

Borodkin, 2018 - *Borodkin L.I. Mekhanizmy «perekovki»: o merakh stimulirovaniya truda v rannem GULAGE* [Mechanisms of "reforging": on measures to stimulate labor in the early Gulag]. *Sovetskiy proyekt. 1917–1930-ye gg.: etapy i mekhanizmy realizatsii: sbornik nauchnykh trudov*. Yekaterinburg, 2018. Pp. 383–391. (in Rus.).

GULAG: *Ekonomika prinuditel'nogo truda* [Gulag: The Economics of Forced Labor]. Moscow, 2008. 320 p. (in Rus.).

Kazakova, 2009 - *Kazakova K.A. Sel'khozy Vorkutlaga v 1930–1950-ye gody* [Agricultural farms of Vorkutlag in the 1930s–1950s]. *Izvestiya Rossiyskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta im A.I. Gertsena*. 2009. Nr 12 (90). Pp. 48-53. (in Rus.).

GULAG (Glavnoye upravleniye lagerey), 1917-1960. [GULAG (Main Directorate of Camps), 1917-1960]. Moscow, 2000. 888 p. (in Rus.).

Lyalin, Perchenok, 1995 - Lyalin S.P., Perchenok F.F. Repressirovannyye pochvovedy. Zapiski B.B. Polynova o 1937 g. [Repressed soil scientists. Notes by B. B. Polynov about 1937]. *Tragicheskiye sud'by: repressirovannyye uchenyye Akademii nauk SSSR*. Moscow, 1995. Pp. 76-90. (in Rus.).

Musagalieva, Musabekova, 2022 - *Musagalieva A.S., Musabekova R.M. Karlag v sud'be uchenogo Aleksandry Zaytseyvoy* [Karlag in the fate of the scientist Alexandra Zaitseva]. *Vestnik VolGU. Series 4. History. Regional studies. International relationships*. 2022. Nr 1 (20). Pp. 115-128. (in Rus.).

Khlevnyuk, 2018 - *Khlevnyuk O.V. Ekonomika OGPU-NKVD-MVD SSSR v 1930-1953 gg.: masshtaby, struktura, tendentsii razvitiya* [Economy of the OGPU-NKVD-MVD of the USSR in 1930-1953: scale, structure, development trends]. *Sovetskiy proyekt. 1917–1930-ye gg.: etapy i mekhanizmy realizatsii: sbornik nauchnykh trudov*. Yekaterinburg, 2018. Pp. 67-89. (in Rus.).

Shaymukhanov, Shaymukhanova, 1997 - *Shaymukhanov D.A., Shaymukhanova S.D. Karlag* [Karaganda Corrective Labor Camp]. Karaganda, 1997. 175 p. (in Rus.).

Shaymukhanova, 2011 - *Shaymukhanova S.D. Vklad v nauchno-issledovatel'skuyu deyatel'nost' repressirovannykh uchenykh v Karlage* [Contribution to the research activities of repressed scientists in Karlag]. *Sovremennyye problemy nauki i obrazovaniya*. 2011. Nr 1. Pp. 15-18. (in Rus.).

Shaimukhanova S.D. al, 2019 - *Shaimukhanova S.D., Maratova D.M., Bimakanova Z.Sh., Abuov N.A.* Sozdaniye i funktsionirovaniye na territorii regiona ispravitel'no-trudovogo lagerya osobogo naznacheniya «KARLAG» [Creation and functioning in the region of the special-purpose labor camp "KARLAG"]. *International scientific review of the problems and prospects of modern science and education. Collection of scientific articles LVI International correspondence scientific and practical conference.* Boston, 2019. Pp. 24-28. (in Rus.).

Suraganova, 2018 - *Suraganova Z.K.* ALZhIR kak fenomen "zhenskoy" nesvobody v repressirovannoy pamyati kazakhskogo naroda [ALZhIR as a phenomenon of "female" lack of freedom in the repressed memory of the Kazakh people]. *Severo-vostochnyy gumanitarnyy vestnik.* 2018. T. 27. № 1. Pp. 64-72. (in Rus.).

Shotbakova, Zuyeva - *Shotbakova L.K., Zuyeva L.I.* Razvitiye sel'skokhozyaystvennogo proizvodstva v Karlage: na osnove arkhivnykh materialov nauchno-opytной stantsii po rasteniyevodstvu. [Elektronnyy resurs] [The development of agricultural production in Karlag: based on archival materials of the research and experimental station for crop production] <https://e-history.kz/media/upload/1466/2014/0/11/128ebe55183ef77a43085266e0c1a741.pdf> (data obrashcheniya: 15.11.2022) (in Rus.).

ТАРИХ / HISTORY / ИСТОРИЯ

Published in the Kazakhstan

Otan tarikhy

Has been issued as a journal since 1998

ISSN: 1814-6961 (Print)

ISSN: 2788-9718 (Online)

Vol. 26. Is. 4, pp. 792-807, 2023

Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20.

https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_26_4_792-807

СТРАТЕГИИ «ВЫЖИВАНИЯ» КАЗАХСКИХ МУЛЛ В XX ВЕКЕ (ПО МАТЕРИАЛАМ ЗАПАДНОГО КАЗАХСТАНА)

Гүлдана Абайқызы Мамбетова¹, Аширбек Курбанович Муминов²

¹Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, (д. 34, пр. Молдагуловой, 030000 Актобе, Республика Казахстан)

PhD докторант исторического факультета

 <https://orcid.org/0000-0002-2075-4331>. E-mail: guldanamambetova@gmail.com

²Исследовательский центр по исламской истории, искусству и культуре (ИРСИКА), Организация исламского сотрудничества (ОИС), (Носараға Маһ. Alemдар Caddesi No. 15, Bâbîâli Girişi, Cağaloğlu-Fatih, 34110, İstanbul, Türkiye)

доктор исторических наук, ассоциированный профессор,

консультант по деятельности в Центральной Азии

<https://orcid.org/0000-0002-3430-928X> E-mail: muminov9703@yahoo.com

Аннотация. *Введение.* В данной статье анализируется стратегия «выживания» казахских мулл в XX веке в ходе политики советского правительства в отношении духовенства на казахской земле. В последние 3 года по поручению Главы государства идет процесс полной реабилитации, осуществляется сборы данных невиновно преследуемых и расстрелянных бай-кулаков, религиозных деятелей, политических жертв 20-30-х годов XX века. Этот вопрос требует комплексного, тщательного исследования. Потому что во время репрессии и гонении многие наши муллы и религиозные лидеры были вынуждены бежать через границу в соседние государства, чтобы спасти себя и свои семьи, и даже некоторых из них сознательно заставляли выезжать в другие государства в ходе репрессии, об этом свидетельствуют архивные документы. *Цель и задачи исследования.* Принятие повсеместно навязываемого советской властью атеистического взгляда и демонстрация уязвимости в борьбе с религией является стратегией «выживания» казахских мулл, т. е. выживания религиозно настроенного простого народа, чтобы сохранять ислам в стране и в первую очередь спасти самого себя и свою семью. Это связано с тем, что обычные религиозные общины, зная, что противостоять армии и политике колониального государства будет трудно, поэтому без возражений принимали все правила и запреты, издаваемые советской властью. В некоторых случаях на архивных материалах можно увидеть небольшие бунты и протесты религиозных лидеров. Однако в такой ситуации они были быстро подавлены и разгромлены со стороны советской армии. *Результаты.* В ходе написания статьи использовались методы сравнительного анализа, принцип историзма, систематизации. Авторы представляют ее на основе работ доктора исторических наук, профессора Муминова Аширбека Курбановича, писавшего о стратегии «выживания» в отечественной историографии, и документов Актюбинского областного государственного архива, а также итоговых материалов комиссии по полной реабилитации политических жертв по специальному поручению главы государства. Для достижения заявленной нами цели прежде всего рассматривалось значение термина стратегии «выживания» и политики советской власти в отношении духовенства, политики в отношении к религии в казахской земле и религиозности населения в целом. *Заключение.* Ислам сыграл

важную роль в истории казахского народа, особенно в период перехода к атеистическому обществу, основанному на гонениях и колониационной политике советской власти, и способствовал определению обычаев нашего народа. Направляя духовное будущее казахского народа и претерпевая различные преобразующие изменения вплоть до распада Советского Союза, ислам сыграл роль идеологического оружия в результате деятельности наших религиозных деятелей и мулл западного региона Казахстана, адаптируясь к различным социальным и политическим условиям.

Ключевые слова: «ишан», стратегия «выживания», «ОГПУ», политические жертвы, диаспора, «красный террор», колониализм, религиозная трансформация, «вынужденные беженцы».

Благодарность: Статья подготовлена в рамках грантового проекта ГФ № AP09259029 «Исторические личности Великой степи XVIII – 30-гг. XX вв. (на материалах Западного Казахстана)» финансируемого Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан.

Для цитирования: Мамбетова Г.А., Муминов А.К. Стратегии «выживания» казахских мулл в XX веке (по материалам Западного Казахстана) // Отан тарихы. 2023. Т. 26. № 4. С. 792-807. (Каз.) DOI: 10.51943/2710-3994_2023_26_4_792-807

ҚАЗАҚ МОЛДАЛАРЫНЫҢ XX ҒАСЫРДАҒЫ «АМАН ҚАЛУ» СТРАТЕГИЯСЫ (ҚАЗАҚСТАННЫҢ БАТЫС ӨңІРІ)

Гүлдана Абайқызы Мамбетова¹, Әшірбек Құрбанұлы Мүминов²

¹Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, (34-үй, Молдағұлова даңғ., 030000 Ақтөбе, Қазақстан)

Тарих факультетінің PhD докторанты

 <https://orcid.org/0000-0002-2075-4331> E-mail: guldanamambetova@gmail.com

²Ислам тарихы, өнері мен мәдениетін зерттеу орталығы (ИРСИКА), Ислам ынтымақтастығы ұйымы (ОИС), (Носараша Mah. Alemdar Caddesi No. 15, Bâbüali Girişi, Cağaloğlu-Fatih, 34110, İstanbul, Türkiye)

Тарих ғылымдарының докторы, доцент, Орталық Азиядағы қызмет бойынша кеңесші

<https://orcid.org/0000-0002-3430-928X> E-mail: muminov9703@yahoo.com

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2023

© Мамбетова Г.А., Мүминов Ә.К., 2023

Андатпа. Кіріспе. Мақалада кеңес үкіметінің қазақ жеріндегі діни тұлғаларға қатысты жүргізген қудалау саясаты барысындағы XX ғасырдағы Қазақстан молдаларының «аман қалу» стратегиясы талданады. Соңғы үш жылдықта Мемлекет басшысының тапсырмасымен тарихымыздың ақтандақ кездеріндегі жазықсыз қудаланған, атылған бай-кулак, дінбасылар, яғни XX ғасырдың 20-30 жылдардың саяси құрбаны болған жандарды толық ақтау, олар туралы деректерді жинау, біріктіру процестері жүзеге асуда. Аталған мәселе жан-жақты зерттеуді талап етеді. Себебі репрессия, жазалау кезінде көптеген молда, діни қызметкерлеріміз ең алдымен жеке басын, отбасын сақтап қалу мақсатында көршілес мемлекеттерге шекара өтіп кетуге мәжбүр болды, тіпті кейбіреулерін әдейі басқа мемлекеттерге мәжбүрлеп қудалау шаралары болғанын мұрағат құжаттары дәлелдеп отыр. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Кеңестік биліктің жалпыға міндеттеген атеистік көзқарасын қабылдап, дінмен күресте осалдық танытудың өзі Қазақстан молдарының «аман қалу» стратегиясы болып табылады, яғни діни көзқарастағы қарапайым халықтың аман қалуы үшін, қазақ жеріндегі діни жағдайдың, дін өкілдерінің кеңестік биліктің жүргізген атеистік саясатына бейімделу арқылы, түрлі трансформациялану жағдайында қазақ жеріндегі ислам дінінің сақталып, өмір сүруге деген талпынысын дәлелдеу аталған мақаланың мақсат-міндеттерін құрап отыр. *Нәтижелер.* Отаршыл мемлекеттің әскеріне де, саясатына қарсы тұру қиынға соғатынын білген қарапайым діни бірлестіктер кеңес билігінің барлық шығарған ережелері мен тыйымдарын еш қарсылықсыз қабылдады. Кей жағдайларда мұрағат беттерінде көтерілістер мен қарсылықтардың болғанын көруге болады. Алайда, ондай жағдайда тез басылып, кеңестік әскер тарапынан жаншылып отырды. Мақала жазу барысында салыстырмалы анализ, тарихилық, жүйелілік әдістері қолданылды. Авторлар отандық тарихнамадағы «аман қалу» стратегиясы

туралы жазып жүрген тарих ғылымдарының докторы, профессор Мүмінов Әшірбек Құрбанұлының еңбектері мен Ақтөбе облысының мемлекеттік архивінің құжаттары, сондай-ақ, мемлекет басшысы Қ.К.Тоқаевтың арнайы тапсырмасымен саяси-құрбандарды толық ақтау жөніндегі комиссияларының қорытынды материалдары негізінде ұсынылып отыр. Алға қойылған мақсатымызға жету үшін, алдымен «аман қалу» стратегиясының сипаттамасы, сондай-ақ кеңес билігінің дінбасыларға қатысты ұстанған саясатын, жалпы дінге және діншілдікке қатысты саясатының мән-мағынасы да қарастырылды. *Қорытынды.* Ислам діні қазақ халқының тарихында, әсіресе кеңестік билік жүргізген кудалау, отарлау саясатқа негізделген атеистік қоғамға бетбұру кезеңінде маңызды рөл атқарып, ұлтымыздың салт-санасын айқындауға үлес қосты. Қазақ халқының рухани болашағына бағыт-бағдар беріп, Кеңес Одағы ыдырағанға дейін түрлі трансформациялық өзгерістерге ұшырай отыра, Қазақстанның батыс өңірінің діни қайраткерлері мен молдаларының түрлі әлеуметтік, саяси жағдайларға бейімделу арқылы жүзеге асып отырған қызметтері нәтижесінде ислам діні идеологиялық қару рөлін атқарып келді.

Кілт сөздер: «ишан», «аман қалу» стратегиясы, «ОГПУ», саяси құрбандар, диаспора, «қызыл террор», колониализм, діни трансформация, мәжбүрлі босқындар».

Алғыс айту. Мақала ҚР Ғылым және жоғарғы білім министрлігі Ғылым комитеті тарапынан (№АР09259029 «XVIII ғ. – XX ғ. 30-жж. Ұлы даланың тарихи тұлғалары (Батыс Қазақстан материалдары негізінде)» гранттық жобасымен қаржыландырылған.

Дәйексөз үшін: Мамбетова Г.А., Мүмінов Ә.Қ. Қазақстан молдаларының XX ғасырдағы «аман қалу» стратегиясы (Қазақстанның Батыс өңірі) // Отан тарихы. 2023. Т. 26. № 4. С. 792-807. (Қаз.) DOI: 10.51943/2710-3994_2023_26_4_792-807

STRATEGIES OF “SURVIVAL” OF THE MULLAHS OF KAZAKHSTAN IN THE TWENTIETH CENTURY (THE WESTERN REGION OF KAZAKHSTAN)

Guldana Abaikyz Mambetova¹, Ashirbek Kurbanovich Muminov²

¹K. Zhubanov Aktobe Regional University, (34, Moldagulova av., Aktobe, 030000 Republic of Kazakhstan)
PhD student of the Faculty of History

<https://orcid.org/0000-0002-2075-4331>. E-mail: guldanamambetova@gmail.com

²Research Centre for Islamic History, Art and Culture (IRCICA), Organization of Islamic Cooperation (OIC), (Hocapaşa Mah. Alemdar Caddesi No. 15, Bâbüâli Girişi, Cağaloğlu-Fatih, 34110, İstanbul, Türkiye)
Dr. Sciences (History), Associate Professor, Consultant on Organizational Activities (Central Asia)
<https://orcid.org/0000-0002-3430-928X> E-mail: muminov9703@yahoo.com

Annotation. Introduction. This article analyzes the strategy of "survival" of the Kazakh mullahs in the twentieth century in the course of the Soviet government's policy towards the clergy in the Kazakh land. At present, on behalf of the Head of State, the process of full justification is underway, data are being collected on innocently persecuted and executed Baikulak, religious figures, political victims of the 20-30s of the twentieth century. *Objectives.* This issue requires a comprehensive, thorough study. Because during the repressions and punishments, many of our mullahs and religious leaders were forced to flee across the border to neighboring states in order to save themselves and their families, and even some of them were deliberately forced to move to other states during the reprisals, this is evidenced by archival documents.. Acceptance of the atheistic view imposed by the Soviet authorities everywhere and demonstrating vulnerability in the fight against religion is a strategy for the "survival" of the Kazakh mullahs, that is, the survival of the religiously inclined common people in order to preserve Islam in the country. This is due to the fact that ordinary religious communities, knowing that it would be difficult to resist the army and the policy of the colonial state, therefore, accepted all the rules and prohibitions issued by the Soviet government without objection. In some cases, small riots and protests can be seen on the archive pages. However, in such a situation, they were quickly suppressed and defeated by the Soviet army. In the course of writing the article, were used the methods of comparative analysis, historicism and systemic approach. *Result.* The authors present it on the basis of the works of the Doctor of Historical Sciences, Professor Muminov Ashirbek Kurbanovich, who wrote about the strategy of "survival" in national historiography, and the

documents of the Aktope regional archive, as well as the final materials of the commission for the full rehabilitation of political victims on special order from the head of state. To achieve the to achieve the stated objective we will first of all consider the meaning of “survival” strategy and politics of the soviet power towards clergy, religion on Kazakh land and degree of population religiosity in general. *Conclusion.* Islam played an important role in the history of the Kazakh people, especially during the transition to an atheistic society based on the persecution and colonization policies of the Soviet regime, and helped define the customs of our people. Guiding the spiritual future of the Kazakh people and undergoing various transformative changes until the collapse of the Soviet Union, Islam played the role of an ideological weapon as a result of the activities of our religious leaders and mullahs of the western region of Kazakhstan, adapting to different social and political conditions.

Keywords: «ishan», «survival» strategy, political victims, diaspora, «red terror», colonialism, religious transformation, «forced refugees».

Acknowledgements. «This research has been funded by the Science Committee of the Ministry of Science and higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No AP 09259029 “Historical figures of the Great Steppe of the XVIII – 30s. XX centuries (based on materials from Western Kazakhstan)»

For citation: Strategies of “survival” of the mullahs of Kazakhstan in the twentieth century (the Western region of Kazakhstan). *Otan tarihy*. 2023. Vol. 26. No. 4. Pp. 792-807 (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_26_4_792-807

Кіріспе. Кеңес үкіметі әкімшіл – әміршіл жүйеге сүйеніп, большевиктік партия билігі қоғамның барлық саласында идеологиялық диктат, қатаң бақылау жасау саясатын жүргізгенін білеміз. Сонымен бірге қазақ халқын шоқындыру мен орыстандыруға бағыттаған коммунистік партияның «солақай саясаты» ғалымдар, бай-кулактар, дінбасы молдалар, әскерилер, т.б. қоғамның барлық әлеуметтік топтарын XX ғасыр басында жазықсыз қудалады. Бұл мақала ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлының әр ұлтқа тіл, дін, діл және жазу керек деп айтып кеткеніндей, қазақ қоғамының маңызды рухани бөлігі - дінімізге қатысты болып отыр, соның ішінде ел тарихындағы репрессиялар мен жазықсыз қудалауға ұшыраған әлеуметтік топ өкілдерінің бірі – молдалардың тарихи тағдырына арналады. Кеңестік биліктің атеистік көзқарасын қабылдап, дінмен күресте осалдық танытудың өзін қазақ молдарының «аман қалу» стратегиясы ретінде қарастыра отырып, яғни діни көзқарастағы қарапайым халықтың аман қалуы үшін жасалғанын, қазақ жеріндегі діни жағдайдың, дін өкілдері лидерлерінің кеңестік биліктің жүргізген атеизм саясатына бейімделу арқылы, діни трансформациялану жағдайында қазақ жеріндегі ислам дінінің сақталып, өмір сүруге деген талпынысын дәлелдеу біздің мақаламыздың мақсат-міндеттерін құрап отыр. Себебі отаршыл мемлекеттің әскеріне де, саясатына қарсы тұру қиынға соғатынын білген қарапайым дін басшылары кеңес билігінің барлық шығарған ережелері мен тыйымдарын қарсылықсыз қабылдауға мәжбүр болды. Қазақстанның батыс өңіріндегі көтерілістер мен қарсылықтардың болғанын мұрағат беттерінен көруге болады. Алайда, ондай жағдайда тез басылып, кеңестік үкіметі тарапынан жаншылып отырды. Белгілі деректанушы Қ. Атабаев айтқандай, қазақ халқының бодандыққа еш уақытта көнбеген, бостандық үшін күресе білген халық екенін екенін ғылыми тұрғыдан дәлелдеу – қазақ тарихшыларының алдында тұрған жауапты міндет екенін естен шығармауымыз қажет. Себебі, Ресей билігінің кеңестік кезеңіндегі исламға қатысты саясатының бір ерекшелігі - отарлық саясаттың күшейген тұстарында қатыгездік сипатта болғанын көрсету болып табылады.

Соңғы үш жылдықта Қазақстанда кеңес үкіметінің билігі кезіндегі дінге қарсы күрес, тарихымыздың ақтаңдақ тұстары – репрессияға ұшыраған бай, кулактар, ашаршылық жылдарының құрбандары, жазықсыз жазаланған, түрлі айып тағылған дінбасы, молдалардың тағдыры көптеп зерттелуде. Себебі жаңа Қазақстанда тарихқа көзқарас таптық емес, өркениетті, объективті жазылуы тиіс. Осы орайда Президент Қ.К.Тоқаевтың тапсырмасы бойынша саяси қуғын-сүргінге ұшырағандарды актау туралы құрған комиссиясының қорытынды материалдарында тақырыбымызға қатысты құнды деректер бар. Сонымен қатар, ауызша тарих, Oral history деп жатамыз, еліміздің тарихының осындай күрделі кезеңдерін сипаттауда, оларды зерттеуде маңызды орын алатын маңызды зерттеу әдістерінің бірі. Деректанулық маңыздылығы жоғары болып табылатын құнды еңбектерде қазіргі таңда көптеп қолданылып жүр. Себебі бір ғасыр бұрын кеңестік отаршыл саясат құрбандарына айналған

тұлғалардың ұрпақтарының естеліктері, интервью, заманхаттарын алдыңғы орындарға қою арқылы, жаңа мәнге, жаңа көзқарастар арқылы тарихи зерттеулерге екінші дем беруге болады.

Материалдар мен зерттеу әдістері. Тәуелсіздік алғанға дейін, кеңестік авторлардың еңбектері мемлекеттің дінге қарсы саясатын қолдауға және насихаттауға, атеистік дүниетанымды негіздеу мен орнықтыруға, және үгіттеуге бағытталып келді. Көптеген еңбектер 1920-1930 жылдардағы Кеңес үкіметінің атеистік тәжірибесін сипаттауға арналып, зерттеулер ескі және жаңа дүниенің элементтері ретінде кеңес мемлекетінің діні мен идеологиясының үйлесімсіздігі идеясын ұсынды. Мақала дайындау барысында сол себепті таптық көзқарастағы емес, кеңес үкіметінің отаршылдық саясаты жағдайында исламның қазақтардың өмірінен шеттелуіне байланысты жазылған қазақстандық тарихшылардың заманауи зерттеулері мен диссертациялары деректік қорымыздың бірінші тобын құрайды. А.С. Жанбосынованың (Жанбосынова, 2010) зерттеулері Қазақстанның Шығыс өңіріндегі мемлекет-дін қарым-қатынастары мен осы өңірде жүргізілген қудалау саясатын талдайды. Сонымен қатар, Шығыс Қазақстан облысындағы діни қызметкерлердің қудалауға ұшырауына байланысты «Репрессивная политика Советского государства в 20-50 е годы XX века» (на примере Восточного Казахстана) кандидаттық диссертациясында репрессияға ұшыраған тұлғаларды ұлтына, діни қызмет статусына, атқаратын жұмыс орындарына, тағылған айыптарына байланысты толық талдау жасаған (Жанбосынова, 2010: 255-259 бб). Г.М. Раздыкова (Раздыкова, 2007) қазақтардың мұсылмандық білім беру жүйесі мен этникалық құрамын зерттесе, З.Г. Сактаганова (Сактаганова, 2017) кеңес мемлекетінің дін саясаты, формалары мен әдістерін талдап, дінге қарсы күрестің заңнамалық негіздемесіне баса назар аударады. XX ғасыр екінші жартысындағы діни ахуал толығырақ қарастырылып, кеңестік қазақстандықтардың күнделікті өміріндегі исламның рөлі белгілі бір кезеңдердегі белсенді дінге қарсы күресіне қарамастан, Қазақстанның әртүрлі аймақтарында дін өте маңызды болды деп тұжырым жасайды. Зерттеуші А.М. Садыкованың (Садыкова, 2015) Қазақстандағы діни мекемелердің мемлекеттен бөлу саясатының жүзеге асырылуын зерттеп, қарастырылып отырған мәселеге қатысты шетелдік, кеңестік, қазақстандық ғалымдардың зерттеулеріне тарихнамалық талдау жасайды, ал, А.А. Мустафаеваның (Мустафаева, 2013) зерттеуінде Қазақстанның тәуелсіздік жылдарының алғашқы кезеңдеріндегі исламның қайта жаңғыруының ішкі факторы ретінде идеологиялық вакуумды толтыру қарастырылса, сыртқы фактор ретінде мұсылман елдерімен дипломатиялық қатынастардың орнатылуын көре аламыз. С.У.Бакторазов, (Бакторазов, 2022, 2023) кеңес үкіметінің Қазақстанның оңтүстік өңірінде жүргізген қуғын-сүргін (1917-1939 жж.) саясатын зерттей келе, репрессияға ұшыраған тұлғаларға этникалық талдау жасаған, 70-тен аса қудаланған өзбек азаматтарының тізімін көрсетеді. Ал, зерттеуші С.Д. Дильманов (Дильманов, 2003) еңбегінде репрессияланған қазақ молдаларының түзету-еңбек лагерлеріндегі өмірі туралы мәліметтер келтірілген.

Кеңес өкіметінің орнаған алғашқы күндерінен бастап мемлекет пен дін арасындағы қарым-қатынастың екіжақты сипаты туралы Сактаганова З.Г., Мажитова Ж.С., Аймахов Е.Н. (Сактаганова және басқалар, 2017:191-200) жазады. Отандық тарихнамада З.Сәдуақасованың еңбектері Ресей самодержавиесінің Оңтүстік Қазақстандағы діни саясаты мен Түркістандағы «мұсылман мәселесін» шешу мәселелеріне арналып, зерттелген (Сәдуақасова, 2002: 85-92).

Қазақстан тәуелсіздік алғалы ислам тарихы мен қазақ жеріндегі эволюциясына қатысты көптеген еңбектер жазылып, айтылмаған тұстары тарих беттеріне қайта шыға бастады. Соңғы үш жылдықта Қазақстанда кеңес үкіметінің билігі кезіндегі діни жағдай, тарихымыздың ақтаңдақ тұстары – репрессияға ұшыраған бай, кулактар, ашаршылық жылдарының құрбандары, жазықсыз жазаланған, түрлі айып тағылған дінбасы, молдалардың тағдыры көптеп зерттелуде. Себебі жаңа Қазақстанда тарихқа көзқарас таптық емес, өркениетті, объективті жазылуы тиіс. Сондықтан да, қазіргі отандық тарихнамада исламның қазақ жеріндегі рөлі мен маңызы туралы ғылыми мәселелер көптеп зерттеліп, отан тарихындағы таптық тұрғыда емес, шынайы деректер тобының қатарын толықтыруда. Осы орайда Президент Қ.К. Тоқаевтың арнайы тапсырмасы бойынша саяси қуғын-сүргінге ұшырағандарды ақтау туралы құрған комиссиясының қорытынды материалдарында аталған тақырыбымызға қатысты құнды деректер бар. Сол себепті де аталған құжаттық жинақтардың 5, 21, 32, - ші томдары мақала дайындау барысында қолданылды.

Ауқымды, нақты тарихи фактілерді қажет ететін мәселемізге қатысты мәліметтер ҚР-ның Президенттік архивіндегі 141-қор (Қазақ өлкелік комитеті), Ақтөбе мемлекеттік облыстық архивіндегі 3-ші қор (Мұсылман депутаттарының Ақтөбе аудандық атқару комитеті), 4-ші қор (Жұмысшы, шаруа және қызыл әскер депутаттары кеңесінің Ақтөбе губерниялық атқару комитеті), 13-қорынан (Ақтөбе қаласының пролетарлық аудандық халықтық бақылау комитеті) алынды.

Зерттеу тақырыбымызға қатысты мәліметтердің келесі бір тобына Ақтөбе облысының Мемлекеттік архиві мен Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейіне қарасты «Руханият» орталығында сақталған материалдары жатады. Онда «Сталиндік репрессия» кезінде қудаланған молдалар мен дінбасылар туралы біршама деректер сақталған. Кеңестік биліктің дінге қатысты қатыгез саясатының нәтижесінде туған жерін тастап Ресей жеріне қашып, тірі қалу мақсатында қызметін, аты-жөнін жасыруға мәжбүр болған молдалар мен ишандардың ұрпақтары өз ата-бабалары туралы мәліметтерді іздестіруде. Зейнеткер, өлкетанушы, Ақтөбе облыстық тарихи – өлкетану музейі жанындағы «Руханият» клубының төрағасы, 2016 жылы құрылған «Аманат» экспедициясының жетекшісі, діни қайраткерлердің өмірінен зерттеу жұмыстарын жинақтап, республикалық «Тұран-тв» түсіру тобымен Ақтөбе облысы аумағындағы көне мешіт медреселер және онда қызмет еткен ахундар мен хазіреттер, дін өкілдері туралы 5 бөлімнен тұратын «Аманат» фильмінің жоба жетекшісі – Абдуллина Жібек апайымыз солардың бірі болып табылады. Сондай-ақ, Сталиндік репрессия кезінде қудаланып, кейіннен Қарақалпақ, Өзбекстан жерлерін паналап, діни қызмет атқарған аталарын зерттеп жүрген Ақтөбе облысы, Шалқар ауданындағы «ұстаздардың ұстазы» атанған Әбдіғалым ишанның немересі Махмұт Әбдіжәліұлы мен өлкетанушы Жібек Абдуллинаның интервьюлері мақаламыздың деректік қатарын толықтырып отыр. Себебі, қазіргі таңда ауызша тарих көптеген тарихи зерттеулерді тәуелсіз елдің тарихы тұрғысынан саралап, зерттеуде шынайы деректердің көбеюіне үлесін қосып отырғаны сөзсіз.

Мақала жазу барысында тарих ғылымында қалыптасқан тарихилық, объективтілік, жүйелілік принциптері басшылыққа алынып, колониализм теориясы қолданылды. Сонымен бірге зерттеу барысында нақты-салыстырмалы талдау, сипаттау, деректің шынайылық деңгейін анықтау, интервью алу әдістері қолданыс тапты. Объективтілік принципі мақаламызда қозғалыстың сипатын ашып, салдарлары мен нәтижелерін бағалауға мүмкіндік береді. Зерттеудің әдіснамалық негізі пәнаралық көзқарас болып табылады. Себебі, пәнаралық көзқарас жаратылыстану және қоғамдық ғылымдардың әдістерін тарих, гуманитарлық ғылымдарда табысты пайдалануға мүмкіндік беріп отыр.

Талқылау. Отандық тарихнамада мақаламызда қолданып отырған «аман қалу» стратегиясы термині тар мағынада қолданылып жүр. Себебі шетелдік көптеген ғалымдар бұл терминді негізінен биология, психология, генетика, экология, экономика салаларында кеңінен пайдаланады. Украиналық зерттеуші Н. Кузовова «өмір сүру» стратегиясы терминін (стратегия выживания) мағынасын тарих ғылымында 1932-1933 жылдардағы ашаршылық тарихын зерттеуде қолданудың перспективалары мен практикасын қарастыра отырып, тарих ғылымында нақты анықтамасы жоқ екенін айтады (Кузовова, 2022: 96-106). Алайда «аман қалу» стратегиясын тарих ғылымында қолданылуын ауызша тарих, баяндау, естеліктермен бөлісу секілді әдістермен тығыз байланысты зерттеу керек. Себебі, біз қарастырып отырған мәселеде қуғын-сүргінге ұшыраған, жазықсыз жазаланған әлеуметтік топ өкілдері діни қызметкерлердің ұрпақтарының естеліктері, мемуарлары мен ата-бабаларының баяндаған естелік әңгімелері құнды деректер тобына жатар еді. Сондай-ақ естеліктер, күнделіктер, жеке жазбалар мен заманхаттардың басты ерекшелігі – пайда болу негізі жағынан жеке адамдық деректер тобына жатқандықтан, олар аса субъективті болып келеді. Себебі, жеке адамның замандастары және келешек ұрпақ үшін өзі қатысқан тарихи оқиғалардағы іс-тәжірибесін көрсету ондағы өзінің орнын ой елегінен өткізу, болған оқиғаларды адамның жадында қалпына келтірудің ерекше құралы ретінде маңыздылығы жоғары. Осы орайда Санкт-Петербург мемлекеттік университетінің қызметкері Н.А. Артеменконың 2020 жылғы мақаласындағы ауызша тарих пен адам жадының арақатынасы, травматикалық тәжірибедегі баяндау ерекшеліктерін талдай келе, «бір дәуір ұстанатын белгілі-бір ұғымдар мен терминдер бар және мұндай ұстану сол дәуірдің диагнозы, заманның белгісі ретінде әрекет етеді» - деген тұжырымдамалары ойға келеді (Артеменко, 2020:14-33). Автор адам жадындағы естеліктерді белгілі-бір травматикалық

жағдайды баяндайтын әңгімелерге теңеп, жеке, тіпті ұлттық, әлеуметтік бірегейлікті бұзуға алып келетін деструктивті мәселелер қатарына жатқызған. Сол себепті де, репрессияға ұшыраған діни қызметкерлердің ұрпақтары үшін, жалпы кеңес үкіметі билігі тарапынан қуғындалған ата-бабалары туралы еске алу қиын екендігін, ұрпақтарының санасына травматикалық естеліктерді баяндау психологиялық түрде оңай болмағандықтан, қоғамда аз айтылып, зерттеліп жүргенін мойындауымыз керек. Қазақстан тарихында аталған терминді алғашқылардың бірі болып қолданып жүрген тарих ғылымдарының докторы, профессор Ә.К. Мүмінов болды. Тарихшы ғалым «аман қалу» стратегиясы ұғымын Ресейдің кеңестік және патшалық кезеңіндегі дінбасылар мен молдаларына қарсы жүргізген саясатын зерттеуде пайдалануда. Жалпы, Ә.К. Мүміновтың (Мүмінов, 2007, 2017, 2019) зерттеулерін аталған мәселені зерттеудегі тарихнамалық маңызды зерттеулер тобына жатқызуға болады.

Ислам – Ресейдегі және одақ территориясындағы православиеден кейінгі екінші үлкен дін болғандықтан кеңес халықтарының мұсылман бөлігі мен большевиктер арасындағы қарым-қатынастардың дамуын көптеген шетелдік, орыс, қазақ авторлары зерттеді. Таптық идеологияны насихаттауға бағытталған кеңестік еңбектерде бұл термин мүлде қолданылмайды.

Аталған терминге қатысты көршілес Қырғызстан мен Якутия тарихын зерттеуде қолданылған еңбектермен салыстырар болсақ, «Стратегия выживания Якутских интеллигенции в XX веке» атты монографияда 1930-1940 жж. Ресей билігі тарапынан якут халықтарының білімді зиялы өкілдеріне тағылған айыптар мен қуғындау басталғаны жазылады. Якуттардың жоғары білім алуға қызығушылығы, олардың қоғамның барған сайын күрделене түскен әлеуметтік құрылымына бейімделуге ұмтылысын көрсетті. Себебі, Якут АССР-інде жоғары білімі бар мамандардың саны 1955 жылы 5,2 мың адамнан 1985 жылы 61 мың адамға дейін өссе, оның ішінде инженерлер 1,3 мыңнан 25,1 мыңға дейін, агрономдар, ветеринарлар, орманшылар 0,3 мыңнан 3,3 мыңға дейін, дәрігерлер 0,7 мыңға дейін, мұғалімдер, мәдениет қызметкерлері мен кітапханашылар 8 мыңнан 20,6 мыңға дейін өскен екен. Алайда, 1960 жылдан кейін Якут АССР-де мектептердегі білім беру жүйесі орыс тіліне ауысқаннан кейін, өз тілін білмейтін интеллигенция өкілдерінің саны өскен болатын (Иванов, 2007:186-187). Бір жағынан якут зиялы өкілдерінің қалыптасқан саяси-идеологиялық жағдайдағы «аман қалу» стратегиясын тіл мәселесіне қатысты зиянды пайдасыз жақтарын көруімізге болады. Бұл мәселеден ел тарихындағы ұқсас тұстарын байқаймыз, себебі, атеистік қоғам құру мақсатындағы күрестер мен жүргізілген ауқымды әрекеттерден, мектептерде, университеттерде білім алған сауатты, зиялы қазақ жастарының арасында Якутиядағы сияқты тіл мәселесімен қатар, діни сауатсыздықтың орын алғанын көре аламыз.

Көршілес Қырғызстанның 2010 жылы Ош қаласында болған қақтығыстан өзбек қауымының аман қалу стратегиясы ретінде – некені қарастырған қызықты бір мақала бар. Ол жерде Өзбекстанмен шекаралас қырғыз елінің оңтүстігіндегі Ош қаласында тұратын өзбек қыздарды ата-анасы күштеп, ертерек некеге отыруына жағдай жасағаны айтылады, себебі 2010 жылы Ошта этникалық қақтығыс кезінде жыныстық зорлық-зомбылықтар өте көп болғандықтан, өзбек қауымы Оштағы өз қауымын құрметтеу, әйелдерді сексуалды зорлық-зомбылықтардан қорғау, оларды болдырмау мақсатында, жергілікті өзбектер неке қиюды ұлт ретінде «аман қалудың» бір жолы ретінде пайдалана бастағанын мақала авторы интервью әдістері бойынша зерттеген (Исмаилбекова, 2016:158).

Ресей тарихнамасындағы аталған терминге қатысты тарихи зерттеулерге келер болсақ, 1992 жылы Хельсинки университетінің әлеуметтік саясат институтының қызметкері Т.Пирайнен Санкт-Петербургке фин-ресейлік бірлескен ғылыми жобаны ұйымдастыру ұсынысымен Ресейге келіп, түбегейлі әлеуметтік-экономикалық өзгерістер жағдайында қалалық отбасылардың «аман қалу» әдістері мен стратегияларын зерттейтін бірлескен жобамен айналысады (Быстрова және басқалар, 1995:143-165). «Құрылымдық өзгерістер және өмір сүру стратегиялары: Ресейдегі нарықтық қатынастарға бейімделу» жобасының негізгі мақсаты - азаматтардың күнделікті өмірінде болып жатқан әлеуметтік-экономикалық және саяси өзгерістерге жауап ретінде нарықтық экономикаға көшуге әзірленген стратегиялардың барлық кешенін сипаттау және талдау болып табылды. Зерттеудің орталық тақырыбы (өмір сүру стратегиялары туралы) екі кіші жобамен толықтырылды: біріншісі нақты әлеуметтік мәселелерді зерттеуге қатысты, екіншісі - өмір сүру стратегиясының құрамдас бөлігі ретіндегі

әлеуметтік желілер және олардағы өзгерістерді зерттеген. Осы орайда өзгермелі жағдайларда халықтың өмір сүру стратегияларын шартты түрде 3 негізгі кезеңге бөліп зерттейді.

1. Пассивті әлеуметтік бейімделу.

2. Өміріндегі түбегейлі өзгеріс.

3. Эскапизм – өмірдегі жағымсыз, қызықсыз нәрселерден аулақ болу, күнделікті өмірден, шындықтан қашу.

Стратегиялардың аталған осы үш нұсқасы да респонденттердің яғни біздің мақаламыздағы репрессияланған діни тұлғалар мен олардың ұрпақтарының мінез-құлқындағы ауытқулармен бірге жүзеге асырылып, естеліктер мен олар туралы жазылған еңбектер, мақалаларды талдау барысында пайдаланылатын болады. Сол себепті әр тұлғаның, әр қудаланған діни қызметкерлер мен молдалардың белгілі-бір мекенге, елге бейімделуі немесе қуғын-сүргін кезіндегі «аман қалу» стратегиясы жеке, қайталанбас құбылыс екенін ескеруіміз керек.

Бұл термин сонымен бірге Ресей тарихында екінші дүниежүзілік соғыс кезеңінде фашистік блокадада қалған Санкт-Петербург қаласының тұрғындарына қатысты зерттеулерінде кеңінен пайдаланылып жүр.

Нәтижелер. Отандық тарихнамада Қазақстан территориясында исламның таралуын, қазақ даласында салынған мешіттердің тарихы және дінбасылардың өмірі мен кеңес билігінің Қазақстандағы дінге қатысты саясатын зерттеуге арналған көптеген еңбектердің бар екендігі жоғарыда айтылған болатын. Алайда, ол еңбектер мен зерттеудерде қуғынға ұшыраған молдалардың, діни тұлғалардың өмірбаяны мен ұрпақтары туралы мәліметтер жалпылама зерттелген.

Тағы бір архив құжаттары негізінде жазылған «Ақтөбе өңіріндегі кеңестік қуғын-сүргін зобалаңы» атты Мемлекет басшысының тапсырмасы нәтижесінде жарық көрген «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау» жөніндегі Мемлекеттік комиссияның Ақтөбе облысы бойынша жарық көрген еңбегінде кеңестік билік тұсында қуғын-сүргін зардабын көрген топ дәстүрлі дін өкілдері де болғаны айтылады. Дәстүрлі дін өкілдері – молдалар, хазіреттер, ишандар 1916-1917 жж. ұлт-азаттық және Алаш қозғалысына рухани және қаржылай қолдау беріп, 1918-1921 жж. Азамат соғысы жылдарындағы қалыптасқан қиындықтармен тікелей күрес жүргізді. Олар 1927-1928 жж. Кеңес үкіметінің елдегі барлық ауыл шаруашылығы мен материалдық ресурстарды тәркілеу науқанына қарсылық танытып, шаруашылығын (мал-мүлкін) сақтап қалу мақсатында оңтүстік бағытқа қарай (Қарақалпақстан, Өзбекстан, Түркіменстан, Ауғанстан) көшуді ұйымдастырғаны жөніндегі деректерді келтіреді. (Көшеров және басқалар, 21-том, 2022:5).

Ақтөбе облысында 500-ден астам дәстүрлі дін қызметкерлері сайлау құқығынан айырылған. Оның мұсылмандық бағытта 400-ден астам болса, христианшылдық бағытта 100-ге жуық дін өкілдері сайлау құқықтары болмаған. 1931-1933 жылдары аштыққа қарсы қозғалысты адам күштерін жұмылдыру арқылы барынша Кеңес үкіметіне қарулы қарсылық таныту мен басшылық қызметті ұйымдастыру жағдайларына байланысты 1933-1938 жылдары дін қызметкерлері 3 жылдан 10 жылға дейін еңбек лагерлеріне қамалды, кейбірі әскери жағдайға байланысты Кеңес үкіметіне қарсылық танытқандары үшін соттың шешімінсіз, тек үштіктің бұйрықтарымен атылды. Осылайша, дәстүрлі дін өкілдері кеңес өкіметінің жүргізілген жаппай саяси қуғын-сүргіннің құрбандары болды (Көшеров және басқалар, 2022:7).

1937 жылдары репрессияны күшейтуге сылтау ретінде КСРО Жоғарғы Кеңесіне сайлау да пайдаланылды. Осылай республика прокуратурасының ерекше бөлімінің ақпаратында: «Кейбір жерлерде тап жауларының қалдықтары сталиндік конституцияға қарсы контрреволюциялық үгіт жүргізуге тырысуда, олар сонымен қатар сайлау комиссиясының мүшелеріне қарсы террорлық әрекеттер ұйымдастыруда. «Кейбір жерлерде сайлау комиссияларының құрамына репрессияланған байлар, молдалар және басқа да қашқан-пысқандардан тұратын қылмыскер элементтерді кіргізуге талпынулар болып, аты-жөндерін өзгерту арқылы сайлаушылардың тізімін шатастыру және бұл тізімге жүздеген сайлаушыларды қоспау жағдайлары орын алды» (Көшеров және басқалар, 2022:9-10).

Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның материалдарында репрессия кезінде көршілес мемлекеттерге өтіп кеткен, діни көзқарастағы тұлғалар, бай - кулактарға қатысты «мәжбүрлі босқындар» деген термин қолданылады. Не

себепті отбасына және өзіне «контрреволюцияшыл» деген айып тағылған дінбасы, молдалар, ишандар көршілес мемлекеттерге мәжбүрлі қашуға барды? Себебі олардың тұрып жатқан жері мен мал-мүлкіне қатысты конфискациялар туралы шығарылған 14 наурыз 1928 жылғы қаулының 8-тармағында бұл қаулы Қазақ АКСР аумағында тұрып жатқан жергілікті халыққа қатысты қолданылады деп жазылды, яғни басқа мемлекеттерде заңдық күші жоқ, сол себепті егерде аман-есен көршілес мемлекеттерге өтіп кеткен жағдайда (Қытай, Ресей, Өзбекстан, Қырғызстан, Тәжікстан) оларды қамауға алу немесе тәркілеумен арнайы органдар айналыспады (Балтабаева және басқалары, 2022: 5-том). Бұл да бір қуғындауға ұшыраған діни тұлғалардың жоғарыда айтылған «эскапизм – өмірдегі жағымсыз, қызықсыз нәрселерден аулақ болу, күнделікті өмірден, шындықтан қашу» арқылы өзін және отбасын сақтап қалу арқылы жаңа ортаға бейімделуге барысында осындай атауларға ие болды.

Тақырыбымызға қатысты қызықты ақпараттарды 2016 жылы жарық көрген М.А. Алибаевтың «Кеңестік Қазақстандағы ислам: аман қалу стратегиялары» монографиясынан көруге болады. Онда Қазақстандағы исламның кеңестік кезеңін қарастырады. Монография авторы діннің атеистік режимге бейімделу аспектілерін, атап айтқанда, аман қалу стратегияларының себептерін Ақмола облысы материалдары бойынша зерттеп, қажылыққа бару, қазақ жеріндегі қасиетті жерлерге зиярат етуді ислам дінінің «аман қалу» стратегиясы ретінде көрсете отырып, «паралельді ислам» терминін қолданады (Алибаев, 2016). Тағы бір біз тоқталатын маңызды еңбектердің бірі – 2006 жылы жарық көрген «Жаппай саяси қуғын-сүргіндер жаңғырығы. Қазақстан дінбасыларының қайғылы тағдыры». Тоталитаризмнің құрбаны болған 800 ге жуық діни адамдардың тізімі мен қысқаша өмірі туралы және қандай айыппен жазаланғаны туралы жазылған бұл еңбекте нақты мәліметтер берілген. 1923-1924 жылдары бұрынғы Кеңес Одағы аумағында 2469 дін қызметкердің тұтқындалып, ал 1931-1932 жж. олардың саны 19812-ге жеткені баяндалады (Гринев, Сенютина, 2006:4). Жазалауларға байланысты кәсібін өзгертуге мәжбүр болған молдалар туралы да ақпараттар жазылған. Қазақстанда 900-ден астам дін қызметкері мемлекеттік қылмыс жасады деген айыппен негізсіз қамауға алынды, оның ішінде 431 адам өлім жазасына кесілген, бұл барлық қудаланғандардың 44% құрап отыр. Дінге қатысты қуғын-сүргін құрбандарының санаты өте кең, оған діни басқармадағы әртүрлі топтар да, дінді қолдайтын қарапайым діндарлар да кірді. Мұсылман дін қызметкерлерінің ішінде молда, молда-бай, бұрынғы молда, діни фанат (мұсылман діни лидерлерге көмектесетін діни белсенділер тергеу істерінде осылай белгіленді), «кезбе молдалар», ишандар, азаншылар, мутаваллилер, имамдар, хазіреттер барлық санаттары кірді. Кеңес үкіметінің баса назар аударған діни санаттары - ишандар болды. Ол туралы «ерекше назар аударуды қажет ететін елеулі фактілердің бірі – Қазақстандағы ишанизм мәселесі. Мысалы, Орал губерниясы, Қарақалпақ өлкесінің бүкіл аумағы, Сырдария мен Ақтөбе губерниялары осыдан ерекше зардап шегеді. Бұл діни қызметкерлер контингенті, әсіресе Қазақстанның оңтүстік облыстарында өзбек дінбасылары мен халқының болуына байланысты фанатизм мен діндарлықпен ерекшеленеді, Өзбекстан ишандарының тығыз байланысы мен тұрақты ықпалы салдарынан өте реакцияшыл және контрреволюцияшыл болып келеді» деп жазылған (ҚР ПА, к.141, 1541 іс, 28-39п.).

Алдымен, «ишан» дегеніміз кімдер дейтін болсақ, ишан-діни білімі терең, бойындағы таланты толық ашылған, яғни бойына туа бітті дарыған қабілетті ұстазының берген білімі мен ортасының берген өнегесімен байытқан адам. Ишан деп танылған кісілердің әулиелік қасиеті, бойындағы басқа да қасиеттері (батырлық, ақындық, және т.б) сол кездегі тарихи өмірдің талаптарына сай түрлі қызметтерді атқарып отырған. Әулие-ишан атанған адамдардың негізгі алған білімі бұл дін ілімі деп анықтама берілген. (Сәрсембин, 2023:)

Ишандар туралы, соның ішінде Ақтөбе облысы территориясында өмір сүрген сары ишан туралы философия ғылымдарының кандидаты Үмбетхан Сәрсембин зерттеген. Қазақтың рухани тұлғаларының (діни тұлғалар, байлар және т.б) жеке өмірін алып қарасақ, олар қиындыққа карамастан, патша билігі, одан кейінгі кеңес билігі туғызған ұлт зиялыларының жаңа буынын қалыптастырып отырған деп баға береді, аман қалу мақсатында ұрпақтарымен Қарақалпақстанға көшуге мәжбүр болған, Ақтөбе облысы, Ырғыз өңірінде діни ағартушылықпен айналысып, Сарыоба деген жерде мешіт салдырып, медреселерде шәкірт тәрбиелеумен айналысқан, ел тарихында есімі ұрпаққа белгілі Қосым қожаның тікелей ұрпағы Сары Ишан туралы жазады, мұрағат құжаттарына сүйене отырып, Сары ишан бабамыздың не

себептен әуелі Нұра, Тәуіп жағында болып, кейін Қарақалпақстанға халықпен бірге кеткенін, 1933 жылы елге қалай оралғанын мына бір мұрағат деректерінен байқай аламыз дейді. Мәселен, 1935 жылғы 25 қазандағы ОГПУ-дың Ақтөбе облыстық саяси құпия бөлімінің берген мәліметінде былай делінген дейді. «Иргизский район: начиная с 1931 года население района систематически кочует. Всего за это время из пределов района откочевало свыше 1000 хозяйств, причем из иргизского района перекочевало в местность Карабутак более богатую (присоединена к Иргизскому району в 1932 г.) 1872 хозяйства. Тургайский район: «с 1931 года по май 1933 г. из района откочевало 2400 хозяйств. Откочевники в поисках хлеба направились в разные стороны. Население аулов №2,5,6,8,14 и 15 поражены откочевавшими тенденциями и сейчас. Хлеб в этих аулах совершенно погиб и население питается разными суррогатами в силу чего есть случай опухания» (АОМА, 13-қ, 2-тізбек, 458-іс, 26-п). Бұл мақаладан біздің айтып отырған «аман қалу» мақсатындағы діни тұлғалардың не себепті елін тастап, уақытша өзін, отбасын, тіпті діни көзқарастарын аман алып қалу үшін көршілес мемлекеттерге мәжбүрлі көшуінің себептерін айқындап отыр, және де барлық көшуге мәжбүр болған халықтың белгілі бір уақыт өткеннен кейін еліне қайтып келгенін, оған Сары ишан сияқты дүние-мүлкі, малы бар ауқатты, жүрегінде иманы бар діни тұлғалардың қарапайым халыққа көрсеткен көмегі көп болғандығын көрсетеді.

Зерттеуші Д.Ю. Араповтың (Арапов, 2010) еңбектерін талдай отырып, XX ғасырдың 20-жылдардың аяғына дейін Кеңес үкіметі негізінен исламға қатысты салыстырмалы төзімділік саясатын ұстанғанын есте ұстаған жөн. 1920-1930 жылдар тоғысындағы «ұлы бетбұрыс» дәуірінде Ресейдегі барлық конфессияларға, соның ішінде исламға аяусыз шабуыл басталғаны айтылады. Мешіттер жабылып, исламдық ғибадат министрлері қуғын-сүргінге ұшырады, 30-жылдардың ортасында аман қалған жалғыз исламдық әкімшілік - САДУМ институтының қызметі іс жүзінде уақытша тоқтатылады. Ұлы Отан соғысының басталуы ғана кеңес басшыларын тек қана саяси себептермен Ресейдегі мұсылман қауымының рухани өмірінің белгілі-бір қайта жандануын қолдауға мәжбүр етті. Отандық тарихшылар арасында дінге қатысты қудалау кеңестік билік тұсында басталды, империялық кезеңде патшалық билік дінді қолдады, молдаларға түрлі марапаттаулар беріліп, салықтардан босатылды деген тұжарымдар да бар. Сондай-ақ профессор Избасарова Г.Б. мен Мәден А.Т. «XIX ғ. екінші жартысы мен XX ғ. басындағы жергілікті қазақ элитасы және оның трансформациясы (Ақтөбе өңірінің материалдары негізінде)» мақаласында жоғарыда айтылған ойымызды толықтыра түседі. Онда XIX ғасырдың соңына қарай патша өкіметі діни қайраткерлердің қызметін шектеуді күшейтті деп жазады. 1891 жылғы «Ақмола, Семей, Жетісу, Орал және Торғай облыстарын басқару жөніндегі ереже» бойынша бұрынғысынша әр болысқа бір молдадан ұстауға рұқсат етілді. Молдалар қазақтар арасынан сайланды. Жаңа сайланған молданы бекіту және оны қызметінен босату құқығы әскери губернаторға тиісілі болды. Мешіттерді тұрғызуға Ақмола, Семей және Жетісу облыстарында генерал-губернатор рұқсат берсе, ал Орал және Торғай облыстарында ішкі істер министрінің рұқсаты қажет болды делінген (Избасарова, Мәден, 2022:38-39). «XIX ғасырда, әсіресе оның екінші жартысында патшалық Ресей үкіметі осы діни қайраткерлердің ықпалын шектеу жолдарын қарастырды. Қазақ балаларына діни білім беруді шектеді, қазақтардың шет елде жоғары діни білім алуына, қажылыққа баруына шектеу қоя бастады, мешіттер салуға тыйым салды. Патша үкіметінің осы шектеулерінің барлығы 1968 жылғы «Уақытша ережеде» көрініс тапты» дей келе, Кеңес үкіметінің орнауымен қазақ халқы мен элита өкілдерінің, соның ішінде діни қызметкерлердің мал-мүлкіне шабуыл жасалып, олардың қоғамдағы беделі мен мәртебесіне соққы жасалды деп тұжырымдайды (Избасарова, Мәден, 2022: 29).

Еліміз Тәуелсіздік алғалы бірнеше рет аталған тақырыпқа байланысты, яғни, қуғын-сүргінге ұшыраған жазықсыз жандарды ақтау мәселесі көтеріліп, мемлекет тарапынан ауқымды істер жүргізілді, алғаш 1989 жылдан бастау алған тарихи оқиға 1993, 1995, 2002, 2020 жылдары бірнеше этаппен жүргізіліп келеді. Қазіргі таңда Мемлекет басшысының жеке тапсырмасымен тарихымыздың ақтаңдақ кездеріндегі жазықсыз қудаланған, атылған бай-қулақ, дінбасылар, яғни XX ғасырдың 20-30 жылдардың саяси құрбаны болған жандарды толық ақтау, олар туралы деректерді жинау, біріктіру процестері әлі де жүзеге асуда. Дегенмен, аталған мәселе жан-жақты зерттеуді талап етеді. Себебі репрессия, қудалау кезінде көптеген молда, діни қызметкерлеріміз жеке басын, отбасын сақтап қалу мақсатында көршілес мемлекеттерге

шекара өтіп, ауа көшуге мәжбүр болды, тіпті кейбіреулерін әдейі басқа мемлекеттерге мәжбүрлеп қудалау шаралары болғанын мұрағат құжаттары дәлелдеп отыр. Сол үшін де көршілес мемлекеттердегі қазақтардың ұрпақтарының естеліктері, мұрағат қорларындағы көші-қон кезіндегі құжаттары т.б. ауқымды зерттеуді талап етеді. Солардың бірі -1865-1914 жылдары Ақтөбе облысы Шалқар өңірінде дүниеге келіп, бүкіл Батыс Қазақстан өңіріне Әбдіғалым Рысмағанбетұлы. Әбдіғалым ахун Бұхара, Хорезмдегі Көкілташ медресесінен діни білім алған, Қажылыққа барып, Шалқар өңірінде мешіт салдырып, дәріс берген. Бердімағанбет Бегейұлы, Жанаман Сейтімұлы, Бейбітәлі ақын, Дәулет ақын, Қасым, Бердіғожа, Әбдіжәміл, Үсен, Жалтума Жиенқұлұлы ақын секілді шәкірттерді тәрбиелеп, Әбдіоқап, Әбдіжәміл (1900-1969), Әбдітәуап (1912-1982) балаларын да діни жолмен тәрбиелеген. Қазіргі таңда Махмұт Әбдіжәліұлы өз заманында ұстаздардың ұстазы атанған Әбдіғалым ишанның немересі, репрессия кезінде Өзбекстан, Қарақалпақ жерлерін паналап, ұсталып кеткен Әбдіоқап Әбдіғалымұлы туралы ақпараттарды іздестіріп, ата-бабасы туралы қолында бар мәліметтермен бөлісіп жүр (Махмұт Әбдіжәліұлының сұхбатынан).

Сонымен, кеңес үкіметінің діни көзқарас пен қазақ еліндегі діни жағдайға қатысты жазалау шаралары мен тиымдарына қарапайым халық қалай жауап қатты деген сұраққа келер болсақ, Қазақстанның батыс бөлігінде кішігірім көтерілістер мен қақтығыстар болып тұрды. Соның бірі – Маңғыстау өңірін 1927-1928 жылдардағы жайлаған ашаршылық пен ата мекенінен ауа көшіп, Тәжікстан еліне босып барған өз заманында еліне құрметті, сыйлы, иманды дәулетті Бесенұлы Тағанияздың жалғыз баласы Қожахметтің балалары кеңес үкіметінің конфискациялау саясатымен келіспей, Форт-Александровскіде қызылдармен жауласқан. Оған себеп, Қожахмет бай болғандықтан, және оның бар малы мен мүлкінің байлығының тәркіленуі. Кейіннен бұл көтеріліс 1931-жылдың наурызында Адай көтерілісіне жалғасады. Қожахметтің үлкен баласы Бимұханбет сол уақытта құрылған Тобыш жасақтарының бас сардары атанып, сол жылы шілде айында темірдей зеңбірекпен қаруланған үкімет әскерлерінен жеңіліс табады. Кеңес үкіметіне бодан болмаймыз деп, бір түннің ішінде жүктерін түйелерге артып, Маңғыстау халқы Иран асып кетуге шешім қабылдаған. Кеңес үкіметін мойындамағандар, байлар, намаз оқитындар және ереуілге шыққан батырлардың күресі енді жер үшін емес, бала-шағы қамы үшін, және жер бетінен жоқ болып кетпес үшін артта ұрпақ қалдыру мақсатында туған жерді тастауға мәжбүр болады. Осындай мысалдар сонау бір қасіретті кезеңнен аман қалу үшін өмірлерінде болып жатқан түбегейлі өзгерістер мен жоғарыда айтылған пассивті әлеуметтік бейімделулерден өтіп, қазіргі кезде ұрпақтары ата-бабасының жолын жалғастырып, еліне оралған жағдайлар өте көп.

Маңғыстау босқындары туралы деректерді (Исенов, Купенов, 2022: 96-98бб). мақала авторы Ақтау қаласының тұрғыны өлкетанушы Нұрғазиев Арман Абайұлынан жазып алғандығын айтады. Маңғыстаулық Қожахмет әулетінің босқыншылыққа ұшырауы, және Тәжікстан мен Ауғанстан асқандығы туралы әулеттің басынан кешкен тағдыр тәлкегі мен жаңа мекенге бейімделуі туралы Өтеген Ихсанұлы мен Бекболат Қайырбекұлының зерттеулерінен оқуға болады. Бұл жерден шығатын түйінді – кеңестік билік еліміздегі әлеуметтік топ өкілдерін таңдамады, байлар, молдалар, қарапайым халық, үкіметке қарсы шыққандарды жаншып-басу, жазалау сол кездегі қазақ халқына қарсы бағытталған отаршылдық саясаттың айқын көрінісі болды.

Ақтөбе облыстық музейінің еріктісі, арғы атасы кеңес үкіметі тарапынан қудаланған Абдуллина Жібек апайымыздың сұхбатында былай дейді: «Бүгінгі сәтте мен сол кезеңдегі жаңа өкіметтің атеистік саясаты салдарынан зардап шеккен діни қайраткер ұрпағы ретінде мен тек өз басымыздан емес, бүкіл әулетіміз шеккен, сүйегімізге таңбадай басқан «Халық жауы» ұрпақтары атанған қасіретті шақты баяндағым келеді. Балалық шағымыз кеңестік дәуірде өткенімен, өткенді еске алсақ, сонау ғасырдың басында Орта Азияның діни медреселерінен білім алып (Бұхара.Көкілташ медресесі) әрі қарай білімін шет жерлерде жалғастырып, еліне, туған жеріне арада 8 жыл өткенде білімді діни ғұлама болып оралады. Бисен Абдоллаұлы туралы республикалық, басылымдарда, энциклопедияларда, ақпарат құралдарында жазылып та айтылып та жүргендігін естеріңізге салғым келеді. Бисен Абдоллаұлы Ақтөбе облысы, Қобда ауданы, Өтеңсай ауылдық кеңесіне қарасты Жарық елді мекені, Жаманкөл жерінде дүниеге келген. Әкесі Абдолла Амандықұлы (1829-1905) Ислам-Алла тағалының ақиқат жолын, адамзаттың бес парызын, қасиетті Құран мен киелі дәстүрлерін, Мұхаммед пайғамбардың

өмірі үлгі боларлық іс-әрекеттері исламның діни, этикалық, құқықтық, жалпы исламның өмір салты туралы ілімдерін толық меңгерген мұсылман елдерінен білім алып, ислам жайындағы пікірлерін елге таратқан.

Бисен хазірет елге оралған соң Ойыл, Қобда, Темір аудандарына танымал әйгілі шебер Бірмағамбет (Бірман) Көшімқұлұлы (1846-1922) ұстаның көмегімен атақонысы Жаманкөл жайлауынан (1910-1912ж.ж.) мешіт тұрғызады. Ол мешіт сол өңірдің балаларын оқытып, тіл сындырып, ағартушылық ілімге баулыған. Ол үлкен рухани орталыққа айналады. Онда ол 16 жыл дәріс оқып, араб тілдеріне, діни тәрбиеге шәкірттер тәрбиелеп, имандылыққа үйреткен. Мешіттер жабылып, жоғарғы жақтан дін өкілдеріне діни сабақ беруге шектеу қойылған кезде хазірет істі болады. Қоғамға қауіпті жан есебінде сайлау салу құқығынан айырып, көпшілік орындарға баруға тиым салынып оқшауланып, өкіметтің назарында болған (АОМА, қ. 4,1-ші тізбек, іс.12.306-313 пп.) Бисен хазірет мешітін ауылдық кеңесте әкімшілік отыратын үйге айналдырған. 1928 жылы Өтешсай ауылдық кеңесіне келген тізімде хазіретті 58 бабпен «Халық жауы» ретінде ұстап, дүние-мүлкін тәркілеп, өзін жер аударуға нұсқау келеді. Жоғары жақта әкімшілік кеңесте қызмет атқарып жүрген хатшы сауатты жігіт Сұлтан Бимағамбетов жанашырлық танытып түн жарымында жасырын келіп хабарлайды. Араға күн салып, өзіне қараған ағайынмен ақылдаса келе қараңғы түнді жамылып шағын көшпен Ресей жеріне өтеді. Келіп тоқтаған жері Башқұртстанның Беккүл елдімекені. Өрнек ауылы» дейді «Руханият» клубының жетекшісі, Жібек Абдуллина.

Бисен Абдоллаұлы секілді діни медреселерде білім алып, мешіт салдырған қаншама молда, ишандардың талайы «халық жауы» деген жала жабылып, қуғындалды. Ақтөбе облысынан ғана емес, барлық Қазақстан территориясы бойынша ату жазасына, түзету лагерлеріне айдалған діни қызметкерлердің көбінесе ұрпақтарының тарапынан ғана зерттелуде. Ату жазасына кесіліп, кейіннен ақталған дінбасылардың есімдері Ақтөбе облыстық архивінде сақталған. Солардың бірі:

Тағы бір діни көзқарасы үшін қудаланғандардың бірі - Айтқұлұлы Үсен. Руы – тама. Діни атағы – хазірет. 1993 жылы Үсен хазіреттің немерелері – Жаңылтай және Гаухармен кездескенде, Гаухар апай ағасы жөнінде білетіндерін айтып берді. Атамыз Үсен хазірет 1870 жылы туған. Қайда оқығанын білмейміз, бірақ хазірет атағын иеленген соң, Бөрте өзенінің бойындағы бес ауылдың қаржысына мешіт салдырған. Тама, Табын руларының қатар қоныстанған ауыл адамдары тастарды тасып қолғабыс тигізсе, құрылысты башқұрт шеберлері 25 ірі қараға тұрғызған. Осы жерде 1901-1905 жылдары бес ауылдың балалары оқыса, жұма намазына халық өте көп жиналған. 1928 жылы ағамыздың мал-мүлкі тәркіленіп, айдауға жіберіліп, алты айдан соң қайтып келгенде бәрінен айрылғанын көрген. Жалғыз баласы Артығалиды да қудалап, Қараүңгірдегі жұмысынан шығарып жіберіп, белсенділер мешітті құлатуға бұйырған. Өкемнің салдырған мешітін бұздыра алмаймын» деген сөзі үшін Артығали 1937 жылы айдалып кеткен (Ілиясова, 2016:116).

Үсен хазіреттің жеке басына қатысты деректер Ақтөбе облыстық мемлекеттік мұрағатынан табылды. 1927 жылдың 15 ақпанындағы сайлауға дауыс беру құқығынан айырылғандар тізімінде 98-ші болып тіркелген Үсен Айтқұлов Бөрте болысы №6 ауылдан деп жазылған (АО МА, қ. 3, 2 - тізбек, 69 іс. 4-5 пп.).

Қазақстандық тарихшы ғалымдар Өтеген Ихсанұлы мен Бекболат Қайырбекұлы «Тәжікстан Республикасына 1920-1930 жж. қоныс аударған қазақ босқындары: олардың бейімделуі атты» мақаласында өткен ғасырдағы ашаршылық кезіндегі Орта Азия елдеріне қоныс аударған қазақ босқындары туралы зерттей келе, кеңестік кезеңдегі архивтік құжаттарда «откочевники» деп жазылды және нәубет жылдарында Қазақстаннан ауа көшкен қазақтар тарихы бүгінде Отандық тарих ғылымында өзекті тақырып болып отыр. Сонымен бірге, Тәжікстандағы аз қазақтардың басын қосатын «Бәйтерек» мәдени орталығы, қазақ халқының тарихында Тәжікстанға 5 рет қазақтардың ауа көшкенін және 2013 халық санағы кезінде 2 мыңға жуық қазақтардың тек 600-ғана қазақ болғандығын жазады. Себебі қалғандары өзбектеніп кеткен. Балалары өзбек мектебіне барады, рулары-уақ болғанымен, ұлтын-өзбек деп жаздырып алған делінген (Исенов, Купенов, 2022). Бұл ақпараттардан біз қиын-қыстау кезеңде мәжбүрлі қоныс аударған тұлғалардың жаңа мекенге бейімделуі немесе отанға қайтып оралуы «аман қалу» стратегиясының екі түрлі нәтижесін көрсетеді.

«Қарақалпақ жеріне қоныс аударған қазақ босқындарының қоныстануы мен бейімделуі» атты мақалада PhD доктор Байдалы Р.Ж. жалпы қазақ қоғамында көшіп кету қарсылықтың бір формасы болатын. Қазір сол кезеңдегі көшіп кету, «ауа көшу», «амалсыздан көшіп кету», «үркіншілік», «үдере көшу», «босқыншылық», «шұбырынды босқын», «қанды босқын» атауларымен белгілі болса, архив қорларында ол «откочевники», «возвращенцы» атауларымен жазылған деп, көршілес Өзбек, Қарақалпақ, Қырғыз және Түркмен жеріне қазақтардың көшуінің негізі бұл республикаларды ұжымдастыру Қазақстандағыдай шектен шыққан жоқ деп баға береді (Байдалы Р.Ж., 2022). Бұл жерде біз жалпы кеңес үкіметінің жүргізген саясатына қарсы көші-қон процесін діни қызметкерлердің «аман қалу» мақсатында көршілес мемлекеттерге бас сауғалаған әрекетін, ашаршылық, күштеп ұжымдастыру, бай-кулақтарды тәркілеу сияқты тарихи оқиғалардан бөліп қарастыра алмаймыз, себебі XX ғасырдың 20-30 жылдары қазақ халқының барлық дерлік әлеуметтік топ өкілдерін қудалау – қазақ халқына жасалған отаршылдық, колониалистік саясаттың бір бөлігі еді, және тарихи процестер мен тарихи фактілердің жүйелі түрде зерттелуі үшін бөліп қарастырмауымыз қажет, сонда ғана біз ашық, субъективті шынайы баға бере аламыз.

Әзірге бізде Кеңес мемлекетінің дінге қарсы саясаты, оның нормативтік-құқықтық базасы, Кеңес өкіметінің өмір сүруінің әртүрлі кезеңдерінде оны жүзеге асыру әдістері, оның мемлекетке тигізген ықпалының нақты көлемі туралы толық мәлімет жоқ. Қуғын-сүргінге ұшыраған діни басқарма өкілдерінің және дінге сенушілердің әртүрлі топтарының тағдыры әлі күнге дейін зерттеуді қажет етеді. Кеңес үкіметінің дінге қарсы саясаты мен оның құрамдас бөлігі ретінде дін өкілдеріне қарсы жүргізілген қуғын-сүргіннің жеткіліксіз зерттелуінің басты себебі – қолжетімсіздігі және зерттеушілердің құпияланған тиісті мұрағаттық материалдарға құқықтарының шектеулілігі болып отыр. Себебі, Кеңес мемлекетінің дін өкілдеріне қарсы жүргізген репрессия саясатының толық бейнесін қалпына келтіру, оларды жүзеге асыру, репрессиялық саясатты жүзеге асырудың салдары мен нәтижелеріне мұрағат материалдарына толықтай қол жеткізбейінше мүмкін емес.

Қорытынды. Сонымен, ислам діні қазақ халқының тарихында, әсіресе кеңестік билік жүргізген қудалау, отарлау саясатқа негізделген атеистік қоғамға бетбұру кезеңінде маңызды рөл атқарып, ұлтымыздың салт-санасын айқындауға үлес қосты. Қазақ халқының рухани болашағына бағыт-бағдар беріп, Кеңес Одағы ыдырағанға дейін түрлі трансформациялық өзгерістерге ұшырай отыра, діни қайраткерлеріміз бен діни көзқарастағы тұлғалардың түрлі әлеуметтік, саяси жағдайларға бейімделу арқылы жүзеге асып отырған қызметтері нәтижесінде идеологиялық қару рөлін атқарып келгені рас.

Осылайша, көріп отырғанымыздай, "аман қалу стратегиясы" ұғымы отандық тарих ғылымында, соның ішінде ел тарихындағы ақтаңдақ, қасіретке толы XX ғасырдың 20-50 жж. дінге қарсы күресте жазықсыз қудаланған дінбасылардың тарихын зерттеуде өз орнын алуда деп айта аламыз, алайда, XX ғасыр басындағы Батыс Қазақстан өңіріндегі Қазақстан молдаларының тарихын зерттеуде қолданылғанымен әлі де толықтыруларды талап етеді. Жоғарыда айтқанымыздай «қазақ тарихындағы тұлғалар болмысын» толық ашу мақсатында жалпылама ғана зерттеулер емес, Қазақстанның әр өңірінде діни қызмет етіп, мешіт-медреселер салуда, сол өңірде діни білімнің дамуына үлес қосқан молдалар мен діни лидерлердің қатарын тарихи деректер негізінде толықтыру қажет.

Қорыта айтқанда, дін қызметкерлерін, діни көзқарасы мен ислам дінінің бекіткен парыздарын орындағаны үшін қазақ халқының әлеуметтік үлкен бір топ өкілдерін репрессияға ұшырату «қызыл террордың» бір көрінісі еді. Кеңес үкіметінің XX ғасырдың 20-30 жж. ұстанған қудалау саясаты Кеңес үкіметінің армандаған коммунизм, демократиясына қарама-қайшы келген құбылыс болды және бұл тоталитарлық биліктің шырқау шегіне жеткендігін көрсететін, биліктің қазақ халқын ұлт ретінде жоюды мақсат етіп, әлеуметтік барлық топ өкілдерін, соның ішінде діни тұлғалардың мәдениеті мен бай рухани өмірін құртуға бағыттаған саясатын көрсетті. Сонымен қатар, XX ғасырдың 20-30 жж. Қазақстан молдаларының «аман қалу» стратегиясы тарихы - көршілес мемлекеттерге өз еркімен, кей жағдайда мәжбүрлі бас сауғалауы нәтижесінде ең бірінші кезекте, адам, тұлға ретінде аман қалуына, екіншіден, тұтастай жоюға бағытталған ислам дінінің трансформацияларға ұшырау арқылы қазақ жерінде жойылмай, уақытша ғана діни салт-дәстүрлер мен ережелердің тоқтауына алып келген ерекше құбылыс болғанын дәлелдейді. Осылайша, жоғарыда айтылған ойларымызды түйіндей келе,

көршілес отырған елдермен бір кеңістікте тұрып, ортақ мәселелерді шешу мақсатында тығыз байланыс құрып отырған Ортаазиялық республикалардың, соның ішінде Қырғызстан, Өзбекстан, Қарақалпақстанмен тарихи-мәдени байланыстар құрудың маңыздылығы мен рухани нәтижесінің мол болатынына көз жеткізуіміз керек, себебі өткен ғасырлардағы тарихи жағдайларға байланысты шекара сыртындағы қандастарымыздың, «мәжбүрлі қоныс аудару» нәтижесінде көшіп кеткен діни тұлғалар мен олардың ұрпақтары қазақ диаспорасының үлкен бір бөлігін құрап отыр. Аталған мәселе тарихын зерделеу арқылы, репрессиялар мен қуғындау оқиғаларының қаншама шындық, беттерін ашуға болатынын айтқымыз келеді.

Деректер

АО МА - Ақтөбе облыстық Мемлекеттік Архиві
ҚР ПА – Қазақстан Республикасының Президенттік Архиві

Sources

SAAR - State archive of Aktobe region
PA RK - Presidential Archive of the Republic of Kazakhstan

Әдебиеттер тізімі

Арапов, 2010 - *Арапов Д.Ю.* Ислам және Кеңес мемлекеті. Мәселе. 1: (ОГПУ Шығыс бөлімінің материалдары негізінде. 1926) Мәскеу, 2010 ж.

Артеменко, 2020 - *Artemenko N.A.* Oral history, remembering practices and the problem of “access” to the traumatic experience. // *Corpus Mundi* 2020. №4 | ISSN: 2686-9055. P.14-33.

Бабаджанов және басқалары, 2007 - *Бабаджанов Б.М., Муминов А.К., А. фон Кюгельген.* Диспуты мусульманских религиозных авторитетов в Центральной Азии в XX веке. Алматы: Daik – Press, 2007, 265 с.

Бакторазов, 2021 - *Бакторазов С.У.* Оңтүстік Қазақстанда қуғын-сүргінге ұшыраған өзбек азаматтары. // *ЭТНОСАЯСАТ* – ақпараттық-сараптамалық басылым. 2021. №1-2, 45-52 бб.

Бакторазов, 2022 - *Бакторазов С.У.* Қазақстанның Оңтүстік өңірінде жүргізілген саяси қуғын-сүргін (1917-1939 жж.): монография; Жамбыл облысы әкімі аппаратының "Қоғамдық келісім" КММ. Алматы: Дарын, 2022. 307 б.

Балтабаева және басқалары, 2022 - *Балтабаева Қ.Н., Айдарбаева Р.Қ., Тілеубаев Ш.Б., Нұрбай Қ.Ж., Оразов Р.Е.* / бас. ред. Е.Т. Карин. Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның материалдары (XX ғасырдың 20-50 жылдары) V том. Астана: «Алматы-Болашақ» 2022 жыл, 656 бет.

Быстрова және басқалары, 1995 – *Быстрова А., Евдокимова Е., Игнатова С., Серебрянникова А., Еремичева Г., Соловьева Н., Травин И.* Стратегия выживания населения в изменяющихся условиях. // *Мир России*. 1995. № 2. С. 143-167.

Дильманов, 2003 - *Дильманов С.Д.* Исправительно-трудовые лагеря НКВД–МВД СССР на территории Казахстана (30–50-е годы XX века) Алматы, 2002. 344 с.

Жанбосынова, 2010 - *Жанбосынова А.С.* Репрессивная политика Советского государства в 20-50-е годы XX века (на примере Восточного Казахстана). Усть-Каменогорск, 2010. 300 с.

Иванов, 2007 - *Иванов В.Н.* Россия и Якутия: сквозь призму истории / Акад.наук РС (Я), Якутск, 2007. 424 с.

Исенов, Купенов, 2022 - *Исенов У., Купенов Б.К.* «Казахи-беженцы, переселившиеся в 1920-1930 гг. В Республику Таджикистан: их адаптация». Вестник Отан тарихы №3, (99) 2022, 96-106 сс

Исмаилбекова, 2010 - *А. Исмаилбекова.* Брак как стратегия выживания узбекской общины после конфликта в Оше 2010 г. ЭО, 2016 г. № 6. С.156-166.

Кабульдинов және басқалары, 2022 – *Кабульдинов З.Е., Балтабаева К.Н., Джумашиев А.М., Калыбекова М.Ч., Касымов Д.Б., Кочиев Э.Р., Рыскулов Т.А.* Политические репрессии среди казахов на территории республик Средней Азии в 20–50-е годы XX века (в свете новых архивных источников). Сборник архивных материалов. Алматы: ИИЭ: ИП «Алма», 2022. 620 с.

Кенжетасов және басқалары, 2022 - *Кенжетасов Д.Т., Сатеришинов Б.М., Төлеген М., Шаповал Ю.В.* / Под общ. ред. Е.Т. Карина. Антирелигиозная политика советского государства и репрессии против духовенства в Казахстане. Сборник документов и материалов. Астана, 2022. Т. 14. 306 с.

Көшеров және басқалары, 2022 - *Көшеров Н., Матсалаева Ж., Сарбаев Д.* / Жалпы редакциясын басқарған Е.Т. Карин. Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның материалдары (XX ғасырдың 20-50 жылдары) = Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20-50 годы XX века). Т. 21: Ақтөбе өңіріндегі кеңестік қуғын-сүргін зобалаңы. Құжаттар мен материалдар жинағы. Астана, 2022. 324 б.

Кузовова, 2022 - Кузовова Н. "Стратегии выживания" в методологии истории // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение. 2022. Т. 139. №. 2. С. 96-106.

Мустафаева, 2013 - Мустафаева А.А. XX ғасырдың 90-жылдарындағы Қазақстандағы ислам дінінің қайта жаңғыруы. KazNU Bulletin. Oriental series. №4 (65). 2013. 19-23 бб.

Мүмінов, Утепбергенова, 2019 - Мүмінов Ә.К., Утепбергенова У. Акмолинская школа в исламских науках. Исламтану және араб филологиясы мәселелері. Халықаралық ғылыми – тәжірибелік конференция материалдары. Алматы, 2019. 27-36 бб.

Раздыкова, 2007 - Раздыкова Г.М. Этнический компонент в мусульманском образовании казахов Степного края в конце XIX - начале XX вв. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. 2007. Омск: Издательство ОмГУ, 23 с.

Садыкова, 2015 - Садыкова А.М. Кеңес өкіметінің дін саласындағы саясаты (1918-1953 жж). Философия докторы дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. Алматы, 2015. 201 б.

Сақтағанова және басқалар, 2017 - Сақтағанова З.Г., Мажитова Ж.С., Аймахов Е.Н. Государство и религия в советской истории: этапы и особенности взаимоотношений в Казахстане // Вестник КазНПУ. 2017. № 2 (53). С. 191–200.

Сәрсембин, 2022 – Сәрсембин У. Сары ишан. //Aqikat. kazgazeta.kz. <https://aqikat.kazgazeta.kz/news/12064>

Илиясова, 2016 – Илиясова Р. Ел иесі, жер иесі. Ақтөбе: «А-Полиграфия», 2016. 116 б.

References

Arapov, 2010 - Arapov D.Yu. Islam and the Soviet state. The problem. 1: (Based on the materials of the Eastern Department of the OGPU. 1926) Moscow, 2010.

Artemenko, 2020 - Artemenko N. A.. Oral history, remembering practices and the problem of "access" to the traumatic experience. // Corpus Mundi 2020. #4 | ISSN: 2686-9055. P.14-33.

Babadzhanov and others, 2007 - Babadzhanov B.M., Muminov A.K., A. von Kügelgen. Disputes of Muslim religious authorities in Central Asia in the 20th century. Almaty: Daik - Press, 2007. 265 p.

Baktorazov, 2021 - Baktorazov S.U. Uzbek citizens persecuted in South Kazakhstan.// ETHNO-POLITICS - informational and expert publication. 2021. No. 1-2, P. 45-52.

Baktorazov, 2022 - Baktorazov S.U. Political persecution in the Southern region of Kazakhstan (1917-1939): monograph; "Public agreement" KMM of the akim's office of Zhambyl region. Almaty: Daryn, 2022. 307 p.

Baltabaeva and others, 2022 - Baltabaeva K.N., Aidarbaeva R.K., Tileubaev Sh.B., Nurbay K.Zh., Orazov R.E. / chief. ed. E.T. Karin. Materials of the State Commission for full acquittal of victims of political persecution (20s-50s of XX century) Vol. V. Astana: "Almaty-Bolashak" 2022. 656 p.

Bystrova and others, 1995 – Bystrova A, Evdokmova E, Ignatova S, Serebryannikova A., Eremicheva G., Solovyeva N., Travin I. Strategy of population survival in changing conditions. // World of Russia. 1995. No. 2. P.143-167.

Dilmanov, 2003 - Dilmanov S.D. Correctional labor camps of the NKVD-MVD of the USSR on the territory of Kazakhstan (30-50s of XX century) / Almaty, 2002. 344 p.

Zhanbosynova, 2010 - Zhanbosynova A.S. Repressive policy of the Soviet state in the 20-50s of the XX century (on the example of Eastern Kazakhstan). Ust-Kamenogorsk, 2010. 300 p.

Ivanov, 2007 - Ivanov V.N. Russia and Yakutia: through the lens of history / Acad.nauk RS (Ya), Yakutsk, 2007. 424 p.

Isenov, Kuponov, 2022 - Isenov U., Kuponov B.K. «Kazakh refugees who moved in 1920-1930. In the Republic of Tajikistan: ikh adaptation». Bulletin of the History of the Motherland. No. 3, (99) 2022. P. 96-106.

Ismailbekova, 2010 - Ismailbekova A. Marriage as a survival strategy of the Uzbek community after the conflict in 2010. // EO. 2016. No. 6. P. 156-166.

Kabuldinov and others, 2022 - Kabuldinov Z.E., Baltabaeva K.N., Jumashev A.M., Kalybekova M.Ch., Kasymova D.B., Kochiev E.R., Ryskulov T.A.. Political repressions among Kazakhs in the territory of the republics of Central Asia in the 20-50s of the 20th century (in the light of new archival sources). Collection of archival materials. Almaty: Alma, 2022. 620 p.

Kenzhetaev and others, 2022 - Kenzhetaev D.T., Satershinov B.M., Tolegen M., Shapoval Yu.V. / Ed. E.T. Karin. Anti-religious policy of the Soviet state and repression against the clergy in Kazakhstan. Collection of documents and materials. Astana, 2022. 306 p.

Kosherov and others, 2022 – Kosherov N., Matsalaeva Zh., Sarbayev D. / Ed. E.T. Karin. Materials of the State Commission for the Full Acquittal of Victims of Political Repression (20-50s of the XX Century) Vol. 21: Soviet persecution in the Aktobe region. Collection of documents and materials. Astana, 2022. 324 p.

Kuzovova, 2022 - Kuzovova N. «Strategy of survival» in methodological history // Vestnik of L. Gumilev ENU. Series: Historical Sciences. Philosophy. Religious studies. 2022. Vol. 139. No. 2. P. 96-106.

Mustafaeva, 2013 – *Mustafaeva A.A.* Revival of Islam in Kazakhstan in the 90s of the 20th century. *KazNU Bulletin. Oriental series.* No. 4(65). 2013. Pp. 19-23.

Muminov, Utepbergenova, 2019 - *Muminov A.K., Utepbergenova U.* Akmola School of Islamic Sciences. Problems of Islamic studies and Arabic philology. Proceedings of the international scientific and practical conference. Almaty, 2019. P. 27-36.

Razdykova, 2007 - *Razdykova G.M.* The ethnic component in the Muslim education of Kazakhs of the Steppe region in the late 19th - early 20th centuries. Author's abstract of the thesis of the candidate of historical sciences. 2007. Omsk: Izdatelstvo OmGU, 23 p.

Sadykova, 2015 - *Sadykova A.M.* Policy of the Soviet government in the field of religion (1918-1953). Dissertation prepared for the degree of Doctor of Philosophy. Almaty, 2015. 201 p.

Saktaganova and others, 2017 - *Saktaganova Z.G., Mazhitova J.S., Aymakhov E.N.* State and religion in Soviet history: stages and features of relations in Kazakhstan // *Vestnik KazNPU.* 2017. No. 2 (53). P. 191–200.

Sarsembin, 2022 - *Sarsembin U.* Yellow Ishan. // *Aqiqat.kazgazeta.kz.* <https://aqiqat.kazgazeta.kz/news/12064>

Ilyasova, 2016 – *Ilyasova R.* Country owner, land owner. Aktobe: A-Polygraphy, 2016. 116 p.

ТАРИХ / HISTORY / ИСТОРИЯ

Published in the Kazakhstan
Otan tarikh
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 26. Is. 4, pp. 808-816, 2023
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_26_4_808-816

METHODS AND WAYS FOR CULTIVATING KAZAKHSTANI PATRIOTISM*⁵

Kaldygul Taspulatova

Kazakh National Pedagogical University named after Abai (Almaty, Kazakhstan)
MA, PhD student
E-mail: taspulatova70@mail.ru

© IHE named after Ch.Ch. Valikhanov, 2023
© Taspulatova K., 2023

Annotation. *Introduction.* The article examines the concept of Kazakhstani patriotism, the philosophical, historical, psychological, and pedagogical principles that contribute to fostering patriotism among Kazakhstani people, as well as the fundamental concepts, forms, and methods of patriotism. *Goals and objectives.* The promotion of patriotic consciousness and the development of national education are emphasized. *Materials and methods.* Patriotism is a category that reflects the significance of historical continuity. Therefore, patriotism is an integral part of social and personal development. *Results.* In this regard, nurturing a sense of loyalty and devotion to the nation, the people, the homeland, and the land is crucial in the upbringing system of the Kazakh people.

Keywords: Homeland, Kazakhstani patriotism, spiritual independence, motherland, human dignity.

For citation: Taspulatova K. Methods and ways for cultivating kazakhstani patriotism // Otan tarikh. 2023. Vol. 26. № 4. Pp. 808-816 (In Eng.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_26_4_808-816

ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ПАТРИОТИЗМДІ ТӘРБИЕЛЕУ ЖОЛДАРЫ ЖӘНЕ ӘДІСТЕРІ

Таспулатова Қалдыгүл Тұрғынбайқызы

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті (Алматы, Қазақстан)
т.ғ. магистрі, PhD докторант
E-mail: taspulatova70@mail.ru

Андатпа. *Kіріспе.* Мақалада қазақстандық патриотизмнің тұжырымдамасы, қазақстандықтарды патриотизмге тәрбиелеудегі философиялық, тарихи, психологиялық, педагогикалық қағидалар сондай-ақ, патриотизмнің негізгі ұғымдары, формалары, әдістері қарастырылады. *Мақсаты мен міндеттері.* Патриоттық көзқарасты нығайту рухани, ұлттық тәрбиені жетілдіру негізінде жүретіндігі баяндалады. *Материалдар мен әдістер.* Патриотизм тарихи құбылысты құндылық тұрғысынан сипаттайтын категория. Сондықтан да, патриотизм – қоғам мен адамның жаңару кезінде серпіліс алатын белсенділік түрі. *Нәтижелер.* Осы орайда, қазақ халқының тәрбие жүйесінде жас ұрпақты, қоғам мүшелерін Отанға, халқына, елге, жерге деген сүйіспеншілікке тәрбиелеп, мұны олардың бойына сіңіріп отыру жетекші орында болу керектігі сөз болады.

Түйін сөздер: Отан, Қазақстандық патриотизм, рухани тәуелсіздік, туған жер, азаматтық борыш.

⁵За содержание и публикацию статьи ответственность несет автор. – Ред.

Дәйексөз үшін: Таспулатова Қ.К. Қазақстандық патриотизмді тәрбиелеу жолдары және әдістері // Отан тарихы. 2023. Т. 26. № 4. 808-816 б. (Ағылш.) DOI: 10.51943/2710-3994_2023_26_4_808-816

ПУТИ И МЕТОДЫ КАЗАХСТАНСКОГО ПАТРИОТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ

Таспулатова Калдыгуль Тургынбаевна

Казахский национальный педагогический университет имени Абая (Алматы, Казахстан)
магистр, PhD докторант
E-mail: taspulatova70@mail.ru

Аннотация. *Введение.* В данной статье рассматривается концепция казахстанского патриотизма, философские, исторические, психологические и педагогические принципы воспитания патриотизма у казахстанцев, основные понятия, формы и методы патриотизма. *Цели и задачи.* Особое внимание уделяется развитию патриотического сознания на основе духовных и национальных ценностей. Патриотизм рассматривается как категория, определяемая значимостью истории патриотизма. *Материалы и методы.* Таким образом, патриотизм является важным фактором в социальном и личностном развитии общества и человека. *Результаты.* В связи с этим воспитание молодежи в казахстанской системе образования должно занимать ведущую роль в формировании любви к родине, народу, и стране.

Ключевые слова: Родина, Казахстанский патриотизм, духовная независимость, родной край, гражданский долг.

Для цитирования: Таспулатова К.К. Пути и методы казахстанского патриотического воспитания // Отан тарихы. 2023. Т. 26. №4. С. 808-816. (Англ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_26_4_808-816

Introduction. Kazakhstani patriotism, which encompasses the love for the Motherland, the people, and their development, is a crucial concept rooted in the socio-economic, cultural, and psychological foundations of society. If we were to summarize this characteristic, it would involve boundless love for the land and its resources, respect for the customs and traditions of the people, protection of its identity and rights, and the collective effort to strengthen the unity and national solidarity, promoting individual dignity and fostering international cooperation. Becoming a true patriot requires citizens to possess qualities such as deep-seated love for the officially recognized state, as well as a strong sense of responsibility towards the noble virtues upheld by the nation. Patriotism is not just a novelty for the Kazakh people; it is their essence. As a nation that has undergone numerous trials and tribulations, the Kazakh people, numbering in the tens of millions across a vast territory, have been building their state for over 550 years. This noble people, who have demonstrated unwavering patriotism in great historical battles, have entrusted the preservation of their land from generation to generation, achieving independence and preserving their rich cultural heritage. Brave warriors, respected scholars, enlightened thinkers, and outstanding individuals have contributed to the grandeur of the homeland and bequeathed their invaluable legacy to future generations.

Materials and Methods. In order to address the issues raised in the research, historical, objectivity, relevance, and scientific recognition were the main principles considered. The use of precise historical-comparative and historical-analytical principles of scientific knowledge was employed to develop approaches and methods for fostering Kazakhstani patriotism, as described in domestic and foreign contributions. Throughout the research process, various methods were utilized, including monographic approach, precise analysis method, logical analysis method, comparative historical method, structural method, typological method, theoretical, and observational methods.

Discussion. Research on the contributions related to Kazakhstani patriotism during the years of independence has recently begun. Patriotism is the belief in one's own strength, optimism in the face of challenges. Without studying the experiences and history of patriotic education, it is not possible to fully comprehend the concept of Kazakhstani patriotism. Kazakhstan, starting from its diverse and complex historical background, has developed into an independent and multi-ethnic republic. In many

countries experiencing significant changes in their societal conditions, the importance of the human factor in strengthening patriotism, accelerating socio-economic development, and safeguarding the state becomes paramount. This is the essence of Kazakhstani patriotism. Addressing its challenges requires a scientific approach and the need for objective utilization. In the current development of many societies, Kazakhstani patriotism is understood as a devotion to the Homeland and a manifestation of civic courage, a high patriotic aspiration and love for the birthplace, consciousness, sensitivity, continuity, and the ability to adapt to changing circumstances. Understanding how to shape Kazakhstani patriotism cannot be achieved through a universal answer but requires an examination of global perspectives and political ideas.

In a free society, the significance of patriotic sentiment is evident and undeniable. In this regard, M.Q. Qoigeldiyev expressed his thoughts as follows: "Today, we, for example, do not frequently use the word 'Azattyq' (freedom). This concept has become an integral part of our daily lives. However, at this moment, let us not forget that the great word, which Europe and the world have embraced, has been brought into the Kazakh way of life and illuminated through the noble service of the Alash intelligentsia. Through their dedicated efforts, the Alash intelligentsia has contributed to the realization of true freedom in our society by establishing social institutions. Freedom is not just about equality with other members of society; it also encompasses the personal development and fulfillment of one's own abilities"(Qoigeldiyev, 2004:389).

When conducting theoretical studies, it becomes evident that the actions of individuals from various ethnic groups demonstrate their recognition of the value of the Motherland, their sense of great responsibility before it, and their willingness to sacrifice themselves for its sake. The interconnectedness of all citizens with their Motherland on both spiritual and material levels, as well as their deep attachment to the region they have grown and developed in, is another manifestation of patriotism. In such circumstances, many nations have undergone transformations in their psychological inner world, leading them to develop genuine patriotic sentiments and embrace new forms of education. The popular saying "A person without a Motherland is like a nightingale without a forest" has not emerged without reason. Understanding the meaning of the term "Motherland" starts from an individual's innate attachment and affection towards their homeland. Patriotism and love for one's country are closely intertwined concepts.

Results. "Kazakhstan is the cherished homeland of every Kazakh in the world! Kazakhstan is the proud hope of all Kazakhs globally! Even if a Kazakh child lives in any corner of the world, we should never forget that they are an integral part of the great Kazakh nation," said Nursultan Nazarbayev, the First President of Kazakhstan, in his speech at the IV Congress of Kazakhs of the World. The leader of the country emphasized that patriotism is an essential characteristic of any successful nation. In other words, it is about cherishing the achievements of any Kazakh and striving to contribute to their further success. Each Kazakh should be devoted to their cherished Motherland and their homeland.

What is Kazakhstani patriotism? According to the author, national patriotism is perceived as a sense of belonging to the country and the state in various forms. For example, it includes respecting one's place of birth, fully embracing the mother tongue, honoring its customs and traditions, considering the values of one's homeland, appreciating the accomplishments in the political, economic, social, and cultural spheres, safeguarding the sovereignty and independence of the homeland, paying respect to the ancestors and the history of the country, and contributing to the development and prosperity of the native land. All of these elements collectively constitute the essence of Kazakhstani patriotism. To further elaborate on this matter, we can identify several objectives. Firstly, it is necessary to instill a strong sense of patriotic devotion among individuals, fostering a sense of responsibility towards their homeland. Each person should be prepared to fulfill their civic duties and constitutional obligations in protecting the values of their homeland. Secondly, it is essential to cultivate a stable foundation of patriotic sentiment in every individual from an early age, starting with education within families and communities. Thirdly, providing military-patriotic education that enhances the spirit of young boys and girls. Fourthly, promoting tolerance and harmony among various ethnic groups, nationalities, and religions through principled respect for diversity. Fifthly, shaping and developing the vital values of society and individuals from a social perspective.

When the First President speaks about the new governing elite in our country, he emphasizes the need for fresh forces and new strengths in state structures. "In the future, those who manage the

country should not only be competent but also exceptional patriots. It is not patriotism that harms our unity and harmony, but rather democratic patriotism, which is characterized by devotion and support for our homeland and its people," said N. Nazarbayev. Secondly, patriotic education is a matter of national security. If we fail to recognize our national interests and our responsibility for the destiny of our homeland, we will not be able to achieve significant achievements. Providing civic-patriotic education, promoting state symbols, advising the military, protecting the law, and showing respect to all state institutions are also important aspects. Furthermore, understanding one's rights and obligations, providing legal education to young people, addressing violations of the law, and promoting a healthy lifestyle are necessary. The fourth obligation is to protect our sacred land and sovereign state with white unity and the strength of the white wings. To do so, we need to remember the names of our ancestors, heroes, bards, poets, thinkers, and statesmen in Kazakh history, as well as our national and social benefactors. For example, how many courageous heroes, poets, wrestlers, and athletes remained in the memory of the nation from the Kazakh-Dzungar conflict to the December 1986 movement for freedom?! To preserve their names and immortalize them in the annals of young generations, the value of patriotic education is crucial. Alternatively, we can mention the history of the Alash Orda national government, which sacrificed its life for independence, without giving up its path. Last year, the trailer for the film "Alashorda" was released in Nur-Sultan. The testimonies of those who suffered from political repression and totalitarianism shed light on a significant event in history. First and foremost, we should pay tribute to the pioneers who risked their lives for the ideals of our motherland.

However, if we list them, the obligations of patriotism are numerous. For example, achieving great successes for your Homeland. True patriotism begins with a deep love for your family, your country, and your Homeland. That is, it is necessary to show a positive attitude towards those who have not yet embraced the Kazakhstani state language through learning it. The Head of State, in particular, expresses his views and opinions on state language education, upbringing, and education in the state language to youth and students. "By respecting and appreciating the state language, which we have given the name to our homeland, from the moment we were born and started our lives, and by starting to study it properly, we have found joy. Today, the authority of those who have mastered the state language freely is growing. Our goal is to reach at least 80% of the Kazakhstani population who know the state language by 2017. But by 2020, it should be at least 95%. Now, after 10 years, 100% of graduates will know the state language. We are working on that. We will revive the Russian language and other ethnic languages of Kazakhstan in the same way. I always say that knowing three languages is a mandatory requirement for everyone's competitiveness in modern Kazakhstan. Therefore, I assume that the number of those who know the English language will be less than 20% by 2020," said N. Nazarbayev in his address to the people of Kazakhstan (Website).

In the "New Political Course of the State Formed by the 'Kazakhstan-2050' Strategy of Our Esteemed President" address, it was stated, "Our main goal is to build an independent Kazakhstan." The achievements of the Kazakhstani people during the years of independence were evaluated, including the summary of the "Kazakhstan-2030" strategy, its results, and accomplishments. The President emphasized that we have started to gain recognition on the international stage behind the backdrop of social stability and consensus, which has united the people and propelled them forward. One of the significant aspects highlighted in this address is the formation of a new Kazakhstani patriotism. If we delve deeper into this issue, it becomes apparent that the issue of cultivating patriotism in the present is more relevant than ever before. The reason is that state leaders have recognized and paid special attention to the path of cultivating a new Kazakhstani patriotism, showing genuine concern and dedication.

The concept of "patriotism" has emerged throughout history in various forms and has acquired significant importance. The issue of Kazakhstani patriotism is currently one of the crucial and fundamental issues related to our nation, and it stems from the exceptional significance of our independent country within the global context. Patriotism, as a concept, has evolved over time within different social contexts. Collective patriotism, encompassing love for the homeland, people, and internationalism, has transformed under totalitarian systems and changing values. Redefining the concept of "patriotism" is a key concern in the field of historical studies. The essence of patriotism lies primarily in the devotion to the country, the strength and abilities of oneself, knowledge and wisdom, and the rationality that contributes to the welfare of the nation. The essence of patriotism lies in

understanding the nature of loyalty to the homeland. Patriotism enhances personal development, instills morality, and fosters national unity. However, the issue of Kazakhstani patriotism goes beyond personal development; it is about protecting the legacy entrusted to us by our ancestors, preserving our homeland, and promoting collective consciousness.

If we desire the flourishing of Kazakh patriotism, we need to recognize that it has never been a constant presence in our nation. It has to be cultivated and nurtured from early childhood through national upbringing. Some of our ancestors have demonstrated the highest form of patriotism in safeguarding the Homeland. It is an innate sentiment derived from nature and instilled through national upbringing. Kazibek bi once said, "A good son makes the land prosperous, while a bad son brings ruin to the nation." Such words have been passed down through generations, highlighting the values ingrained in our people. However, we have not fully embraced these values yet. But now, the issue lies in aligning national patriotism with the new Kazakhstani patriotism, in directing our efforts towards preserving our country, our land, our nation, and our state, without neglecting other nations. This is a complex issue. Patriotism is considered a phenomenon of culture. Patriotism is not a fixed sentiment; it is shaped within the process of socialization and has its significance within the educational system as well.

Patriotism begins with love and respect for one's family, upbringing, community, and nature. A true patriot is someone who genuinely cares for and contributes to their nation, cherishes their land, and strives to improve it. Patriotism cannot be forced or imitated. As stated by the President of Kazakhstan, Nursultan Nazarbayev, "It is necessary to develop a value system that instills in each individual a sense of belonging to our country, appreciation for its rich history, and commitment to its future. Understanding and being close to the problems and aspirations of the country is important for everyone. Each person should grow up with the idea that Kazakhstan is my Homeland, and I am responsible for it, just as it is responsible for me," emphasizing the profound significance of patriotism. The definition of Kazakhstani patriotism should also begin with cultivating this mindset (Website).

In general, patriotism is rightly regarded as a deep connection to the language, religion, and culture of one's nation. Today, young people are increasingly embracing a sense of patriotism and recognizing its importance in addressing pressing issues. The development of patriotic sentiments among the citizens of Kazakhstan has always been an integral part of fostering a sense of national identity and has not lost its significance in the present. The progress of any country is closely related to the growth of its citizens, including their sense of patriotism. After all, the future lies in the hands of the Kazakh youth. However, it is crucial to emphasize that our commitment to the country should not be limited to mere words; it is essential to actively contribute to the betterment of our nation. If the younger generation, who hold the key to the country's future, possess knowledge, integrity, and wisdom, and if their love for their Homeland is strong, it becomes essential. Individuals who are indifferent to their country and do not cherish their land are incapable of providing meaningful service to their Homeland. A true patriot cannot disregard their mother tongue, and they should be able to express their love for their country freely, both in their own language and in other languages. In the current era of independence, the importance of promoting patriotism has become even more significant as it encompasses various vital issues.

One of the objective conditions for the sovereignty and development of the Republic of Kazakhstan today is Kazakhstani patriotism. Our understanding of patriotism is not blind nationalism, but a deep sense of attachment to the homeland passed down through generations, a genuine love for the country. The concept of patriotism does not merely denote a connection to the land and the environment in which one has grown up; it has a much broader meaning. It encompasses the values of nationhood, unity, and the preservation of national treasures and traditions for future generations. Its essence lies in the spiritual factor, which plays a distinctive role in the development of society.

The historical evidence of our nation also illustrates the significant role that patriotic sentiment plays. For example, despite numerous external forces attempting to invade and conquer our land, our ancestors courageously defended and preserved it throughout the centuries. We find inspiration in how they protected our homeland without compromising its integrity and stability. When we ask ourselves the question, we answer it with "With the wings of the eagle, with the strength of knowledge." Indeed, there is no mistake. The steadfastness of the spirit does not succumb to turmoil

under any circumstances. The power of unity prevails not only in grand endeavors but also in personal achievements and small collective actions.

Great unity is a significant characteristic of the patriotic movement. Its roots can be traced back to the pages of ordinary history. The current state of Kazakh society and the responsibilities it faces today align with this notion. A person who truly considers Kazakhstan as their homeland does not envy other nations, nor does they seek advantages or benefits with their assistance. They remain committed to safeguarding their own accomplishments without coveting the achievements of others. Recognizing the shared destiny with all compatriots, they understand that by combining their strengths, they can overcome any difficulties that may arise.

In this regard, the strengthening role of the Kazakh nation in social consolidation has reached another level. It should be emphasized that the outcome of this process is not limited solely to the Kazakhs. In situations where others have attempted to manipulate or distort the broad and comprehensive understanding, it has only united more firmly towards a common goal. National consensus is not just a convergence of paths, but a collective effort of individuals who have sincerely and mutually embraced one another. The spiritual unity of patriotism is not only aimed at fostering a sense of noble commitment, but also at consolidating the material basis of the state. Our people say, "I have inner strength like a mountain." The work done is significant. The trust in the future is the result of dedicated efforts.

National unity is an essential force that connects the Kazakh people to the global community and enables them to take a deserving place in the international arena. It is crucial not only for the sake of visibility but also to overcome challenges. Without a rich history, culture, and artistic heritage, a nation lacks appeal to others. However, in order to gain broader recognition, it is necessary for you to appreciate the value of your own inherent qualities and take pride in them. Only then can questions of what and how to develop be clarified. Placing national interests above all else is the fundamental sign of national unity. National characteristics do not disappear or diminish; they are firmly rooted in the land of one's birth and the shared identity of the people, shaped by their historical environment and the character of individuals. Nursultan Nazarbayev, our esteemed leader, has emphasized the importance of nurturing Kazakh patriotism as a key obligation of the new state ideology. "We must start by cultivating the sense of pride in our country's flag, national anthem, laws, and respect for government," wrote Nursultan Abishuly in his work "Kazakhstan's Future Lies in the Unity of Society" (Nazarbayev, 1998:30). The special attention paid by the President to state symbols and respect for the law reflects the current reality of society's commitment. It promotes national unity and democratic values. This moral imperative, which focuses on cherishing the delicate fibers of human nature, generates a compelling force for societal advancement and the fulfillment of the state's duty. It serves as a guide for the individual's participation in society and the pursuit of progress. The spiritual and moral values that shape human dignity, courage, and heroism, and the beginnings of justice, play a fundamental role in advancing the cause and fulfilling the obligations before the Homeland. They serve as a strong foundation to overcome the challenges encountered in front of the Homeland and fulfill the required duties. Therefore, the acceptance of societal norms and national principles at the individual level is necessary to align with the societal and state-level goals.

In the personal realm, patriotism can be divided into two aspects based on the depth and extent of understanding of the Homeland. Firstly, there is a general understanding of the homeland, which includes the nation's history, development, preservation mechanisms, patriotic ideas, emotional attachment, traditions, and a sense of belonging. Secondly, there exists a theoretical dimension of patriotism. It involves acquiring scientific knowledge about the formation, development, and preservation of the homeland, as well as patriotic ideas and norms of patriotic behavior in serving the homeland.

Patriotic consciousness, viewed from the perspective of national and general humanistic values, encompasses the entirety of its significance for the homeland. In the context of significance, we refer to the socio-cultural characteristics and the ethnic and social elements of the individual, the community of people, and the nation as a whole. This significance articulates the fundamental principles of the individual's relationship with society and reveals the patterns of cultural upbringing and the social values associated with it. Thus, patriotic consciousness can be understood as the assimilation and internalization of the heritage of previous generations based on the values that were important to them. Kazakhstani patriotism is the heart of the Kazakh people. In this regard, the

following thoughts from A.N. Kotov's monograph are relevant: "Kazakhstani patriotism, as a principle and process of policy, takes the form of a strategy for the social unity of the republic in its ethnic diversity. The people of Kazakhstan form a harmonious multiethnic civic community living in the same territory, linked by common economic conditions, possessing a common ethnicity and a related mentality of people who are united by the ideas of a shared historical destiny and human well-being, protected by a national origin and constitutional organizations of power, democratic and social states" (Kotov, 1997:287).

In his work titled "The Five Years of Our Independence," N. Nazarbayev addresses the issues of patriotism, culture, and language, stating the following: "Our primary ideological duty is to nurture Kazakhstani patriotism and instill in each individual a clear understanding of their own role. Every person should develop a conscious system that connects them to our state, its magnificent history, and its future. It is essential that each individual be close to and deeply understand the problems and aspirations of the country. This responsibility extends to the entire education system, cultural institutions, social organizations, and mass media, as well as every family. From an early age, every person should realize that Kazakhstan is my Homeland, and I am accountable to it just as it is accountable to me, fostering an inseparable bond" (Nazarbayev, 1996:165-166).

As our ancestors' life experience has shown, the perception of individuals is shaped and developed through the influence of the surrounding environment and acquired knowledge. Perception is formed by various factors, with the following playing a crucial role: an individual's personal psychology, abilities, aspirations, culture, interpersonal relationships, the general political and socio-cultural climate of the country, and the impact of historical events. All of these elements contribute to the concept of "Homeland." The emotional attachment to the Homeland represents an individual's profound connection to their own nation. National cultural processes cannot be separated from patriotism, as it constitutes a distinct realm of patriotic sentiment. However, the nature of patriotic sentiment varies across different stages. Nevertheless, patriotic sentiment evolves alongside various elements. It is often said, "You should love the Homeland not because it is vast, but because it is yours." Simonides of Ceos expressed a similar sentiment, stating, "To declare a person fully happy, one must consider if they have a Homeland." Martial conveyed the idea that "A person who lives everywhere is at home nowhere."

Without exploring the experiences and history of patriotic upbringing, it is impossible to cultivate a sense of Kazakhstani patriotism within individuals. Kazakhstan, as a multi-ethnic country with a rich and diverse history, has evolved from the very beginning as an independent and highly populous republic. In the ever-changing dynamics of the modern society, enhancing the role of the human factor, promoting socio-economic development, and safeguarding the sovereign state serve as the fundamental pillars of Kazakhstani patriotism. Addressing its challenges requires a scientific approach and objective understanding. In the current development of the diverse society, Kazakhstani patriotism is characterized by devotion to the Homeland, civic responsibility, demonstrating high patriotism, attachment to the native land, civic consciousness, and sensitivity, as well as understanding the continuity between the past and present, and the ability to reconcile different perspectives.

The answer to the question of how to foster Kazakhstani patriotism cannot be determined solely by referencing various global perspectives and political ideologies. As demonstrated by theoretical studies, the patriotic actions of different ethnic groups are based on recognizing the value of the homeland, acknowledging their significant role, and being committed to its progress. It is considered essential for all citizens to have a spiritual and material connection with their homeland, as well as a sense of attachment to the region they have developed and prospered in. In such circumstances, the psychological internal world of people in many nations undergoes changes, leading them to embrace genuine patriotism and seek new avenues for nurturing it.

Any nation's progress requires a consistent striving for development from its people. Throughout history, the distinguished figures and intellectuals of any society have always been the first to envision and promote the advancement of their nation and its people. They have sacrificed their time, resources, and sometimes even their lives for this cause. It has long been acknowledged that every nation possesses its own cultural knowledge, which forms the basis for nurturing spiritual values. The essence of Kazakhstani patriotism lies in the equal rights of all individuals and their collective responsibility before the nation and its homeland. Trust in the future generation is of utmost importance, as their spiritual upbringing under the influence of patriotism is a great treasure.

Therefore, the state and its institutions play a crucial role in shaping the mindset of young people across all sectors, as their thoughts and beliefs will determine the future of our country. Hence, it is mandatory for every individual to contribute to the cultivation of a new Kazakhstani patriotism, rooted in faith in the country and its virtues. If the state guarantees the quality of life for every individual, ensures the security of our army, and maintains the integrity of our political system within the framework of patriotic movements, we will support it without reservation. Only such an approach embraces both the pragmatism and true vision of patriotism and its cultivation (Kuatov, 2013:2).

In this passage, Russian Professor V.K. Krivoruchenko says, "Patriotism is the legal action of educating society for the sake of the homeland. A country without patriotism cannot exist, as patriotism connects a person with the past and present of his own country, instills faith and hope for the future" (Krivoruchenko, 2008: 250-251). The duty of every Kazakh is to serve their country, to contribute to their homeland, and to be responsible for its destiny. Our fathers sacrificed to make us who we are today, and we must strive to become better in their memory. The Kazakh nation is the pride of a great history. The national idea of Kazakhstan is "Mangilik Yel," emphasizing the unity and prosperity of our nation.

According to V.I. Lutovinov, patriotism plays a crucial role in the objective factors that drive the development of society, including the strength and determination of its people (e.g., wars, conflicts, the sustainable development of the nation, and so on). Therefore, the patriotic idea at present should be directed towards the readiness and capacity of individuals to engage in meaningful activities for the well-being of the state (Lutovinov, 1998: 34). Academician M.K. Kozibaev, in his work titled "Ethics and Nation," emphasizes that the responsibility and duty of a nation's citizens to protect their homeland are essential. Protecting the land, its integrity, and the national identity of the people are a vital part of an individual's patriotism. The courage of those who defend the homeland and their dedication to preserving the national values of the Kazakh nation are crucial for its independence and recognition on the world stage (2001: 240). A true patriot respects and upholds the rich traditions and national values of their native people, while also cherishing and honoring their own culture and heritage. When individuals possess these qualities, they become the guardians of the nation. If such virtues are prevalent among our citizens, it strengthens the defense capabilities of our country and propels its progress.

In the era of globalization, education plays a significant role in uplifting the nation. At present, Kazakhstan has established strong connections with foreign scholars, and many universities in the country are playing a vital role in shaping its future. Patriotism is the price every citizen pays for their nation, contributing to its progress. Patriotism allows an individual to look beyond their personal interests and consider the nation's societal, economic, scientific, moral, and political problems and challenges. For example, if someone were to establish a large factory or a company in Kazakhstan, they should not only think about their personal profit but also the potential environmental consequences and how it will benefit the society. We have strong and knowledgeable individuals today, and their ideas, innovations, and knowledge should be harnessed for the benefit of our nation. Thus, the ultimate goal of every Kazakh should be to manifest the independence of Kazakhstan, as nothing surpasses this noble goal (Abdiuakap Kara, 2015: 230).

"We consider our homeland our Motherland," as written in his article, Ahmetov emphasizes the deep connection people have to their place of birth, where they grow and develop. The most splendid palace of one's native land is more precious than any foreign dominion. Patriotism education encompasses a commitment to the nation, a general national honor, and the enhancement of the country's economic, scientific, moral, political, and military strengths. In this context, there is a need to prepare for the defense of the homeland, and the foundation of patriotism should be in the military system. The military should foster an unwavering patriotic commitment, setting soldiers apart from the general populace. The first president of Kazakhstan, Nursultan Nazarbayev, has repeatedly pointed out the significant role Russia plays in Kazakhstan's foreign policy. He has emphasized common interests between the two nations, such as securing their safety, economic cooperation, and the historical connection of Kazakhs and Russians. He underlines the importance of a strong military, especially in the face of changing global circumstances and as a vital part of preserving national and political stability (Nazarbayev, 1996: 139-272). Patriotism is the golden bond of any nation. Nowadays, significant efforts are being made in nurturing patriotism in Kazakhstan. In today's world, political stability is one of the most crucial issues for our society as it rapidly undergoes

changes at the global level, with each nation having the primary responsibility to preserve its national and political stability. The philosopher and scholar M. Izotov defines patriotism as a national, general, and Kazakh-specific sentiment. He emphasizes that national patriotism arises from a deep attachment to one's homeland, the unity, culture, language, and traditions of one's own nation. General Kazakh patriotism is the understanding of the unity of the peoples of the state, love for the country, and the sincere friendship of the people and the homeland, embodying the essence of patriotism (Izotov, 2004: 305).

Conclusion. Kazakhstani patriotism, which involves boundless love for the homeland, can only be realized through dedicated efforts and hard work. This requires the presence of a state ideology that serves as the foundation for national consciousness and unites all peoples of our republic. Therefore, the thesis "Kazakhstan is the Homeland of all Kazakhs" should be the basis of our internal policy.

Now, our primary goal is to preserve our internal unity, identity, and international reputation, which is the most effective path to shaping our country. By demonstrating the great qualities inherited from our ancestors, we set an example for others. If there are more patriotic individuals in our country, our economy will thrive, and we will quickly overcome any challenges. The aim of Kazakhstani patriotic education is profound. The manifestations of patriotism and heroism in the history of our people are abundant. Patriotism is an everlasting, unyielding, visible and intangible virtue, deeply rooted and inherent, which encompasses a deep love for the Homeland, unwavering dedication to its well-being, cherishing its traditions, customs, and values. Patriotism is the highest sentiment that shapes and defines the strength, power, and spiritual essence of the Homeland, upholding the noble principles and traditions of one's native land. Patriotism is the culmination of comprehensive, continuous, and fruitful education.

References

- Abdiuakap Qara. "The Role of the Leader in the Turkic World." Kazakhstan's People's Assembly in the History of the Nation. 2015, p. 230.
- Akhmetov, A. "So That the Smoke of the Homeland Becomes Sweet and Pleasant." Kazakhstan Pravda, 1998, September 18, p. 8.
<http://pr-hal.kz/pEl.Kz./miarticles/view/content-23633>
<http://www.atr.kz/?p>
- Imanbayeva, S.T. "Theory and Practice of Patriotism Education." Monograph. Almaty: Polygraph – Service, 2004, p. 305.
- Kotov A.K. Sovereign Kazakhstan: Citizen, Nation, People. Almaty, 1997, p. 287.
- Krivoruchenko, V.K. "Patriotism." Encyclopedia of Humanities. No. 3. Moscow, 2008, pp. 250-251.
- Kuatov N. The Essence of Nationhood and Courage - Patriotism! // Qazaqstan Patrioti. 2013. No.7. 2 pages.
- Lutovinov, V.I. "Patriotism and Problems of Its Formation among Russian Youth in Modern Conditions (A Socio-Philosophical Analysis)." Doctoral Dissertation in Philosophy. Military University, Moscow, 1998, p. 34.
- Nazarbayev N.A. Five Years of Our Independence. Almaty, "Qazaqstan", 1996. 165-166 pages.
- Nazarbayev N.Ä. Kazakhstan's Future - in the Ideological Unity of Society. Almaty: "Qazaqstan - 21st Century", 1998. 30 pages.
- Nazarbayev, N. A. "In the Course of Centuries." Almaty, 1996, pp. 139-272.
- Qoigeldiyev M.Q. National Political Elite. Its Service and Destiny. (Late 20th - Early 21st Century). Almaty, 2004. 389 pages.
- Qozybaev, M.Q. "Identity and Nation." Almaty, 2001, p. 240.
- Vladimir Kim, Baiserkееv L. Kazakhstan's Patriotism. // Aqıqat. 1997. No.7. 36 pages.

ТАРИХ / HISTORY / ИСТОРИЯ

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhy
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 26. Is. 4, pp. 817-831, 2023
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

IRSTI / FTAMP / МРНТИ 23.59.00
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_26_4_817-831

КОМПАРАТИВИСТСКИЙ АНАЛИЗ ЛОНДОНСКОГО И САНКТ-ПЕТЕРБУРГСКОГО СПИСКОВ «ТАВАРИХ-И ГУЗИДА-ЙИ НУСРАТ-НАМЕ» ПО ГЕНЕАЛОГИИ ДЖУЧИДОВ

Аида Сериковна Маргулан¹

¹Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, (д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Казахстан)
PhD-докторант, научный сотрудник
 <https://orcid.org/0000-0002-1260-6099>. E-mail: aida.1@mail.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2023

© Маргулан А.С., 2023

Аннотация. *Введение.* Изучение истории Золотой Орды занимает почетное место в становлении истории Казахстана. Распад Улуса Джучи коренным образом повлиял на образование самостоятельного Казахского ханства, а его духовное, экономическое, этническое наследие было разделено с соседними средневековыми государствами и по сей день продолжает сохраняться на дружественной основе. Особую роль в Казахском ханстве играл правящий класс төре или ақ сүйек, прародителями которых являлись чингизиды, потомки Чингисхана. Им, в свою очередь, оказывалось особое уважение и почет еще со времен средневековья. Так, истории Золотой Орды и правящему классу летописцы посвящали свои труды, которые были воспроизведены в качестве восточных рукописей на пергаментной бумаге. Одним из таких трудов является «Таварих-и гузида-йи нусрат-наме», написанный анонимным автором в 1505 году на смешанном персидско-чагатайском языке. В данной статье рассматривается перевод и анализ частей рукописей со страниц f.64v-75v. Лондонского списка №3222 и f. 54r-57r. и 121r-128r. Санкт-Петербургского списка № В-745. Эти параграфы посвящены происхождению Джучи хана и генеалогии его потомков. Лондонская рукопись имеет достаточно большой интерес в научной среде ученых-медиевистов в связи его малой изученностью. *Цель и задачи исследования* заключаются в переводе и введении в научный оборот новых данных, относящихся к истории Золотой Орды, и генеалогии потомков Джучи хана. *Материалы и методы.* В статье исследуется Лондонская копия № 3222, хранящаяся в Британском музее, которая будет рассматриваться в сравнении с Санкт-Петербургским списком № В-745. Значимость работы состоит в пополнении знаний по истории Золотой Орды, которые не были выявлены при переводе Санкт-Петербургского списка «Таварих-и гузида-йи нусрат-наме», либо дополняют его. В исследовании применены компаративистский, источниковедческий, генеалогический, исторический методы. *Выводы.* состоят в рассмотрении версии происхождения ханов Казахского ханства и их потомков по версии данной рукописи. Несомненно, работа востоковедов по переводу и анализу данной части рукописи создаст дополнительные знания по «белым пятнам» в истории Казахстана.

Ключевые слова. Чингисхан, Джучи хан, генеалогия, төре, восточные рукописи, аутентичные источники, медиевистика, средневековые языки.

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования молодых ученых Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики

Казахстан «Лингво-исторический анализ «Таварих-и гузида-йи нусрат-наме» (регистрационный номер: АР 19574484). Данная научная статья была подготовлена на основе перевода части рукописи Лондонского списка № 3222 с чагатайского языка к.филол.н., востоковеда Камбарбековой Г.А.

Для цитирования: Маргулан А.С. Компаративистский анализ Лондонского и Санкт-Петербургского списков «Таварих-и гузида-йи нусрат-наме» по генеалогии джучидов (Рус.) // Отан тарихы. 2023. 26. №4. С. 817-831. DOI: 10.51943/2710-3994_2023_26_4_817-831

ЛОНДОН МЕН САНКТ-ПЕТЕРБУРГТІҢ «ТАВАРИХ-И ГУЗИДА-И НУСРАТ-НАМЕ» ТІЗІМДЕРІН КОМПАРАТИВИСТІК ТАЛДАУ ЖОШЫ ШЕЖІРЕСІ БОЙЫНША

Аида Серікқызы Марғұлан¹

¹Ш.Ш. Уәлиханов Тарих және этнология институты, (28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан) PhD-докторант, ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0000-0002-1260-6099> E-mail: aida.1@mail.ru

Аңдатпа. *Kіріспе.* Алтын Орда тарихын зерделеу Қазақстан тарихының қалыптасуында құрметті орын алады. Жошы ұлысының ыдырауы тәуелсіз Қазақ хандығының құрылуына түбегейлі әсер етті, ал оның рухани, экономикалық, этникалық мұрасы көршілес ортағасырлық мемлекеттермен бөлінді және бүгінгі күнге дейін достық негізде сақталуда. Қазақ хандығында ата-бабалары Шыңғыс ханның ұрпақтары болған төре немесе ақ сүйек билеуші класы ерекше рөл атқарды. Олар өз кезегінде Орта ғасырлардан бері ерекше құрмет пен құрметке ие болды. Осылайша, Алтын Орда мен билеуші таптың тарихы шежірешілер пергамент қағазында шығыс қолжазбалары ретінде шығарылған өз еңбектерін арнады. Осындай еңбектердің бірі-1505 жылы анонимді автор аралас парсы-шағатай тілінде жазған «Таварих-и гузида-и нусрат-наме». Бұл мақалада f.64v-75v беттерінен №3222 Лондон тізімінен және f.54 r-57 r. және 121 r-128 r. № B-745 Санкт-Петербург тізімінен қолжазбалардың бөліктерін аудару және талдау қарастырылады. Бұл абзац Жошы ханның шығу тегі мен оның ұрпақтарының шежіресіне арналған. Қолжазба, оның аз зерттелуіне байланысты ортағасырлық ғалымдардың ғылыми ортасында үлкен қызығушылық тудырады. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері* Алтын Орда тарихына және Жошы хан ұрпақтарының шежіресіне қатысты жаңа деректерді аудару және ғылыми айналымға енгізу болып табылады. *Материалдар мен әдістер.* Зерттеу материалдары Британ мұражайында сақталған № 3222 Лондон көшірмесі болып табылады, Санкт-Петербургтегі № b-745 тізімімен салыстырғанда қарастырылады. Жұмыстың маңыздылығы Санкт-Петербургтегі «Таварих-и гузида-и нусрат-наме» тізімін аудару кезінде анықталмаған Алтын Орда тарихы туралы білімді толықтырудан немесе оны толықтырудан тұрады. Зерттеуде компаративистік, деректану, генеалогиялық, тарихи әдістер қолданылды. *Қорытындылар* осы қолжазбаның нұсқасы бойынша Қазақ хандығы хандары мен олардың ұрпақтарының шығу тегін анықтауға тырысады. Шығыстанушылардың қолжазбаның осы бөлігін аудару және талдау жөніндегі жұмысы Қазақстан тарихының көптеген бос ауылдары бойынша ғалымдардың білімін жаңғыртатыны сөзсіз.

Кілт сөздер. Шыңғыс хан, Жошы хан, шежіре, төре, шығыс қолжазбалары, шынайы дереккөздер, ортағасырлық тілдер.

Алғыс айту: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым Комитетінің «Таварих-и гузида-и нусрат-наме тілдік-тарихи талдауы» жас ғалымдар гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (тіркеу нөмірі: АР 19574484). Бұл ғылыми мақала қолжазбаның бір бөлігін шағатай тілінен аударған негізінде ф.ғ.к., шығыстанушы Қамбарбекова Г.А. дайындалды.

Дәйексөз үшін: Марғұлан А.С. Лондондағы «Таварих-и Гузида-и Нусрат-наме» тізіміне сәйкес Жошы ханның шежіресі (Орыс.) // Отан тарихы. 2023. 26. №4. 817-831 б. DOI: 10.51943/2710-3994_2023_26_4_817-831

COMPARATIVIST ANALYSIS OF THE LONDON AND ST. PETERSBURG LISTS OF «TAWARIKH-I GUZID-YI NUSRAT-NAME» ON THE GENEALOGY OF THE JUCHIDS

Aida Serikkyzy Margulan¹

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, (28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Kazakhstan)
PhD-student, Researcher

<https://orcid.org/0000-0002-1260-6099>. E-mail: aida.1[at]mail.ru

Annotation. *Introduction.* The study of the history of the Golden Horde occupies an honorable place in the formation of the history of Kazakhstan. The collapse of the Jochi Ulus radically influenced the formation of an independent Kazakh Khanate, and its spiritual, economic, and ethnic heritage was shared with neighboring medieval states and continues to be preserved on a friendly basis to this day. A special role in the Kazakh Khanate was played by the ruling class of Tore or ak suyek, whose progenitors were Genghisids, descendants of Genghis Khan. They, in turn, have been given special respect and honor since the Middle Ages. So the chroniclers dedicated their works to the history of the Golden Horde and the ruling class, which were reproduced as Oriental manuscripts on parchment paper. One of such works is «Tavarih-i guzida-yi nusrat-name», written by an anonymous author in 1505 in a mixed Persian-Chagatai language. This article discusses the translation and analysis of parts of the manuscripts, from pages f.64 v-75 v. London list No. 3222 and f. 54 r-57 r. and 121r-128r. St. Petersburg List No. B-745. This paragraph is dedicated to the origin of Jochi Khan and the genealogy of his descendants. The manuscript has quite a lot of interest in the scientific community of Medieval scholars due to its low level of study. *The goal and objectives* of the research are to translate and introduce into scientific circulation new data related to the history of the Golden Horde and the genealogy of the descendants of Jochi Khan. *Materials and methods.* The materials of the study are the London copy No. 3222, stored in the British Museum, which will be compared with the St. Petersburg List No. B-745. The significance of the work consists in replenishing knowledge on the history of the Golden Horde, that was not revealed during the translation of the St. Petersburg list «Tavarih-i guzida-yi nusrat-name», or supplements it. The research uses comparative, source-based, genealogical, historical methods. *The conclusion* is given a version on the khan's origin of the Kazakh Khanate and their descendants according to the version of this manuscript. Undoubtedly, the work of Orientalists on the translation and analysis of this part of the manuscript will fill in the gaps in the knowledge of scientists on many white pages of the history of Kazakhstan.

Keywords. Genghis Khan, Jochi Khan, genealogy, tore, Oriental manuscripts, authentic sources, medieval studies, medieval languages.

Appreciation. The article was prepared as part of the implementation of the project of grant financing of young scientists of the Committee of science of the Ministry of science and higher education of the Republic of Kazakhstan «Linguistic-historical analysis of «Tavarih-i guzida-yi Nusrat-name» (registration number: AR 19574484). This scientific article was prepared based on the translation of part of the manuscript from the Chagatai language, Ph.D., orientalist Kambarbekova G.A.

For citation: Margulan A.S. Comparative analysis of the London and St. Petersburg lists of «Tavarih-i guzida-yi nusrat-name» on the genealogy of the juchids (Russ.) // Otan tarikhy. 2023. 26. №4. Pp. 817-831. DOI: 10.51943/2710-3994_2023_26_4_817-831

Введение. «Таварих-и гузида-йи нусрат-наме» (чагат. تواریخ گزیده صرتنامه) в переводе «Избранные истории из Книги побед» является анонимным сочинением, написанным на чагатайском тюрки, с элементами персидского языка. Труд был написан, примерно, в 1505 году. Основная линия труда посвящена истории хана Шибани (1451-1510 гг.). Некоторые исследователи предполагают, что данное сочинение принадлежит перу самого Мухаммеда Шибани, или создано по его приказу (Rieu Ch, 1888: 276-280).

Исследовательской среде известно два основных списка данного произведения. Один находится в рукописном фонде Институт восточных рукописей РАН в г. Санкт-Петербурге (Российская Федерация) № В-745. Другой в Британском музее в г. Лондон (Великобритания), который состоит из 940 страниц с оборотами.

Обсуждение. Рукопись «Таварих-и гузида-йи нусрат-наме» является фундаментальным трудом и занимает одно из особых мест в науке Востоковедение. Одними из первых кто обратил внимание на ценность данного источника были востоковеды нового времени. Березин И.Н. были опубликованы хроники рукописи «Таварих-и гузида-йи нусрат-наме» о жизни Мухаммеда Шибани, а также затронуто описание его генеалогии (Березин И.Н., 1849: 340). Поскольку на начальных страницах текста специально пропущено имя автора, Лерх П.И. предполагал, что автором манускрипта является Султан Валад, сын Джалал ал-Дина Руми (Лерх П.И., 1870:11), однако этот факт опроверг Акрамов А.М. (Акрамов А.М., 1967: 14). Также Акрамов А.М. при написании своей работы указывает, на наличие двух списков в рукописных фондах Британии и России, но подчеркивает их неизученность, кроме некоторых сообщений Ч.Рье. (Ch.Rieu, 1888: 358). Бартольд В.В. рассмотрев манускрипт, дал ему характеристику как написанному уйгурским письмом с множеством ошибок текст, с монгольскими хрониками заимствованными с «Сокровенного сказания», а также предположил, что рукопись является источником для написания «Зубдат ал-асар» Абдаллаху бен Али Насраллахи (Бартольд В.В., 1904: 188).

Данное произведение одним из наиболее больших ценных среди всех средневековых восточных источников. Советская историография по изучению данного средневекового источника представлена плеядой таких историков-востоковедов, как Дмитриева Л.В., Мугинов А.М., Муратова С.М. (Дмитриева, Мугинов, Муратов, 1965: 87-88), Ахмедов Б.А. (Ахмедов, 1965: 19-20), Азимджанова А.И. (Азимджанова, 1957: 12-14), Мукминов Р.Г. (Мукминов, 1966: 62), Семенов А.А. (Семенов, 1954: 111).

Частично данный трактат переводился А.М. Акрамовым в 1965 году в Институте Востоковедения им. Абу Райхана Беруни АН Узбекской ССР, была защищена диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук (Акрамов А.М., 1965). Он в 1967 году опубликовал результаты своего научного исследования в качестве фундаментального труда, который остается актуальным до сих пор. Один из уважаемых ученых В.П. Юдин, в 1969 году перевел часть Санкт-Петербургской копии. В данном переводимом отрывке рукописи генеалогия Орда-Еджена фактически отсутствует и повествование по генеалогии начинается с Бату хана (МИКХ, 1969).

Позже значимость труда подчеркивалось в работах Абусеитовой М.Х. Баранова Ю.Г. (Абусеитова, Баранова, 2001:28), Султанова Т.И. (Султанов, 2001: 273), Трепавлова В.В. (Трепавлов, 2016: 764). Рукопись содержат дастаны по биографии и участия в исторических событиях Золотой Орды, такими личностями как Бату хан, Шибан и Абулхайр-хан. Именно эти дастаны изучались и переводились в работах Ильяса Мустакимова (Мустакимов, 2010:21). Данные по генеалогии чингизидов, представленные в рукописи были проанализированы в научных статьях Сабитова Ж.М., а также им были проведены параллели «Таварих-и гузида-йи нусрат-наме» с другими источниками (Сабитов, 2009:108), Р.Ю. Ревы (Сабитов, Рева, 2016:102). Последние работы, посвященные данной рукописи, являются научная статья по изучению роли ислама в Золотой Орде написанная Бейбулатовой Л.Ф. (Бейбулатова, 2022:601), а также частичный анализ и перевод на турецкий язык Н. Каа (Каа, 2022: 469).

Первая часть произведения посвящена сведениям этническому составу прародителей тюрков и монголов. По данным самого автора данный раздел он писал, опираясь на сведения Рашид ад-Дина и Джувейни, а также автор цитирует еще один анонимный труд «Тарих-и арба улус», авторство которого принадлежит Мирзе Улугбеку. Вторая часть посвящена историческим событиям Золотой Орды и Чагайского Улуса в период правления Абулхайр-хана. В третьей части источника описывается история завоевания Маверанахра Мухаммедом Шибани, история заканчивается его походом на Андижан в 1504 году (Акрамов, 1967:5).

Материалы и методы. Материалом исследования является Лондонский список «Таварих-и гузида-йи нусрат-наме» («Избранные истории из Книги побед»), хранящийся в Британском музее под номером № 3222. Рукопись состоит из 940 страниц и оборов, разделы посвящены вышеописанным темам. В данной же статье исследуется отрывок текста, посвященного генеалогии Джучи хана, первого сына Чингисхана, родоначальника казахских ханов и султанов. Согласно Лондонской копии, этот раздел описан на страницах: 64v до 75v. А также Санкт-Петербургский список № В-745 со страниц 54r-57r. и 121r-128r.

В исследовании используется компаративистский анализ, который является разновидностью сравнительных анализов, зачастую применяемый в гуманитарных исследованиях с целью изучения языков, распознавания более древних слов (в данном случае имен) и распознавания их написания. А также сопоставительный анализ, примененный в данной статье, позволит определить причинно-следственную связь внесенных изменений и дополнений в источник, дописок и исправлений разными авторами. Несоответствие копий по структуре.

Также применяется источниковедческий анализ, среднеазиатского манускрипта «Таварих-и гузида-йи нусрат-наме», который позволяет определить его суть. Поскольку прямого перевода недостаточно для выявления соответствия с реальными фактами, был проведен анализ с исторической действительностью. Также соотношение разных источников и сравнение их позволит определить более ранний, а значит более достоверный.

Исторический, типологический, генеалогический методы, используемые в статье, будут направлены на интерпретацию генеалогических цепочек в историческом потомке. Родственные связи ханской линии будут соотнесены и проанализированы согласно средневековому источнику с целью реконструкции белых пятен.

Результаты. В первой части описывается Джучи хан, который по мнению автора был самым умным из всех сыновей Чингисхана. Его мать Борте была родом из рода кунгират. Джучи был самым старшим из четырех сыновей хана. В те времена ханство Чингисхана еще не было знаменитым. Джучи хан был в чреве матери, когда община меркитов нашла возможность и разграбила дом Чингисхана. Борте забрали, когда она была в положении. Хотя он был врагом хана керейтского Онг-хана, в то время как между ними было перемирие, он послал Борте к Онк-хану. Тогда у Онк хана была дружба с дедом Чингисхана. («Таварих - и гузида-и нусрат-наме», 1505. № 3222: f. 64 v.) Он считал Чингисхана как своего сына, поэтому также с большим уважением и добротой относился к Борте, назначая ему землю по традиции своей семьи, относился как к родственнику и защищал намахрам от чужих глаз. Борте была очень умной, знающей девушкой. Беки Онк хана говорили, почему Борте еще жива. Онк хан услышал и сказал: «Она живет в статусе моего родственника. Рядом с нами не гуманно смотреть на нее с презрением».

Чингисхан запросил вернуть Борте от Онк хана. Но Онк хан полюбив Бортэ, оказал ей большое уважение, и сопровождал Борте везде где она была. По дороге к Чингисхану родился сын. Поэтому его называли «Джучи» («Путник»), дорога была ужасной и остановиться было негде. Не имея возможности сделать колыбель, для ребенка замесили тесто и накрывали его, обернув в тесто его принесли к Чингисхану. Джучи-хан всегда был бы далек от должности отца, и всегда выполнял то, что он велел. По этой причине у Чагатай хана и Угедей хана были между собой многие недорозумения и обиды, можно сказать, что они не были хорошими людьми. А вот с Тулуй ханом Джучи был дружен.

Чингисхан в молодости взял в жены Абага Бегим, дочь младшего брата Онк хана Чакамбу. Эта женщина и еще одна жена Чингисхана Курмаши-хатун, которая была замужем за Тайанк ханом и старшая жена Джучи хана были родными сестрами. У Чингисхана также было много других жен («Таварих - и гузида-и нусрат-наме», 1505. №3222: f. 65 r).

Далее следует описание знаменитых детей Джучи хана, которых согласно летописи было четырнадцать: Орда Еджен, Бату, Берке, Беркеджар, Шибан, Тангут, Бувал, Джалайкун, Шинкур, Хукаджи, Мухаммед, Удур, Тука-Тимур, Шинкум.

Среди них рожденные от наложниц: Тангут, Бувал, Чимпай, Шинкур. А сыновья Мухаммед, Удур, Тука-Тимур, Шинкум вступили в схватку с Шибан-ханом и последовали за Орда Едженом. Когда умер их отец Джучи, они часто навещали деда Чингиз-Хана. Всем было известно, какие они получали награды. Теперь будем рассказывать о его внуках («Таварих-и гузида-и нусрат-наме», 1505. №3222: f. 65 v.).

Орда Еджен сын Джучи хана. Он родился от старшей жены Саркаду хатун из племени конырат. Хотя он был почетным и уважаем в свое время, наследство получил простой надел. Вторым был Великий Бату. В указе Менгу хана было указано имя Орда в самом начале. Орда Еджен был доволен царством Бату. Чингисхан особенно любил его. Половина армии Джучи была в распределена между Орда, а вторая половина Бату хану. Армия принадлежала левой

руке Джучи. Подчинение армии было одинакового как Орда Еджену, так и Бату, но главнокомандующим был Бату. Курултай подчинялся Бату.

У Орда Еджена были три старшие жены. Одна из них была Джука хатун из племени конырат и вторая тоже была из конырат. Третью жену звали Каджиан. У этих женщин было семь сыновей. Это: Сартактай, Кули, Курумиши, Джурмакан, Кунгкиран, Кутукуй, Хулагу. Состояние этих сыновей были разными. И еще по происхождению, как и положено, семь разных, они трактовались по отдельности. («Таварих-и гузида-и нусрат-наме», 1505. №3222: f. 65 v.) (7).

Первый сын, Сартактай, родился от Джука хатун. У него было четыре жены и одна собака породы тазы. Одной из его жен была сестра жены Чингисхана по имени Куджиян. От нее родился мальчик, его имя было Коничи. Он был хакимом в улусе Орда Еджена большое количество времени. Он и Аргунхан были сторонником исламского хана. Он направлял послов, которые всегда были в хороших отношениях с другими. Хотя он был тучным и с каждым днем лишний вес становилось все больше и больше ни одна лошадь не смогла его поднять. Его стали везти на телеге. В конце концов он умер, когда спал. У этого Коничи было четыре жены. Одной из них была дочь Нукулун из рода конырат, одна из меркитов, третья Хиктум из конырат. Четвертая жена была из племени чират. От нее было четверо сыновей Баян, Чакан-Бука, Батудай, Башкирдай (5).

Это был Баян, который родился от его жены по имени Таукулун. После смерти деда он завел трех жен. Имена следующие: Тар Кожын, Жиктум, Алтажу. Одна из них была конырат, у нее было четыре сына: Шади, Сасыбука, Текин, Сальджичутай. И вместо отца Коничи занимал трон его сын Баян. У него были дружеские отношения с соседними исламскими государствами. Против Баяна поднял протест, собрав армию, Тимур-Бука сын Кутукуя сына Орда Еджена. Тимур Бука хотел получить наследство и стать ханом. Он подходя к границе земельного надела Баяна, был там и летом и зимой. («Таварих-и гузида-и нусрат-наме», 1505. №3222: f. 66 r) (4).

Когда Тимур-Бука подошел к границе района, контролируемого Баяном, зимой проводил там время, а летом ездил на Курултай. Кутукуй был заместителем Тимура-Бука. Баян попросил помощи у Токты, но не получил, так как тот был занят борьбой с Ногаем. Баян отправился к Хайду, чтобы тот выдал ему Кублюка. Кублюк держал Улус в традициях Баяна, до этого он восемнадцать раз отражал атаки Баяна и шесть раз нападал сам. В семьсот тридцатом году по хиджре, Баян отправил посольство к исламскому королю в Богдадские земли во главе которого был Тука-Тимур. Токта отправил помощь, Кублюк попытался присоединиться к армии кагана Менгу, не допускал слияние армии кагана с армией Баяна. Кублюк пришел к Хайду за помощью, но Тохта помог Баяну и некоторые регионы и страны попали во владение Баяна. Баян сам установил принципы Орда Еджена. («Таварих-и гузида-и нусрат-наме», 1505. №3222: f. 66 v.)

Батудай, второй сын Коничи, родился от Улун хатун Меркит Умаклыклы. У этого была жена. Была дочерью Нуштимур по имени Куклун из племени Керейт. От нее был сын имя Теки, четвертый сын Коничи родился от жены Макудай кожын. У него не было детей.

Второй сын Орда – Кули. Кули был хакимом, когда Хулагу хан отправился в Иран. От Улуса, где на помощь приходят шахзады с каждой стороны, его затеяли войсковое наступление. По Хорезмской дороге ездили в Дахистан и Мазандаран. У него были несколько жен. Одна была из племени конырат по имени Бандеган. Один из них-Коктай. У него было пять сыновей, имена которых следующие: Тумакан, Туман, Минган, Аячи, Мусульман. У этого Тумакана было три жены. Одна из них была дочерью Сакал нояна из татарской страны. Вторая Шуралун хатун, третья Улжай. У него было три сына: Джарук, Кучук, Мубарак. У Мубарака было два сына: Ил-бука, Тура-Тимур. У Джарука было два сына (Нокай, Саталмиш), они погибли. В Кучука был Кумай. («Таварих-и гузида-и нусрат-наме», 1505. №3222: f. 67 r.) ()_14

Второй сын Кули был Туман. Он родился от Бандеган хатун. У него было несколько жен и собака тазы. Одну из них звали Буралун, у него было шесть сыновей: Аккуюк (его сын Бурлак), Данишменд, Куранчи, Кутлуг-Бука, Кутлуг-Тимур, Ил-Тимур. У этих пятерых не было сына (7).

Третий сын Кули - Минган. У него была жена и собака породы тазы. У них было три сына: Халил, Басмак, Улкуту. Когда отец Минган пришел к власти, эти сыновья правили с ним вместе.

Аячи был четвертым сыном Кули. Имена жен не уточнялись. Оказывается, есть сын Газан от дочери Кутлыкского бека. Этот Аячи пришел сюда в детстве. Вместе с Абакой-Ханом в Хорасан прибыл Аргун-хан. Его послали в Сиургаб с сыном к своему Улусу.

Пятый сын Кули был Мусулман. Родился от Кадаган хатун. Женщин было много. Одна из них была Урду текин из рода найман. У него было четыре сына: Ильяс, Ходжа, Йапатал, Джавуту (8).

Третий сын Орда Еджена был –Курумиши, у него не было сыновей.

Четвертый сын Орда-Еджена - Кунгиран. После Урду он правил Улусом. У него тоже не было сына.

Пятый сын Орда-Джумаркан. У него тоже не было сына.

Шестой сын Орда Еджена - Кутукуй. У него было две старших жены. Одну из них звали Сулукан, вторую Тубаржин из рода кыпчак. У него было два сына: Улкуту, Тимур-Бука. У Улкуту было четыре сына. («Таварих-и гузида-и нусрат-наме», 1505. №3222: f. 67 v.)

У Тимур-Бука были жена и кумай тазы. У него было шесть сыновей: Кублюк, Бука-Тимур, Джангут, Тука-Тимур, Саси, Ушан. У дочери Кублюка Албаджанин были длинные волосы. 13.

У седьмого сына Джучи Хулагу не было детей.

Ветвь Бату хана сына Джучи хана. Вторым сыном Джучи хана был Бату, по прозвищу Сайн-хан.

Бату родился у Джучи хана и Уки-фуджин-хатун дочери Илхи нойона из племени коньрат. По другому Бату звали Саин хан. Когда был жив Джучи, все уважали Бату, когда он умер, никто не сказал слово против Бату на курултаях. Угедей стал Великим ханом, а Джучи, по приказу Чингисхана, пошел с войском завоевывать северные районы – Сибирь, Булгар, башкир, Дешт-и-Кипчак, черкесов в Дербенте и урусов. Он командовал Намалун Исуном и Бату и пришел к власти с помощью Субедея. («Таварих-и гузида-и нусрат-наме», 1505. № В-745: f. 54 г.; «Таварих-и гузида-и нусрат-наме», 1505. № 3222: f. 68 г).

У Бату было много жен и наложниц. У него было четыре сына. Первый Сартак, у него не было сына. Этот Сартак быстро скончался. У второго сына Бату – Тука было пять сыновей: Менгу-Тимур, Дарбу, Тудай-Менгу, Тук-Тува, Улагчи. Третий сын Бату Абука, а четвертый Улагчи.

После того, как скончался Сартак на трон взошел сын второго сына Бату Тукана -Тудай-Менгу. За ним последовал Узбек-хан. Затем его сын стал ханом Джанибек.

У сына Тукана Дарбу было много жен и наложниц. У него было два сына Кунчак и Тула-Бука.

У сына Тукана Менгу-Тимура было десять сыновей, много жен и горничных. Алгуй и Аячи родился от неизвестной женщины, Тудакан от Султан хатун, Бурлук родился от Кутукуй хатун, Тукай от женщины по имени Олджай хатун, которая была сестрой Менгу хана. Сыновья Мунке, у которых не было сыновей, были: Сарай-Бука, Мулакай, Кадан, Хулакан, Тогрул. Мать Мунке-Тимура была дочерью Торельчи-гургэна из племени ойратов. («Таварих-и гузида-и нусрат-наме», 1505. № В-745: f. 54 v.; «Таварих-и гузида-и нусрат-наме», 1505. №3222: f. 68 v.).

Тудай-Менгу сын Тукана был рожден от дочери Мунка-Тимура, у него было две жены – одна была из племени коньрат, другая Тура-Тутук из татарского племени. У него было три сына Уз-Мангу, Чичекту, Тупдай и четвертый Бики-Наджи.

Четвертый сын Тукана Тук-Тува, у которого было два сына Тавакул-Бука, Батудж.

Пятый сын Тукана – Улагчи у него не было детей.

Третий сын Бату-хана - Абука имел семь сыновей: Барак, Пулад, Тутудж, Туки, Ахмад, Сабак, Дунгуз.

Четвертый сын Бату Улагчи не имел детей. Жена тоже не известна.

Ветвь Берке хана сына Джучи хана. Третьим сыном Джучи-хана был Берке. У него тоже не было сыновей. Он правил тронном Бату хана.

Ветвь Беркеджара сына Джучи хана. Четвертый сын Джучи хана Беркеджар. Беркеджар был стойким на пути к религии. Его выкормила и вырастила мусульманская

женщина, когда Беркеджар повзрослел он передал ей надел земли. У Беркеджара было два сына: Исыбука, Кукуджу. У Кукуджу было четверо сыновей Иджил-Тимур, Тук-Тимур, Тукта, Биликчи. У Исыбука был сын Сарай. («Таварих-и гузида-и нусрат-наме», 1505. № В-745: f. 55 г.; «Таварих-и гузида-и нусрат-наме», 1505. №3222: f. 69 г.).

Ветвь Шибана сына Джучи хана.

Дастан о сыновьях Шибан хана гласит, что у него было двенадцать сыновей, которые носили следующие имена: Байнал, Кунджи, Кадак, Салган, Куртука, Джарик, Мирган, Бахадур, Балака, Маджар, Апачи, Баянджар.

У Бахадура ибн Шибана два сына Джучи-Бука, Кутлук-Бука. В свою очередь у Джучи-Бука было четыре сына Бадакул, Бек-Тимур, Баянгиджар, Йасы-Бука. У Кутлук-Буки детей не было.

У Бадагула был сын Минг-Тимур у него была жена потомок Исмаила Самани. Сын Минг-Тимура – Иль-Бек и Пулад родились от дочери Жандибекки, другие дети рождены от служанок. Имена детей: Джанта, Иль-Бек, Пулад, Суйинч-Тимур, Бекконди, Тунка.

У Иль-Бека были Таваккул ходжа, Ильяс, Учкурукта, Каанбик. У Каанбика был сын Махумуд Ходжа хан. У Джанта не осталось потомков. У Пулада было два сына Ибрагим и Арабшах. У Ибрагима было два сына Даулат шейх и Хизр хан, у Хизр хана был Бахтияр. У Бахтияра было три сына: Алайке, Хамза и Махди. У Алайке сын Турум, а его сын Джанибек. У Хамзы сын Мамак, Матлаб. *Сын Махди* – Турдимухаммед и Науруз. («Таварих-и гузида-и нусрат-наме», 1505. № В-745: f. 56 г.; «Таварих-и гузида-и нусрат-наме», 1505. №3222: f. 69 в.).

У Даулат шейха сын Абулхаир хан.

У Абулхаир хана были дети Шах Будаг Султан (Пир Будаг Султан) и Ходжа-Мухаммед оглан от жены из племени буркут, от жены из рода конырат Шах Хайдар хан, Санджар-Хейх и Ибрагим-султан, от дочери Улугбека родился сын Кучкунджи, Суюнчук-хан, Акюрчук, и Саид Баба-хан рожденный от служанки.

У Шах Будаг Султана было два сына первый Имам-уз-заман уа Халифа-и Рахман и второй сын Абу-л-фатх Мухаммед Шибани-хан. Сыновья Мухаммеда Шибани - Мухаммед Тимур султан, Хуррамшах-султан. Сын Махмуд султана Убайдулла султан. Сын Мухаммед Тимур – Абдулла, Пулад султан, Мухаммед Амин.

У Ходжа Мухаммед оглана был сын Джанибек и Бобай. У Шайх Хайдар Хана сын Хуш Хайдар Хан. Сыновья султана Санджара - Ахмад и Махмуд. У Кучкунджи сыновья Абдуллатиф. У Суюнчук-хана – Кель-Мухаммед. Сын Саид Баба хана – Саид Мухаммед.

У Пулада сына Минг-Тимура – сын Арабшах, а его Тулгу Хаджи, а его сын Тимур Шейх, а его сын Йадигар. Сыновья Йадыгара (*Арабшахиды в Хивинском ханстве*) - Буреке (*его сыновья Ильбарс и Бильбарс*), Аминек (*его сыновья Суфиан и Уанас*), Акбулек (*его сын Хасан кули*), Имнак. («Таварих-и гузида-и нусрат-наме», 1505. № В-745: f. 56 в.; «Таварих-и гузида-и нусрат-наме», 1505. №3222: f. 70 г.).

У сына Джучи Бука – Бек-Тимура детей не осталось.

У сына Джучи Бука – Баянгиджара сын Киран, его сын Акберды, а его сыновья Иса и Муса. От Исы не осталось потомков. У Мусы потомки – Мустафа оглан (его сыновья Бурлак и Сиак), Ахтумаджик оглан, Мангкирман оглан, Джабур оглан (его сын Джалу олан), Сары Ахмад (его сын Бахшаиш), Курбан оглан, Мухаммед (его сын Касим).

У сына Джучи Бука - Йасы-Бука потомков не осталось.

У Тунки сына Минг-Тимура - Даулат, у него детей не осталось.

У Суинч-Тимура сына Минг-Тимура – Суинч-бай и его сын Баба. У Баба было два сына – Ак-суфи и Суфи. Йамадук от Суфи. У Аксуфи – Мухаммад (его сын Казак оглан), Махмуд (его сын Хани Султан, а его сын Кул Ахмад), Мухаммад суфи (у него было пять сыновей Али, Муртаза, Муса Риза, Муса Казим, Джафар Садык. («Таварих-и гузида-и нусрат-наме», 1505. № В-745: f. 56 г.; «Таварих-и гузида-и нусрат-наме», 1505. №3222: f. 70 в.).

У Бекконди сына Минг-Тимура были сыновья Али и Хасан. Сыновья Али – Ануk, Куралай, Ахмад, Хаджи Мухаммадхан, Абдулазиз, Баба-Ахмад. У Ходжи Мухаммада было три сына Сайидек, Махмудек, Шиба-Гази. Сын Сайидек хана - Бубай, Аккурт, Касим. У Махмудек были Абакхан, Мамукхан, Мустах, Джалбас, Алджагыр. У Абакхана были пять детей Кулук, Бутур, Мусеке, Мухаммад, Кумач-Мухаммад.

Кадак сын Шибана. Сын Кадака – Туда-Бука его дети Менгутай и Туман Тимур.

У Менгутая три сына Хызырхан, Хаджи-Мурат. Сын Хызырхана – Тимур-Ходжа Карахан, который убил своего отца. Третий сын Менгутая – Рустам, у него было три сына Саид-кожа-оглан, Акжоллы-оглан, Сайгыл-оглан. У Саид-кожа-оглана было Саид Ахмад и Саид Джан. У Акжоллы-оглан был Акгазы, у него два сына Хайдар и Газанфар. У Сайгыл-оглана – Тубат, Тенкиз, Йурджи, Итемган.

У Туман Тимура сын Ужукан.

Балака сын Шибана. У Балака были дети Тохта, Тури и Тукан. У Тохты сыновья Бакырдж, Кончак, *Шадкан, Шамуджук, Таштимур, Ташбука*. Сын Кончака – Иса-Ходжа потомков не оставил. («Таварих-и гузида-и нусрат-наме», 1505. № В-745: f. 122 г.; «Таварих-и гузида-и нусрат-наме», 1505. №3222: f. 71 г).

Джарик сын Шибана. У Джарика был сын по имени Ток-Тимур.

Мирган сын Шибана. У Миргана было два сына Ильбука и Тука-Тимур.

Куртука сын Шибана. У Куртука был сын по имени Кинас.

Апачи сын Шибана. У Апачи сын Уч-Куртка.

Салган сын Шибана. У Салгана его сын Кутлук-Тимур. У него было семеро сыновей их имена Боралки, Бек-Тимур, Боралды, Усман, Йасы-Бука, Шабтык, Тимурбай. («Таварих-и гузида-и нусрат-наме», 1505. № В-745: f. 122 г.; «Таварих-и гузида-и нусрат-наме», 1505. №3222: f. 71 г).

У Шабтыка сын Иранкуз, а его сын Туб-Мубарак, его сын Хасаншейх, а его сын Киран оглан.

У Боралды сын Балык оглан, а его сын Тун Ходжа оглан, а его сын Азиз Баба, а его сын Нуриддин, а его сын Удурман оглан.

У Боралки сын Даулатшейх, а его сын Пулад. У Пулада девять сыновей Мути (*его сын Хадж, его сыновья Сейлхан, Кыранбай*), Исмаил, Исламгази (*его дети Буранджи, Ямнурчи – его сыновья Хасан, Мухаммед, Ахмед*), Токмак, Халил (*его сын Куандык и Кудаш*), Давуд (*его сыновья Хайдар, Енлик, Сулейман*), Сундук, Мухаммед, Хабаши (*его сыновья Йусуф, Муртаза*). («Таварих-и гузида-и нусрат-наме», 1505. № В-745: f. 122 в.; «Таварих-и гузида-и нусрат-наме», 1505. №3222: f. 71 в.).

Баянджар сын Шибана. У Баянджара был сын Абука, а его сын Букачар.

Маджар сын Шибана. Маджар имел сына Джурджи.

Кунджи сын Шибана не имел детей.

Ветвь Тангута сына Джучи-Хана. У Тангута было два сына Тукуз и Субдай (его дети Маджар, Кунчек-Конджи - а его дети Бура, Кухтимур, Ишан, Дурту). У Тукуза было три сына Калтай, Арслан и Балкы. Из их потомства были Тубай и Базарчак хан (его сын Тимур Малик). Сын Тубая – Мардсуфи, а его сын Бин Адам (его сыновья Султан Ахмад, Карджа, Хабаши).

Ветвь Хукаджи сына Джучи хана, у него детей не осталось.

Ветвь Ичана сына Джучи хана. Ичан родной брат Орда Еджена, без потомства. («Таварих-и гузида-и нусрат-наме», 1505. № В-745: f. 123 г.; «Таварих-и гузида-и нусрат-наме», 1505. №3222: f. 71 в.).

Ветвь Буре сына Джучи хана. Буре сын Джучи родился вместе с Чимпаем, потомства у них не осталось.

Ветвь Бувала сына Джучи хана. Это Татар и Мингкадар. У Мингкадара было 9 сыновей. Букара (его сын Курды-Бука) Бекруз (его сын Кутлыбай Беркан), Айукан (его сын Ахмад), Узбек (его сын Итбасар), Сасык, Урус, Узун-Куртка, Толкуджа, Эль-Барыс. У Татара сын Ногай. Этот Ногай триста тысячное войско на телегах привел с Крыма и Каффы и погиб сражаясь с Токта ханом на реке Тян. У этого Ногая было три сына Туре, Таке, Жаке (сын Кара-Кисак).

Ветвь Джалайкуна сына Джучи хана. Потомства не осталось.

Ветвь Шинкура сына Джучи хана. У него было три сына Маджар, Ширамун, Йасы-Бука. У Маджара было Боралки, Кулек, Тудан. У Ширамуна были Урсак, Байан, Тайджу. У Йасы-Бука было четыре сына Ходжа Хорезми, Джавуту, Байрам, Баурсак (его сын Бердишах-Суфи, а его сын Ходжа, а его сын Тудам, а его сын Отам, а его сын Ураз, а его сын Хайан Суфи, а его сын Тукадж оглан).

Ветвь Чимпая сына Джучи хана. Три сына Тувадур, Хинду, Баджман оглан. У Тувадура было два сына Маджар и Тариаджи. У Маджара было три сына Малик, Ходжа и

Курка-джак. У Хинду сын Тику/Яку. (его дети Макутай, Таджу, Джалаиртай). («Таварих-и гузида-и нусрат-наме», 1505. № В-745: f. 123 v.; «Таварих-и гузида-и нусрат-наме», 1505. №3222: f. 72 r) Этот Таджу познал трон отца и убил Токта. Еще у Чимпая был сын Баджман оглан (его дети Ак-Кошкар, Байрам-Ходжа) Сыновья Аккошкара Хусейн и Джалал. Сыновья Хусейна Шанхим, Саид Ахмад, Шах Мансур, Шамак, Ак-Султан, Бутуй, Джалил (его дети Джаук, Йумаж, Саид Али, Саид Хасан, Байрам Хаджи (его сын сын Даулат Берды и его сын Бурум).

Ветвь Мухаммеда сын Джучи хана. Мухаммад родился вместе с Бату ханом, потомства не осталось.

Ветвь Удура сын Джучи хана. Его сын Карачар. У него было 5 сыновей: Куртука, Дурджи, Абишка, Имкан, Тавакул. Сын Дурджи Айанде. Сын Куртука – Сасы.

Ветвь Тука-Тимура сына Джучи хана. У него было четыре сына Урук-Тимур, Уз-Тимур, Бай-Тимур, Баян.

От Урук-Тимура потомства не осталось.

У Уз-Тимура было четверо сыновей: Каракыр (его дети: Кирайджа и Сагуджи), Сариджа (сын Кунчак, у него было три сына Тугру Ходжа, Ургадак, Тулек-Тимур), Абай, Ходжа. Сын Тугру Ходжа - Туй Ходжа, а его сын Токтамыш хан.

У Токтамыш хана было восемь сыновей Джалал ад-Дин (его сын Бусаид), Джапарберды, Кебек (сын Чагатай султан и дочь Ширинбек) («Таварих-и гузида-и нусрат-наме», 1505. № В-745: f. 124 r.; «Таварих-и гузида-и нусрат-наме», 1505. №3222: f. 72 v.), Керим-берди (его сын Саид Ахмад), Искандер, Бусаид, Кучик, Кадырберды. Дочери Токтамыш хана Малика, Ханика, Джаника, Сагадабек, Кадиджа.

У Ургадака сына Кунчака сына Сариджи сына Урук-Тимура сына Тука-Тимура дети: сын Барак и дочери Менгли-Бек и Пендже-Тавак.

У Тулек-Тимура сын Джине, а у него было три сына Али, Хасан и Баш-Тимур.

Сын Хасана - Мухаммад хан, а у него было семь сыновей и три дочери Дилшат, Даулат, Даулатшах, Махмудек хан, Якуб, Тулек, Мустафа, Ясирзере, Касым, Науруз. Сыновья Махмудек хана - Халилхан и Ибрагимхан. Дети Ибрагимхана: Адхамхан, Мухаммед Амин, Абдал-Латиф.

Сын Али – Худайдад (его сын Хаджи-бий), дочери – Иззат, Хурмат, Азиз.

Сыновья Баш Тимура Джамал ад-Дин, Даулатберди, Гияс ад-Дин, Алибек. Дочери Баш Тимура были Хаджи-султан, Иранбек, Сагадат-султан. Джамал ад-Дина был сын Байазид султан и дочери Дилшат султан и Зубайда султан. У Даулатберди была дочь Мархнасаб. У Гияс ад-Дина сын Хаджикерей хан и Джан Кирай. У Хаджикерея было восемь сыновей Давлетияр, Нурдаулетхан, Кутлыкхан, Келдиш, Менгли Кирайхан, Ямгурчи, Узтимур.

Абай сын Уз-Тимура сына Тука-Тимура. У него было четыре сына: Куртка, Имган, Нумган, Мингасир. («Таварих-и гузида-и нусрат-наме», 1505. № В-745: f. 125 r.; «Таварих-и гузида-и нусрат-наме», 1505. № 3222: f. 73 r).

Сыном Куртки был Омар, а его сын Каракесек, а его сыновья Тинибек (его сын Суфджак), Джанибек (его сын Хизр ходжа). У Имгана потомства не было.

У Нумгана сын Кутлык-Тимур, а у него три сына Тимур-бек, Кутлу-бек, Кунжа. У Тимур-бека два сына и две дочери. Имена сыновей: Тимур кутлук-хан и Али-султан. Дочери Ханмалик и Татли. У Тимур кутлук-хана было четверо сыновей Булат, Тимур, Насир, Ядгар и две дочери Махтум султан и Бердер султан.

У Тимура сын Мухаммедхан, у него четыре сына Кельдибек, Бозторгай, Касим-хан, Абд ал-Карим. Сыновья Кельдибека — Ак-Бобай, Музаффар, Ак-Будал, Меде-Мамадж. Сын Музаффара — Джуак-султан. У Джуак-султана Йакуб, Мангышлак, Бахшаиш.

У Ахмадхана Муртаза, Саид Ахмад, Шайх Ахмад, Саид Мухаммад, Аки, Ходжа Мухаммад, Хусейн, Жанибек, Бахадур султан.

У Кутлу-бека был сын Шадибекхан, его дети (нет имени Бек Ходжи, которая на полях), Гияс ад-Дин (его сын Мустафахан, а его сын Мухаммад султан), Пир Мухаммедшах султан (его сын Шихабуддин, Али Даруиш), дочь Малика.

У Али Даруиш его сын Пир Будак, а его сын Шах Будак, а его сын Минг Будак, а его сын Сагит Ходжа.

У Мингасира сына Абая было девять сыновей: Мамыки, Туклук Ходжа, Пирмахмуд, Казан, Акмаль, Абдул, Малик-Тимур, Ибрагим, Муслике.

У Мамыки было три сына Алты-Куртка, Борбаш, Саид-Ахмад. У Алты-Куртка было три сына Дарвиш, Хасан, Хусейн. Дочь Дарвиша – Шекербек.

У Туклук-Ходжа был Йусуф, а его сын Амин Ходжа.

У Пир Мухаммеда было пять сыновей Курбаш, Мирак, Сул-Ходжа, Шайх-Ходжа, Ходжа-Ахмад. У Шайх-Ходжа было четверо сыновей Шайх-Мухаммад, Рустам Суфий, Шайх Суфи, Узбек и дочери Кепек, Малика Султан, Даулатбек.

У Казана было трое сыновей Курке Ходжа, Ходжи Ходжа, Джимак и две дочери Бахытбек и Даулат.

У Акмаля было три сына Рахт, Жерге хан, Ахмад, дочь Табунбек. У Рахта было три сына Анис, Гунга, Мухаммад султан и две дочери Муратбек и Даулетбек. («Таварих-и гузида-и нусрат-наме», 1505. № В-745: f. 126 r.; «Таварих-и гузида-и нусрат-наме», 1505. №3222: f. 73 v.) У Жерге хана было два сына Лалабек и Байсунгур и дочь Толунчак.

У Абдула сын Мухаммед.

У Малика-Тимура сын Ахмад Шейх.

У Ибрагима две дочери Татлыбек и Ираншах.

У Муслики сын Султан-Шах, дочери Даулатбек и Гаухар-бек.

Ходжа сын Уз-Тимура. У него были сыновья Садик и Бадик.

У Садика сын Шайх Назар и две дочери. Сын Шайх Назара – сын Кутлук Шейх и дочери Шах-Султан и Султан-Бек.

У Бадыка сын Урус хан и дочь Сиха. У Урус хана было семь сыновей и пять дочерей. Имена сыновей: Токтакия, Кутлук-Бука, Куирчак, Туклук-Пулад, Токта-Пулад, Саид-Ахмад, Саид-Али. Имена дочерей: Менлибек, Шекер, Судибек, Иранбек, Менгли-Туркан.

У Токтакия сына Урус хана было три сына и три дочери, сыновья: Тенгри-Берды, Йагурджак, Пулад; дочери: Татли, Сефди, Йахшибек. У Йагуджака было три сына Али, Ахмад, Мухаммад и одна дочь Айманбек. У Пулада был сын Керей хан, у него было три сына Бурундук-хан, Хаджа Мухаммед, Султан Али. Сыновья Бурундук-хана - Шанхаим, Санджар-Джахан, Джахан-Бахты. Сын Шанхаима – Йар-Мухаммед.

У Кутлык-Бука сына Урус хана было три сына Йадигар, Кутуджак, Чинги-Пулад. («Таварих-и гузида-и нусрат-наме», 1505. № В-745: f. 127 r.; «Таварих-и гузида-и нусрат-наме», 1505. №3222: f. 75 r.) У Кутуджака был Барак хан и дочери Байанда, Рухайа.

У Барак хана было четыре сына Мир Саид, Мир Касым, Бу Саид и Жанибек хан. Имена детей Жанибек хана: Иранджи, Махмуд, Касим, Едик, Джаныш, Канбар, Таныш, Уснак, Жадик.

Бай-Тимур сын Тука-Тимура. У него было трое сыновей. Балыкчи, Тукжар, Кекеджу. У Тукжара был два сына Сасы и Бузгалак. У Сасы было четверо сыновей: Буджак, Нукай, Туглу, Кул-Ходжа. У Бузгалака было два сына Музаффар-Ходжа (его сын Мухаммад Шукур), Мубарак Ходжа (его сын Башибек, Бахшибек, Хасан, Ахмад). Сын Ахмада Великий Бахар Шейх.

Баян сын Тука-Тимура. У него было три сына Казан (у него не осталось потомков), Алгуй, Данишменд.

У Алгуя был Тугжар, его сын Бек-Йарук. У Бек-Йарука было два сына Хизр-Ходжа и Фазил-Ходжа.

У Данишменда было четверо сыновей Бек-Тут, Ильтутар, Туркман, Ильбек.

У Ильбека было пять сыновей Хаджи-Бек, Хаджи-Ходжа, Барат-Суфи, Сарик, Али-Дарвиш. У Туркмана не было сыновей. У Бек-Тута было два сына Йаги-Тимур и Бек-Суфы. У Йаги-Тимура было Али, Хасан, Хусейн, Саид-Мехди. У Барат-Суфи был Барат Суфий.

У Иль-Тутара сын Урду Малик, а его сын Айбаж, его сын Таваккул.

«Далее знает Аллах, все что, было известно из истории, было передано и записано от отца к сыну». («Таварих-и гузида-и нусрат-наме», 1505. № В-745: f. 127 v -128 v.; «Таварих-и гузида-и нусрат-наме», 1505. №3222: f. 75 v.).

Заключение. Одной из граней компаративного анализа гуманитарных наук является сравнительно-исторический метод, в процессе которого проводится выявление общего и особенного в социокультурных системах прошлого, с целью определения степени различия и

сходства отдельных частей. Обобщенные теоретические гипотезы проходят через анализ находя определенные эмпирические подтверждения.

Ниже приводятся общие сравнительные данные двух списков, согласно которым можно проследить различия в количестве потомков, упомянутых в двух копиях исследуемого манускрипта в целом.

Таблица 1. – Общее сравнение генеалогии Лондонского и Санкт-Петербургского списков «Таварих-и гузида-йи нусрат-наме»
[Table 1. - General comparison of the genealogy of the London and St. Petersburg lists of «Tawarikh-i Guzida-yi Nusrat-name»]

Сравниваемые данные	Лондонский список № 3222	Санкт-Петербургский список № В-745
Ветвь Орда Еджена	73 потомка	Данные отсутствуют
Общее количество джучидов	637 потомка мужского и 54 женского пола	605 потомка мужского и 54 женского пола

При проведении компаративистского анализа двух рукописей «Таварих-и гузида-и нусрат-наме» были определены детали сходства в генеалогических цепочках, которые описаны ниже, а также подчеркнуты отдельные различия. Результаты представлены в Таблице 2.

Таблица 2. – Сопоставление генеалогии Лондонского и Санкт-Петербургского списков «Таварих-и гузида-йи нусрат-наме» по отдельным потомкам
[Table 2. - Comparison of the genealogy of the London and St. Petersburg lists of «Tawarikh-i Guzida-yi Nusrat-name» for individual descendants]

Родитель	Потомки по Лондонскому списку № 3222	Потомки по Санкт-Петербургскому списку № В-745
Тукан сын Бату сына Джучи	Менгу-Тимур, Дарбу, Тудай-Менгу, Тук-Тува, Улагчи	Сыновья Менгу, Дарбу, Тудай-Менгу, Тук-Тува, Улагчи
Йадыгар сын Тимура Шейха сын Пулада сын Минг-Тимура	Буреке (его сыновья Ильбарс и Бильбарс), Аминек (его сыновья Суфиан и Уанас), Акбулек (его сын Хасан кули), Имнак	Сыновья Буреке, Аминек, Акбулек, Имнак
Тохта сын Балака сын Шибана сына Джучи	сыновья Бакырджа, Кончак, Шадкан, Шамуджук, Таштимур, Ташбука.	сыновья Бакырджа, Кончак
Шабтык сын Кутлу-Тимура сына Салгана сына Шибана сына Джучи	сын Иранкуз, а его сын Туб-Мубарак, его сын Хасаншейх, а его сын Киран оглан	Не указано
Пулад сын Даулатшейха сына Боралки сына Салгана сына Шибана сына Джучи	девять сыновей Мути (его сын Хадж, его сыновья Сейлхан, Кыранбай), Исмаил, Исламгази (его дети Буранджи, Ямнурчи – его сыновья Хасан, Мухаммед, Ахмед), Токмак, Халил (его сын Куандык и Кудаш), Давуд (его сыновья Хайдар, Енлик, Сулейман), Сундук, Мухаммед, Хабаш (его сыновья Йусуф, Муртаза)	девять сыновей Мути, Исмаил, Исламгази, Токмак, Халил, Давуд, Сундук, Мухаммед, Хабаш
Тинибек сына Каракесека сына	его сын Суфджак	Не указано

Омара сына Куртки, сына Абая сына Уз- Тимура сына Тука- Тимура сына Джучи		
Мубарак Ходжи сын Бузагалака сына Тукжара сына Байтимура сына Джучи	сыновья Хасан, Ахмад, Башибек и Бахшибек	Сыновья Хасан, Ахмад

Сделана попытка восстановления происхождения исторических личностей, внесших значительный вклад в развитие казахской степи в средневековый период.

Два варианта рукописи дают указание на происхождение Абулхаир-хана и его внука Мухаммеда Шибани следующим образом:

Джучи хан – Шибан – Бахадур – Джучи-Бука – Бадакул – Минг-Тимур – Пулад – Ибрагим – Даулат-шах – Абулхаир хан – Шах-Будаг султан – Шахбек (Мухаммед Шайбани).

В обоих манускриптах прослеживается генеалогия Урус хана и основателей Казахского ханства Жанибека и Керей:

Джучи хан – Тука-Тимур – Уз-Тимур – Ходжа – Бадук – Урус хан – Токтакия – Пулад – Керей хан.

Джучи хан – Тука-Тимур – Уз-Тимур – Ходжа – Бадук – Урус хан – Кутлук-Бука – Кутуджак – Барак хан – Жанибек хан.

В данном вопросе историки и востоковеды при анализе генеалогий должны опираться на средневековые летописи из архивных фондов. Хотя оба списка «Таварих-и гузида-йи нусрат-наме» анонимного автора подтверждают происхождение султанов Жанибека и Керей по линии Тука-Тимура, сына Джучи хана. Данная родственная связь была внедрена в научный оборот в 1969 году группой ученых Института истории, археологии и этнографии им. Ч.Ч.Валиханова АН КазССР Ибрагимовым С.К., Мингуловым Н.Н., Пищулиной К., Юдиным В.П. Перевод же и анализ данной Лондонской копии списка является лишь дополнением к понятиям генеалогического исторического дискурса.

Источники

БМ – Британский музей

ИВР РАН - Институт восточных рукописей Российской Академии Наук

Sources

BM - The British Museum

IOM of RAS - Institute of Oriental Manuscripts of the Russian Academy of Sciences

Литература

Абусеитова, Баранова, 2001 - *Абусеитова М.Х. Баранова Ю.Г.* Письменные источники по истории и культуре Казахстана и Центральной Азии в 13-18 веках. Алматы: Дайк-Пресс, 2001. 426 с.

Азимджанова, 1957 - *Азимджанова С.А.* К истории Ферганы второй половины XV века. Ташкент: Изд-во АН УзССР, 1957. С.12-14

Акрамов, 1965 - *Акрамов А.М.* Таварих-и гузида - Нусрат-наме: сочинение анонимного автора XVI в. Диссертация на соискание учен. степени кандидата филол. наук. Ташкент: Ин-т востоковедения им. Абу Райхана Бируни АН УзССР. 190 с.

Акрамов, 1967 - *Акрамов А.М.* «Таварихи гузида – нусрат-наме». Исследование, критический текст, аннотированное оглавление и таблица сводных оглавлений. Ташкент: Фан. 1967. 644 с.

Ахмедов, 1965 - *Ахмедов Б.А.* Государство кочевых узбеков. Наука: Москва, 1965. 194 с.

Байбулатова, 2022 - *Байбулатова Л.Ф.* Отражение роли ислама в «Таварих-и гузида-нусрат-наме»//Золотоордынское обозрение. Т. 10. №. 3. С. 601-611.

Бартольд, 1904 - *Бартольд В.В.* Отчет о командировке в Туркестан. Т. XV, вып. II-III. СПб.: ЗВО ИРАО, 1904. 280 с.

Березин, 1849 - *Березин И.Н.* Шейбаниада. История монголо-тюрок. Т. 1. Казань: Библиотека восточных историков, 1849. 340 с.

Дмитриева, Мугинов, Муратов, 1965 - *Дмитриева Л.В., Мугинов А.М., Муратов С.М.* Описание тюркских рукописей Института народов Азии. Т.1. История. М.: Наука, 1965. 258 с.

Ибрагимов и др., 1969 - *Ибрагимов С., Мингулов Н.Н., Пищулина К., Юдин В.* Материалы по истории Казахских ханств XV-XVIII веков (извлечения из персидских и тюркских сочинений). Алма-Ата: Наука, 1969. 655 с.

Лерх, 1870 - *Лерх П.* Археологическая поездка в Туркестанский край в 1867 году. СПб.: Типография императ. Акад. наук, 1870. 39 с.

Мукминова, 1966 - *Мукминова Р.Г.* О некоторых источниках по истории Узбеки стана начала XVI в. // Труды Института востоковедения. Вып. III, Ташкент, 1954. С.62

Мустакимов, 2010 - *Мустакимов И.А.* Владения Шибана и Шибанидов в XIII-XV вв. по данным некоторых арабиграфичных источников // Средневековые тюрко-татарские государства. 2010. №. 2. С. 21-32.

Петров, 1961 - *Петров К.И.* Очерки феодальных отношений у киргизов в XV-XVIII веках. Фрунзе: Изд-во Акад. наук КирССР, 1961. 178 с.

Сабитов, 2009 - *Сабитов Ж.М.* Таварих-и гузида-йи нусрат-нама как источник по генеалогии джучидов// Золотоордынская цивилизация. № 2. Казань, 2009. С.108-116.

Сабитов, Рева, 2016 - *Сабитов Ж. М., Рева Р. Ю.* Сравнение сведений «Муизз ал-Ансаб» и «Таварих-и гузида-йи нусрат-наме» о ханах улуса Джучи с данными нумизматики // *Золотоордынское обозрение*. 2016. №. 1. Казань. С. 102-114.

Семенов, 1954 - *Семенов А.А.* Шейбаниды и борьба за Мавераннахр // Труды Института истории, археологии и этнографии АН ТадССР. Т. 12, вып.1. Сталинабад: Изд-во АН Тадж.ССР, 1954. С. 111

Султанов, 2001 - *Султанов Т.И.* Поднятые на белой кошме: потомки Чингис-хана. Алматы: Дайк-пресс, 2001. 273 с.

Трепавлов, 2016 - *Трепавлов В.В.* История Ногайской Орды. Казань: ИД Казанская недвижимость, 2016. 764 с.

Kaya, 2022 - *Kaya H.* Tevârih-i Güzide-Nusret-Nâme. Ankara: Türk Tarih Kurumu tarafı, 2022 469 ç.

Rieu, 1888 - *Rieu Ch.* Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum. London: Longmans, 1888. 358 p.

References

Abusseitova, Baranova, 2001 - *Abusseitova M.H. Baranova Yu.G.* Pismennyye istochniki po istorii i kulture Kazahstana i TSentralnoy Azii v 13-18 vekah. [Written sources on the history and culture of Kazakhstan and Central Asia in the 13th-18th centuries.] Almaty: Dayk-Press, 2001. 426 s. (in Rus.)

Azimjanova, 1957 - *Azimjanova S.A.* K istorii Fergany vtoroy poloviny XV veka. [On the history of Ferghana in the second half of the XV century]. Tashkent: Izd-vo AN UzSSR, 1957. P.12-14 (in Rus.)

Akramov, 1965 - *Akramov A.M.* Tavarihi guzida - Nusrat-name: sochinenie anonimnogo avtora XVI v. [«Tavarihi-i guzida-nusrat-name»: The work of an anonymous author of the XVI century.] Dissertatsiya na soiskanie uchen. stepeni kandidata filol. nauk. Tashkent: In-t vostokovedeniya im. Abu Rayhana Biruni AN UzSSR. 190 p. (in Rus.)

Akramov, 1967 - *Akramov A.M.* «Tavarihi guzida - nusrat-name». Issledovanie, kriticheskiy tekst, annotirovannoe oglavlenie i tablitsa svodnykh oglavleniy. [«Tavarihi guzida - nusrat-name». Research, critical text, annotated table of contents and summary table of contents] Tashkent: Fan. 1967. 644 p. (in Rus.)

Ahmedov, 1965 - *Ahmedov B.A.* Gosudarstvo kochevykh uzbekov [The state of nomadic Uzbeks]. Nauka: Moskva, 1965. 194 p. (in Rus.)

Baybulatova, 2022 - *Baybulatova L. F.* Otrazhenie roli islama v «Tavarihi-i guzida-nusrat-name» [Reflection of the role of Islam in «Tavarihi-i guzida-nusrat-name»] // *Zolotoordynskoe obozrenie*. T. 10. №. 3. P. 601-611. (in Rus.)

Bartold, 1904 - *Bartold V.V.* Otchet o komandirovke v Turkestan [Report on a business trip to Turkestan]. Vol. XV. Iss. II-III. SPb.: ZVO IRAO, 1904. 280 p. (in Rus.)

Berezin, 1849 - *Berezin I.N.* Sheybaniada. Istoriya mongolo-tyurkov [Sheybaniada. The history of the Mongol-Turks.] Vol. 1. Kazan: Biblioteka vostochnykh istorikov, 1849. 340 p. (in Rus.)

Dmitrieva, Muginov, Muratov, 1965 - *Dmitrieva L.V., Muginov A.M., Muratov S.M.* Opisanie tyurskikh rukopisey Instituta narodov Azii. [Description of the Turkic manuscripts of the Institute of Asian Peoples] Vol.1. Istoriya. M.: Nauka, 1965. 258 p. (in Rus.)

Ibragimov et al, 1969 - *Ibragimov S., Mingulov N.N., Pischulina K., Yudin V.* Materialy po istorii Kazahskikh hanstv XV-XVIII vekov (izvlecheniya iz persidskikh i tyurkskikh sochineniy). [Materials on the history of the Kazakh khanates of the XV-XVIII centuries: (Extracts from Persian and Turkic writings)] Alma-Ata: Nauka, 1969. 655 p. (in Rus.)

Kaya, 2022 - *Kaya H.* Tevârih-i Güzide-Nusret-Nâme [Tavarihi-i Eminent-Nusret-Name] Ankara: Türk Tarih Kurumu tarafı, 2022. 469 p. (in Tur.)

Lerh, 1870 – *Lerh P.* Arheologicheskaya poezdka v Turkestanskiy kray v 1867 godu. [Archaeological trip to the Turkestan region in 1867]. SPb.: Tipografiya imperat. Akad. nauk, 1870. 39 p. (in Rus.)

Mukminova, 1966 – *Mukminova R.G.* O nekotorykh istochnikakh po istorii Uzbeki stana nachala XVI v [Possessions of Shiban and Shibanids in the XIII-XV centuries. according to some Arabographic sources] // Trudy Instituta vostokovedeniya. Iss. III, Tashkent, 1954. P. 62 (in Rus.)

Mustakimov, 2010 – *Mustakimov I.A.* Vladeniya SHibana i SHibanidov v XIII-XV vv. po dannym nekotorykh arabografichnykh istochnikov [Possessions of Shiban and Shibanids in the XIII-XV centuries. according to some Arabographic sources] // Srednevekovyye tyurko-tatarskie gosudarstva. 2010. №. 2. P. 21-32. (in Rus.)

Petrov, 1961 – *Petrov K.I.* Ocherki feodalnykh otnosheniy u kirgizov v XV-XVIII vekah. [Essays on feudal relations among the Kyrgyz in the XV-XVIII centuries]. Frunze: Izd-vo Akad. nauk KirSSR, 1961. 178 p. (in Rus.)

Rieu, 1888 – *Rieu Ch.* Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum. London: Longmans, 1888. 358 p.

Sabitov, 2009 – *Sabitov J.M.* Tavarikh-i guzida-yi nusrat-nama kak istochnik po genealogii djuchidov [Tavarikh-i guzida-yi nusrat-nama as a source on the genealogy of the Jochids] // *Zolotoordyinskaya tsivilizatsiya*. Nr 2. Kazan, 2009. P.108-116. (in Rus.)

Sabitov, Reva, 2016 – *Sabitov J. M., Reva R. YU.* Sravnenie svedeniy «Muizz al-Ansab» i «Tavarikh-i guzida-yi nusrat-name» o hanah ulusa Djuchi s dannymi numizmatiki [Comparison of the information of «Muizz Al-Ansab» and «Tavarikh guzida-yi nusrat-name» about the khans of Jochi ulus with numismatics data] // *Zolotoordyinskoe obozrenie*. 2016. Nr 1. P. 102-114. (in Rus.)

Semenov, 1954 – *Semenov A.A.* Pervyye SHeybanidy i borba za Maverannahr [Sheibanids and the struggle for Transoxiana] // Trudy Instituta istorii, arheologii i etnografii AN TadSSR. Vol. 12. Iss.1. Stalinabad: Izd-vo AN Tadj.SSR, 1954. P. 111 (in Rus.)

Sultanov, 2001 – *Sultanov T.I.* Podnyatiye na beloy koshme: potomki CHingis-hana. [Raised on a white cat: descendants of Genghis Khan] Almaty: Dayk-press, 2001. 273 p. (in Rus.)

Trepavlov, 2016 – *Trepavlov V.V.* Istoriya Nogayskoy Ordyy [The history of the Nogai Horde]. Kazan: Kazanskaya nedvijimost, 2016. 764 p. (in Rus.)

ТАРИХ / HISTORY / ИСТОРИЯ

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhy
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 26. Is. 4, pp. 832-453, 2023
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МПНТИ / IRSTI 03.09.00
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_26_4_832-453

THE IMPACT OF THE GENRO COUNCIL OF ELDERS ON SHAPING MODERN JAPAN (1889-1912)

Olzhas Kuanbay

PhD doctoral student of the Ankara University,
(Sihye, Altındag, 06100 Ankara, Republic of Turkey)
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2079-1084>
E-mail: olkube89@gmail.com

© IHE named after Ch.Ch. Valichanov, 2023
© Kuanbay O., 2023

Annotation. *Introduction.* The “Genro” 「元老」 is a group of elder statesmen who wielded significant influence in shaping Japan's political landscape during the Meiji period (1868-1912). Often referred to as the Meiji oligarchs or Meiji leaders, these influential figures constituted a formidable group of seasoned politicians who offered Emperor Meiji guidance and support as he spearheaded Japan's modernization and its evolution into a modern nation-state. *The objectives of the study* are to examine the impact of Genro members on key governmental institutions in post-Tokugawa Shogunate Japan. Our study will delve into several critical factors that underpin Japan's transformation, including foreign policy, financial policies, economic developments, military reforms, international trade, property rights and legal framework, naval affairs. This research seeks to shed light on the role of Genro members in shaping Japan's development across these key areas. *Materials and methods.* The article is based on general scientific analysis, induction, synthesis, deduction, statistical methods. Each historical theoretical result is presented with a certain accuracy of historical events. *Results.* The Genro played a pivotal role in the overthrow of the Tokugawa shogunate and the restoration of imperial rule under Emperor Meiji. They helped in facilitating the peaceful transition of power, supporting the emperor's authority and rallying various factions behind the cause. Also the Genro contributed to the establishment of a modern political system in Japan. They drafted and promulgated the Meiji Constitution in 1889, which introduced a constitutional monarchy and established a bicameral legislature known as the Imperial Diet. *Conclusion.* The Genro recognized the need for modernization and sought to transform Japan into a strong and prosperous nation. They advocated for the adoption of Western technology, education, legal systems, and military organization. They faced opposition from different factions within Japan, and their approach to modernization and centralization was not universally supported. Nevertheless, their leadership and guidance provided stability during a period of rapid change and helped lay the foundation for Japan's emergence as a major global power in the XXth century.

Keywords: Modernization, westernization, Meiji Ishin, Genro, Fukoku Kyōhei, Zaibatsu, Satchōdohi, Bushi, Shinoukoushou, IwakuraShisetsudan

For citation: Kuanbay O.B. The impact of the Genro Council of Elders on shaping modern Japan (1889-1912) // Otan Tarikhy. 2023. Vol. 26. No 4. Pp. 832-845 (In Eng.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_26_4_832-845

ҚАЗІРГІ ЖАПОНИЯНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНА ГЕНРО АҚСАҚАЛДАР АЛҚАСЫНЫҢ ӘСЕРІ (1889-1912)

Олжас Бекенұлы Қуанбай

Анкара Университетінің PhD докторанты
(Сыхие, Алтындаг. 06100. Анкара қ., Түркия Республикасы)
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2079-1084>
E-mail: olkube89@gmail.com

Андатпа. *Kіріспе.* Генро ақсақалдар алқасы 「元老」 Мейдзи дәуірінде (1868-1912) Жапонияның саяси ландшафтының қалыптасуына елеулі ықпал етті. Мейдзи олигархтары немесе Мейдзи көшбасшылары деп аталған ықпалды қайраткерлер Жапонияның модернизациялануы мен заманауи ұлттық мемлекетке айналуында император Мейдзиге айтарлықтай жетекшілік етті. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Генро мүшелерінің Токугава Сёгунаты құлауынан кейінгі Жапонияның негізгі мемлекеттік құрылымдарының қалыптасуына әсерін зерттеу. Нақтырақ айтқанда, сыртқы саясат, экономика, әскери реформалар, халықаралық сауда, меншік құқығы және құқықтық база, әскери-теңіз істері. Бұл зерттеу осы бағыттар бойынша Жапонияның дамуын қалыптастырудағы Генро мүшелерінің рөлін анықтайды. *Материалдар мен тәсілдер.* Мақала жалпы ғылыми талдау, индукция, синтез, дедукция, статистикалық әдістерге негізделген. Әрбір тарихи-теориялық нәтиже тарихи оқиғалардың белгілі бір дәлдігімен беріледі. Бұл мақаланың зерттеу материалы «Жапонияның Ұлттық парламенттік кітапханасы» *Кокурицу Коккайтошоокан* 「国立国会図書館」 архив деректеріне, сондай-ақ XIX ғ. Мейдзи кезеңінде Жапонияда болған Британия және Ресей империялары ғалым саяхатшыларының: «Жапон қарулы күштерінің капитаны Буген. Бөлім II.1885», «1885 жылғы Жапонияның британдық дипломатиялық және консулдық агенттерінің есептерінен үзінді. Жапон темір жолдары», «Соңғы екі қаржы жылындағы жапон бюджеті туралы траншеяның есебі: 1883-1884 және 1884-1885», «Жапонияның 1883 жылғы саудасы туралы есеп» секілді т.б. тарихи қолжазбаларға негізделген. Бұл тарихи қолжазбалар сол дәуірден тікелей ақпарат беретідіктен аса құнды болып табылады. *Нәтижелер.* Генро кеңесі Токугава сёгунатының құлауында және императорлық билікті қалпына келтіруде шешуші рөл атқарды. Император билігін қолдады. Сондай-ақ, Генро Жапонияда заманауи саяси жүйенің қалыптасуына әсер етті. 1889 ж. Конституциялық монархияны енгізіп, императорлық парламент деп аталатын екі палаталы заң шығарушы органын құрды, Мейдзи Конституциясын жариялады. *Қорытынды.* Генро батыстық модернизация негізінде Жапонияны қуатты гүлденген мемлекетке айналдыруға тырысты. Әртүрлі фракциялардың қарсылығына тап болуына қарамастан, білім беру, құқықтық жүйе, әскери ұйымдардың жаңалануын қалады. Қарқынды өзгерістер кезеңінде тұрақтылықты қамтамасыз етіп, Жапонияның XX ғ. ірі жаһандық держава ретінде негізі қалануына үлкен ықпал етті.

Түйін сөздер: Модернизация, вестернизация, Мейдзи Исин, Генро, Фукокукёхей, Дзайбацу, Сатходохи, Буши, Щинокошоу, Ивакурацисетсудан

Дәйексөз үшін: Қуанбай О.Б. Қазіргі Жапонияның қалыптасуына Генро ақсақалдар алқасының әсері (1889-1912 жж.) // Отан тарихы. 2023. Т. 26. №4. С. 832-845 (Ағылш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_26_4_832-845

ВЛИЯНИЕ СОВЕТА СТАРЕЙШИХ ГЕНРО НА ФОРМИРОВАНИЕ СОВРЕМЕННОЙ ЯПОНИИ (1889-1912 ГГ.)

Олжас Бекенұлы Қуанбай

PhD докторант Анкарского Университета
(Сыхие, Алтындаг, 06100 г. Анкара, Турецкая Республика)
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2079-1084>
E-mail: olkube89@gmail.com

Аннотация. *Введение.* Совет старейшин «Гэнро» 「元老」 группа государственных деятелей, которые имели значительное влияние на формирование политического ландшафта Японии в период Мэйдзи (1868-1912). Эти влиятельные фигуры, которых часто называли «олигархами Мэйдзи» или «лидерами Мэйдзи», представляли собой внушительную группу опытных политиков, которые предлагали императору Мэйдзи руководство и поддержку, когда он возглавлял модернизацию Японии и ее эволюцию в современное национальное государство. *Цель и задачи.* Целью исследования является изучение влияния членов Генро на ключевые правительственные институты в Японии после краха сёгуната Токугава. Наше исследование углубится в несколько важнейших факторов, которые лежат в основе трансформации Японии: внешняя политика, финансовая политика, экономическое развитие, военные реформы, международная торговля, права собственности и правовая база, военно-морские дела. Целью данного исследования является пролить свет на роль членов Генро в формировании развития Японии в этих ключевых областях. *Материалы и методы.* В статье использованы методы общенаучного анализа, индукции, синтезе, дедукции, статистического анализа. Каждый историко-теоретический результат изложен с определенной достоверностью исторической событий. Материалами исследования для данной статьи послужили архивные данные «Национальной парламентской библиотеки Японии» Кокурицу Коккайтошюкан 「国立国会図書館」, а также исторические рукописи: «Капитан японских вооруженных сил Буген. Часть II.1885», «Выписка из отчетов английских дипломатических и консульских агентов из Японии за 1885 год. Японские железные дороги», «Отчет Тренча о японском бюджете за два последних финансовых года: 1883-1884 и 1884-1885», «Отчет об оборотах торговли Японии в 1883 году», написанный путешественниками, исследовавшими Британскую и Российскую империи в XIX веке и посетившими Японию в период Мэйдзи. Эти исторические рукописи неоценимы, поскольку они предоставляют сведения из первых рук об эпохе, документируя то, что исследователи наблюдали во время своих визитов. *Результаты.* Генро сыграли ключевую роль в свержении сёгуната Токугава и восстановлении имперского правления при императоре Мэйдзи. Генро способствовали созданию современной политической системы в Японии. Они разработали и обнародовали Конституцию Мэйдзи в 1889 году, которая ввела конституционную монархию и учредила двухпалатный законодательный орган, известный как Императорский парламент. *Заключение.* Совет Генро осознавали необходимость модернизации и стремились превратить Японию в сильную и процветающую страну. Они выступали за внедрение западных технологий, образования, правовой системы и военной организации. Они столкнулись с оппозицией со стороны различных фракций внутри Японии, и их подход к модернизации и централизации не получил всеобщей поддержки. Тем не менее, их лидерство и руководство обеспечили стабильность в период быстрых перемен и помогли заложить основу для становления Японии как крупной мировой державы в XX веке.

Ключевые слова: Модернизация, вестернизация, Мэйдзи Исин, Генро, Фукокукёхей, Дзайбацу, Сатходохи, Буси, Синокошоу, Нихонсиконсюги

Для цитирования: Куанбай О.Б. Влияние совета старейшин Генро на формирование современной Японии (1889-1912 гг.) // Отан тарихы. 2023. Т.26. №4. С. 832-845 (Англ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_26_4_832-845

Introduction. The influence of the Genro in the development of the Meiji period 「明治時代」 was profound and far-reaching. Here are some key aspects of their influence:

Restoration of Imperial Rule: The Genro played a pivotal role in the overthrow of the Tokugawa shogunate and the restoration of imperial rule under Emperor Meiji. They helped facilitate the peaceful transition of power, supporting the emperor's authority and rallying various factions behind the cause.

Creation of a Modern Government: The Genro contributed to the establishment of a modern political system in Japan. They drafted and promulgated the Meiji Constitution in 1889, which introduced a constitutional monarchy and established a bicameral legislature known as the Imperial Diet.

Implementation of Western-style Reforms: The Genro recognized the need for modernization and sought to transform Japan into a strong and prosperous nation. They advocated for the adoption of

Western technology, education, legal systems, and military organization. They established institutions such as the Ministry of Education, which played a crucial role in modernizing the education system.

Industrialization and Economic Growth: The Genro members were instrumental in promoting industrialization and economic development in Japan. They implemented policies to encourage foreign investment, established modern infrastructure, initiated land reforms, and supported the growth of industries such as textiles, mining, and shipbuilding.

Strengthening the Military: Understanding the significance of a strong military in securing Japan's interests, the Genro focused on modernizing the armed forces. They expanded and reorganized the military, adopting Western military doctrines, technology, and training methods. This laid the foundation for Japan's later military successes.

Expansion of Imperialism: The Genro also supported Japan's imperialistic ambitions. They pursued territorial expansion, annexing territories such as Hokkaido, Okinawa, Taiwan, and Korea. This expansionist policy set the stage for Japan's involvement in regional conflicts and its eventual role in World War II.

It seems appropriate to divide the Meiji Era into five periods: “1. Restoration (1868 – 1878); 2. Internal Development (1879 – 1889); 3. Constitutionalism (1889 – 1899); 4. Cosmopolitanism (1899 – 1910); 5. Continentalism (1910 –). However, it's essential to acknowledge that these divisions are relative rather than absolute” (Clement, 1915: 110). Nonetheless, by considering these sub-periods, we can trace the overall evolution that significantly influenced the Meiji Era. We conduct a thorough scientific examination of all these Meiji Restoration periods, taking into account Genro's substantial political influence that extended across this entire historical timeframe.

Materials and research methods. The research material for this article consists of archival data from the “National Diet Library of Japan” *Kokuritsu Kokkai Toshokan* 「国立国会図書館, along with historical manuscripts: “Japanese Armed Forces Captain Bouguen. Part II.1885”, “Extract from reports of English diplomatic and consular agents from Japan in 1885. Japanese Railways”, “Trench's Report on the Japanese Budget for the Last Two Fiscal Years: 1883-1884, and 1884-1885”, “Otchet ob oborotakh trgovli Yaponiy v 1883 godu” authored by travelers who explored the British and Russian empires during the XIXth century and visited Japan during the Meiji period. These historical manuscripts are invaluable because they provide firsthand accounts of the era, documenting what these researchers observed during their visits.

The article is based on general scientific analysis, induction, synthesis, deduction, statistical methods. Each historical theoretical result in the article is presented with a certain accuracy of archival documentation. Genro (Council of Elders) played a pivotal role during the Meiji period of Japan's history, and investigating this influential council requires a comprehensive approach. As researchers, we can use a variety of research methods in historical scholarship to gain a deeper understanding of the Genro Council. The research method and their potential applications are: *Historiographical Analysis:* Delving into the works and insights of historians and scholars who have examined the Genro over time. This allows us to explore how historical events and the role of the Genro have been interpreted and reinterpreted in Japanese historical scholarship. *Biographical Research:* Investigating the life stories and memoirs of Genro members to gain profound insights into their personal lives, political careers, and decision-making processes. Biographical studies offer a deeper understanding of their contributions to Japan's political evolution. *Comparative Analysis:* Evaluating the actions and influence of the Genro in the context of political advisory systems or councils in other countries. This comparative approach provides valuable context for comprehending the unique role of the Genro in Japanese history. *Visual Research:* Scrutinizing photographs, portraits, and visual records of Genro members and their activities, along with artifacts or memorabilia from the Genro era. *Quantitative Analysis:* Employing statistical methods to analyze demographic and socio-economic data from the Meiji period, facilitating an assessment of the broader impact of Genro's policies on Japan's development.

Discussion. To explore this scientific topic, the article drew from five archival sources, including: *Meiji Kenpō to nihonkokukenpō ni kansuru kiso-teki shiryō* (Meiji kenpō no seitei katei ni tsuite) saikō hōki to shite no kenpō no arikata ni kansuru chōsa ko iinkai Heisei 15-nen 5 gatsu Shūgiin Kenpō Chōsa-kai Jimukyoku.

明治憲法と日本国憲法に関する基礎的資料（明治憲法の制定過程について）最高法規としての憲法のあり方に関する調査小委員会（平成 15 年 5 月 8 日の参考資料）平成 15 年 5 月 衆議院憲法調査会事務局 [Basic materials on the Meiji Constitution and the Constitution of Japan. May 2003. S. 12] ; *Itō shushō no shisei hōshin danwa yōshi*/ 2 - 17 Seitō to seifu no sekkin 「国立国会図書館」 「伊藤首相ノ施政方針談話要旨/2-17 政党と政府の接近 [Summary of Prime Minister Ito's policy statement /2-17 Closeness between political parties and the government] 憲法取調出張中の伊藤博文 ベルリンにて 明治15年 『伊藤博文秘録』 *Kenpō torishirabe debarinaka no itōhirofumi Berurin nite Meiji 15-nen "Itō Hirobumi hiroku"* [Hirobumi Ito, on a business trip to research the constitution, in Berlin 1882, "Secret Record of Hirobumi Ito]; Rikkenseitai chōsa ni tsuki tokuha riji Ō shū haken no chokusho [立憲政体調査につき特派理事欧洲派遣の勅書] [Imperial Decree Sending a Special Adviser to Europe for the Inquiry into Constitutional Government. 3 March 1882.]; *Itō Hirobumi kankei bunsho shorui no bu* 209, *Meiji 15-nen 3 tsuki 3-nichi, kokuritsu Kokkaitoshokan*. 伊藤博文関係文書書類の部209, 明治15年3月3日, 国立国会図書館 [Hirobumi Ito, Chapter 209, March 3, documents on Meiji 15, National Diet Library. 1-2 pp.].

Also in the research, archival manuscripts of scientists and travelers of the XIXth century of the Russian and British empires were introduced into scientific circulation: *Morskoy Sbornik, 1870 - Morskoy Sbornik izdavayemyy pod nablyudeniem uchenago otdeleniya morskago tekhnicheskago komiteta*. «Yaponskoye admiralteystvo v Íokosuke, 1 Noyabr' 1869 g.» Redaktor, kapitan II-go ranga N. Zelenoy. Tom CVÍ №1. Yanvar'. Tipografiya Morskago Ministerstva/Glavnom Admiralteystva. Sankt-Peterburg": 1870 g.; *Zhurnal narodnago prosveshcheniya, 1859 - Zhurnal narodnago prosveshcheniya*. Oktyabr', Chast' SÍV. 1) «Monetnaya sistema v Yaponiy. Otd. VII – Novosti» Tipografiya imperatorskoy Akademiy Nauk. Sankt-Peterburg": 1859 g.; *Gornyy zhurnal, 1863 - Gornyy zhurnal izdavayemyy uchenym komitetom korpusa gornyykh inzhenerov. №7*. «Yaponskiy svintsovyi rudnik i zavodov na ostrove Íesso bliz gorode Khakodade» Tipografii Íosafata Ogrizko. Sankt-Peterburg: 1863 g.; *Gornyy zhurnal, 1879 - Gornyy zhurnal izdavayemyy gornym uchenym komitetom*. Tom III. Íyul' – Avgust – Sentyabr'. «Kratkiy ocherk" geologicheskago stroyeniya Yaponii i vstrechayushchiesya v ney poleznyya iskopayemyya. Sostavitel' Gotfrey i Moroye. 1879 g.» Tipografiya i khromolitografiya A. Transhelya. Sankt-Peterburg: 1879.; *Sbornik po geograficheskikh, topograficheskikh i statisticheskikh materialov po Azii, 1885 - Sbornik po geograficheskikh, topograficheskikh i statisticheskikh materialov po Azii*. Vypusk XVIII spekretno. «Otchet ob oborotakh trgovli Yaponiy v 1883 godu» Izdanie voyenno-uchenago komiteta glavnago shtaba. Voyennaya tipografiya S.-Peterburg": 1885 g.

Japanese literature on the subject was also employed in the research. These books shed light on the significance of Genro's leadership during the Meiji era: *Kitaoka, 1993 - Shinichi Kitaoka, The Army as a Bureaucracy: Japanese Militarism Revisited*. USA, Lexington, Virginia: The Journal of Military History, 1993.; *Kiyoshi, 1955 - Kiyoshi I, Shinzaburo O, Shiyoshi S, 「現代日本の歴史」 "Gendai Nihon no rekishi", V. Grivnina, A. Nemzera i B. Braskina. Izdatel'stvo inostrannoy literatury, Moskva. 1955.*; Ichikawa, 1907 - Ichikawa Dai, «Etika yapontsev» perevod s nemetskogo I. Klyachko, SP.; Shinkichi, 2005 - Shinkichi Eto «Selected Works on Modern Japan-China Relations», Toyo Bunko Research Library 5, Toyo Bunko Yaymevi, Tokyo.

This subject was investigated with the assistance of English-speaking authors: *Kenneth, 1936 - Colegrove Kenneth. The Japanese Cabinet*. USA, Washington, DC: American Political Science Association, 1936.; *Nish, 2013 - Nish Ian Hill, The Anglo-Japanese Alliance: The Diplomacy of Two Island Empires 1884-1907*. London; *Jansen, 2000a - Jansen Marius Berthus, The Making of Modern Japan*. Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University Press.; *Jansen, 2002b - Jansen Marius Berthus, The Making of Modern Japan*. Cambridge, Third printing, Printed in the USA, MA: The Belknap Press of Harvard University Press. 2002.; *Quigley, 2014 - Quigley, Carroll, Tragedy and Hope: A History of the World in Our Time*, San Diego, CA, Dauphin Publications, 2014.; *Bessho, 2013 - Bessho Koro. Identities and Security in East Asia*. GB, London.; *Clyde, 1953 - Clyde, Paul Hibbert, The far East, A History of the Impact of the West, Second Edition, Prentice-Hall., Inc, USA,*

New-York, 1953. *Clement, 1915* - Clement W. Ernest. A Short History of Japan, Chicago. University of Chicago Press. 1915.

A significant amount of scientific information is available in Russian. The author made every effort to utilize books that discuss Genro: *Yezhegodnik Yaponiya, 2019* - Sarkisov Konstantin Oganovich, "Yaponskiy opyt transformatsii: ot "monarkhicheskogo konstitutsionalizma" k totalitarnoy sisteme", *Yezhegodnik Yaponiya, 2019.*; *Kutakov, 1988* - Kutakov Leonid Nikolayevich, *Rossiya i Yaponiya*, Moskva, Akademiya Nauk SSSR, Institut Vostokovedeniya, Nauka, 1988.; *Streltsov, 2013* - Streltsov Dmitriy Viktorovich, *Politicheskaya sistema sovremennoy Yaponii*: Institut Vostokovedeniya Rossiskoy Akademiy Nauk. M.: Aspekt Press, 2013.

Results. The 1868 "Meiji Ishin" 明治維新 revolution, a pivotal moment in Japan's history. The "Meiji Ishin" (1867-1868), while sharing similarities with major revolutions in other countries, had some significant distinctions: "In this revolution, the Japanese monarchy was later molded into a "progressive" constitutional monarchy, following the Prussian model, which was perceived as the most progressive and dynamic at the time. Among the two forms of constitutional monarchies, one where "the monarch reigns but does not rule" and the other where "the monarch reigns and governs according to the constitution" Japan opted for the latter. This choice hinged on the condition that the Japanese emperor would abstain from governing the country, and the actual power would be transferred to those who led the revolution and established a new monarchy. This was the original vision of the nation's founding leaders Genro" (*Yezhegodnik Yaponiya, 2019*: 252-253)

The Genro 「元老」 Council of Elders was officially established in 1889. By decree of the emperor, Genro status was conferred upon 7 (later expanded to 9) representatives from the highest echelons of the state. These esteemed figures included: Prince Ito Hirobumi 伊藤博文 (1841-1909); Count Kuroda Kiyotaka 黒田清隆 (1840-1900); Prince Yamagata Aritomo 山縣有朋 (1838-1922); Prince Matsukata Masayoshi 松方正義 (1835- 1924); Count Inoue Kaoru 井上馨 (1836-1915); Marquise Saigo Tsugumichi 西郷従道 (1843-1902); Prince Oyama Iwao 大山巖 (1842-1916). Subsequently, other notable individuals such as Katsura Taro 桂太郎 and Saionji Kinmochi 西園寺公望 also gained recognition as Genro members. The Genro are often regarded as the "architects" of modern Japan. These nine Japanese statesmen served as informal advisers to the emperor throughout the Meiji, Taisho, and Showa eras (Kitaoka, 1993: 64).

The origin of the Genro Council has been a subject of debate. Various scholars, considering the unofficial nature of their political role, cite differing dates for its formation. As the Genro's role wasn't officially stipulated by the constitution and lacked formal documentation, their significance in shaping the new Japanese state was immense. This was evident in the fact that the emperor refrained from making any decisions without the input of the Genro: "In 1892, following Matsukata Masayoshi's resignation as prime minister, the term "Genro" was first brought up in a local newspaper" (Kenneth, 1936: 56). In theory, the chronological sequence makes sense as the Genro was established in 1889, and it wasn't until 1892 that discussions about the Genro Council began. In Japanese society, the Genro weren't openly discussed, and they preferred to keep a low profile. However, behind the scenes, they were instrumental in forging a powerful new country.

At the outset of the Meiji Restoration, none of its leaders had attained dominance in any particular field. Specialized bureaucracies only began to take shape with the ascent of Genro's 「元老」 representatives to power. The Meiji leaders viewed themselves as versatile authorities, with Genro members expected to engage in both national and local institutions influencing foreign and domestic decisions. The Genro Council of Elders eventually emerged, wielding substantial influence over all state decisions based on shared foundations: "Ito Hirobumi and Inoue Kaoru were part of the original *Sangi* 「参議院」 (Councillors) within the initial Meiji government" as noted by Jansen in his account of the Genro Council's formation. They were soon joined by others. Although their numbers decreased from 106 to 26, ultimately settling at 7 as the modern cabinet system replaced these appointments in 1885, they retained their positions. Key figures within this group included individuals who had ventured abroad; Ito Hirobumi and Inoue Kaoru were part of the small Choshu delegation sent to England in the 1860s. Likewise, figures like Yamagata Aritomo (Choshu) and Matsukata Masayoshi (Satsuma) pursued overseas research in military and financial systems. "Initially, they were given lower bureaucratic positions, but it appears that they rose swiftly in the

1870s as the influence of *Satsuma* 「薩摩藩」 and *Choshu* 「長州藩」 became more pronounced” (Jansen, 2002: 371) as explained by Jansen.

The Genro's primary mission was to rapidly elevate the country across all aspects of the state structure, and they effectively achieved this goal: “Genro embraced the guiding principle of “Rich Country, Strong Army” *Fukoku Kyōhei* 「富国強兵」 in their leadership. This concept of national enlightenment can be traced back to the teachings of the *Mito school* 「水戸学. The political doctrine encompassed four main aspects: reforming domestic policies, enhancing the efficiency of the military, improving the nation's prosperity, and prioritizing national security essentially, building a wealthy and powerful state. As Meiji Japan broadened its understanding of international affairs, the rallying cry that fueled the Meiji Restoration is *Sonnō Jōi* 「尊王攘夷」 “Respect the Emperor, Expel the Barbarians” was replaced by *Fukoku Kyōhei*. This slogan was embraced to underscore the pursuit of a rich and militarily strong state” (Bessho, 2013: 1).

Genro members Ito Hirobumi 「伊藤博文」, Yamagata Aritomo 「山縣有朋」, and Inoue Kaoru 「井上馨」 primarily focused on addressing foreign policy matters, while Matsukata Masayoshi 「松方正義」 was dedicated to spearheading financial and economic reforms: “The renowned Iwakura Mission *Iwakura Shisetsudan* 「岩倉使節団」 comprised of prominent Meiji leaders, gleaned invaluable insights from their extensive two-year global journey (1871–1873), which included visits to North America and Europe” (Streltsov, 2013: 37-38). Attached below is an archival photo and Emperor Mutsuhito's decree on the Iwakura missions.

2 - 5 Itō Hirobumi no Yōroppa Kenpō Chōsa

伊藤博文のヨーロッパ憲法調査

憲法取調出張中の伊藤博文 ベルリンにて 明治15年『伊藤博文秘録』

Kenpō torishirabe debarinaka no itōhirofumi Berurin nite Meiji 15-nen "Itō Hirobumi hiroku"

[Hirobumi Ito, on a business trip to research the constitution, in Berlin 1882, "Secret Record of Hirobumi Ito"]

Rikkenseitai chōsa ni tsuki tokuha riji Ō shū haken no chokusho [立憲政体調査につき特派理事欧洲派遣の勅書]

[Imperial Decree Sending a Special Adviser to Europe for the Inquiry into Constitutional Government. 3 March 1882.]

Itō Hirobumi kankei bunsho shorui no bu 209, Meiji 15-nen 3 tsuki 3-nichi, kokuritsu Kokkaitoshokan. 伊藤博文関係文書書類の部209, 明治15年3月3日, 国立国会図書館 [Hirobumi Ito, Chapter 209, March 3, documents on Meiji 15, National Diet Library. 1-2 pp.]

The Genro, as an institution, possessed a distinct set of characteristics that set it apart from other political bodies in Meiji Japan. Streltsov encapsulates these features as follows: "Moreover, there existed several advisory bodies under the emperor, not provided for by the constitution, yet exercising a crucial role in the nation's political life. Among these, the Genro stood out, composed of senior members of the imperial house, former prime ministers, and elder statesmen from noble feudal clans, serving for life. No significant decision was made by the emperor and his council of ministers without seeking the counsel of the Genro. Their input was especially critical in appointing the head of government" (Streltsov, 2013: 43).

The leaders of the Genro Council of Elders, such as Ito Hirobumi and Inoue Kaoru, also held the reins of the Ministry of Foreign Affairs. So, until 1898, Genro members effectively governed the country. This was because the position of prime minister couldn't be determined without their approval. In the words of Quigley: "These power-brokers behind the scenes held the true authority in the nation. Seeking the Genro's opinion on all pivotal matters and, more crucially, heeding their counsel became the norm. No one could ascend to the role of prime minister without the Genro's recommendation. Until 1922, not a single bill or significant international agreement received the emperor's consent without bearing the Genro's signature. During those times, these individuals were the genuine rulers of Japan" (Quigley, 2014: 200).

However, it's important to emphasize that: "The Genro members were never formally acknowledged in the constitution, but their decisions held sway over both the government and the entire Japanese bureaucracy. As an informal organization, the status of the Genro was not officially established by the Constitution or any law" (Nish, 2013:4). These assertions are also supported by another prominent twentieth-century researcher: "Until 1931, shortly after the adoption of the Constitution, the most influential force in Japanese government and politics was the Genro, even though this group operated outside the constitutional framework. Comprising seasoned and trusted statesmen who spearheaded the development of the new Japan from around 1880 to 1900, they were the ones effectively making decisions" (Clyde, 1953: 203).

Japan's limited industrial raw material base early on made its economy reliant on foreign markets for raw materials. Furthermore, the persistent feudal remnants deeply rooted in rural areas and the low living standards of the majority of the population, who endured harsh exploitation, constrained

the potential of the domestic market: “As a result, Japanese capitalism began pursuing foreign markets to address these internal contradictions. This drive for foreign markets was further fueled by the colonial conquests of military-feudal imperialism, propelled by the adventurous militarist factions within the government. These conquests also aligned with the industrial sector's need to access foreign markets, thereby securing substantial profits while retaining feudal remnants domestically” (Kiyoshi, 1955: 105).

The military class of the former Tokugawa regime maintained strong connections with the farming community. Many influential figures of the future would rise from the ranks of these lower-ranking samurai: “The military, largely composed of the traditional samurai class, maintained close ties with the landowning elite. Over time, it evolved into a critical instrument for executing the predatory policies of the dominant alliance of landowners and capitalists. This development increased the monarchy's influence over the entire state apparatus, rendering it nearly autonomous and highly influential in the nation's political landscape” (Kutakov, 1988: 195).

The Japanese archive explains how the Genrō 「元老」 Council of Elders, which forms the basis of the Meiji Constitution and the Constitution of Japan, and the Genroin 「元老院」, which is somewhat similar in pronunciation but has a completely different structure, came into being as follows:

「當時の民選議會設立論は同時に成文憲法制定論でもあつた」『憲法略説』先に触れたように、明治5年（1872）には民選議院設置論が太政官左院の取り上げるところとなり、明治7年（1874）5月には、

政府から「國憲編纂」の作業を命じられ、その作業が進められていた。明治8年（1875）4月に「立憲政體樹立の詔」が出され、左院が廃止されたことで、左院の「國憲編纂」事業は終了するが、明治9年（1876）、左院に代わって新たに設置された元老院にこの事業は引き継がれることになった」 Above is the original text, followed by the translation from the Japanese archive: “At that time, the theory of establishing a popularly elected assembly was also the theory of establishing a written constitution. As mentioned earlier, in 1872, the idea of establishing a popularly elected Assembly attracted the attention of *Dajokan Sain* 「太政官左院」, and in May 1874, the government ordered the work of compiling a national constitution, and the work continued. In April 1875 (Meiji 8), the “Edict for the Establishment of Constitutional Government” *Rikkenseitai Juritsu no Mikotonori* 「立憲政體樹立の詔」 was issued and the institution of *Sain* 「左院」 was abolished” (Archive Meiji Kenpō to Nihonkoku Kenpō ni Kansuru Kiso-teki Shiryō, 2003: 12).

To provide a comprehensive overview, detailed tabular data on Japanese trade during the initial seven years of the Meiji era is meticulously presented: “In 1883, Japan's foreign trade reached a total turnover of \$63,558,058, with \$27,848,992 accounting for imports and \$35,709,066 for exports. These figures highlight the significant growth in foreign trade under the guidance of Genro” (Sbornik po geograficheskikh, topograficheskikh i statisticheskikh materialov po Azii, 1885:182)

Ito Hirobumi, a prominent member of the Genro Council of Elders, expressed the need for import tariffs to ensure Japan's public welfare and facilitate rapid economic growth. He argued, “If we do not implement protective tariffs, like how England has achieved its current prosperity and dominance in global manufacturing, countries like ours that are still in the process of development risk falling behind in progress and delaying our own civilization” (Jansen, 2000: 375).

The academic manuscript titled “The Japanese Coin System. Department VII – Updates 1859” provides a comprehensive account of Japan's financial challenges during the Meiji era. It delves into matters like ameliorating the economic conditions of the populace, enhancing the currency's value, and engaging in trade with neighboring nations. Russian Empire's research voyagers offer firsthand observations of their experiences. Furthermore, the manuscript highlights that “Japan's monetary system did not conform to global standards during the Meiji period, featuring three currency types: 2 silver and 3 copper” (*Zhurnal narodnago prosveshcheniya*, 1859: 172). The weight of this coin is 0.372 ounce (i.e. 31.1034768 grams) or approximately 174 gran (i.e. 11.275 grams). If we compare prices around 1897 (Meiji 30) with today's prices, current prices are thought to be 3,800 times the

prices at that time. In other words, 1 yen during the Meiji period was equivalent to about 3,800 yen today. Original text is:

「1897年（明治30年）頃の物価と現代の物価を比較した場合、現在の物価は当時の3,800倍に相当すると考えられています。つまり明治時代の1円は、今の約3,800円に相当するということです (<https://www.uriel-cuore.co.jp>).

When I compared and analyzed all Russian data with Japanese sources, I found that all historical information overlapped. For example, the most important gold coin of that period was *Kouban* 「小判」. So, *Koban* is the gold coin that came into circulation during the Edo period. Together with the *Ichibukin* 「一分金」, it formed the standard currency of the Shogunate monetary system. From 1600 it was printed only in Ginza. From *Keicho Koban* to 「慶長小判」 *Mannobu Koban* 「万延小判」 each had a value of 1 ryo. *Keicho Koban* weighed 4.76 momme (about 18 g), slightly heavier than the weight unit of 1 ryo, but after *Hoei Koban* 「宝永小判」 and *Genbun Koban* 「元文小判」 it became lighter and ryo was completely gold became the currency. Before the *Keicho koban*, there was the Musashi sumi calligraphy *koban* of the Tokugawa clan, and during the *Keicho* period, there were regional coins such as the *Matsuki koban* of the Kai and the *Umebachi koban* of the Kaga 「梅鉢小判」 (<https://www.historist.jp>)

From this historical document, several significant observations emerge: “The Japanese exhibit remarkable talent, on par with American and Asian jewelers. They spare no effort, not even adding a trace of copper to enhance the disguise. The so-called gold coins are actually crafted from various amalgams of gold and silver. Japanese law sternly forbids the export of these coins, accompanied by severe penalties. These legal restrictions render the acquisition of Japanese currency a challenging endeavor” (*Zhurnal narodnago prosveshcheniya*, 1859: 172-173). The Genro Council of Elders took decisive action by prohibiting the export of Japanese currency from the country, effectively bolstering the battle for gold coins. Genro's Council of Elders maintained stringent control over monetary policies. The information above attests to the wisdom of Genro's policies concerning the monetary system.

The author of the article “Japanese Navy in Yokosuka. 1869” describes the state of the sea during the Meiji restoration on 1 November 1869. According to these data, just a year later the Admiralty was built and the establishment of navigation began, which had a very positive impact on Japan's world domination in the Pacific Ocean in subsequent years. What Genro leaders wrote about Yokosuka in their memoirs. “Japan's conquest of the southeastern countries was carried out through this port. Foreign experts, known in Japan as *Oyatoi Gaikokujin* 「御雇い外国人」 or 「御雇い外国人」 (hired foreigner) were hired by Genro to help modernize the country. For example, an engineer Richard Henry Brunton from Scotland worked in this port” (*Morskoy Sbornik*, 1870: 78)

Lead ores are highly valuable minerals that play a crucial role in supporting the economy, shipbuilding, and weaponry. In an article titled “Japanese Lead Mines and Factories on Iesso Island near the city of Hakodate” Russian scientists emphasize the significant importance of lead for Japanese soldiers. The Russian scientist-traveler I. Lopatin, in his account dating back to June 1862, describes the area as exceptionally clean with broad streets. He provides insights into the conditions of Hakodate village and the street battles that unfolded on the eve of the Meiji Restoration: “The Genro Council consults with Emperor Mutsuhito regarding the strategic utilization of lead for military purposes. Genro also reaches out to foreign geoscientists to survey Japan's subsoil for future development prospects. Hakodate stands as a place of great historical significance, having witnessed numerous pivotal events in history” (*Gornyi zhurnal*, 1863:167).

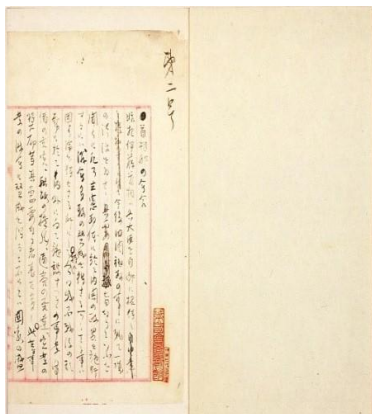
Studying the natural resources beneath Japanese soil was of particular significance for the military industry. In pursuit of this objective, the Japanese government, under the leadership of the Genro, extended invitations to geologists, engineers, and mathematicians from various nations: “In the early Meiji period, Japan grappled with a severe shortage of mineral resources. To address this issue,

the Genro Council invited foreign geological research teams and scientists to explore Japan's subsoil. Japan encountered a multitude of challenges during this time, anticipating rapid development in the years to come" (Gornyy zhurnal, 1879:71).

As mentioned earlier, the Genro held undisputed authority over all aspects of Japan's governance during the Meiji era. To some extent, the parliament sought to curb the Genro council's monopoly on power. Japanese archival materials pertaining to this matter are presented below. On November 22, 1895, just before the 9th Diet session, the Liberal Party, in pursuit of collaboration with the Government, issued a 'declaration' emphasizing its intent for a mutually beneficial partnership. The declaration underlined its commitment to constitutional governance, aligning its policies with those of the ruling Cabinet. Notably, it hinted at the possibility of forming a bond with the Satsuma Choshu group, particularly Prime Minister Ito Hirobumi. In response, the Imperial Constitutional Party (ICOC) gathered Cabinet members and released a statement. The document titled "Prime Minister Ito's Policy" archived under the name *Itō shushō no shisei hōshin danwa yōshi itō miyoji kankei bunsho 34 35 - 005* 「伊藤首相ノ施政方針談話要旨・伊東巳代治関係文書 34・35-005」 contains a summary of the declaration. The document notes: "Last evening, Prime Minister Ito invited each minister to his residence and delivered a brief statement regarding the future direction of the Cabinet's management. When we consider the essence of this statement, it raises questions about whether it is feasible to secure the Diet's majority approval for implementing Cabinet policies within a constitutional government framework, particularly in Japan. Given these circumstances, there's a pressing need for projects like enhancing armaments, expanding maritime routes, advancing trade development, and establishing domestic and overseas facilities. Receiving parliamentary approval for such initiatives implies not only securing unanimous support within the parliament but also swiftly gaining the support of a substantial portion of the population. Looking at the past statements and actions of various political parties, most have historically made emotional arguments and tended to collectively oppose the government. Even today, I am relieved to be free from such challenges" (Archive *Itō shushō no shisei hōshin danwa yōshi*, 1895, 2 – 17. 344).

2-17 政党と政府の接近 /伊藤首相ノ施政方針談話要旨 / [明治28年] 伊東巳代治関係文書 344. 国立国会図書館. 2 - 17 Seitō to seifu no sekkin/ Itō shushō no shisei hōshin danwa yōshi/ [Meiji 28-nen] itō miyoji kankei bunsho 344. Kokuritsu Kokkaitoshokan. 2-17. [Closeness between political parties and the government/Summary of Prime Minister Ito's policy statement/Documents related to [1895] Miyoji Ito 344. National Diet Library]

The Genro not only established and advanced the military-industrial sector but also successfully cultivated a spirit of samurai warfare among citizens of all ages, a mindset that played a crucial role in the victories achieved in the subsequent years. Following the restoration of the emperor's political authority, it was expected that all members of the military class would unconditionally uphold the honor and dignity of the Japanese emperor, irrespective of their personal desires. This sense of duty was instilled in parents and every soldier, a principle vividly illustrated during the *Nisshinsensō* 「日清戦争」 First Sino-Japanese War. For instance, in Dai Ichikawa's work titled “Ethics of the Japanese” published in Petersburg in 1907, the following passages can be found: “When a young Japanese embarks on military service or goes to war, his family members, including parents, wives, and daughters, refrain from shedding tears or exhibiting weakness in front of one another. Instead, they charge him with a solemn duty to return with honor or sacrifice his life for the sake of the Emperor. Fear of death is met with ridicule from family and society, leaving the young man no choice but to display courage” (Ichikawa, 1907: 2717-2718). “Most of the Army's top military strategists agreed that any war with China should be avoided, but for the vast majority of officers the priority was to protect the *Gunnoishin* 「軍の威信」 prestige of the Imperial Army” (Shinkichi, 2005:9).

Overall, the Genro's influence in these areas was aimed at modernizing Japan, consolidating power, and positioning the country as a major global player. Their policies and reforms laid the foundation for Japan's transformation into a modern nation-state and its emergence as a significant power in the early XXth century. In summary, researching the Genro is essential for understanding the historical, political, and socio-economic contexts of the Meiji period and its impact on Japan and the world. It provides valuable insights into nation-building, leadership, foreign relations, and the dynamics of modernization, making it relevant for historians, political scientists, sociologists, and anyone interested in Japan's history and its place in the global context.

Conclusion. The influence and significance of the Genro during the Meiji period (1889-1912) left an indelible mark on Japan's modernization, with far-reaching consequences. Comprising seasoned leaders who played integral roles in the Meiji Restoration, this council of elder statesmen played a pivotal part in shaping Japan's destiny during an era of unprecedented transformation. The importance of the Genro Council can be distilled into several key points:

Guidance and Leadership: The Genro provided invaluable guidance and leadership during a time of rapid change. Their collective wisdom and experience proved instrumental in navigating Japan through the complex process of modernization, helping to avert potential pitfalls and disruptions that other nations encountered during similar transitions.

Political Stability: The establishment of the Genro institution contributed significantly to political stability. By institutionalizing leadership and ensuring continuity in governance, the Genro played a vital role in maintaining order amid substantial social and political upheaval. Their contribution was instrumental in centralizing political authority under the emperor's constitutional monarchy, fostering national unity and coherence.

Modernization of Key Sectors: The Genro's influence extended across various facets of Japanese society, including the military, government, economy, and education. Their policies and decisions facilitated the modernization of these critical sectors, laying the groundwork for Japan's subsequent global success.

Enduring Legacy: The Genro's legacy transcended the Meiji period, continuing to influence subsequent generations of leaders and contributing to Japan's ongoing development as a prominent global player.

Transformation of Feudal Japan: The Genro played a pivotal role in guiding Japan's transition from a feudal society to a modern, industrialized nation. Leveraging their collective knowledge and leadership, Japan adeptly embraced Western practices, institutions, and technologies while preserving vital aspects of its cultural heritage. Their efforts dismantled the old feudal order and consolidated political power under the emperor's constitutional monarchy, a transformation essential to Japan's unification as a modern nation-state.

In essence, the Genro during the Meiji period bridged Japan's traditional past and its modern future. Their contributions and leadership were instrumental in Japan's successful modernization and industrialization, propelling the nation onto the global stage as a formidable power. As visionary statesmen and architects of Japan's modernization, their legacy stands as a testament to the transformative potential of strong, visionary leadership in shaping a nation's destiny. The formation of the Genro, or Council of Elders, was a pivotal moment in Japanese history, serving as a conduit for the knowledge and experience of senior statesmen, guiding the nation through a period of profound transformation. This scholarly analysis offers insights into the historical, sociopolitical, and institutional dimensions of this critical development in Japan's modernization journey.

Sources

Archive, *Meiji Kenpō to nihonkokukēn pō ni kansuru kiso-teki shiryō* (Meiji kenpō no seitei katei ni tsuite) saikō hōki to shite no kenpō no arikata ni kansuru chōsa ko iinkai Heisei 15-nen 5 gatsu Shūgiin Kenpō Chōsa-kai Jimukyoku. 明治憲法と日本国憲法に関する基礎的資料（明治憲法の制定過程について）最高法規としての憲法のあり方に関する調査小委員会（平成 15 年 5 月 8 日の参考資料）平成 15 年 5 月衆議院憲法調査会事務局 [Basic materials on the Meiji Constitution and the Constitution of Japan. May 2003. S. 12]

Archive, *Itō shushō no shisei hōshin danwa yōshū* 2 - 17 Seitō to seifu no sekkin 「国立国会図書館」 「伊藤首相ノ施政方針談話要旨/2-17 政党と政府の接近」 [Summary of Prime Minister Ito's policy statement /2-17 Closeness between political parties and the government]

Archive, *Kenpō torishirabe debarinaka no itōhirofumi Berurin nite Meiji 15-nen* “Itō Hirobumi hiroku 憲法取調出張中の伊藤博文 ベルリンにて 明治15年 『伊藤博文秘録』” [Hirobumi Ito, on a business trip to research the constitution, in Berlin 1882, “Secret Record of Hirobumi Ito]

Archive, *Rikkenseitai chōsa ni tsuki tokuha riji Ō shū haken no chokusho* [立憲政体調査につき特派理事歐洲派遣の勅書] [Imperial Decree Sending a Special Adviser to Europe for the Inquiry into Constitutional Government. 3 March 1882.]

Archive, *Itō Hirobumi kankei bunsho shorui no bu* 209, *Meiji 15-nen 3 tsuki 3-nichi, kokuritsu Kokkai Toshokan*. 伊藤博文関係文書書類の部209, 明治15年3月3日, 国立国会図書館 [Hirobumi Ito, Chapter 209, March 3, documents on Meiji 15, National Diet Library. 1-2 pp.]

https://www.uriel-cuore.co.jp/column/coin_meiji/period

https://www.historist.jp/word_j_ko/entry/032547/

References

- Bessho, 2013 - Bessho Koro. Identities and Security in East Asia. GB, London: Routledge, 2013.-251p.
- Clement, 1915 - Clement W. Ernest. A Short History of Japan, Chicago. University of Chicago Press. 1915.-110 p.
- Clyde, 1953 - Clyde, Paul Hibbert, The far East, A History of the Impact of the West, Second Edition, Prentice-Hall., Inc, USA, New-York, 1953. 203 p.
- Gornyy zhurnal, 1863 - Gornyy zhurnal izdavayemyy uchenym komitetom korpusa gornyykh inzhenerov. №7. «Yaponskiy svintsovyi rudnik i zavodov na ostrove Iesso bliz gorode Khakodade» Tipografiya Iosafata Ogrizko. Sankt-Peterburg: 1863 g.- 167 s. [Mining magazine. Published by the Scientific Committee of the Corps of Mining Engineers. No. 7. “2) “Japanese lead mine and factories on the island of Iesso near the city of Hakodada” In the printing house of Iosaphat Ogrizko. St. Petersburg: 1863 - 167 p.] (in Rus.)
- Gornyy zhurnal, 1879 - Gornyy zhurnal izdavayemyy gornym uchenym komitetom. Tom III. Iyul' – Avgust – Sentyabr'. «Kratkiy ocherk" geologicheskogo stroyeniya Yaponii i vstrechayushchiyesya v ney poleznyia iskopayemyia. Sostavitel' Gotfrey i Moroye. 1879 g.» Tipografiya i khromolitografiya A. Transheliya. Sankt-Peterburg: 1879.-71 s. [Mining magazine. Published by the Mining Scientific Committee. Volume III. July – August – September. “A brief outline of the geological structure of Japan and the minerals found in it. Compiled by Gottfrei and Moroe. 1879” Typography and chromolithography by A. Transchel. St. Petersburg: 1879.-71 p.] (in Rus.)

Ichikawa, 1907 - Ichikawa Dai, «Etika yaponsev» perevod s nemetskogo I.Klyachko, St.P. 2717-2718 ss. [Ichikawa, 1907 - Ichikawa Dai, "Ethics of the Japanese" translated from German by I. Klyachko, SP. 2717-2718 p.] (in Rus.)

Jansen, 2000a - Jansen Marius Berthus, The Making of Modern Japan. Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University Press. 2000. 375 p.

Jansen, 2002b - Jansen Marius Berthus, The Making of Modern Japan. Cambridge, third printing, Printed in the USA, MA: The Belknap Press of Harvard University Press. 2002. 371 p.

Kenneth, 1936 - Colegrove Kenneth. The Japanese Cabinet. USA, Washington, DC: American Political Science Association, 1936. 56 p.

Kitaoka, 1993 - Shinichi Kitaoka, The Army as a Bureaucracy: Japanese Militarism Revisited. USA, Lexington, Virginia: The Journal of Military History, 1993. 64 p.

Kiyoshi, 1955 - Kiyoshi I, Shinzaburo O, Shiyoshi S, 「現代日本の歴史」 "Gendai Nihon no rekishi", V. Grivnina, A. Nemzera i B. Braskina. Izdatel'stvo inostrannoy literatury, Moskva. 1955. 105 p.

Kutakov, 1988 - Kutakov L. N., Rossiya i Yaponiya, Moskva, Akademiya Nauk SSSR, Institut Vostokovedeniya, Nauka, 1988. 195 s. [Kutakov, 1988 - Kutakov L.N. Russia and Japan, Moscow, USSR Academy of Sciences, Institute of Oriental Studies. Publishing house Nauka, 1988. 195 p.] (in Rus.)

Morskoy Sbornik, 1870 - Morskoy Sbornik izdavayemyy pod nablyudeniem uchenago otdeleniya morskago tekhnicheskago komiteta. «Yaponskoye admiralteystvo v Yokosuke, 1 Noyabr' 1869 g.» Redaktor, kapitan II-go ranga N. Zelenoy. Tom CVI №1. Yanvar'. Tipografiya Morskago Ministerstva/Glavnom Admiralteystva. Sankt-Peterburg": 1870. 78 s. [Marine Collection. Published under the supervision of the scientific department of the Marine Technical Committee. "Japanese Admiralty at Yokosuka, November 1, 1869" Editor, captain of the 2nd rank N. Zelenoy. Volume CVI No. 1. January. In the Printing Houses of the Maritime Ministry in the Main Admiralty. St. Petersburg: 1870 - 78 p.] (in Rus.)

Nish, 2013 - Nish Ian Hill, The Anglo-Japanese Alliance: The Diplomacy of Two Island Empires 1884-1907. London, 2013. 274 p.

Quigley, 2014 - Quigley, Carroll, Tragedy and Hope: A History of the World in Our Time, San Diego, CA, Dauphin Publications, 2014. 200 p.

Sbornik po geograficheskikh, topograficheskikh i statisticheskikh materialov po Azii, 1885 - Sbornik po geograficheskikh, topograficheskikh i statisticheskikh materialov po Azii. Vypusk XVIII spekretno. «Otchet ob oborotakh trgovli Yaponiy v 1883 godu» Izdanie voyenno-uchenago komiteta glavnago shtaba. Voyennaya tipografiya S.-Peterburg": 1885 g.- 182 s. [Collection of geographical, topographical and statistical materials on Asia, 1885 - Collection of geographical, topographical and statistical materials on Asia, 1885 - Issue XVIII. Secret."Report on Japanese trade turnover in 1883" Published by the Military Scientific Committee of the General Staff. Military printing house St. Petersburg: 1885 - 182 p.] (in Rus.)

Shinkichi, 2005 - Shinkichi Eto «Selected Works on Modern Japan-China Relations», Toyo Bunko Research Library 5, Tokyo. 2005. 300 p. (in Jap.)

Streltsov, 2013 - Streltsov Dmitriy Viktorovich, Politicheskaya sistema sovremennoy Yaponii: Institut Vostokovedeniya Rossiskoy Akademiy Nauk. M.: Aspekt Press, 2013. 43 s. [Streltsov Dmitry Viktorovich, Political system of modern Japan: Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences. M.: Aspekt Press, 2013. - 43 p.] (in Rus.)

Yezhegodnik Yaponiya, 2019 - Sarkisov Konstantin Oganosovich, "Yaponskiy opyt transformatsii: ot "monarkhicheskogo konstitutsionalizma" k totalitarnoy sisteme", Yezhegodnik Yaponiya, 2019. C.48, s. 250, 252, 253. [Japan Yearbook. 2019 - Sarkisov Konstantin Oganosovich, "Japanese experience of transformation: from monarchical constitutionalism to a totalitarian system" 2019 48, 250, 252, 253 pp.] (in Rus.)

Zhurnal narodnago prosveshcheniya, 1859 - Zhurnal narodnago prosveshcheniya. Oktyabr', Chast' SIV. 1) «Monetnaya sistema v Yaponiy. Otd. VII - Novosti» Tipografiya imperatorskoy Akademiy Nauk. Sankt-Peterburg": 1859 g.- 172 s. [Journal of National Education. October, Part CIV. 1) "Monetary system in Japan. Dept. VII - News" In the printing houses of the Imperial Academy of Sciences. St. Petersburg: 1859 - 172 p.] (in Rus.)

ТАРИХ / HISTORY / ИСТОРИЯ

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhy
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 26. Is. 4, pp. 846-859, 2023
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20.00
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_26_4_846-859

МҰСТАФА ШОҚАЙДЫҢ ТӘУЕЛСІЗ МЕМЛЕКЕТ ЖОЛЫНДАҒЫ КҮРЕСІНДЕГІ НЕГІЗГІ ТҰЖЫРЫМДАР

Әбдіжәлел Бәкір¹, Айжамал Ибрагимқызы Құдайбергенова^{2*}, Сағат Тамшыбайұлы Тайман³

¹Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, (Қызылорда қ., Қазақстан 120014, Әбілқайыр хан көшесі, 50а)

«Мұстафа Шоқай» ғылыми орталығының ғылыми жетекшісі, саяси ғылымдарының докторы, профессор.
<https://orcid.org/0000-0002-6304-4022>, E-mail: abdizhalel_bakir@mail.ru

²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (Алматы, Қазақстан 050010, Шевченко көш., 28 үй)

Бас ғылыми қызметкер, тарих ғылымдарының докторы, доцент
<https://orcid.org/0000-0002-9918-385X>, E-mail: akudaybergen@mail.ru

³Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті (Қызылорда, Қазақстан 120014, Әбілқайыр хан көшесі, 50а)

тарих ғылымдарының кандидаты, доцент
<https://orcid.org/0000-0002-0547-9837>, E-mail: st-1968@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТӘИ, 2023

© Бәкір Ә., Құдайбергенова А.И., Тайман С.Т., 2023

Аңдатпа. *Kіріспеде* жаңа Қазақстан орнату мәселесі алға нақты қойылып отырылған кезде Алаш қозғалысының жетекшілерінің бірі Мұстафа Шоқайдың шығармаларындағы тәуелсіз ұлттық мемлекет туралы идеялары мен ой-тұжырымдарының әділеттігі мен өзектілігі атап көрсетіледі. *Зерттеудің мақсаттары мен міндеттері* - ұлы тұлғаның болашақ Түркістандағы мемлекеттік құрылымның саяси-әлеуметтік сипаты туралы аса маңызды идеяларының мазмұны мен мәнін ашу және оларды жүзеге асырудың қажеттігін дәлелдеу. *Негізгі деректер* оның қызметіне, оның ішінде эпистолярлық жанрға арналған құжаттар мен архив құжаттары ұсынылған материалдар жинақтары болды. *Мақаланың ғылыми жаңалығы* оның түп қазығы – Мұстафа Шоқайдың өз еңбектерінің маңызы түркі халықтарының бірлігін алға тарта отырып, тәуелсіз ұлттық мемлекет құру идеясын жан-жақты көрсетуінде. *Зерттеудің қорытындысында* болашақ тәуелсіз мемлекеттік құрылымының Шоқай еңбектерінде көрсетілген саяси-әлеуметтік сипаттарын бүгінгі қоғамдық өмір талаптарымен және қазіргі замана ұсынып отырған қағидатты мәселелермен ұштастыру елімізде орнаған тәуелсіздікті тұғырлы ететіні туралы тұжырым жасалған.

Түйінді сөздер: Алаш қозғалысы, Түркістан Мұқтарияты, Мұстафа Шоқай, тәуелсіздік, ұлттық мемлекет, Қазақстан.

Алғыс айту: Мақала ҚР БҒМ Ғылым комитетінің гранттық қаржыландыруымен АР19677780 «М. Шоқайдың мемлекетшілдік мұраты: тарихтан тағылым, идеялық сабақтастық» тақырыбындағы ғылыми жоба аясында дайындалды.

Дәйексөз үшін: Бәкір Ә., Құдайбергенова А.И., Тайман С.Т. Мұстафа Шоқайдың тәуелсіз мемлекет жолындағы күресіндегі негізгі тұжырымдар // Отан тарихы. 2023. Т. 26. № 4. 846-859 б. (Қаз.) DOI: 10.51943/2710-3994_2023_26_4_846-859

BASIC CONCEPTS OF MUSTAFA SHOKAY'S FIGHT FOR AN INDEPENDENT STATE

Abzhilil Bakir¹, Aizhamal Kudaibergenova^{2*}, Sagat Taiman³

¹Korkyt ata Kyzylorda University (Kyzylorda, Kazakhstan 120014, Abilkhaiyr Khan str., 50 a
Scientific director of the scientific center "Mustafa Shokai", Doctor of Political Sciences, Professor
<https://orcid.org/0000-0002-6304-4022>, E-mail: abdizhalel_bakir@mail.ru

²Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Almaty, Republic of Kazakhstan 050010,
Shevchenko str., 28)

Chief Researcher, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor,
<https://orcid.org/0000-0002-9918-385X>, E-mail: akudaybergen@mail.ru

³Kyzylorda University Korkyt ata (Kyzylorda, Kazakhstan 120014, Abilkhaiyr Khan str., 50 a
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
<https://orcid.org/0000-0002-0547-9837>, E-mail: st-1968@mail.ru

Annotation. *The introduction* to the article emphasizes the relevance of the statements of one of the leaders of the Alash movement, Mustafa Shokay, about an independent national state, while clearly posing the issue of establishing a just and new Kazakhstan. *Objectives and goals* of the study: to reveal the content and essence of the most important ideas of the great man about the political and social nature of the state structure in the future Turkestan, and also to prove the need for their implementation. *The source base* was collections of documents and materials, which presented documents devoted on his activities, including an epistolary genre. The scientific novelty of the article lies in the disclosure of its cornerstone idea - the creation of an independent national state, with the priority on the unity of the Turkic peoples. *The results* of the study, an analysis was made of the political and social ideas and principles of state building proposed by Mustafa Shokay for the future of Turkestan, as well as their relevance under the contemporary challenges and key issues of our time, that confirmed the relevance and significance of the idea of independence, that is the basis of our states.

Keywords: Alash movement, Turkestan Muktariyats, Mustafa Shokai, independence, national state, Kazakhstan

Acknowledgements. The article was prepared within the framework of the grant financing project of the Ministry of Higher Education and Science of the Republic of Kazakhstan «The Ideals of Statehood by M. Shokay: historical experience, ideological continuity» (registration №AP19677780).

For citation: Bakir A., Kudaibergenova A.I., Taiman C.T. Basic concepts of Mustafa Shokay's fight for an independent state / Otan tarikhy. 2023. Vol. 26. No. 4. Pp. 846-859. (In Kaz.) DOI: 10.51943/2710-3994_2023_26_4_846-859

ОСНОВНЫЕ КОНЦЕПЦИИ БОРЬБЫ МУСТАФЫ ШОКАЯ ЗА НЕЗАВИСИМОЕ ГОСУДАРСТВО

Абжалил Бакир¹, Айжамал Ибрагимовна Кудайбергенова^{2*}, Сагат Тамшыбайұлы Тайман³

¹Кызылординский университет имени Коркыт ата (Кызылорда, Казахстан 120014,
ул. Абилхайыр хана, 50 а

Научный руководитель научного центра «Мустафа Шокай», доктор политических наук, профессор.
<https://orcid.org/0000-0002-6304-4022>, E-mail: abdizhalel_bakir@mail.ru

²Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (Алматы, Казахстан 050010, ул. Шевченко, 28

Главный научный сотрудник, доктор исторических наук, доцент
<https://orcid.org/0000-0002-9918-385X>, E-mail: akudaybergen@mail.ru

³Кызылординский университет имени Коркыт ата (Кызылорда, Казахстан 120014,
ул. Абилхайыр хана, 50а

Кандидат исторических наук, доцент
<https://orcid.org/0000-0002-0547-9837>, E-mail: st-1968@mail.ru

Аннотация. *Во введении* подчеркивается актуальность высказываний одного из лидеров движения Алаш Мустафы Шокая о независимом национальном государстве при четкой постановке вопроса установления справедливого и нового Казахстана. *Цели и задачи*

исследования: раскрыть содержание и сущность наиболее важных представлений М. Шокая о политическом и социальном характере государственного устройства в будущем Туркестане, а также доказать необходимость их реализации. Источниковой базой явились сборники документов и материалов, в которых представлены документы, посвященные его деятельности, в том числе в эпистолярном жанре. *Научная новизна* статьи заключается в раскрытии его краеугольной идеи - создания независимого национального государства, с приоритетом единства тюркских народов. В *заключении* исследования представлен анализ политических и социальных идей и принципов государственного строительства, предложенных Мустафой Шокаем для будущего Туркестана, а также их соответствия современным социальным требованиям, вызовам и актуальным вопросам нашего времени, подтверждающих актуальность и значимость идеи независимости, заложенной в основу нашего государства.

Ключевые слова: Алаш, Туркестан Муктарияты, Мустафа Шокай, независимость, национальное государство, Казахстан

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации научного проекта АР19677780 «Идеалы государственности М. Шокая: исторический опыт, идеологическая преемственность».

Для цитирования: Бакир А., Кудайбергенова А.И., Тайман С.Т. Основные концепции борьбы Мустафы Шокая за независимое государство // Отан тарихы. 2023. Т. 26. 4. С. 846-859. (Каз.) DOI: 10.51943/2710-3994_2023_26_4_846-859

Кіріспе. Мұстафа Шоқайдың азаттық пен тәуелсіздік жайлы идеялары маңыздылығын жояр емес. Қызылорда облысы Сұлтүбе ауылында 1890 ж. 25 желтоқсанда дүниеге келген, 51 жас өмір сүріп, түркі халықтарының жоғын жоқтаған, қазақтың тәуелсіздігін аңсаған Мұстафа Шоқай қыруар еңбек жасап кетті. Кеңес дәуірінде кеңестік идеологияға сай оған «елін сатты», «опасыздық жасады», «революцияға қарсы «нағыз түркішіл» және «нағыз панисламист» деген бағалаулар берілгенімен тәуелсіздік жылдарында ұлт мүддесі үшін күрескер тұлға ретінде нақтылануда. Соған қарамастан, оның ұлтжанды, түрікшіл тұлғасына қатысты пікірлер кеңес дәуіріндегі бағасымен астасып, қайшылықты ойларды да туғызуда.

Сыр өңіріндегі датқа Торғай мен Шоқай болыстың шаңырағында туылған, тәрбиенің темір қазығы – отбасындағы ұлттық өнегені еркін көріп өскен, сол кездегі Қазақстанның оңтүстігіне аты мәлім Перовск училищесі мен Ташкенттің сегіз жылдық ерлер гимназиясын үздік бітірген, 6-7 жыл Ресейдің орталығында болып, Императорлық Санкт-Петербург университетіндегі оқыған, Батыстың білімімен сусындаған Мұстафа Шоқай шынайы саяси-әлеуметтік өмірде шыңдалған, жиырма жылдан астам Францияда болып, қиыншылығы мол шетелде саяси қызмет үстінде талай қайраткерлермен қарым-қатынасқа түсіп, кейде әділеттілік үшін айтысқа да барған. Көзбен көргені де, ойға түйгені де мол М. Шоқайдың Түркістан үшін күресінің түпкі мұраты – халқы «қожасы» болатындай тәуелсіз ұлттық мемлекеттің саяси сипаты туралыой-тұжырымдарыКеңес үкіметінің ұлттық саясаты, Түркістанның азаттығы үшін күрес, тәуелсіздіктің мәні мен мазмұны, оған жетудің амалдары мен жолдары, ұлттық мемлекет құру, оның саяси жүйесі, қоғамдағы саяси қайраткерлер мен зиялы қауымның орны, оларға қойылатын талап-тілектер т.б. мәселелерді қамтыды (Бәкір, 2022). Мұстафа Шоқайдың тәуелсіз мемлекет үшін күресінің басты бағыты болып табылатын, мәндері мен мазмұндары аса құнды идеялардыашып, оны қазіргі Қазақстанның мұраттарымен байланыстыру - біздің мақаламыздың басты мақсаты мен негізгі міндеті болып отыр.

Материалдар мен әдістер. Мұстафа Шоқай еңбектерінде мемлекетшілдік тақырыбына қатысты ұлттық сана, ұлтшылдық, азаттық, тәуелсіздік, ұлттық рух, ұлттық мемлекет т.б. ұғымдарды кеңірек ашу және тереңірек ұғыну үшін оларды жүйелі талдау, барынша зерделеу қажет болды.

Мақаланы жазуда Мұстафа Шоқайдың хаттары, мақалалары, еңбектері жарияланған екі, үш, он екі томдық жинақтары және т.б. жинақтар (Алаш қозғалысы, 2005; Шоқай, 2007; Шоқай, 2012; Шоқай, 2013; Шоқай, 2014), сондай-ақ, эмиграциядағы М. Шоқайдың қызметін ашатын архивтік құжаттар мен материалдар жинақтары деректік негіз ретінде қолданылды. «Эмиграцияда: Мұстафа Шоқайдың эпистолярлық мұрасы. 1919-1941 жж.» (2021) жинағындағы «Жаңа Сарбонна – Париж III» университетінің шығыс тілдері кітапханасынан және Варшавадағы Болеслав Валигори атындағы Орталық әскери архив пен Жаңа актілер

архивінен, ресейлік архивтерден алынған, 1919-1941 жж. жазылған хаттары жинақталған және т.б. құжаттар тақырыпты ашуда пайдаланылды (В эмиграции, 2021).

Соның ішінде М., Шоқайдың еңбектеріндегі мемлекеттің саяси сипаттары - автономия, тәуелсіздік, ұлттық мемлекет, парламент, саяси партия, ұлтшылдық, ұлттық рух, саяси қайраткер, ұлттық зиялы қауым т.б. туралы идеялары нақтыланған мақалалары мен қазіргі тәуелсіз мемлекеттіміздің аса өзекті мәселелеріне қатысты ой-пікірлері көрсетілген еңбектері талдауға түсті. Айта кету керек, соңғы жылдары жарияланған құжаттар жинақтарындағы М. Шоқайдың хаттар шоғыры және басқа да құжаттар мен материалдарының тұтас түркі халықтарының, соның ішінде Түркістанның тарихын ашуға қатысты бөлігі әлі терең талдауға түспеген. Мақалада осы олқылықтың орнын толтыру да көзделді.

Талқылау. Европадағы «Прометей» лигасы саяси клубының аясында жасаған қызметіне орай Мұстафа Шоқай түркі халқын азат ету жолындағы күрестің белді өкілі ретінде XX ғ. 30 жылдарында-ақ европалық зерттеушілердің бағасына ие болған еді (Mende, 1936: 147; В эмиграции, 2021: 4).

Қазақстанда Мұстафа Шоқай тұлғасын зерттеу, негізінен XX ғ. 90-жж. басталды. 1996 ж. Қазақстанның, Қытайдың, Монғолияның және Германияның ғалымдары қатысқан «Мұстафа Шоқай және шетелдегі қазақ интеллигенциясы» атты конференцияда М. Шоқай тұлғасы да талқыланды.

Қазақстандық тарихшыларының ішінде Д. Қыдыралиевпен К.Л. Есмағамбетовтың еңбектерінің маңызы ерекше. Д. Қыдыралиевтың монографиясы М. Шоқайдың өмірдеректерімен таныстырса (Қыдыралиев, 2007), ғалым К.Л. Есмағамбетов Франциядағы Мұстафа Шоқайдың жеке архивінен алынған тың құжаттар негізінде оның қайраткер ретіндегі қалыптасуының сан қырларын ашады, оның мемлекетшіл идеяларына тоқталады. М. Шоқайдың жер, тіл, дін мәселесіне қатысты, Алаш партиясы мен Алашорда үкіметін құрудағы, оның міндеттерін жүзеге асырудағы идеяларына талдау жасап, тұлғаның бағасын береді (Есмағамбетов, 2008).

Сондай-ақ, шетелдік шоқайтанушылардан Ә. Қара мен т.б. еңбектерінде XX ғ. басындағы мұсылмандық реформатор мен төңкерісшіл идеяларымен танымал болған ірі тұлғалар ішінде А. Ибрагим, М. Сұлтанғалиев, З. Валиди (Тоған), Ә. Бөкейханов, М. Дулатов, Т. Рысқұлов, М. Бехбуди, А.Фитрат, Ф. Қожаев, М. Эминмен бірге Мұстафа Шоқай атап көрсетіледі [Есмағамбетов, 2008:4; Томохико, 2001].

М. Шоқайдың тұлғасына қатысты жинақтармен бірге, көптеген публицистикалық еңбектер, мақалалар жарық көрді. Мысалы, ресейлік, француздық және поляктық архив құжаттарының негізінде М. Шоқайдың өмірі мен қызметін ашатын профессор Г.К. Көкебаеваның және т.б. мақалалары жарияланды [Көкебаева, 2013: 40-45; Көкебаева, 2019:142-148; Каренов, 2012а. 57-66; Каренов, 2012б: 55]. Сондай-ақ, осы мақала авторларының бірі Ә. Бәкірдің де еңбектері біршама. Соған қарамастан, Шоқайдың тәуелсіз ұлттық мемлекетті жүзеге асыру жолындағы күресіне қатысты идеяларын арнайы талқыға салу заманауи қажетті және өзекті деп есептейміз.

Зерттеу нәтижесі. Алаш қозғалысының жетекшісі Әлихан Бөкейхан 1905 ж. Мәскеуде өткен Ресейдің земство және қала қайраткерлерінің арнайы съезіндееркіндіктің басы қазақ тілінің мәртебесі жайында сөз сөйлеп, осы тілде оқытатын мектептерге қысым жасалатынын, шаруалар бастықтары (олардың басым көпшілігі бұрынғы ротмистрлер) әкімшілік және құқықтық істі қарау кезінде қырғыз (қазақ-авт.) тілін қолдануға мүлдем жол бермейтінін, ана тілінің еркін қолданыста болуына өте мұқтаж болып отырғанын айтқан болатын [Бөкейхан, 2016: 203]. Ұлы тұлғаның қазақ тілінің мәселесін көтеруі жай емес. Өйткені тілдің бостандығы - азат өмірдің, тәуелсіз тірліктің кілті. Бұрын саяси қыспақта болған елдің тәуелсіздігі, жаңаруы халқының тілінен бастау алатыны заңдылық.

Ақпан революциясынан кейінгі Ресейде қалыптасқан саяси жағдай Әлихан Бөкейхан бастаған Алаш ардақтыларын ұлты үшін азаттық жолын іздеуге жетеледі. Бірақ алып империяның күштілігіне байланысты әзірше мақсатқа жетудің бір ғана жолы – қазақ еліндегі қоғамдық-саяси, әлеуметтік-экономикалық және ұлттық-мемлекеттік құрылыс мәселесін автономия деңгейінде шешуді алға тартты. Осындай тұжырымды ұстанған Мұстафа Шоқай да 1917 жылғы ақпан айының басында Петербургтен Ташкентке жүрер алдында Н.С. Чхеидземен (Петербург қаласы жұмысшы-солдат депутаттары советінің төрағасы) кездескенде

Түркістанның автономия болуы үшін дайындалып жатқанын айтады (Шоқай, 2007: 47). Бұл идея кейін «Алаш» партиясы бағдарласынан орын тапты. Оның 1-тарауында: «Россия демократическая, федеративная республика болу. Үкімет басына учредительное собрание мен Г. Дума қалауынша келісімді жылға сайланатын президент болу. Президент халықты министрлер арқылы бағу, ол министрлер учредительное собрание мен Г. Дума алдында жауапдар болу» деп жазылды (Алаш, 1917).

М. Шоқай Ташкентте жүргенде өлкедегі саяси жағдай күрделіліні Түркістан өлкелік жұмысшы-солдат депутаттары кеңесінің съезіндегі Қоқан сауда мектебі мұғалімдерінің халықшыл социалистер тобының мүшесі Некораның «революцияны жасаған орыс революционерлері, жұмысшылары мен солдаттары болғандықтан, Түркістанды да орыстар, біздер басқаруымыз керек, тұрғылықты этностар біз не берсек соған қанағаттануы керек» деген сөзінен түсінеді (Шоқай, 2007:27).

1917 ж. қарашада Түркістанда өткен Кеңес өкіметінің үшінші съезінде қабылданған қаулы Түркістанның байырғы халқын революциялық билікті ұйымдастыруға қатысу құқығынан айырды. Өлкедегі осы бір тарихи кезеңді РКП(б) ОК Түркібюросының мүшесі болған Г.М. Сафаров «орыстық азшылықтың санасында өздерінің ұлттық үстемдігі туралы пікірдің орнығып, саналарына отарлық езгі пен үстемдік жасаудың қалыптылығы пиғылындағы тәрбиенің қалыптасуымен, тіпті оның, «қарапайым құқық» дәрежесіне көтерілуімен» ерекшеліп сипаттайды (Сафаров, 1921: 62).

Осындай жағдайда ұлттық орталық ретінде Өлкелік мұсылмандар кеңесі құрылады. Өлкелік мұсылман кеңесінің төрағасы Мұстафа Шоқай кеңес мүшелерін 1917 ж. 27 қарашасында Қоқан қаласында өткен аймақ мұсылмандары съезі делегаттарын әзірге автономия жариялаумен қанағаттануға, ал Түркістанды Ресейден бөлу туралы мәселені шешуді Түркістан Құрылтай жиналысының қарауына қалдыруға көндіреді. Содан Түркістанда Ресей Федеративтік Республикасымен ынтымағы бір территориялық автономия жарияланады. Съезд қаулысында: «Аса арнаулы болып жасалған Түркістан аймағы мұсылмандарының IV жалпы съезі Ресия ұлы өзгерісті салып берген жолмен әр жұрт өзін-өзі басқаруға ықтияр болсын деп еркіндікті қалайтын Түркістан аймағын Ресия демократиялық республикасымен бірлікте болып, бөлек жасауға ерікті территориялық автономиялы (жартылай бостандық) қылып иілан қылады» деп жазылады (Алаш қозғалысы, 2005: 39-40). Мұстафа Шоқай осы құжаттағы Түркістан автономиясының жартылай бостандығы ұғымын республиканың өзінде елді басқаратын мекемелер мен атқару органдары, яғни заң шығаратын парламенті және іс жүргізетін үкіметі болуымен, ал, сыртқы саясат, қаражат, жол, әскери істеріне Бүкілресейлік федерация үкіметінің құзырының болуымен ерекшеленетінін атап көрсетеді. Оқу мен білім беру саласында, жергілікті жолдар, жергілікті мекемелер, заң және жер мәселелерінің бәрі автономиялық үкіметтің ісі болатынына көңіл бөліп, жер мәселесіне ерекше мән береді. Сондай-ақ, әскери істерге бірқатар елеулі өзгерістер енгізу керек деп түсіндіреді (Шоқай, 2007: 48).

Алаш ұлт-азаттық қозғалысының оң қанатының күрес нәтижесінде болып Орта Азияда құрылған, барлығы 64 күн ғана өмір сүрген, Кеңес үкіметі құлатқан Түркістан Мұқтариятын толыққанды мемлекет болды деп айта алмаймыз. Біріншіден, бұл автономия деңгейіндегі мемлекеттік құрылым болатын. Екіншіден, соншалықты қысқа уақытта және тіпті бұған саяси-құқықтық негіз де болмаған жағдайда ондай талап қою да артық болатын. Дегенмен көп нәрсе жүзеге асырылды. Түркістан аймағы мұсылмандарының IV жалпы съезінде сөйлеген сөзінде М. Шоқай автономияны іс жүзіне асырудың қиындығын, мамандардың жоқтығын, мүмкіндіктердің жетіспейтінін, әскери күштің құрылмағанын және тағы басқа толып жатқан жетіспеушіліктер мәселесін жан-жақты көтерді. Содан Түркістан Уақытша үкіметі ең алдымен қарулы күштерді құру, қаржы және салық жүйелерін тәртіпке келтіру, мемлекеттік мекемелерді қалыптастыру сияқты жаңа мемлекеттің өткір мәселелерін жүзеге асыруды айқындайтын бағдарлама жасаумен шектелмей, нақты істерге де кіріскен болатын. Мысалы, қаржы саласын бір жүйеге келтіру және жаңа салық заңдарын айқындау үшін салық инспекторларының жиналысы өтті. Жер мәселесіне байланысты заңдар дайындалды. Мұстафа Шоқай бастаған топтың алдында Түркістан Мұқтариятын одан ары нығайта түсу мәселесі нақты тұрған болатын. Алайда мұны кеңестік жүйе құлатып, Қоқанды қанды қырғынға ұшыратты. Большевиктердің Ресей мен Шығыстың мұсылман еңбекшілеріне жолдаған Үндеуіндегі

жарияланған, өз елінің қожайыны болуға тиіссіздер деген сөздері желге ұшты (Революция, 1930).

Большевиктердің ұлт мәселесіндегі екіжүзді саясатын Мұстафа Шоқай 1930 жылдары жазған «Ұлттық мәселе төңірегінде» («Вокруг национального вопроса») мақаласында әңгіме етеді. 1917 ж. сәуірдегі Петербургте өткен Ресей социал-демократиялық партиясы фракциясының конференциясында Сталин ұлттардың бөлінуіне құқықты дей отырып, мұны орындау міндетті демеймін десе, Пятаков ұлттардың өзін-өзі басқаруы құқығы зиянды болса, онда оны жариялап не керегі бар дейді (Революция, 1930: 26-30). Міне осы пікірлерді талдай келе, Мұстафа Шоқай «Отанымыздың Ресейден тұтастай мемлекеттік бөлінуі үшін, оның билік түріне қарамастан, наразылық білдіріп, өздеріміздің ұлттық идеалымызды жүзеге асыру үшін күресеміз» деп тұжырым жасайды (Шоқай, 2012б:259).

Түркістан Мұқтарияты құлағаннан соң М. Шоқай қауіпсіздігіне орай шетелге: алдымен Әзірбайжанға, содан Грузияда екі жылдай болып, кеңестер Тифлисті басып кіргеннен соң, Түркия арқылы Еуропаға, Францияға кетті. Ол кеңестік шындық жағдайындағы өзінің бұрынғы мемлекетшілдік ой-тұжырымын, оның мұратын қайта қарауға мәжбүр болып, басқаша шешімге келеді. 1923 жылы Париждегі «Orientet Occident» журналында жарық көрген француз тіліндегі «Ресей саясаты және Түркістан ұлттық қозғалысы» деген мақаласының «Түркістанның тәуелсіздікке ұмтылуы» деген бөлімінде Түркістанның автономия жайлы бағдарламасын ұлттық тәуелсіздік бағдарламасына ауыстыру керектігі туралы жазады: «Түркістанның тәуелсіздігі туралы тезис қазіргі уақытта елдің барлық ресми саяси партиялары үшін ортақ платформаны құрайды, олар ұлттық және коммунистік, әртүрлі жолдармен және тәсілдермен бір мақсатты көздейді, ол - еркін және Тәуелсіз Түркістан» (Шоқай, 2012 а: 478).

Мұстафа Шоқайдың мемлекетшілдіктің мазмұнын «Түркістан», «Автономия», «Азаттық», «Тәуелсіздік», «Ұлттық», «Ұлттық мәдениет», «Ұлттық тіл», «Ұлттық сана», «Ұлттық рух» және «Ұлттық мемлекет» сияқты ұғымдармен түсіндіреді. Ол «Түркістан» жерінің: «1. Қазақ өлкесі (Семей, Ақмола, Торғай және Орал облыстары), 2. Түркістан өлкесі (Жетісу, Сырдария, Ферғана, Самарқанд және Каспий бойы облыстары); 3) Бұхара мен 4) Хиуа хандығы» сияқты төрт аймақтан тұратынын атайды (Шоқай, 2013а:84).

Осылайша «Түркістан автономиясының» орнына «Тәуелсіз Түркістан» идеясы алға шығады. Түркістан үшін күрестің туына айналған «Яш Түркістан» журналының 1929 ж. желтоқсанда шыққан тұңғыш санындағы «Біздің жол» мақаласында Мұстафа Шоқай өзін Түркістанның тәуелсіздігін жақтаушы ретінде көрсете отырып, ендігі жерде ел-жұртымыздың еркі мен Түркістанның бодандықтан құтылуы үшін күресеміз. Бұдан басқа жол жоқ деп жазады (Шоқай, 2007 а: 21).

Болашақ тәуелсіз Түркістанды Мұстафа Шоқай өзінің 1936 ж. түркістандық жастарға арнап Берлин радиосынан сөйлеген сөзінде: «Біздің құбыламыз – өзіміздің атажұртымыз, өлкеміз Түркістан! Түркістан үшін өлу, Түркістан үшін жан беру – бәрімізге бір мақсат, бір мұхаббат уәзифа болмақ. Мұны ұмытпау керек! Түрік халқы – батыр халық, түрік халқы – арыстан, ер халық» деп бейнеледі (Каренов, 2012: 55).

Мұстафа Шоқай «Ұлттық тәуелсіздік» ұғымын кейінгі шығармашылықтарының тақырыбы етіп, оған жиі оралып, мәні мен мазмұнын кеңейте ашып отырды. 1930 жылы жазылған «Орыс билігіндегі Түркістандағы ұлттық қозғалыстардан. Жеңілмейтін ұлтшылдық» және «Түркістандық лениншілдеріне жауап» атты еңбектерінде тәуелсіздік үшін күрестің себептерін айтады: «Олар (орыстар-авт.) тіпті сүйікті атамекеніміздің» Түркістан» екенін де теріске шығарып, «Орыстан» ету үшін адамгершіліктің өлшемдеріне симайтын ең бір шектен шыққан шараларға дейін барып отыр. Және өздерінің пасық қылықтарын «Ленинизм» тұрғысынан негіздеуге тырысады» (Шоқай, 2007а: 44-45). Ал екінші мақалаласында Түркістандағы ұлттық қозғалысты тудырған екі түрлі себепті: біріншіден – Түркістандық халықтардың орыстардан мүлде басқаша екендігінен деп, екіншіден Түркістандық шаруашылықтағы ұлттық экономикалық мүдденің Ресей мүддесінен өзгешелігіне қатысты түсіндірді (Шоқай, 2007а: 63).

Осындай себептерден «Ұлттық тәуелсіздік» ұғымының бірінен бірінің айырғысыз, тұтас екеніне Мұстафа Шоқай «Керенский және Түркістандағы ұлттық қозғалыс», «Автономиядан – тәуелсіздікке», «Түркістан әдебиеті хақында француздар не айтады?» т.б. еңбектерінде тұрақты назар аударып отырды. Мысалы оның ұлттық тәуелсіздіктің мәнін ата мекенімізді

отаршылдардың озбырлығы мен талан-таражынан құтқаруда деп көрсетсе, енді бірде: «Ұлттық тәуелсіздіктің ешкімнің құқықтарына қарсы болмайтындығы, ешбір дүниеден оқшауламайтыны туралы айта отырып, Халқымызды ұлттық тәуелсіздіктің аяусыз отаршылдардың езгісі мен билігінен құтқаратын қозғалыс болатындығына назар аударады (Шоқай, 2007а: 115). Сондықтан ұлттық тәуелсіз Түркістан үшін күресті - біздің мұратымыз деп атап көрсете отырып, оның жүзеге асуында алаштықтардың сүйікті ұғымы «ұлтшылдыққа» жүгініп, оның тәуелсіздік үшін күрес үшін идеялардың негізгісі екендігіне назар аудартады тәуелсіздік үшін күресте барлық іс-әрекеттің билікті өз қолымызға алуға бағытталуының нақтылайды (Шоқай, 2007а:99).

«Біздің жол» атты мақаласында Мұстафа Шоқай толыққанды тәуелсіз Түркістан үшін күресте большевиктердің айтуындағыдай түрі ұлттық, мазмұны пролетарлық емес, түрі де, мазмұны да ұлттық Түркістан болатын мемлекеттік құрылым үшін күрес негізгі мақсатымыз екендігін нақты айтады. Халықтың толыққанды қожа болып, өз жеріне ие болуы ғана негізгі ұлттық мемлекет үшін күрестің мақсаты екендігін атап көрсетеді (Шоқай, 2007а:22). Ал «Кеңестік Орта Азия федерациясынан Түркістан ұлттық тәуелсіз мемлекетіне» (1931) атты мақалада кеңестік баспасөздерге сүйене отырып, Мұстафа Шоқай Орта Азияда Қырғызстан, Өзбекстан, Түркіменстан, Тәжікстан, Қарақалпақстан федерациясы құрылғанын, большевиктердің Түркістанда ұлттық тұтастық пен ұлттық мемлекеттік құрылымнан өлердей қорқатынын айта келіп, өз күресінің негізгі мақсатының біртұтас бөлінбес ұлттық мемлекет үшін күрес екендігін және «...Түркістан үкіметінің ең басты міндеті – байыпты да парасатты саясат жүргізе отырып, бүкіл түрік атаулыны бір қазанда қайнатып, ақырында, бір ұлы ұлттық мемлекет түзу болып табылады» деп жазады (Шоқай, 2007а:141).

Мұстафа Шоқайдың көптеген шығармалары «ұлттық мемлекет» ұғымына қатысты болды. «Түркістандағы ұлттық күрестің себептері және мақсаттары» атты мақаласының атауының себебін Кеңес үкіметінің орыс емес өлкелерде жүргізіліп отырған ұлттық саясатынан туындайтынын, мұндай саясаттан өлке халықтарының қарсы көтерілмеуден басқа амалының жоқтығын ескертеке: «Түркістан шет жұрттықтардың бұғауында қалғысы келмейді. Түркістан түріктері ұлт ретінде құл болғысы келмейді. Олар өз халықтарының мүддесі үшін, тәуелсіз ұлттық мемлекетін құру үшін күресетін болады» деп жазған болатын (Шоқай, 2007а:175). Ал «1937» мақаласында Ресейдегі «ұлы төңкеріске» 20 жыл толғанын, содан бері өз халқыныңтең құқылығы мен ұлттық тәуелсіз мемлекетті құруға қатысты күрес жүргізіп келе жатқанын және онымен шектеліп қалмай, тәуелсіз ұлттық мемлекетті қалыптастыруға да қатысты шараларға да қатысқысы келетінін айтады (Шоқай, 2007б: 213).

Азаттық үшін күрестің стратегиялық мұратын осылай айқындаумен бірге Мұстафа Шоқай оған жетудің тактикалық амалдарын да барынша қарастырды. Бұл мәселелер «Түркістанның бақытсыздығы және одан құтылудың жолы», «Шептерімізді бірлестіру хақында», «Түркістан түрікшілдігі», «Түркістан туралы француз тілінде жарияланған бір мақала» және т.б. еңбектерінде арнайы әңгіме болды. «Көтерілістен – ұйымшылдыққа» (*Көтерілістен-ұйымға*) (1930) атты мақалада Кеңес үкіметінің тепкісіндегі халықтар арасында толассыз күресіп келе жатқан түркістандықтар екенін, оған себеп орыс большевиктерінің шектен тыс езуі мен қанауы деп, осы бағытта естен шығаруға болмайтын бір нәрсені қатаң ескертіледі: «Біздің ұлтты құтқару жолындағы күресімізде табыстарға жетуіміз бен өз тағдырымызды өз қолымызға алуымыз ұлтымыздың ауызбірлігіне байланысты. Оған біздің ұлтымыз шаруаның жерге деген мұқтажындай мүдделілік танытуы керек» (Шоқай, 2007а: 87). Мұстафа Шоқай «Түркістан түрікшілдігі» деген мақаласында да негізгі міндет «Түркістанның болашағы «тәуелсіз Түркістан» ұраны ретінде Ресейден бөлініп шығып, Түркістан мемлекетін құратын халық бұқарасының қолында» деп кесіп айтып, ұлтты Ресейдің езгісінен құтқару күресінде, алдағы ұлттық құрылыста «түркістандықтарды ру, ұлыстарға бөліп, іштен іріткі салатындарды Түркістан ұлтшылдық идеясы мен мұраттарының жаулары деп есептейміз» деп жазды (Шоқай, 2007а: 256). Ал «Алған бағытымыз айқын болсын» (1931) мақаласында алдымен «Біздің атамекеніміз тұрғындарында ұлт-азаттық мұраттарымыз хақында ерекше насихат жүргізудің зәрулігі жоқ десе де болады» деумен қатар ұлттық жаудың тым күшті екенін, миллиондаған халқы бар Ресеймен күресте жеңіске жеткізетін ең тура, ең сенімді жолдар мен тәсілдерді таңдап ала білуді ұсынды. М. Шоқай татар, әзірбайжан, грузин, осетин, ингуш, башқұрт, өзбек т.б. халықтардың эмиграциядағы өкілдерімен жазысқан

хаттарында ұлттық тәуелсіздік үшін күресі барысында бір-бірімен ауызбіршілікте әрекет етулерінің маңыздылығын әр кез еске салып отырады (Шоқай, 2007а: 146). М. Шоқай түркістандықтар тағдырын басқа халықтардың тыныс-тіршілігінен жеке дара қарамаған, «Прометей» Ресейдің езілген халықтар Лигасына (Лига угнетенных Россией народов) кіретін Әзербайжан, Грузия, Идел-Урал, Қырым, Кубань, Солтүстік Кавказ, Украина елдерінің мұң-мұқтажын көре білді.

Жастар, жалпы түрік саяси күрескерлері арасына іріткі салатын мәселелер қатарында «татар мәдениеті», «шағатай мәдениеті» деп бөлушілікті, оның азаттық қозғалысы тағдырына тигізер зиянына тоқталады (В эмиграции, 2021:89 б.).

«Ұлттық еркіндік және азаттық жолы» деген мақаласында бәрінен бұрын түркістандықтардың өз қатарының жұдырықтай ұлттық бірлігін күшейтуді, орыс империализміне қарсы күрес майданын ұйымдастыруды және олардың ұлтын, дінін, нәсілін, партиясын текшелейік, алаламайық дей келіп, былай түйіндейді: «Азаттық пен тәуелсіздік жолындағы басты жол – Түркістанды ұлттық майданның ішкі бірлігін нығайтып, ұлт-азаттық күресте басқа халықтар ұлттық орталықтарымен бірлесе үйлестіру. Басқаша жағдайда азаттық пен бостандық туралы әңгіме ету мүмкін емес» (Шоқай, 2007б: 236).

Мұстафа Шоқай «Түркістандықтардың бақытсыздығы және онан құрылудың жолы» («Несчастье Туркестана и пути избавления от него») деген еңбегінде түркістандықтардың Кеңес үкіметіне жеке дара күресі еш нәтиже бермейтінін, сол себепті Ресейге бағынышты, өз тәуелсіздігі үшін күресті жатқан орыс емес халықтардың күштерін біріктіре отырып, еркін, тәуелсіз ұлттық өмірге шыға алатынды ескертті. Еділ-Орал, Қырым, Әзірбайжанда тұратын бауырлармен тығыз байланыста болып қоймай, Ресейдегі басқа өз тәуелсіз мемлекетін құру үшін күресті жатқан халықтардың барлығымен ұйымдық тұрғыдан тығыз байланыс орнатуды ұсынды (Шоқай, 2007б:125).

1929 жылдың 11 ақпанында башқұрт ұлттық қозғалысы жетекшілерінің бірі Омар Тенерекоғлына: «Түрік ұлттық қозғалысының жоғары мұраты – түрік ұлттық мәдениеті мен өркениетін тек Түркістанда, түріктердің ғасырлардан келе жатқан отанында жүзеге асуы мүмкін» деп жазады. М. Шоқай «Түркістан идеясы» деп нені ұғынатынын, әсіресе, «татар-башқұрт-Түркістан» үштік коалициясының «өте қажеттілігін», «ыңғайлылығын» айтады (Исахан, 1922: 38).

1933 жылы жазылған «Кемшіліктерді жою – жеңіс жолына түсу» («Преодолеть недостатки – значить вступить на путь победы») атты мақаласында Мұстафа Шоқай Қокан үкіметінің құлауын еске түсіріп, жеңілістің басты екі кемшілігі болғанын атап көрсетеді. Біріншісі – сыртқы күштің өздеріне тікелей қатысы болмаса да басымдығы, екіншісі - тікелей байланысы болғанын, ол өздерінің саяси жетілмегендері, ұлттық сананың әлсіздігі екенін, бірақ оларды жоя алмағандарын атап көрсетті. Осы негізгі кемшіліктен басқа жетіспеушіліктердің бастау алғанын ескертіп, Түркістан ұлттық бірлігін нық түсініп, осыны іске асырғанда ғана жеңе аламыз, әрқайсымыз жеке және бәріміз бірге жалпыұлттық мәселеге өзімізді жеке бағындырған жағдайда ғана еркіндігіміз бен тәуелсіздігіміз жеңіске жетеміз деген болатын (Шоқай, 2013б:76). Ал соңғы еңбектердің бірі, 1941 жылғы 8 маусымда жазылған «Түркістан мәселесі хақында» («К постановке проблемы Туркестана») атты мақаласында өзінің өмірлік ұлттық арманына тағы да оралады. Түркістанның басынан өткен тарихына, большевиктер Ресейде саяси билік басына келгеннен кейінгі Түркістан автономиясын қысқаша баян етіп, басқа аймақтарға қарағанда Түркістанның империялық Ресейдің қанауына көбірек ұшырағанын, сондықтан да күрестің советтік кезеңінде де жалғаса түскеніне тоқталып, алдағы міндетті айқындады. Түркістан және кеңестік Ресейдің барлық басқа орыс емес шеттері аймақтары азаттық үшін күресін өзінен бірнеше есе күшті жаумен жүргізуі қажеттігі, сондықтан барлық күштерді еш қалдықсыз осы бір ортақ жауға қарсы күреске жұмылдырылатындай біріккен күрес майданы құрылуы керектігі туралы тұжырым жасады (Шоқай, 2013с: 138).

«Большевизм –түрікшілдіктің жауы» атты мақаласында Мұстафа Шоқай «ұлт тәуелсіздігі» ұғымын халықтың тікелей ұлттық рухымен байланыста, ажырағысыз қарап, олардың себебін, даму үдерісін түсіндірді (Шоқай, 2007а:166). Және ұлттық рухтың шынайы ұлтшылдық үдерісінде қалыптасатынын терең таныған қайсар тұлға халқымыздың мәдени және рухани саладағы жетістіктерінің барлығын ұлтшылдық қозғалыстың нәтижесі ретінде санады.

М. Шоқай білім алу, алдыңғы қатарлы біліммен болашақ дербес елдің қайраткерлерін дайындау жұмысының маңыздылығына да көңіл бөлді. Осы орайда Түркістандық жастарға қатысты шараларға тоқталсақ. 1922 жылы Әлімжан Идриси Бұхар халық республикасының өкілі ретінде 64 студент және оқушы жастарды Германияда оқыту мақсатымен алып келген (Көкебаева, 2004:14).

Оқушылардың жай-күйімен танысу мақсатында 1922 жылдың соңында Бұхар Халық Республикасының Халық комиссарлар кеңесінің төрағасы Файзулла Хожаев Германияға барып қайтады. Ал Тұрар Рысқұлов Түркістан Республикасы Халық комиссарлары кеңесінің төрағасы ретінде 1923 ж. Германиядағы оқушылармен кездесіп қайтады.

Ресей Түркістан автономиясы жастарының Түркия мен Германияға оқуға жіберілуіне қарсы болған. Мұны түркістандық басшылар жақсы білген. Ресей Түркия мен Алманияға оқушы жібермеу үшін өздеріне шақырыпты.

Бұхара үкіметі, оқу-ағарту министрі Абдурауф Фитрат, Түркістан АКСР-інің кейбір ұйымдары талантты жастарды Германия мен Турцияға оқуға жібереді. 1923 жылы Бұхара Халық Республикасынан, Түркістан АССР-інен және Қырғыз (Қазақ) АССР-інен 43 өзбек, 64 қазақ, 2 түркмен, 22 тәжік, 12 ұйғыр Ресейдің жоғары оқу орындарынан білім алуына жағдай жасайды (Исахан, 2022: 38). 100-ге жуық жастарды жіберудегі мақсат, еуропалық білім алып келген жастар өз отанының экономикасын, мәдениеті мен ғылымын дамытуға үлес қосады деп үміттенді. Студенттерге стипендия Бұхара Республикасының Рейхсбанктегі алтын қорынан төленіп тұрды. Кейін Бұхар Республикасының дербестігі жойылып, ол кеңестік Өзбекстанға қосылған соң Берлиндегі Бұхар республикасының мәдени қатынастар жөніндегі өкілдігі таратылып, бұхарлық студенттердің есепшоттары бұғатталады, 1930 ж. студенттерге шәкіртақы төленбейді, КСРО-ға қайту ұсынылады. Студенттердің көпшілігі қайтудан бас тартады. Жекелеген бұхарлықтардың Германияда оқу шығындарын Гумбольдт қоры өз мойнына алады. Түркияда оқитындар Осман Қожаға, берлиндік студенттер Мұстафа Шоқай мен «Яш Түркістан» маңайына топтасады. Оқуын бітіріп елге қайтқан студенттер антисоветтік ұйымдарға қызмет еткен деген айыппен 1937-1938 жылдары бәрі атылған (Турдиев, 2006: 21-22).

Мұстафа Шоқайдың келешек Түркістанда құрылмақ тәуелсіз ұлттық мемлекет болғаннан кейінгі оның мәні, саяси құрылымдары туралы айтқан ой-тұжырымдары аса маңызды. Мысалы, мемлекеттің ұлттық сипатын айқындай түсетін, елдің заң шығару қызметін жүзеге асыратын ең жоғарғы өкілдікті органы Парламент туралы ол: «Тіке, жеке және жасырын дауыс беру жолымен сайлау – сайлаушылардың өзі қалаған адамына дауыс беруін қамтамасыз ететін ең қолайлы тәсіл. Парламентаризм көпшіліктің мүддесін үкіметтің озбырлығынан қорғайды» деп жазған болатын (Шоқай, 2007б:137).

Тәуелсіздік жылдары көбіне ел Президентіне тәуелді болған Парламент жүйесіне кейінгі кезде бірсыпыра өзгерістер енгізілді. Халықтың өз өкілдерін тікелей сайлай алуы Парламенттің демократиялық сипатын арттырып, оның Ата заңымызда, арнайы конституциялық заңда айқындалған саяси-құқықтық құзыреттерін молырақ пайдалануға жол ашты. Осылай жалпы мемлекеттік билік тармақтарының ішінде бірден-бір демократиялық ұстанымы да, ұлттық сипаты да айрықша көрінетін халықтың өкілді органы Парламент деген ежелгі қағидаға қайта оралып келеміз. Мұстафа Шоқайдың парламентаризм туралы айтқан ойының жүзеге асуы еліміздің дамуына игі әсер игізетіні сөзсіз.

Болашақ Түркістан халқын біріктіретін, қоғам және мемлекет алдында тұрған мақсаттар мен міндеттерге ұйыстыратын саяси ұйым мазмұны да Мұстафа Шоқайды ойландырған болатын. Сол себептен: «Саяси партия дегеніміз – сол халықтың саяси қимылы (әрекеті) және оның өмірі мен болашағының бағыт-бағдарын таңдауы болып табылады» деп саяси партияның ең бірінші алдында тұратын міндеттерді айқындаған еді (Шоқай, 2007б:108). Бұл ой саяси ұйымдары жетіле қоймаған тәуелсіз еліміз үшін ерекше өзекті. Себебі саяси партиялар мемлекеттік билікке қол жеткізу үшін емес, халықтың мүддесін жүзеге асыру үшін құрылуы керек.

Мұстафа Шоқай болашақ тәуелсіз ұлттық қоғамның мүшелері, әсіресе зиялы қауымы, саяси қайраткер мәселелері туралы тағылымды ойлары «Национальная интеллигенция», «О национальной интеллигенции» және «Восточный Туркестан, внешний мир и наши задачи» деген мақалаларда кеңінен әңгіме болды. Ұлттық зиялының мәніне тоқталатын «Национальная

интеллигенция» мақаласында «Білімді адамдарды тек білімді болғаны үшін зиялы және оларды белгілі бір ұлтқа жататындықтан ғана ұлттық зиялы деп атауға болмайтындығына, Зиялы деп белгілі бір идеяның ортақтығына еніп, өзара байланыстағы білімді адамдарды айтатынына назар аудартып, зиялылардың ұлттық сипатын былайша тоқталады: «Ұлттық зиялыны өз халқына қызмет ету идеясымен кез келген салада: саяси, қоғамдық немесе мәдени тұрғыдан енген жағдайда ғана атауға болады» (Шоқай, 2013д:206]. Ол зиялы қауымның миссиясы қаншалықты қиын болса, соншалықты жоғары екендігі, өйткені ұлттық зиялыға жүктелетін тарихи міндет -халықтың шығу тегі, әдет-ғұрпы, тілі, дінімен біріктірілген сананы саяси және әлеуметтік бірлікке айналдыру болатындығын айтады (Шоқай, 2013д: 207). Мұстафа Шоқай «1936 жылы» мақаласында: «Жалпы ұлттың мүддесін жеке қожалықтар мен жеке топтың мүддесінен жоғары қоя білген, өзінің белгілі бір түзімге белгілі бір себептермен қалыптасқан қатынасын, оған тәуелділігін жалпы ұлт мүддесі тұрғысына сәйкес, ұлттың жалпы жағдайына үйлесетін түзім жолында құрбан ете білген адамдар ғана нағыз ұлттық патриот және ұлтқа пайдалы қызметші бола алады» деп ойды толықтырады (Шоқай, 2007б: 128). «Шығыс Түркістан, сыртқы дүние және біздің міндеттеріміз» деген мақаласында ұлттық қозғалыстарды басқарып, жетекшілік ететін жеке тұлғаларды қорғап қана қоймай, олардың беделін арттыруға күш салудың қажеттігін атап көрсетіп; «Біз саяси қайраткерлерді оның ұрандарына қарап емес, іс қимылдарына қарап бағалаймыз» деді (Шоқай, 2007б: 30).

Сонымен бірге Мұстафа Шоқайдың ұлттық мемлекет құру идеясының жалғасы түркі халықтарының бірлігі басымдығына назар аудару керек.

Қазіргі еліміздегі 30-дан астам ұлттық, мемлекеттік және кәсіптік мерекелер ішінде Тәуелсіздіктен қасиетті ұлық ұғым да, мәртебелі мереке де жоқ, болмайды да. Өйткені елімізге өз аумағында өкіметтік билікті, өзінің ішкі және сыртқы саясатын дербес өзі белгілейтін, өзі жүргізетін саяси-құқыққа ие болу Тәуелсіздіктің арқасында ғана мүмкін болды. «Тәуелсіздік» қасиетті ұғымы бәріміздің жиі айтатын сөзімізге айналды. Бұған дау жоқ. Дегенмен біздер ұлттық рухпен, халықтың саяси санасымен, шынайы әлеуметтік еркіндікпен, қоғамдағы демократиялық үдеріспен, құқықтық сауаттылықпен т.б. толып жатқан ұғымдармен тікелей тағдырлас, бағытас, ажырамас тұтастықтағы «Тәуелсіздік» сөзінің аса қасиетті мәнін тереңірек әрі кеңірек түсіне бермейтін сияқтымыз.

Отарлық жағдайды Алаштың алдыңғы толқын ардақтылары да кем білген жоқ. Алайда қоғамның кенже келе жатқандығынан олар тәуелсіздік үшін күрес мәселесін көтере алмағанмен оның ұғымын білмеді емес, білді. Туған халқын берісі Ресейдің, арысы Еуропаның озат мәдениетіне үндеген тұңғыш ағартушы, ұлы ғалым Шоқан Уәлиханов «Сот реформасы жайындағы жазбасында»: «Халықтың қалыпты түрде өсуі үшін ол дамудың қандай деңгейінде тұрса да: өзіндік дамуы, өзін-өзі қорғауы, өзін-өзі басқаруы және өзіндік соты болуы қажет» деп жазды (Уәлиханов, 2010:95). Осы бір сөйлемді тәуелсіздіктің тамаша формуласы деуге болады. Осы сөздердің айтылғанына 150 жылдан асса да, мәңгі өшпес өсиетті естен шығармауымыз керек.

Айта кететін мәселе – қоғамның кейбір мүшелерінің, әсіресе орыс тілділер арасында Алаш көсемдерінің, әсіресе Әлихан Бөкейхан мен Мұстафа Шоқайдың Ресейді қатаң сынауына байланысты қайшылықты түсінік жоқ емес. Рас, олар Ресейді жеріне жеткізе сынады, бірақ Ресейді орыс халқының отаны ретінде емес, патшалық биліктің, соның саяси жалғасындай болған кеңестік жүйенің орталығы ретінде сынағанын айыра білген жөн.

Сондықтан, «Тәуелсіздік» ұғымымен тікелей байланысты «ұлтшылдық», «ұлттық рух» сияқты аса мәнді ұғымдардың мемлекеттігімізді нығайта түсетін қасиетті мазмұнын түсінуіміз керек. Тіпті «Ұлтшылдық» ұғымынан қашып, орнына «ұлтжанды» деген баламаны пайдаланамыз. Халқымыздың ұлттық рухы күшейтіп, бүгінгі қол жеткен тәуелсіздігімізді тұғырлы етуге дәрменсіздік танытпайық.

Мұстафа Шоқай: «Біздің ұлтшылдығымыз Түркістанда ұлттық үкіметтің үстемдігінен басқа ешбір күшті мойындамау негізіне құрылған. Біздің революционерлігіміз – ұлттық және тәуелсіз Түркістанды әлеуметтік даму жолына түсіру қажетінен туындайды» деп жазған еді (Шоқай, 2007а: 64). Нақты айтар болсақ, ұлтшылдық төлтума мәдениетке негізделіп, ұлттың өз қадір-қасиетін, абыройын арттырып, халқымыздың ішкі және сыртқы саясатында, сын сағатында ұлт мүддесіне қызмет етсе, ал ұлтсыздық ұлттың тұтастығын әлсіретеді, рухани

жүдетеді. Ал біздер ұлтсыздықтың қауіпті деңгейге жетіп, өзіміздің ұлттық бейнеміз елеулі өзгергенін сезіне бермейтін сияқтымыз.

XX ғ. 80 жылдарының соңында елімізге басқа, әсіресе орыс этносы өкілдерінің әртүрлі себептермен қоныстануы, байырғы халықтың ұлттық азшылыққа айналуы, қазақ мектептерінің азаюы айрықша байқалды. Аралас некенің көбеюін социалистік интернационализмнің көрінісі деп насихатталды, жергілікті халықтың ана тілдік ортасын тарылып, елдің этностық келбеті, ежелден келе жатқан салт-дәстүрі күрделі өзгерістерге ұшырады. Нәтижесінде жергілікті халық өзінің ұлттық бітімін өзгерте бастады. Сондықтан, еліміздің ұлтшыл азаматтары қайта құрудың сәтін ұтымды пайдаланып, аса белсенділік пен еркіндік танытып, күресті ұлттық алаңымызда кенжелеген ана тілімізден бастаған болатын. Соның арқасында өз жері мен елінің иесі қазақ 39 пайыз ғана болғанымен, 1989 жылғы 22 қыркүйекте Қазақ КСР Жоғары Кеңесінің кезектен тыс өткен XIV сессиясында «Тіл туралы» Заңның қабылданып, қазақ тілінің мемлекеттік мәртебеге ие болуы аса мәнді жетістік еді. Осы орайда 80 жыл бұрын Мұстафа Шоқайдың ана тіліміз туралы айтқан сөздерінің өміршеңдігін көреміз. Патшалық Ресей мен кеңестік жүйенің ана тілімізге қарым-қатынасын ол: «Патшалық Ресей кезінде тіліміздің дамуына жол бермеді. Ол кезде біздің ұлттық басылымдар шығаруға құқымыз болмады» (Шоқай, 2007а: 133), ал: «Орыс большевиктері социалистік идеяны желеу ете отырып, көп ұзамай ана тіліміз – түрік тілін өзінің тарихи құқығынан мақұрым етуді көздеп отыр» деп суреттеген (Шоқай, 2007а: 135). Бұлай шырылдауы жайдан-жай емес еді. Ұлы тұлғаның «Ұлттық рухтың негізі – ұлттық тіл» деген пікірі күні бүгін де маңызын жоймаған.

1990 жылы 25 қазанда Қазақ ССР Жоғарғы кеңесінің сессиясында қабылданған, мемлекетіміздің егемендігін айқындайтын құжат – «Қазақ ССР-інің мемлекеттік егемендігі туралы декларацияда» «Қазақ ССР-і ұлттық мемлекеттігін сақтау, қорғау және нығайту жөнінде шаралар қолданады. Қазақ халқының және Қазақстанда тұратын басқа да ұлттардың төл мәдениетін, дәстүрін, тілін қайта түлету мен дамыту және олардың ұлттық қадір-қасиетін нығайту Қазақ ССР мемлекеттігінің аса маңызды міндеттерінің бірі болып табылады» деген аса мәнді қағида бекітілді. Егемендіктің елең-алаңындағы ұлттық қайта түлеуге ұмтылыс жасалғанымен, жаңа өріске түспеді. Ресми «ұлттық идея», «ұлттық мәдениет», «ұлттық идеология» және «ұлттық мемлекет» сияқты ұлттық ұғымдарды мойындай бермеушіліктен әлі арыла қоймадық. Қазіргі күні 20 млн болған халқымыздың 70 пайызынан асқан қазақтың ұлттық мүдделерін мойындай бермеушілік те жоқ емес.

Мәселені бұлай айтуымыздың қағидатты мәні бар. Жоғарыдағы айтқан ұлттық бейнеміздегі қайшылықты өзгерістердің барлығы дерлік мемлекеттің ұлттық сипатына жеткілікті көңіл бөлмей келе жатқанымыздан бастау алып отыр. Мұнсыз мемлекет құрушы ұлттың мүддесі шешілмейтінін, сондай-ақ елдегі басқа этнос өкілдерінің мәселелері де ойдағыдай нәтиже бере қоймайтынын күнделікті өмір көрсетті.

«Тәуелсіздік» деген ұғымның мағынасы кен: біріншіден бостандық, басқа бір елге тәуелді болмай, азат болуы; екіншіден жергілікті халықтың рухани дүниесінен: тілінен, дінінен, ділінен бастау алатын ұлттық мәдениеттің еркіндігі, мемлекеттің саяси құрылымдарының ұлттық сипаты т.б. қамтиды.

Осы ретте Президент Қ.-Ж. Тоқаевтың Ұлттық құрылтайдың алғашқы отырысында айтқан: «Біз бүкіл ел болып Жаңа Қазақстанды құрамыз. Бұл оңай шаруа емес. Жұртымыз жаңаша өмір сүруге бейімделуі қажет. Халқымыздың сана-сезімі, құндылықтары түбегейлі жаңаруы керек. Сонда ұлттың жаңа сапасы қалыптасады. Бір сөзбен айтқанда, барша еліміз жаңарады» деген ойларын еске түсірсек, біздің нақтылайтын мәселелеріміздің жетерлік екені байқалады.

Еліміздің алдына қойылып отырған әділетті һәм жаңа Қазақстан құру мәселесі өте өзекті. Бұл дегеніміз ұлттық идея мен ұлттық мүддені жалпы қазақстандық деңгейге көтерумен жалғасуы қажет етудеген сөз. Сонда ғана өткен кезеңдерді парасат таразысына сала отырып, шығар биігімізді, алар асуымыз айқындай аламыз. Осы бағытта Алаш рухы, оның ішінде Мұстафа Шоқайдың тәуелсіз ұлттық мемлекет туралы айтқан телегей-теңіз ойлары мен идеялары ұлтымыздың жаңа саяси сапасын көтеріп, әлемдегі өз орнымызды айқындай түсері сөзсіз.

Мұстафа Шоқай «1936 жыл» мақаласында 18 жыл бұрынғы Қоқандағы жағдайын еске түсіріп, атамекенін тастап кетуге мәжбүр болғанын, бірнеше айдан соң Түркістанға қайта

ораламыз деген ойлағанын, алайда оның орындалмағанын, сол себепті жат елде қалып келе жатқанын жаза отырып, атамекенге деген сағынышын жасыра алмады. Туған еліне деген сүйіспеншілігін жеке басының қалауларын қамтамасыз етіп, қанағаттану немесе жекелеген топтар мен жекелген адамдардың мүддесіне сай қызмет ету ғана емес, «Атамекенді сүйу – оның тұтас мүддесіне қызмет ету, осы жолда әрқашан қызмет етуге, керек болса жан пайда қылуға дайын тұру болып табылады» деп қорытады (Шоқай, 2007б: 127]. Бұл адами қасиеттер Тәуелсіздікті тұғырлы етудің, Мәңгілік ел болудың аса қажетті компоненттері екені даусыз.

Қорытынды. Кеңес үкіметі «ұлы державалық шовинизмнен» аулақ бола алмады. Мұның салқыны бүгінгі күндері де байқалып қалады. Еліміз тәуелсіздік алып, шекараларымыз екі жақты бекітілсе де, жерімізге көз салатындар да жоқ емес.

Бұл саяси сипаты жағынан да, әлеуметтік әлеуеті, экономикалық тұрпаты жаңадан құрылып жатқан тәуелсіз Қазақстанымыздың бүгінін байытып, келешегін кемелдендіре түсетін Алаш мұрасын, соның ішінде Мұстафа Шоқайдың тұжырымдарын тереңірек зерттей, молынан игере түсуіміздің қажеттігін көрсетеді. Өйткені бар ғұмырын өз елінің азаттығы жолына арнаған, қажет болған жағдайда құрбан болуға дайын болған қайсар Шоқайдай тұлғаның өмір бойғы армандап күрескен мақсаты тәуелсіз ұлттық мемлекет болатын. Бұл идеяның мемлекетіміздің алдына қойылып отырған жаңа хәм әділетті Қазақстан құруда аса маңызды боларына сөзсіз.

Ал тәуелсіз ұлттық мемлекет дегеніміз бүгінгі күні азаттығымызды нығайту, саяси-әлеуметтік және экономикалық жүйемізді жетілдіре түсу, демократиялық принциптерді орнықтыру, әлемдік қағидаттарды ескере отырып, еліміздегі этнос өкілдерінің мол мәдени құндылықтарымен байыған қоғамдық сананың үстемдігіне жету арқылы тәуелсіздігімізді тұғырлы ету болмақ.

Әдебиеттер тізімі

Алаш қозғалысы, 2005 - Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. Желтоқсан 1917 ж. мамыр 1920 ж. Т.2. Алматы: «Алаш», 2005. 496 бет.

Алаш, 1917 - Алаш партиясының бағдарламасы // «Қазақ», 1917, 21 қараша.

Бәкір, 2022 - Бәкір Ә. Мұстафа Шоқайдың саяси ой-пікірлері. / АҚІҚАТ. 2022, 27 ақпан. <https://aqiqat.kazgazeta.kz/news/11691>

Бөкейхан, 2016 – Бөкейхан Әлихан. Шығармалары – Сочинения. Толықт. екінші бас. 3 т. Астана: 2016, «Сарыарқа» баспасы. 656 б.

В эмиграции, 2021. - В эмиграции: Эпистолярное наследие Мустафы Шокая. 1919-1941 / Ред. Г.К. Кокебаева; составители: Г.Т. Исахан, Г.К. Кокебаева, С.К. Шилдебай. Алматы: Полиграфия сервис и К°, 2021. 488 с.

Есмағамбетов, 2008 – Есмағамбетов К. Әлем таныған тұлға (М. Шоқайдың дүниетанымы мен қайраткерлік болмысы). Алматы: Дайк-Пресс, 2008. 504 б.

Исахан, 2022 – Исахан Ғ.Т. Мұстафа Шоқай және түркістандық эмигранттар // Архив хабаршысы. №4/2022. 35-41 бб.

Каренов, 2012а – Каренов Р.С. Мұстафа Шоқайдың ғалым-публицист ретіндегі қасиеттері және шоқайтанудың бүгінгі жағдайы // Вестник Карагандинского университета. Серия «История. Философия». № 1(65)/2012а. 57-66 б.

Каренов, 2012б – Каренов Р.С. Мұстафа Шоқай – Қазақстан тәуелсіздігінің символдық тұлғасы ретінде // Вестник Карагандинского университета. Серия «История. Философия». № 1(65)/2012. С. 47-57.

Көкебаева, 2004 – Көкебаева Г.К. Еуропадағы түркістандық эмигранттар және түркі халықтарының тәуелсіздігі / Отан тарихы. 2004/3-4. 14-21 б.

Көкебаева, 2013 – Көкебаева Г.К. Германия мен Польша мұрағаттарындағы Мұстафа Шоқайдың қызметі туралы құжаттар мен деректер // ҚазМПУ хабаршысы, тарих және әлеуметтік-саяси ғылымдар сериясы. 2013. №3. Б.40-45.

Көкебаева, 2019 – Көкебаева Г.К. Мұстафа Шоқай және Еуропадағы түркі эмиграциясы // История Великой Степи: от истоков до современности. Материалы Международного Евразийского форума. Том 1 / Под ред. Е.Б. Сыдыкова. Нұр-Сұлтан: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, 2019. 354 б.

Қыдыралиев, 2007 – Қыдыралиев Д. Мұстафа Шоқай. Астана: Фолиант, 2007. 320 б.

- Революция, 1930 – Революция и национальный вопрос (1930) М.: Коммунистическая академия. Т. 3: 1917. Февраль-октябрь. Т.3 / сост. И. Левин и Е. Драбкина; приедсл. С.М. Диманштейна. 1930. 467 с.
- Сафаров, 1921 – Сафаров Г.М. Колониальная революция: Опыт Туркестана. М.: Государственное издательство, 1921. 147 с.
- Турдиев, 2006 – Турдиев Ш. Улар Германияда укиган эдилар. Тошкент: Фан, 2006. 256 б.
- Уәлиханов, 2010 – Уәлиханов Ш. Көп томдық шығармалар жинағы. 4-т. Алматы: «Толағай группа», 2010. 496 б.
- Шоқай, 2007 – Шоқай М. Таңдамалы шығармалары: Үш томдық. 3-т. Алматы: «Қайнар» баспасы, 2007. 384 бет.
- Шоқай, 2007а – Шоқай М. Таңдамалы шығармалары: Үш томдық. 1-т. Алматы: «Қайнар» баспасы, 2007. 352 бет.
- Шоқай, 2007б – Шоқай М. Таңдамалы шығармалары: Үш томдық. 2-т. Алматы: 2007, «Қайнар» баспасы. 392 б.
- Шоқай, 2012а – Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы: Он екі томдық. II-том. Алматы: Дайк-Пресс, 2012. 640 б.
- Шоқай, 2012б – Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы: Он екі томдық. IV-том. Алматы: Дайк-Пресс, 2012. 532 б.
- Шоқай, 2013 – Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы: Он екі томдық. VI-том. Алматы: Дайк-Пресс, 2013. 524 б.
- Шоқай, 2013а – Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы: Он екі томдық. VII-том. Алматы: Дайк-Пресс, 2013. 572 б.
- Шоқай, 2013б – Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы: Он екі томдық. VIII-том. Алматы: Дайк-Пресс, 2013. 560 б.
- Шоқай, 2013д – Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы: Он екі томдық. V- том. Алматы: Дайк-Пресс, 2013. 540 б.
- Шоқай, 2014 – Шоқай М. Шығ. толық жинағы. Он екі томдық. IX-том. Алматы: Дайк-Пресс, 2014. 568 б.
- Mende, 1936 – Mende G. Der nationale Kampf der Russlandtürken. Berlin, 1936, S. 147
- Томохио, 2001. – Уяма Томохио. Предисловие // Чокаев М. Отрывки из воспоминаний о 1917 г. Токио; М., 2001. 53 с.

References

- Alash kozgalysy, 2005 – Alash kozgalysy [Alash movement]. Kuzhattar men materialdar zhinagy. Zheltoksan 1917. Mamyr 1920. T.2. Almaty: «Alash», 2005. 496 p.[in Kazakh]
- Alash, 1917 – «Alash partiyasynyn bagdarlamasy» [Program of the Alash Party]. // «Kazakh», 1917. 21 karasha.[in Kazakh]
- Bakir, 2022 – Bakir A. Mustafa Shorajdyn sayasi oj-pikirleri [Political opinions of Mustafa Shokaj] / AQIQAT. 2022. 27 akpan. <https://aqiqat.kazgazeta.kz/news/11691> [in Kazakh]
- Bokejhan, 2016 – Bokejhan Alihan. Shygarmalary – Sochineniya [Essays]. Tolykt. ekinshi bas. 3 t. Astana: «Saryarka» baspasy. 656 p.[in Kazakh]
- Esmamambetov, 2008 – Esmamambetov K. Alem tanygan tulga (M. Shokajdyn dunietanymy men kajratkerlik bolmysy)[World-renowned personality]. Almaty: Dajk-Press, 2008. 504 p.[in Kazakh]
- Isahan, 2022 – Isahan G.T. Mustafa Shokaj zhane turkistandyk emigranttar [Mustafa Shokai and Turkestan emigrants] // Arhiv habarshysy. 2022. Nr.4. P. 35-41. Safarov G.M. (1921). [inKazakh]
- Karenov, 2012a – Karenov R.S. Mustafa Shokajdyn galympublicist retindegi kasietteri zhane shokajtanudyn bugingi zhagdajy [Mustafa Shokai as a scientist-publicist and the current state of shock studies] // Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya «Istoriya. Filosofiya». 2012. Nr. 1(65). P. 57-66. [in Kazakh]
- Karenov, 2012b – Karenov R.S. Mustafa Shokaj – Kazakhstan tauelsizdiginin simvoldyk tulgasy retinde [Mustafa Shokai is a symbolic figure of Kazakhstan's independence] // Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya «Istoriya. Filosofiya». 2012. Nr. 1(65). P. 47-57. [in Kazakh]
- Kokebaeva, 2004 – Kokebaeva G.K. Mustafa Shokaj zhane Europadagy turki emigraciya [Mustafa Shokai and the Turkic emigration in Europe] // Istoriya Velikoj Step: ot istokov do sovremennosti. Materialy Mezhdunarodnogo Evrazijskogo foruma. Tom 1 / Pod red. E.B.Sydykova. Nur-Sultan: L.N. Gumilev atyndag9y EUU, 2019. 354 b. [in Kazakh]
- Kokebaeva, 2004 – Kokebaeva G.K. Europadagy turkistandyk emigranttar zhane turki halyktarynyn tauelsizdigi [Turkestan emigrants in Europe and the independence of the Turkic peoples] / Otantarihy. 2004. Nr. 3-4. P. 14-21. [in Kazakh]
- Kokebaeva, 2004 – Kokebaeva G.K. Germaniya men Polsha muragattaryndagy Mustafa Shokajdynkyzmetituralykyuzhattar men derekter [Documents and data on the activities of Mustafa Shoka in the

- archives of Germany and Poland] // KazMPUhabarshysy, tarihzhanaleumettik-sayasigylmdarseriyasy. 2013. Nr. 3. P.40-45. [in Kazakh]
- Kydyraliev, 2007 – Kydyraliev D. Mustafa Shokaj. Astana: Foliant, 2007. 320 p. [in Kazakh]
- Mende, 1936 – Mende G. Der nationale Kampf der Russlandtürken [The national struggle of the Russian Turks]. Berlin, 1936.147 p.[in Deutsch]
- Revolyuciya, 1930 – Revoluciya i nacionalnyj vopros [Revolution and the National Question] (1930) M.: Kommunisticheskaya akademiya. Vol. 3: 1917. February - October/Comp. I. Levin, E. Drabkina. 1930. 467 p. [in Russ.]
- Safarov, 1921 – Safarov G.M. Kolonial'naya revoluciya: Opyt Turkestana [The Colonial Revolution: The Experience of Turkestan]. M.: Gosudarstvennoe izdatel'stvo, 1921. 147 p. [in Russ.]
- Shokaj, 2007 – Shokaj M. Tandamaly shygarmalary: Ush tomdyk [Selected works: Three volumes]. Vol. 3. Almaty: Kajnar+, 2007. 384 p.[in Kazakh]
- Shokaj, 2007a – Shokaj M.. Tandamaly shygarmalary: Ysh tomdyk [Selected works: Three volumes]. Vol. 1. Almaty: Kajnar, 2007. 352 p. [in Kazakh]
- Shokaj, 2007b – Shokaj M. Tandamaly shygarmalary: Ysh tomdyk [Selected works: Three volumes]. Vol.2. Almaty: Kajnar, 2007. 392 p. [in Kazakh]
- Shokaj, 2012a – Shokaj M. Shygarmalarynyn tolyk zhinagy: On eki tomdyk. [Complete collection of works: Twelve volumes]. II-vol. Almaty: Dajk Press, 2012. 640 p. [inKazakh, in Russ.]
- Shokaj, 2013 – Shokaj M. Shygarmalarynyn tolyk zhinagy: On eki tomdyk. [Complete collection of works: Twelve volumes]. VI-vol. Almaty: Dajk Press, 2013. 524 p.[in Kazakh]
- Shokaj, 2013a – Shokaj M Shygarmalarynyn tolyk zhinagy: On eki tomdyk. [Complete collection of works: Twelve volumes]. VII-vol. Almaty: Dajk Press. 572 p. [in Kazakh]
- Shokaj, 2013b – Shokaj M. Shygarmalarynyn tolyk zhinagy: On eki tomdyk. [Complete collection of works: Twelve volumes]. VIII-vol. Almaty: Dajk Press. 560 p.[in Kazakh]
- Shokaj, 2013d – Shokaj M. Shygarmalarynyn tolyk zhinagy: On eki tomdyk. [Complete collection of works: Twelve volumes]. V-vol. Almaty: Dajk Press. 2013. 540 p.
- Shokaj,2014 - Shokaj M. Shygarmalarynyn tolyk zhinagy: On eki tomdyk. [Complete collection of works: Twelve volumes]. IX-vol. Almaty: Dajk Press, 2014. 568 p. [in Kazakh]
- Shokaj. 2012b – Shokaj M. Shygarmalarynyn tolyk zhinagy: On eki tomdyk. [Complete collection of works: Twelve volumes]. IV-vol. Almaty: Dajk Press, 2012. 532 p.[in Kazakh]
- Tomohiko, 2001 - Uyama Tomohiko. Preface / Mustafa Çokaev. *Otryvki iz vospominanij o 1917 g.* Tokyo - Moscou, 2001. 53 c. in Russ.]
- Turdiyev, 2006 – Turdiyev SH. Ular Germaniyadau kigan edilar [They studied in Germany]. Toshkent: Fan, 2006. 256 b. [in Uzbek]
- Ualihanov, 2010 - Ualihanov Sh. Kop tomdyk shygarmalar zhinagy [Multi-volume collection of works]. 4-tom. Almaty: «Tolagaj gruppа». 2010. 496 b.[in Kazakh]
- V emigracii, 2021 - V emigracii: Epistolyarnoe nasledie Mustafy Shokaya [In exile: The Epistolary Legacy of Mustafa Shokay]. 1919-1941 / Red. G.K. Kokebaeva; sostaviteli: G.T. Isahan, G.K. Kokebaeva, S.K. Shildebaj. Almaty: Poligrafiya servis i Ko, 2021. 488 s. [in Russ.]

АРХЕОЛОГИЯ / ЭТНОГРАФИЯ / ЭПИГРАФИКА

Published in the Kazakhstan

Otan tarikhy

Has been issued as a journal since 1998

ISSN: 1814-6961 (Print)

ISSN: 2788-9718 (Online)

Vol. 26. Is. 4, pp. 860-869, 2023

Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI: 03.41.91

https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_26_4_860-869

ПРЕДВАРИТЕЛЬНЫЕ ИТОГИ ИЗУЧЕНИЯ КЕРАМИКИ СТОЯНКИ ЖАЛГЫЗ-АГЫМ

Сауле Жангельдыевна Рахимжанова¹, Ислам Серикович Курманиязов²,

Жанна Толепбергеновна Аккошкарлова³

¹Институт археологии им. А.Х. Маргулана (д. 44, ул. Достык. 050010. Алматы, Казахстан)

Кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник отдела эпохи камня.

<https://orcid.org/0000-0003-1429-1470>. E-mail: saule-rahim@inbox.ru

²Кызылординский университет имени Коркыт Ата (ул. Айтеке Би, 29А. 120000. Кызылорда, Казахстан)

магистр гуманитарных наук, научный сотрудник научного центра «Археологии и этнографии»

<https://orcid.org/0000-0001-8737-2218> e-mail: yslam.kurmaniyazov@gmail.com

³Институт археологии им. А.Х. Маргулана (д. 44, ул. Достык., 050010 Алматы, Казахстан)

магистр, младший научный сотрудник отдела эпохи камня. <https://orcid.org/0000-0002-8113-6705>.

E-mail: jan-adil@mail.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2023

© Рахимжанова С.Ж., Курманиязов И.С., Аккошкарлова Ж.Т., 2023

Аннотация *Введение.* В статье представлены первые результаты специального технологического анализа керамики раннего железного века стоянки Жалгыз-агым. *Цели и задачи.* Изучение данной керамики было направлено на выяснение специфики культурных традиций в гончарстве населения стоянки Жалгыз-Агым, их изменений, произошедших в процессе контактов с населением соседних регионов. *Методы.* Исследование проведено в рамках историко-культурного подхода к изучению древнего гончарства, разработанного А.А. Бобринским и его последователями. *Результаты.* Изучение керамики Жалгыз-агым показало, что гончары во время бытования в равной степени использовали среднео железненные глины и илистые глины. Изучение формовочных масс показало, что гончары, жившие на данном поселении, массово изготавливали посуду по рецепту «глина + шамот 1:4 + органический раствор», что говорит о том, что население, проживавшее на данном поселении было достаточно однородным, два рецепта «глина + дресва 1:4 + органический раствор» и «глина + раковина 1:4 + органический раствор» показывают, что на стоянке проживало также другое население, а рецепт «глина + дресва 1:6 + шамот 1:4 органический раствор» указывает на смешение первых двух групп.

Ключевые слова: Ранний железный век, раннесакский период, стоянка, керамика, технико-технологический анализ, орнаментация, Западный Казахстан.

Благодарности: Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства высшего образования и науки Республики Казахстан «Казахстан в древности и средневековье: систематизация и анализ археологических источников» в рамках финансирования научных организаций, осуществляющих фундаментальные научные исследования (регистрационный номер BR20280993).

Для цитирования: Рахимжанова С.Ж., Курманиязов И.С., Аккошкарлова Ж.Т., Предварительные итоги изучения керамики стоянки Жалгыз-агым // Отан тарихы. 2023. Т.26. № 4. С. 860-869. (Рус.) DOI: 10.51943/2710-3994_2023_26_3_860-869

ЖАЛҒЫЗ-АҒЫМ ТҰРАҒЫНЫҢ ҚЫШ ҮДЫСТАРЫН ЗЕРТТЕУДІҢ АЛДЫН АЛА ҚОРЫТЫНДЫЛАРЫ

Сауле Жангельдыевна Рахимжанова¹, Ислам Серікұлы Құрманиязов²,
Жанна Толепбергеновна Аккошкарова³

¹Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты (44-үй, Достық көш., 050010 Алматы, Қазақстан).
тарих ғылымдарының кандидаты, тас ғасыры бөлімінің жетекші ғылыми қызметкері
<https://orcid.org/0000-0003-1429-1470> E-mail: saule-rahim@inbox.ru

²Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті (Әйтеке би көшесі 29А, 120000 Қызылорда, Қазақстан)
гуманитарлық ғылымдар магистрі, жанындағы «Археология және этнография» ғылыми орталығының
ғылыми қызметкері. <https://orcid.org/0000-0001-8737-2218> E-mail: yslam.kurmaniyazov@gmail.com.

³Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты (44-үй, Достық көш., 050010 Алматы, Қазақстан).
магистр, тас ғасыры бөлімінің кіші ғылыми қызметкері. <https://orcid.org/0000-0002-8113-6705>
E-mail: jan-adil@mail.ru

Андатпа. *Kіріспе.* Мақалада Жалғыз-ағым ерте темір дәуірінің тұрағының қыш ыдыстарын арнайы технологиялық талдауының алғашқы нәтижелері ұсынылған. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Ерте темір дәуіріндегі Жалғыз-ағым тұрағының қыш ыдыстарды зерттеу, қыш ыдыстарындағы мәдени дәстүрлердің ерекшеліктері, олардың көрші аймақ тұрғындарымен байланыс процесі мен болған өзгерістерін анықтауға бағытталған. *Әдістер.* Ескерткіштің қыш ыдыстарын тарихи-мәдени көзқарас аясында зерттеу А.А. Бобринский және оның ізбасарлары жасаған әдістерге сүйеніп жасалынды. *Нәтижелер.* Жалғыз-ағым қыш ыдыстарын зерттеу көрсеткендей, өмір сүру кезінде орташа темір аралас саздар мен сазды саздарды бірдей қолданған. Қалыптау массаларын зерттеу көрсеткендей, осы ескерткіште өмір сүрген құмыра жасаушы көзешілер «саз + шамот 1:4 + органикалық ерітінді» рецепті бойынша ыдыстарды жаппай дайындаған, бұл осы елді мекенде өмір сүрген халықтың біркелкі болғанын көрсетеді, екінші құрамы «саз + ұнтақталған тас 1:4 + органикалық ерітінді» және «саз + қабыршақ 1:4 + органикалық ерітінді» тұрақта басқа халықтың да тұрғанын көрсетеді, ал «саз + ұнтақталған тас 1:6 + шамот 1:4 + органикалық ерітінді» рецепті алғашқы екі топтың араласуын көрсетеді.

Түйін сөздер: Ерте темір дәуірі, ерте сақ кезеңі, тұрақ, қыш ыдыс, техникалық-технологиялық талдау, ою-өрнек, Батыс Қазақстан.

Алғыс айту. Мақала Қазақстан Республикасы Жоғары білім және ғылым министрлігінің «Ежелгі және орта ғасырлардағы Қазақстан: археологиялық көздерді жүйелеу» гранттық қаржыландыру жобасын іске асыру шеңберінде орындалған (тіркеу нөмірі BR20280993).

Дәйексөз үшін: Рахимжанова С.Ж., Құрманиязов И.С., Аккошкарова Ж.Т., Жалғыз-ағым тұрағының қыш ыдыстарын зерттеудің алдын ала қорытындылары // Отан тарихы. 2023. Т.26. № 4. С. 860-869. (Орысш.) DOI: 10.51943/2710-3994_2023_26_4_860-869

PRELIMINARY RESULTS OF THE STUDY OF CERAMICS FROM THE JALGYZ-AGYM SITE

Saule Zhangel'dyevna Rahimzhanova¹, Yslam Serikuly Kurmaniyazov², Zhanna Tolepbergenovna Akkoshkarova³

¹Institute of Archeology named after A.H. Margulan (House 44, Dostyk str., 050010 Almaty, Kazakhstan).
Candidate of historical sciences, leading researcher of the Stone Age department <https://orcid.org/0000-0003-1429-1470>. E-mail: saule-rahim@inbox.ru

²Kyzylorda University named after Korkyt Ata (Ayteke bi str. 29A, 120000 Kyzylorda, Kazakhstan)
Master of humanities, researcher of the «Archaeology and Ethnography» Research Center.
<https://orcid.org/0000-0001-8737-2218> E-mail: yslam.kurmaniyazov@gmail.com

³A.H. Institute of Archeology named after Margulan (House 44, Dostyk str., 050010 Almaty, Kazakhstan).
master, junior researcher of the Stone Age department. <https://orcid.org/0000-0002-8113-6705>.
E-mail: jan-adil@mail.ru

Annotation. Introduction. The article presents the first results of a special technological analysis of early Iron Age ceramics from the Zhalgыз-agym site. *Purpose and objectives.* The study of ceramics of the Early Iron Age was aimed at clarifying the specifics of cultural traditions in the pottery of the

population of the Zhalgyz-Agym site, their changes that occurred in the process of contacts with the population of neighboring regions. *Methods.* The study was carried out within the framework of the historical and cultural approach to the study of ancient pottery, developed by A.A. Bobrinsky and his followers. *Conclusions.* The study of Jalgыз-agym ceramics showed that during their existence, potters equally used medium-ferrous clay and silty clay. The study of the molding masses showed that the potters who lived on this monument most massively made dishes according to the recipe "clay + chamotte 1:4 + organic solution", which indicates that the population living on this settlement was quite homogeneous, two recipes "clay + gruss 1:4 + organic solution" and "clay + shell 1:4 + organic solution" show that other people also lived in the site lot, and the recipe "clay + gruss 1:6 + chamotte 1:4 + organic solution" indicates a mixture of the first two groups.

Key words: Early Iron Age, early Saka period, site, ceramics, technical and technological analysis, ornamentation, Western Kazakhstan.

Acknowledgments: The work was carried out under the program BR20280993 "Kazakhstan in antiquity and the Middle Ages: systematization and analysis of archaeological sources" in the framework of funding scientific organizations engaged in fundamental scientific research.

For citation: Preliminary results of the study of ceramics from the Jalgыз-agym site: S. Rakhimzhanova, Y. Kurmaniyazov, Z. Akkoshkarova Otan Tarihy. 2023. Vol. 26. No 4. Pp. 860-869 (In Rus). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_26_4_860-869

Введение. Стоянка Жалгыз-агым расположено в 7,5 км к северу от железнодорожной станции «Аральское море» Аральского района Кызыл-Ординской области в 3 км к юго-западу от железнодорожного разъезда №86 местности «Жалгыз-агым», на границе территории пустыни Приаральские Каракумы и Аральского моря вблизи залива Сарышыганак. Данная стоянка приурочена к поверхности несколько уплотненной и гумифицированной почвы, слой которой сейчас выдается террасами на склонах песчаных бугров. На поверхности этого слоя можно встретить вертикально стоящие нуклеусы, груды отщепов, остатки золы и остеологические материалы. В дюнах выдуты большие котлованы, доходящие глубиной до 3-5 м, в которых каменные орудия и обломки керамики лежат беспорядочно скоплениями и поодиночке в положении *in situ*. В то же время на этот слой насыпаны бугры песка высотой до 5-6 м, причем в песке таких бугров нет никаких орудий, керамики (Яншин, 1953).

Рельефное строение Приаральских Каракум представляет собой слабохолмистую песчаную равнину, с общим уклоном к Аральскому морю Абсолютные отметки от 55 до 71 м.

Впервые стоянка была обследована в 1954 году Хорезмской археолого-этнографической экспедицией Института этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая АН СССР под руководством А.В. Виноградова, где им было открыто несколько групп памятников Шелги-Загем 1-3 около станций разъезда №86, материалы данного памятника были отнесены к эпохе энеолита и бронзы. (Виноградов, 1959 с. 84-85; Археологическая карта Казахстана, 1960, с.90-93), Позднее на стоянке в 1980-1983 гг. были произведены сборы артефактов офицером советской армии В.И. Колосовым, которые в настоящий момент хранятся в Аральском районном историко-краеведческом музее, затем в 2006 году неолитические и энеолитические комплексы каменной индустрии были изучены Исаковым Г.Т. в диссертационном исследовании, в котором он исследовал несколько местонахождений: у станции Жалгыз-агым, дав название Аральск-1, 3-4 ,6а, 6б (Исаков, 2006, с.95-102; Мамиров, 2007, с.104). В 2004-2011 годах в ходе разведочных работ Северо-Восточном Приаралье Чирикратской археологической экспедиции (начальник экспедиции Ж.Курманкулов) был выпущен «Свод памятников Кызылординской области» на русском и казахском языках, в которых были уточнены расположения памятников (Мамиров, 2007; Тажекеев, 2012). Позднее в 2020 году памятник был переобследован экспедицией Кызылординского университета имени Коркыт Ата под руководством А.А. Тажекеева и Ы.С. Курманиязова, где был также собран археологический материал (Курманиязов, Чеха, Дарменов, Назаров, 2023).

Материалы и методы. На поселении Жалгыз-агым для изучения керамики были отобраны фрагменты венчиков от одиннадцати сосудов раннего железного века.

В выборку керамики вошли материалы подъемных сборов 1980-1983 гг. офицера советской армии В.И. Колосова, хранящиеся в Аральском районном историко-краеведческом музее.

Методологической базой исследований служит историко-культурный подход к изучению древней керамики, разработанный А.А. Бобринским (Бобринский, 1978; 1999). В качестве основного объекта исследования при историко-культурном подходе выступают особые «следы» на поверхностях и в изломах глиняных сосудов, образовавшиеся в результате применения тех или иных навыков труда на всех ступенях изготовления сосуда, начиная с навыков отбора сырья и заканчивая навыками обжига готовых изделий, а также «следы», возникшие в результате использования сосуда для определенных хозяйственных нужд. Основной задачей исследования при этом подходе является реконструкция по особым «следам» на керамике конкретных навыков труда и культурных традиций в гончарстве определенной группы населения в рамках отдельного памятника, локальной группы памятников или археологической культуры в целом. Основной способ интерпретации данных о культурных традициях в гончарстве населения базируется на знании закономерностей поведения навыков труда и культурных традиций в разных культурно-исторических ситуациях, например, в условиях изолированного существования человеческих коллективов, в условиях их смешения друг с другом, в условиях различных культурных контактов между ними (Бобринский, 1978; Цетлин, 2006, 2012, Волкова, 1996, Степанова, 2010, Васильева, Салугина, 2013).

Наблюдения велись по свежим изломам черепков с помощью микроскопа МБС-10. Для определения степени ожелезненности исходного пластичного сырья применялся вторичный обжиг небольших обломков каждого сосуда в муфельной печи при 800° С. После обжига черепки сравнивались по цвету с экспериментальной шкалой ожелезненности глин (Цетлин, 2006).

Для определения степени запесоченности глины по обожженному черепку в настоящее время используются наблюдения за размерностью и концентрацией примеси естественного песка. В данной работе использованы критерии глин разной пластичности, предложенные Е.В. Волковой (Каздым, Лопатина, 2010, с. 33).

Рисунок 1. Фрагменты венчиков, стенок и днища от орнаментированных и неорнаментированных керамических сосудов.

[Picture 1. Fragments of rims, walls and bottoms from ornamented and ornamented ceramic vessels]

В связи с фрагментированностью керамики анализ проводился только по ступеням гончарной технологии, относящимся к подготовительной и закрепительной стадии производства: 1) отбор исходного сырья, 2) обработка исходного сырья и 3) составление формовочной массы, 4) обработка поверхности 5) обжиг, 6) орнаментация.

Изучение орнаментов проводилось по методике, разработанной Ю.Б. Цетлиным (Цетлин, 2008).

Ю.Б. Цетлиным выделено в структуре стилистики орнамента пять иерархических уровней. Это уровни элемента, узора, мотива, образа и композиции. При характеристике каждого иерархического уровня выявлены критерии строгого отделения их друг от друга. (Цетлин, 2012, с.203, Цетлин, 2008).

Элементы орнамента - это «отпечатки» или динамические «следы» на поверхности сосуда, создававшиеся мастером за один трудовой акт.

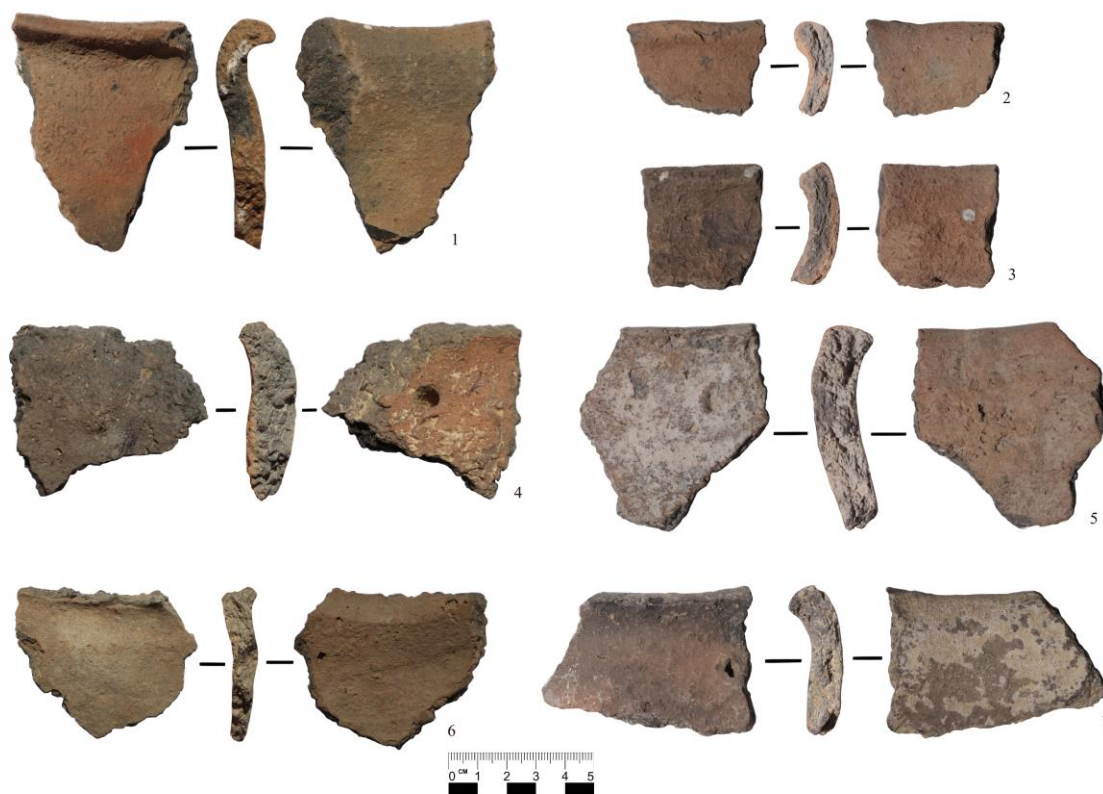

Рисунок.2. Фрагменты венчиков от орнаментированных и неорнаментированных сосудов.
[Picture 2. Fragments of rims from ornamented and ornamented vessels]

Узоры – это локализованные изображения на поверхности сосуда, состоящее из одинаковых или разных элементов орнамента и выполненные за несколько трудовых актов (Цетлин, 2012, с. 204, рис. 92).

Мотивы. Элементы и узоры орнамента могут быть организованы в «мотивы». Мотив – это определенный способ тиражирования (т.е. повторения) элементов и узоров на поверхности сосуда (Цетлин, 2012, с. 204, рис. 93 а, б).

Образы. Следующим уровнем орнаментальной стилистики является орнаментальный «образ». Образ орнамента включает сочетание двух (двойные образы) или трех (тройные образы) соседних мотивов орнамента (Цетлин, 2012, с. 205, рис. 94).

Обсуждение и результаты. На стоянке Жалгыз-агым изучению было подвергнуто всего одиннадцать сосудов, относящихся к раннему железному веку, обнаруженных на дневной поверхности в 1980-1983 гг. В.И. Колосовым. В результате исследования получена следующая технологическая информация.

Исходное сырье

По изученному материалу выявлено, что гончарами обитавшими на стоянке Жалгыз-агым отбирались среднежелезненные слабозапесоченные, среднезапесоченные глины и илестые глины. В качестве естественных примесей глины содержат различное количество окатанного и слабоокатанного песка от пылевидного до крупного размера (0,05-3 мм), обломочного и оолитового бурого железняка (0,2-0,9 мм); в илестых глинах кроме вышеуказанных компонентов содержатся также окатанные и слабоокатанные комочки нежелезненной глины; единичные включения раковины (0,1-1 мм).

Рисунок 3. Фрагменты венчиков от орнаментированных сосудов
[Picture 3. Fragments of rims from ornamented vessels]

Глины использовались в 45,5% случаев. В результате исследования зафиксировано использование слабозапесоченной глины (36,4%), в которой содержатся редкие включения песка размером 0,3-3 мм и бурый железняк размером 0,4-1,3 мм и среднезапесоченной глины (9,1%) с включениями песка размером 0,05-2 мм в концентрации 1:5 и бурого железняка размером 0,1-0,2 мм.

Илестые глины использовались в 54,5% случаев. Среди них, обнаружены слабозапесоченные (27,2%) илестые глины с включениями - песка размером 0,05-0,4 мм в концентрации 1:6 и бурого железняка размером 0,2-0,9 мм; песка (редкие включения) размером 0,6 мм и раковины (единичные включения) размером 0,1-0,2 мм, среднезапесоченные илестые глины (18,2%) с примесью песка размером 0,1-0,5 мм в концентрации 1:4, бурого железняка размером 0,3 мм и раковины (единичные фракции) размером 0,1-1 мм; песка размером 0,3-0,8 мм в концентрации 1:4, бурого железняка размером 0,3-0,8 мм и комочков нежелезненной глины (редкие включения) размером 0,5-0,7 мм и сильнозапесоченные илестые глины (9,1%) с включениями песка размером 0,05-0,8 мм, единичные фракции 3,5 мм в концентрации 1:3 в сочетании с бурым железняком размером 0,8 мм и комочков нежелезненной глины размером 1-1,1 мм (редкие включения).

Формовочные массы

При анализе состава формовочных масс выделялись минеральные и органические искусственно введенные примеси. В качестве искусственных минеральных примесей использовалась раковина размерностью от 0,1 мм до 4 мм в концентрации 1:4, шамот некалиброванный размером от 0,5 до 4 мм в концентрации 1:4, 1:5, 1:6, дрсва некалиброванная размером 0,2-3,5 мм в концентрации 1:4 и 1:6. Из органических искусственных компонентов вносились органический раствор, который определяется по черному «жирному» блеску на поверхности минеральных включений и аморфным пустотам, стенки которых также покрыты маслянистым черным и молочно-белым налетом.

Анализ искусственных примесей, использовавшихся гончарами, изготовившими данную посуду, позволяет выделить четыре разных культурных традиций составления формовочных масс керамики.

Среди четырех выделенных рецептов формовочных масс наиболее массовым являются «глина + шамот в концентрации 1:4 + органический раствор» (63,6%), в единичных случаях отмечены - «глина + раковина в концентрации 1:4 + органический раствор» (9,1%), «глина + дресва в концентрации 1:6 + шамот в концентрации 1:4 органический раствор» (9,1%) и «глина + дресва в концентрации 1:4 + органический раствор» (9,1%).

Форма и орнаментация

Сосудов раннего железного века в коллекции выделено всего 11 сосудов, из них, 1 сосуд баночной формы (9,1%), у которого венчик прямой, срез волнистый (рис.1.-1), 7 сосудов горшечной формы (63,6%), с отогнутыми венчиками, срез овальный (45,4%) и уплощен (18,2%) (рис.2), 3 сосуда горшечно-баночной формы (27,3%) со слегка отогнутыми венчиками с уплощенными срезами (рис.3). Толщина стенок варьируют 6-10,5 мм. Неорнаментированных сосудов – 4 экз. (36,4%) (рис.2.-1,2,3), орнаментированных – 7 экз. (63,6%). Срез венчика орнаментирован у одного сосуда пальцевыми элементами. Мотив простой из пальцевых элементов. Форма элемента–овальная. Диаметр – 8 мм. Элементы. Внешняя поверхность семи сосудов орнаментирована валиком (11,1%) (рис.1.-1; 3.-1), гладкими (11,1%) (рис.1.-1), гребенчатыми (11,1%) (рис.1.-1), ямочными (55,6%) и ямчатыми (11,1%) (рис.2.-3) элементами.

Особенности элементов орнамента. Валик налепной. В сечении полуовальный. Ширина – 4 мм. Гребенчатый элемент. Техника нанесения – накалывание. Форма- прямоугольная. Длина - 4,6 см, ширина 1,5 мм. Ориентация зубцов – продольная. Гладкий элемент. Характер нанесения - динамический. Ширина элемента – 3,5 мм. Ямочный элемент. Форма – круглая (4 экз.), овальная (1 экз.). Наклон – 0 (4 экз.), 70° (1 экз.). Ограничитель глубины присутствует (4 экз.), отсутствует (1 экз.). Диаметр - 5,5-8,5 мм. Ямчатый элемент. Форма - овальная. Наклон – 0. Ложе отпечатка – овальное. Ограничитель глубины присутствует. Диаметр – 9 см.

Узоры. Узоров отмечено всего два - узор из валика– волна, узор из гребенчатых элементов (елочка). Мотивы. Простых мотивов зафиксировано всего три вида, восьми экземпляров. Наиболее массово встречается мотив простой из ямочных элементов (5 экз.), остальные мотивы представлены единичными случаями - мотив простой из узоров валика (волна), мотив простой из гребенчатых элементов наклонных вправо и влево, мотив простой из ямчатых элементов. Сложных мотивов отмечено всего два варианта по одному случаю - сложный объединяющийся мотив из гребенчатых узоров (елочка) и сложный пересекающийся мотив из гладкого элемента и наложения поверх валика (волна).

Особенности мотивов. Ориентация элементов в мотиве – горизонтальная или наклонная вправо/ влево. Структура мотива – линейная или из узоров. Число рядов в мотиве - 1. Ориентация мотива – горизонтальная.

Двойные образы. Двойных образов встречено шесть вариантов, а количественно шестнадцать. Наиболее часто отмечены два образа - образ из зоны без орнамента и простого мотива из ямочных элементов (6 экз.) и образ из простого мотива из ямочных элементов и зоны без орнамента (6 экз.). Остальные образы зафиксированы по одному экземпляру - образ из простого мотива из гребенчатых элементов и простого мотива из узоров валика (волна); образ из простого мотива из узоров валика (волна) и простого мотива из гребенчатых элементов; образ из простого мотива из гребенчатых элементов и сложный пересекающегося мотива из гладкого элемента и наложения поверх валика (волна) и образ из сложного пересекающегося мотива из гладкого элемента и наложения поверх валика (волна) и сложного объединяющегося мотива из гребенчатых узоров (елочка).

Тройные образы. Тройных образов отмечено четыре варианта, а количественно девять, среди них наиболее часто встречен только один - образ из двух зон без орнамента и простого мотива из ямочных элементов между ними (6 экз.), остальные зафиксированы единичными случаями - образ из двух простых мотивов из гребенчатых элементов и простого мотива из узоров валика (волна) между ними; образ из простого мотива из узоров валика (волна), простого мотива из гребенчатых элементов и сложного пересекающегося мотива из гладкого элемента и наложения поверх валика (зигзаг); образ из простого мотива из гребенчатых

элементов, сложного пересекающегося мотива из гладкого элемента и наложения поверх валика (волна) и сложного объединяющегося мотива из гребенчатых узоров (елочка).

Обработка поверхности

У всех сосудов внешняя и внутренняя поверхность покрыта ангобом, горизонтально заглажена мягкими инструментами (100%).

Обжиг сосудов

Для определения режимов обжига в ходе работы были изучены поверхность и излом образцов. По цвету, в изломе выявлены следующие группы:

1. Излом однослойный черного цвета толщиной 10,5 мм (9,1%);
2. Излом двухслойный: верхний слой светло-коричневого цвета толщиной 0,1-3 мм, нижний слой черного цвета 7-9 мм (18,1%); верхний слой темно-коричневого цвета 2 мм, середина черного цвета 11 мм (9,1%); верхний слой черного цвета 6-7мм, нижний слой светло-коричневого цвета 1-2,5 мм (27,3 %);
3. Излом трехслойный: верхний слой светло-коричневого цвета 0,5-1 мм, середина черного цвета 6-10,5 мм, нижний слой светло-коричневого цвета 0,5-1 мм (27,3 %);
4. Излом четырехслойный: верхний слой светло-коричневого цвета 0,2 мм, середина черного цвета 7,5 мм и светло-серого цвета 1 мм, нижний слой светло-коричневого цвета 1,5 мм (9,1%).

Закключение. Таким образом, в результате сравнительного анализа полученных данных по гончарной технологии сосудов раннего железного века стоянки Жалгыз Агым выявлено:

1) Изучение керамики Жалгыз-агым показало, что гончары во время бытования в равной степени использовали среднежелезные глины и илстой глины.

2) Изучение степени запесоченности глин, илстых глин и состава естественных минеральных примесей позволило выявить семь условных «мест» добычи исходного пластичного сырья. Это может указывать на бытовании здесь нескольких гончаров или нескольких групп гончаров, использовавших разные источники этого сырья. Массово применялись три залежи: слабозапесоченной глины в сочетании с песком размером 0,4-1,3 мм (редкие включения) и бурого железняка (36,4 % сосудов), и слабозапесоченной илстой глины в сочетании с примесью песка размером 0,6 мм (редкие включения) и раковины размером 0,1-0,2 мм (единичные включения) (18,2 % сосудов).

Изучение формовочных масс 11 сосудов показало, что гончары, жившие на данном памятнике изготавливали сосуды по рецептам «глина + шамот в концентрации 1:4 + органический раствор» (63,6%), в единичных случаях отмечены - «глина + дресва в концентрации 1:4 + органический раствор» (9,1%), «глина + раковина в концентрации 1:4 + органический раствор» (9,1%) и «глина + дресва в концентрации 1:6 + шамот в концентрации 1:4 органический раствор» (9,1%). Исходя из полученных данных, самым массовым из них являлся рецепт «глина + шамот в концентрации 1:4 + органический раствор» (63,6%), что свидетельствует о том, что население, проживавшее на данном поселении было достаточно однородным, два рецепта «глина + дресва в концентрации 1:4 + органический раствор» (9,1%) и «глина + раковина в концентрации 1:4 + органический раствор» (9,1%) показывают, что на стоянке проживало также другое население, а рецепт «глина + дресва в концентрации 1:6 + шамот в концентрации 1:4 органический раствор» (9,1%) указывает на смешение первых двух групп.

3) Для обработки поверхности сосудов использовалось ручное заглаживание мягким предметом, поверхность покрыта ангобом (100%).

4) Среди 11 сосудов, наиболее часто встречаются сосуды горшечной формы (63,6%), реже горшечно-баночной (27,3%), единично баночной формы (9,1%).

Самыми распространенными орнаментами среди пяти, был ямочный (55,6%). При анализе элементов, мотивов и образов орнамента обнаружен большой коэффициент сходства их внутренней организации.

Таким образом, по данным орнаментации, выделяется одна основная культурные традиции – ямочная. Остальные орнаменты отмечены по одному случаю, что может указывать, также как и рецепты формовочных на существование на данной стоянке других групп населения, но малочисленность коллекции не позволяет реконструировать полную картину об их бытовании. Изученные сосуды имеют аналогии с материалами поселений Центрального

Казахстана Сарыбуйрат, Кызылсуир-2, Едирей-1 (Бейсенов, Ломан, 2009, с.158-168, рис.90-100, с.183-184, рис.110-111, с. 218, рис.133), поселения Северного Казахстана – Кеноткель Х (Хабдуллина, 1994, с.60-61) и на Алтае Горелый Кордон 1 (Фролов, Папин, Шамшин, 2002, с. 135-139.) Исследованные материалы относятся к раннесакскому периоду VII-VI вв до н.э. (Бейсенов, Ломан, 2009, с.243).

Литература

Археологическая карта Казахстана, 1960 - Археологическая карта Казахстана. Алма-Ата: АН КазССР, 1960. 450 с.

Бейсенов, Ломан, 2009 - *Бейсенов А.З., Ломан В.Г.* Древние поселения Центрального Казахстана. Алматы: Инжу-Маржан, 2009. 264 с.

Бобринский, 1978 - *Бобринский А.А.* Гончарство Восточной Европы. Источники и методы изучения. М. 1978. 272 с.

Васильева, Салугина, 2013 - *Васильева И.Н., Салугина Н.П.* Из опыта проведения экспериментального обжига глиняной посуды // Экспериментальная археология. Взгляд в XXI век. Материалы международной полевой научной конференции «Экспериментальная археология. Взгляд в XXI век». Ульяновск: Печатный двор, 2013. С. 57-89.

Виноградов, 1959 - *Виноградов А.В.* Археологическая разведка в районе Аральска – Саксаульской в 1955 г. // Труды ИИАЭ АН КазССР. 1959. Т. 7. С. 75-85.

Волкова, 1996 - *Волкова Е.В.* Гончарство фатьяновских племен. Москва. Наука. 1996. 276 с.

Искаков, 2006 - *Искаков Г.Т.* Каменная индустрия Мугоджар и Северного Приаралья в мезолите–энеолите: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Новосибирск. 2006. 30 с.

Каздым, Лопатина, 2010 - *Каздым А.А., Лопатина О.А.* О естественной примеси песка в древней керамике (к обсуждению проблемы) // Древнее гончарство: итоги и перспективы изучения. М.: ИА РАН, 2010. С. 46-57.

Курманиязов и др., 2023 - *Курманиязов Ы.С., Чеха А.М., Дарменов Р.Т., Назаров А.Ж.* Сырьевые источники и технико-типологическая характеристика местонахождения Жалгыз-агым в Северном Приаралье. Вестник Новосибирского государственного университета. Серия: История, филология. 2023. № 22(3). С. 49-60. <https://doi.org/10.25205/1818-7919-2023-22-3-49-60>

Мамиров, 2007 - *Мамиров Т.Б.* Памятник Шелги-загем // Свод памятников истории культуры Республики Казахстан. Кызылординская область. Алматы. 2007. 376 с.

Степанова, 2010 - *Степанова Н.Ф.* Особенности сырья и формовочных масс керамики эпохи неолита и бронзы Горного Алтая и его северных предгорий // Древнее гончарство: итоги и перспективы изучения. Москва: ИА РАН, 2010. С. 117-125.

Фролов, Папин, Шамшин, 2002 - *Фролов Я.В., Папин Д.В., Шамшин А.Б.* Горелый Кордон -1 – первое поселение переходного периода от эпохи поздней бронзы к раннему железному веку на юге Кулунды // Северная Евразия в эпоху бронзы: пространство, время, культура. Барнаул, 2002. С. 135-139.

Хабдуллина, 1994 - *Хабдуллина М.К.* Степное Приишимье в эпоху раннего железа. Алматы. Гылыми Ракурс, 1994, 170 с.

Цетлин, 2006 - *Цетлин Ю.Б.* Об определении степени о железненности исходного сырья для производства глиняной посуды // Вопросы археологии Поволжья: Выпуск 4. Самара: Изд-во «Научно-технический центр». 2006. С. 421-425.

Цетлин, 2008 - *Цетлин Ю.Б.* Неолит центра Русской равнины: орнаментация керамики и методика периодизации культур, Гриф и К: Тула. 2008. 359 с.

Цетлин, 2012 - *Цетлин Ю.Б.* Древняя керамика. Теория и методы историко-культурного подхода. М.: ИА РАН. 384 с.

References

Arkheologicheskaya karta Kazakhstana: Reyestr Alma-Ata [Archaeological map of Kazakhstan: Register of Alma-Ata.]. 1960. 450 p. (in Rus.).

Beysenov, Loman, 2009 - *Beysenov A.Z., Loman V.G.* Drevniye poseleniya Tsentral'nogo Kazakhstana [Ancient settlements of Central Kazakhstan]. Almaty: Inzhu-Marzhan, 2009. - 264 p. (in Rus.).

Bobrinskiy, 1978 - *Bobrinskiy A.A.* Goncharstvo Vostochnoy Yevropy. Istochniki i metody izucheniya [Pottery of Eastern Europe. Sources and methods of study]. M. 1978. 272 p. (in Rus.).

Frolov, Papin, Shamshin, 2002 - *Frolov YA.V., Papin D.V., Shamshin A.B.* Gorelyy Kordon -1 – pervoye poseleniye perekhodnogo perioda ot pozdneygo bronzygo k rannemu zheleznomu veku na yuge Kulundy [GorelyKordon -1 - the first settlement of the transitional period from the Late Bronze Age to the Early Iron Age in the south of Kulunda] // Severnaya Yevraziya v epokhu bronzy: prostranstvo, vremya, kul'tura. Barnaul, 2002. P. 135-139. (in Rus.).

Iskakov, 2006 - *Iskakov G.T.* Kamennaya industriya Mugodzhar i Severnogo Priaral'ya v mezolite–eneolite [The stone industry of Mugodzhar and the Northern Aral Sea region in the Mesolithic-Chalcolithic]: Avtoref. dis. ... kand. ist. nauk. Novosibirsk. 2006. 30 p. (in Rus.).

Kazdym, Lopatina, 2010 - *Kazdym A.A., Lopatina O.A.* O yestestvennoy primes ipeska v drevney keramike (k obsuzhdeniyuproblemy) [On the natural admixture of sand in ancient ceramics (for a discussion of the problem)] // *Drevneye goncharstvo: itogi i perspektivy izucheniya*. M.: IA RAN. 2010. P.46-57. (in Rus.).

Khabdullina, 1994 - *Khabdullina M.K.* Stepnoye Priishim'ye v epokhurannegozheleza [Steppe Ishym in the Early Iron Age]. Almaty. Gylymi Rakurs. 1994, 170 p. (in Rus.).

Kurmaniyazov, Chekha, Darmanov, Nazarov, 2023 - *Kurmaniyazov Y.S., Chekha A.M., Darmanov R.T., Nazarov A.ZH.* Syr'yevyye istochniki i tekhniko-tipologicheskaya kharakteristika mestonakhozhdeniya Zhalgyz-agym v Severnom Priaral'ye [Raw material sources and technical and typological characteristics of the Zhalgyz-agym locality in the Northern Aral]. *Vestnik Novosibirskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Istoriya, filologiya*. 2023;22(3). 49-60. <https://doi.org/10.25205/1818-7919-2023-22-3-49-60>(in Rus.).

Mamirov, 2007 - *Mamirov T.B.* Pamyatnik Shelgi-zagem [Monument Shelgi-zagem] // *Svod pamyatnikov istorii i kul'tury Respubliki Kazakhstan. Kyzylordinskaya oblast'*. Almaty. 2007. 376 p. (in Rus.).

Stepanova, 2010 - *Stepanova N.F.* Osobennosti syr'yai formovochnykh mass keramiki epokhi neolitai bronzy Gornogo Altaya severnykh predgoriy [Peculiarities of Raw Materials and Molding Masses for Ceramics of the Neolithic and Bronze Ages of Gorny Altai and Its Northern Foothills]// *Drevneye goncharstvo: itog i perspektivy izucheniya*. M, 2010. P. 117-125. (in Rus.).

Tsetlin, 2006 - *Tsetlin YU.B.* Ob opredelenii stepeni zhelezennosti iskhodnogo syr'ya dlya proizvodstva glinyanoy posudy [On determining the degree of ferruginization of the feedstock for the production of pottery]// *Voprosy arkheologii Povolzh'ya: Issue 4*. Samara: Izd-vo «Nauchno-tekhnicheskiiy tsentr». 2006. P. 421-425. (in Rus.).

Tsetlin, 2008 - *Tsetlin YU.B.* Neolitt sentr Russkoy ravniny: ornamentatsiya keramikii metodika periodizatsii kul'tur [Neolithic of the Center of the Russian Plain: Ornamentation of Ceramics and Methods of Periodization of Cultures]. Grifi K: Tula. 2008. 359 s. (in Rus.).

Tsetlin, 2012 - *Tsetlin YU.B.* Drevnyaya keramika. Teoriyai metodyistoriko-kul'turnogopodkhoda [Ancient pottery. Theory and methods of the historical and cultural approach]. M.: IA RAN. 2012. 384 p. (in Rus.).

Vasil'yeva, Salugina, 2013 - *Vasil'yeva I.N., Salugina N.P.* Iz opyta provedeniya eksperimental'nogo obzhigaglinyany posudy [From the experience of conducting experimental firing of pottery] // *Eksperimental'naya arkheologiya. Vzgl'yad v XXI vek. Materialy mezhdunarodnoy polevoy nauchnoy konferentsii «Eksperimental'naya arkheologiya. Vzgl'yad v XXI vek»*. Ul'yanovsk: Oblastnaya tipografiya «Pechatnyydvor». 2013. P. 57-89. (in Rus.).

Vinogradov, 1959 - *Vinogradov A.V.* Arkheologicheskaya razvedka v rayone Aral'ska –Saksaul'skoy v 1955 g. [Archaeological exploration in the area of Aralsk-Saksaulskaya in 1955] // *Trudy IIAE AN KazSSR*. 1959. V. 7. P. 75-85. (in Rus.).

Volkova, 1996 - *Volkova Ye.V.* Goncharstvo fat'yanovskikh plemen [Pottery of the Fatyanovo tribes]. Moscow. Nauka.1996. 276 p. (in Rus.).

АРХЕОЛОГИЯ / ЭТНОГРАФИЯ / ЭПИГРАФИКА

Published in the Kazakhstan
Otan tarikh
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 26. Is. 4, pp. 870-882, 2023
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_26_4_870-882

JOCHID RULERS ON THE TERRITORY OF KAZAKHSTAN: COMPARATIVE STUDY OF EPIGRAPHIC AND NARRATIVE SOURCES

Aitzhan Shaimerdenovna Nurmanova¹

¹R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (29, Qurmanghazy st., 050010, Almaty, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Chief Researcher
<https://orcid.org/0000-0002-2470-6484>. E-mail: anurmanova@mail.ru

Annotation: *Introduction.* As a result of carrying out research projects, we have accumulated a certain amount of epigraphic material, including epigraphic monuments of the Jochid elite of the Kazakh steppe – khans, sultans, tores, members of their families. Epitaph inscriptions on these monuments contain important historical material about the name of the deceased person, dates of his life, where and by what tribes he ruled, his titles, activities, and genealogy. *Objectives and goals of the study.* Study, translation and introduction into scientific circulation of information from epigraphic monuments of Jochi's descendants on the territory of Kazakhstan and comparative study with data from well-known manuscript and narrative sources. *Conclusions.* Epitaph texts of monuments, erected on the behalf of historical persons contain important historical information and deserve to be included into historical sources. The genealogical information provided by the epitaphs of the descendants of the Jochid rulers fully corresponds to the data of known written sources and confirms the Tuqa-Timurid origin of the Kazakh khans.

Key words: Jochid rulers, epigraphy, narrative sources, genealogy

Acknowledgements. The article was carried out within the framework of the project of program-targeted financing of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan on the topic “Continuity and transformation in the traditions and culture of post-Golden Horde societies (comparative study of epigraphic monuments of the West Kazakhstan, Volga-Ural, Dagestan, Khorezm regions)” (individual registration number: BR18574063).

For citation: Nurmanova A. Jochid Rulers on the Territory of Kazakhstan: Comparative Study of Epigraphic and Narrative Sources // Otan tarihy. 2023. Vol. 26. No. 4. Pp. 870-882. DOI: 10.51943/2710-3994_2023_26_4_870-882

**ҚАЗАҚСТАН ЖЕРІНДЕГІ ЖОШЫ ҰРПАҚТАРЫ:
ЭПИГРАФИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ЖАЗБА ДЕРЕККӨЗДЕРДІ САЛЫСТЫРМАЛЫ ЗЕРТТЕУ**

Айтжан Шәймерденқызы Нұрманова¹

¹Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, (29 үй, Құрманғазы к-сі, 050010, Алматы қ., Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, бас ғылыми қызметкер
<https://orcid.org/0000-0002-2470-6484>. E-mail: anurmanova@mail.ru

Аңдатпа. *Kіріспе.* Осы күнге дейін жүргізіліп келе жатқан ғылыми жобалардың нәтижесінде біз белгілі бір көлемде эпиграфиялық материалдар қорын жинақтадық, соның ішінде қазақ

даласының билеушілері - Жошы элитасының эпиграфиялық ескерткіштері: хандар, сұлтандар, төрелер, олардың отбасы мүшелерінің құлпытастарын ерекше айтып өтуге болады. Бұл ескерткіштердің эпиграфияларында маңызды тарихи материалдар - марқұмның аты-жөні, қайтыс болған күні, қай жерде, қандай руларды билегендігі, атақ-даңқтары, қызметі тәрізді нақты деректермен қатар шежірелік мәліметтер беріледі *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері*. Қазақстан аумағындағы Жошы ұрпақтарының эпиграфиялық мәтіндерін зерттеу, аудару және жазбаша дереккөздер, саяхатшы жазбалары мәліметтерімен салыстырмалы зерттеу, жаңа мәліметтерді ғылыми айналымға енгізу. *Қорытынды*. Тарихи тұлғаларға арналған эпиграфиялық деректердің маңызы зор және тарихи дереккөздер қатарына қосуға әбден лайық. Жошы ұрпақтарының эпиграфияларында келтірілген шежірелер белгілі, сенімді қолжазба дереккөздері мәліметтерімен толық сәйкес келіп, қазақ хандарының Туқа-Тимурден тарағанын растайды.

Түйін сөздер: Жошы ұрпақтары, билеушілер, эпиграфика, жазба дереккөздер, шежіре

Алғыс айту. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Алтын Ордадан кейінгі қоғамның дәстүр мен мәдениетіндегі сабақтастық пен өзгерістер (Батыс Қазақстан, Еділ-Орал, Дағыстан, Хорезм аймақтарындағы эпиграфикалық ескерткіштерді салыстырмалы зерттеу)» тақырыбындағы бағдарламалық-мақсатты қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: BR18574063).

Дәйексөз үшін: Нұрманова А.Ш. Қазақстан жеріндегі Жошы ұрпақтары: эпиграфикалық және жазба дереккөздерді салыстырмалы зерттеу // Отан тарихы. 2023. Т. 26. № 4. С. 870-882. (Рус.) DOI: 10.51943/2710-3994_2023_26_4_870-882

ДЖУЧИДСКИЕ ПРАВИТЕЛИ НА ТЕРРИТОРИИ КАЗАХСТАНА: СРАВНИТЕЛЬНОЕ ИЗУЧЕНИЕ ЭПИГРАФИЧЕСКИХ И НАРРАТИВНЫХ ИСТОЧНИКОВ

Айтжан Шаймерденовна Нурманова¹

¹Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, (д. 29, ул. Курмангазы, 050010,

г. Алматы, Республика Казахстан)

Кандидат исторических наук, главный научный сотрудник

<https://orcid.org/0000-0002-2470-6484> . E-mail: anurmanova@mail.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2023

© Нурманова А.Ш., 2023

Аннотация: *Введение.* В результате выполнения научно-исследовательских проектов нами накоплено определенное количество эпиграфического материала, в их числе находятся эпиграфические памятники джучидской элиты казахской степи – ханы, султаны, торе, члены их семей. Эпитафийные надписи на этих памятниках содержат важный исторический материал об имени покойного, датах его жизни, где и какими родами он правил, его титулы, о деятельности, также генеалогии. *Цель и задачи исследования.* Изучение, перевод и введение в научный оборот сведений эпиграфических памятников потомков Джучи на территории Казахстана и сравнительно-сопоставительное изучение со сведениями известных рукописных и нарративных источников. *Выводы.* Эпитафийные тексты памятников исторических личностей содержат важные исторические сведения, и заслуживают включения их в число исторических источников. Генеалогические сведения, приведенные в эпитафиях потомков джучидских правителей, полностью соответствуют данным известных рукописных источников и подтверждают тука-тимуридское происхождение казахских ханов.

Ключевые слова: Джучидские правители, эпиграфика, нарративные источники, генеалогия

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Преимственность и трансформации в традициях и культуре постзолотоординских обществ (сравнительное изучение эпиграфических памятников Западно-Казахстанского, Волго-Уральского, Дагестанского, Хорезмского регионов)» (2023–2024) (ИРН: BR18574063).

Для цитирования: Нурманова А.Ш. Джучидские правители на территории Казахстана: сравнительное изучение эпиграфических и нарративных источников // Отан тарихы. 2023. Т. 26. № 4. С. 870-882. (Рус.). DOI: 10.51943/2710-3994_2023_26_4_870-882

Введение. Учитывая высокую информативность и недостаточную изученность эпиграфических памятников, их ценность для изучения истории и культуры страны, следует признать значимость накопления и комплексного анализа собранного материала по этой части. Надписи на надмогильных памятниках (кулпытас) служат важным дополнением, а иногда единственным надежным источником для уточнения и восстановления жизнеописания исторических личностей. Следует отметить, что без сравнительно-сопоставительного исследования всего наличествующего круга источников, как то – данные эпиграфики, генеалогий, архивных документов, агиографических произведений, артефактов, устной исторической традиции и существующей практики паломничества к святым местам, невозможно раскрыть всю картину сакрального мира казахского народа, который обеспечил сохранность и эволюцию древних обычаев, межпоколенческую преемственность, культурную целостность социума.

Материалы и методы. Наша основная задача заключается в том, чтобы ввести в научный оборот корпус надежно датированных исторических источников через расшифровку их оригинальных текстов, перевода, научное комментирование с использованием новых материалов, исчерпываемых из архивов, сравнительное изучение их сведений с данными нарративных источников. В результате полевых экспедиционных работ, проводимых с 2000-х годов группой исследователей Института востоковедения и разработанных научно-исследовательских проектов «Духовные ценности казахского народа: роль и значение святых мест в сохранении традиционной культуры» (2012–2014 гг.); «Памятники культуры казахов как форма хранения и передачи духовного наследия (на основе эпиграфических памятников Западно-Казахстанской области)» (2015–2017 гг.); «Арабографичные памятники Западно-Казахстанской области XVIII–XIX веков: сравнительно-сопоставительное изучение эпиграфических, генеалогических и архивных источников» (2018–2020 гг.) накоплено значительное количество эпиграфического материала, в число которых входят эпиграфические памятники джучидской элиты казахской степи. Это – ханы, султаны, торе, члены их семейств [Нурманова и др., статьи по материалам полевых экспедиций: 2015–2022].

Методологический инструментарий базируется на сборе, камеральной обработке эпиграфических материалов, переводе и комментировании текстов, сравнительном изучении с данными нарративных и документальных источников. В работе также использованы системный, историко-сравнительный и сравнительно-типологический методы, также контент-анализ текстов разных эпох.

Обсуждение. Как известно, сведения только определенных видов эпиграфических памятников казахской земли привлекались к научным исследованиям и были введены в научный оборот. Проведенный обзор научной литературы по эпиграфике Казахстана в советский период показал их малочисленность и недостаточность. По этому поводу исследователь В.Н. Настич пишет, что даже в сравнении с соседними республиками подобные исследования далеко отстают, и исследовательские работы, предпринятые в свое время М.-С. Бекчуриным, П.И. Лерхом, П.Н. Ахмеровым, Н.Г. Маллицким, В.В. Бартольдом, В.Л. Городецким, не нашли своих продолжателей. Более того с 1927 года по 1980 года не было опубликовано ни одного перевода эпиграфического памятника, только в некоторых статьях отмечались отдельные эпиграфические памятники на регионах Казахстана [Настич, 1964: 162].

Были составлены специальные работы, посвященные исследованию архитектуры, изобразительного искусства, тамг на данных памятниках, были опубликованы книги [Аджигалиев С.И., 1994; Ажигали С.Е., 2002; Тасмагамбетов И., 2002; Турганбаева Л.Р., 2006].

Дело в том, что даже некрополь при *мазаре* Ходжа Ахмеда Йасави, который имеет историю изучения своей эпиграфики более ста лет, не был охвачен полностью, только надписи части надмогильных памятников были расшифрованы и введены в научный оборот. Лишь недавно они стали объектом исследования, и начали появляться первые публикации, М. Туякбаев составил книгу [Туякбаев, 2000], посвященную эпиграфике некрополя *мазара*, в ней надписи памятников некрополя даны в переводе А.К. Муминова и Б. Бабаджанова. Тот же

автор останавливается на истории их изучения. В свое время П.И. Лерх, Н.А. Маев, П.И. Пашино, К.К. Абаза, А.А. Диваев, Н.С. Лыкошин, Н.И. Веселовский, С.Г. Маллицкий, В.В. Бартольд, А.И. Добромыслов, М.Е. Массон и другие ученые обращали внимание в своих трудах на эти памятники. Эпиграфика надмогильных памятников представителей династии Шайбанидов при *мазаре* Ходжа Ахмеда Йасаи были опубликованы в составе книги-альбома, подготовленного А.К. Муминовым и Б. Бабаджановым по эпиграфике надмогильных памятников Шайбанидов [Schaibanidische Grabinschriften, 1997]. Эпиграфика стен и предметов *мазара* (двери, светильники, утварь) были опубликованы и несколько раз переиздавались группой исследователей во главе с А.К. Муминовым [Мавзолей, 2013].

Эпиграфика надмогильных памятников комплекса Арыстан-Баб при Отрарском Государственном археологическом музее-заповеднике была исследована и опубликована сотрудником научно-исследовательского отдела данного комплекса Серик Акылбеком [Акылбек С.Ш., 2000]. В данной книге охвачены 94 надмогильных памятника некрополя при комплексе Арыстан-Баб, которые переведены на казахский и русский языки.

В последние годы при поддержке государства, или финансировании международных научных фондов эпиграфические памятники соседних республик начали активно исследоваться, стали публиковаться каталоги, серии книг-альбомов. Активно изучаются, переводятся и издаются эпиграфические памятники Республики Узбекистан, тому свидетельство продолжающая серия книг «Архитектурная эпиграфика Узбекистана»: на 2023 год опубликовано 13 книг-альбомов, из 20 запланированных [АЭУз., 2015–2023]. По регионам Северного Кавказа изданы также множество эпиграфических памятников и самостоятельных исследований по ним [Сынтастар, 2016; Мусаев М. и др., 2019; Шихалиев Ш., 2020].

Изучение арабографических эпиграфических памятников-кулпытасов Казахстана предпринимаются только в последние 20 лет. Из серии «Казахстанские эпиграфические исследования» на сегодняшний день изданы два книги-альбома по эпиграфике подземной мечети Шакпак-Ата и некрополя Сейсем-Ата [Шакпак-Ата, 2009; Сейсем-Ата, 2015]. Готовится к изданию эпиграфика некрополя Абат-Байтак.

В результате выполнения научно-исследовательских проектов нами собрано и обработано значительное количество эпиграфического материала, в их числе находятся эпиграфические памятники, возведенные в честь джучидской элиты казахской степи – ханов, султанов, торе, членов их семей.

Старший сын Чингиз-хана – Джучи получил в удел Западную Сибирь и Кипчакскую степь. После его смерти в 624/1227 г. восточная часть его удела, т. е. Западная Сибирь, перешла его старшему сыну Орде. Его западная половина – Хорезм и Кипчакская степь отошла второму сыну Бату/Батый (1208–1255) [Босворт, 1971: 205], который основал в начале 40-х годов XIII века Золотую Орду, в состав которой входили Западная Сибирь, Северный Хорезм, Волжская Болгария, Северный Кавказ, Крым, Дешт-и Кипчак (Кипчакская степь от Иртыша до Дуная). Крайним юго-восточным пределом Золотой Орды был Южный Казахстан (г. Тараз), а крайним северо-восточным – г. Тюмень и Искер (близ совр. г. Тобольска) в Западной Сибири. С севера на юг Золотая Орда простиралась от среднего течения р. Камы до г. Дербента [Егоров, 2010: 27–68].

Известно, что территория нынешнего Казахстана соответствует той ойкумене, которая сформировалась во время правления потомков Джучи. Она входила в состав Золотой Орды, составляя ее значительную часть. Потомки Джучи были многочисленны, хотя не все они правили, тем не менее, они занимали высокое положение в обществе, как белая кость (торе, султаны) и составляли особый клан в составе населения, среди которого проживали. Их генеалогия играла важную роль при выдвижении их претензий на верховную власть, или занимать привилегированное место в обществе.

Захоронения джучидов на территории Казахстана. Считается, что Джучи погребен в Улытау. Эта тема исследуется не в первый год, ей посвящены целые книги и статьи. Несмотря ни на что Джучи предок всех джучидов, а *мазар* Джучи остается главным символом джучидских династий, правившей 600 лет в Улусе Джучи.

Самые древние захоронения джучидов находятся на территории Казахстана в Сарайчике (Атырауская область), по некоторым сведениям, там были похоронены семь ханов:

золотоордынские – Сартак, Берке, Токтакия, Джанибек (по другим сведениям, и Менгу-Тимур), казахский – Касым, ногайские – Измаил и Ураз.

Абулгази в своем сочинении «Родословное древо тюрок» отмечал: «Токтагу-хан, овладев многими областями, действовал в управлении ими по уставам отца и своих предков. Напоследок, он перешел от тленного жилища в вечное (1313 г.). Царствование его продолжалось шесть лет; он похоронен в Сарайчике» [Абулгази, 1906: 153]. Также о смерти Джанибека: «Собрав к себе народ, он заочно назначил Бирди-Бека наследником престола, говорил много в наставление и назидание им, и перешел к Божью милосердию в семь сот пятьдесят восьмом году (1357 по Р.Х.). Он царствовал семнадцать лет; похоронен в Сарайчике» и «Бирди-беком кончилась прямая линия детей Саин-хановых. Ныне между Узбеками есть пословица: «в Берди-беке ссечен ствол гранатового дерева». После него в Дашти-Кыпчаке царствовали потомки других сынов Джучи-хановых» [Абулгази, 1906: 155–156].

Существование в Сарайчике некрополей правящих династии подтверждается записями А.Е. Алексеева, заведующего уральской войсковой чертежной, корпуса топографов штабс-капитан, в проезде через Сарайчиковскую крепость в 1861 году, во исполнение желания наказного атамана уральского войска А.Д. Столыпина, он подробно описывает цитадель и развалины некрополей, склепы: «В западной части развалин города есть цитадель, стены которой гораздо выше описанного вала. Фигуру цитадель имеет неправильную, длина её 200 сажень, а ширина 100 сажень (1 сажень=2,1336 м – А.Н.). Внутри цитадели есть признаки развалившихся построек и склепов, которые как видно были сделаны из хорошего жжёного кирпича и изразца. Из склепов сохранился только один, которого называют ханской могилой; внутренность его похожа на кибитку, имеет одну дверь с восточной стороны, и три окна в сводах на северной, западной и южной сторонах; внутри есть гробницы сделанные из кирпича, и имеющие шесть вместилищ, два больших и 4 маленьких, так что можно полагать тут похороненным целое семейство. Подобных еще два склепа есть в восточной части города, в одном из них, который я разрыл, были две больше гробницы, сложенные тоже из кирпича, и залитые известью, из алебаstra, на них выведены карнизы, покрытые глянцем синего цвета, длина этих гробниц $1\frac{1}{2}$ аршина, ширина в изголовий 3 четверти, в ногах 2 четверти, обращены они с ЮВ на СЗ. Когда я вскрыл эти гробницы, бывшие кости покойников уже совершенно истлели, склеп этот был четырехугольный из кирпича же, фундамент его сделан из больших известковых, квадратных камней, толщиной в 1 четверть» [Алексеев, 1867: 5].

Рядом с ханами всегда были ученые, святые личности, ходжи, А. Алексеев приводит тексты эпитафий, прочитанного для него жившим в крепости казанским татаринном Мансуровым. Перевод надписи с синего мрамора, найденного в развалинах некрополи Сарайчика: «Благороднейшие потомки пророка, люди, путеводившие к достижению совершенства в настоящем мире и показавшие собою пример достижения жизни будущей, совершенные из совершенных, священные фамилии, чудные нравом, величайшие из великих, достигшие славы, ходжи: Камил ал-Хак и Сеид-Хасан Касавийские, светила науки и мудрости». «Ходжа Андои, сын Хасана, сына ходжи Мухаммада старшего, сына ходжи Миттаны Хоксийского, сына ходжи Ракнидулла, сына Абу-Мухаммеда Джиранийского, сына ходжи Сюмина Дежиннийского маулана Мухаммада Самганийского, Мухаммед Загита сына, Ахмет Базийского, сына Ислам-Гали Мусы Разийского, да будет над всеми нами благословение Божие». На другом камне белого мрамора, написаны следующие имена: «Ходжа Кемел-Хак и Сеид-Хасан из Туркестана» [Алексеев, 1867: 4].

По распоряжению Джангир-хана (хан Букеевской орды) кладбище это загорожено деревянной оградой в 1846 г. «Ограды эти построены над склепами, где по словам казаков есть несколько кирпичных гробов, залитых известью». «Склепы в цитадели и один склеп в городе считаются торгующими здесь мусульманами святыми (Аулие) равно и киргизами; те и другие в загородном кладбище хоронят тела умерших. Больные от продолжительных болезней, мужчины и женщины (особенно киргизы) приезжают сюда на несколько дней и поклоняются этому кладбищу, прося об исцелении. Строения в городе Сарайль-Джадит, как видно по обломкам, валяющимся в развалинах его, были из кирпича, изразца и частью из мрамора» [Алексеев, 1867: 3, 6].

Как видим, в середине XIX века, после разгрома казаками города Сайрайчика еще были видны развалины святых могил. Арабский путешественник Ибн Баттута также упоминает о

жилищах суфиев «Из Сарая мы ехали 10 дней и прибыли в город Сарайджук ... В этом городе келья благочестивого пожилого человека из тюрок: имя ему Ата – что значить «родитель». Он угостил нас в ней и помолился за нас» [СМИЗО, 1884].

Бесспорно, что Джангир-хан совершал *зийарат* на могилы своих предков-джучидов и святых ходжей и заботился о сохранении их в целостности. К сожалению, эти *мазары* под воздействием природных и людских деяний были смыты рекой, поменявшим русло течения, разрушены и растасканы для постройки домов и хозяйственных построек.

Во время правления казахского хана Касыма Сарайчик стал первой столицей Казахской Орды; по преданиям он также был похоронен здесь.

Город разрушили 1580 году казаки. Кирпичи строений Сарайшыка были использованы казаками для постройки домов и надворных строений. Дальше Алексеев пишет: «прадеды их (казаков) первые, пришедшие в Сарайчик, брали из этих развалин кирпичи и строили из него свои дома и службы (надворные строения). Кирпич этот сохранился и до сих пор, у казака Толстова, равно как у некоторых других службы сделаны из этого кирпича. Потом рассказывали, что и прежде, разрывая склепы, находили в них не одни только вещи, но и повешенную на шестах одежду, разрушившуюся от прикосновения к ней» [Алексеев, 1867: 4].

Таким образом, золотоордынский столичный город и захоронения ханов и святых деятелей были утрачены.

В 2010 году в 100 км. южнее города Астаны археологи ЕНУ им. Л.Н. Гумилева обнаружили и исследовали остатки мавзолея XIV–XV вв. на берегу озера Жанибек-Шалкар, входящих в систему Коргалжинских озер. По мнению исследователей, мавзолеем возведен в честь одного из основателей Казахского ханства – Джанибек-султана [КазПравда].

Известно, что в Туркестане, рядом с *мазаром* Ходжа Ахмада Йасаи погребены джучиды: Керей, Джанибек, Касым, Есим, Жангир, Тауке, Абулмамбет, Абылай, Абулхайр, Нуралы, Уали, Бокей, Жангир, Арынгазы [Түркістанда, 2019] и другие выдающиеся государственные деятели, батыры и бии. К сожалению, *мазары* и *култытасы* их были уничтожены. Сохранились памятники Джучидов-Шайбанидов, это Раби'а-Султан-Бегим, Суюнч-Ходжа-хан и Кул-Мухаммад султан, которые были прочитаны и опубликованы А.К. Муминовым и Б.М. Бабаджановым и др. [Schaibanidische Grabinschriften, 1997: 166, 167-169, 171].

Как известно, давно идет дискуссия о происхождении династии казахских ханов (*торе*). Все исследователи, безусловно, согласны, что они ведут своё родословие от старшего сына Чингис-хана – Джучи. Как в прошлой, так и в современной историографии можно встретить два подхода по этому вопросу.

Первая точка зрения сводится к тому, что казахские ханы являются потомками тринадцатого сына Джучи – Тука-Тимура (Токай Темира), которая подтверждается большинством восточных (персидских и тюркских) письменных источников и генеалогий и поддерживается большинством исследователей.

В то же время, в научной и популярной литературе до сих пор выдвигается и отстаивается иная (можно сказать, альтернативная) точка зрения, согласно, которой казахские ханы происходят от первого сына Джучи – Орду (Орду Ичена или Эджена). Источник происхождения этой позиции персоязычное сочинение «Мунтахаб ат-таварих-и Му'ини» или «Аноним Искандера» Му'ин ад-дина Натанзи, написанный в 816/1413–1414 году. Этот источник много раз разбирался как в прошлой, так и в новейшей литературе. На современном этапе большинство исследователей достаточно убедительно показали неверность сведений Натанзи, в том числе и генеалогических данных по династии Джучидов [Гаев, 2002; Костюков, 2007; Сабитов, 2008; Сабитов, 2010]. Эта «ордуидская» точка зрения о происхождении династии казахских Чингизидов вряд ли имеет перспективу быть доказанной, так как не подтверждается другими независимыми источниками.

Вместе с тем, стоит заметить, после выхода «Материалов по истории казахских ханств» [МИКХ, 1969], востоковед В.П. Юдин, на основе генеалогических историй Джучидов, в частности, «Таварих-и гузида-йи нусрат-наме», доказательно аргументировал тука-тимуридское происхождение известного золотоордынского хана Уруса, второй половины XIV века.

Сейчас родословия Джучидов раннего периода (XIII – начала XIV вв.) хорошо известны в востоковедной литературе. Приоритетное место занимает «Джами ат-таварих» Рашид ад-Дина,

где собраны все основные сведения по генеалогии Чингизидов и его же генеалогическое сочинение «Шу‘аб-и панджгана» [Рашид ад-Дин, 2019].

Наиболее полные сведения по генеалогии Джучидов сосредоточены в двух средневековых письменных источниках: 1) «Му‘изз ал-ансаб» [Му‘изз ал-ансаб, 2006] неизвестного автора, на персидском языке в 1425-26 гг. или 1427 г.; 2) Тюркоязычное сочинение «Таварих-и гузида-йи нусрат-наме» (начало XVI в.). Это произведение, по компетентному мнению исследователей, написано самим Мухаммадом Шейбани-ханом или, возможно, при его активном соучастии. Именно эти два источника можно взять для сравнения с материалами казахских эпиграфических памятников.

По «Му‘изз ал-ансаб» генеалогия дальних предков казахских ханов и султанов представлена следующим образом: Чингис-хан, Джучи, Тука-Тимур, Урунбаш, Ачик, Тактак, Тимур-хаджи, Бадак, Урус-хан, далее его сын Куйурчук, Барак-хан, Абу Са‘ид [он же – Джанибек-хан] [Му‘изз ал-ансаб, 2006: 44]. Как видно в «Му‘изз» достаточно подробно представлена генеалогическая линия этой ветви Тука-тимуридов.

В «Таварих-и гузида-йи нусрат-наме» [МИКХ, 1969] показана несколько иная и сравнительно более краткая генеалогическая схема этой джучидской ветви: [Чингис-хан], Джучи-хан, Тука-Тимур, Уз-Тимур, Ходжа, Бадик, Урус-хан, Куйручак, Барак-хан, Бу-Сайд (Джанибек-хан), Касим и другие сыновья последнего [МИКХ, 1969: 39, 41, 42].

Как нетрудно заметить, оба генеалогических источника (совершенно независимые друг от друга, так как представляют разные историко-культурные традиции) уверенно называют Урус-хана потомком Тука-Тимура (Токай Темир казахских эпитафий), но, в то же время, выводят их происхождение от разных сыновей этого Чингиза. В первом случае («Му‘изз ал-ансаб») мы видим, что дальним предком Урус-хана указан сын Тука-Тимура – Урунбаш, во втором варианте («Нусрат-наме»), отмечен Уз-Тимур (вероятно, младший брат Урунбаша). При этом, в «Нусрат-наме» отсутствует имена «Ачик» и «Тактак». Причина расхождения двух источников пока не совсем ясны и требуют отдельного рассмотрения.

Практически идентичная генеалогия Тука-тимуридов, изложенная в «Таварих-и гузида-йи нусрат-наме», записана и у Абу-л-Гази (XVII в.) в его «Родословном древе тюрков» в разделе «Род Тукай-Тимура, царствовавший у Казахо́в»: «У Чингиз хана сын Джучи-хан, его сын Тукай-Тимур, его сын Уз-Тимур, его сын... [пропуск в тексте] Ходжа, его сын Бадакул-углан, его сын Урус-хан, его сын Коирчак хан, его сын Берак-хан, его сын Абу-саид, по прозванию Джанибек-хан. У этого было девять сыновей в таком порядке: Ирандчий, Махмуд, Касим (это тот, который, препираясь с Махмед-ханом Шибани, был виновником смерти Мохаммед-хана); за ним следовали: Итик, Джаниш, Канбар, Тениш, Усюк, Джаук» [Абулгази, 1906: 157]. Идентичность этих генеалогий показывает не только взаимосвязь между этими источниками (от более раннего, к более позднему), но и указывает на устойчивую традицию составления таких шежіре, которые со временем становятся каноническими.

Так, например, у более поздних составителей ханско-султанских генеалогий, в частности, Шакарима Кудайбердыулы, указанная генеалогическая схема полностью воспроизведена так: «четвертый сын Жошы (Джучи) – Тока-Темир», от него Оз-Темир, далее Хожа, Бадакул, Арыс-хан, Куйыршык-хан, Барак-хан, Абу-Сагид (Джанибек) и девять его сыновей – Еренши, Махмуд, Касым-хан, Айтек, Жаныс, Камбар, Татиш, Осек, Жадик [Шакарим Кудайбердыулы, 1990: 95–96].

Результаты. Сейчас, на территории Казахстана выявлено огромное количество надмогильных эпитафий, являющихся важнейшими историческими источниками. Как показывает исследовательская практика эпитафии исторических деятелей и мемориальные комплексы XVIII – начала XX вв. дают возможность уточнить происхождение и генеалогии казахской элиты средневекового периода и Нового времени. Давний академический вопрос о тука-тимуридском происхождении династии казахских ханов и султанов доказательно подтверждается новыми письменными эпиграфическими источниками. Надмогильные эпитафии над представителями джучидской элиты XIX – начала XX в. сохранили старинную генеалогическую традицию записи имен предков, согласно которой казахские *торе* ведут свое происхождение от тринадцатого сына Джучи – Тука-Тимура.

В результате комплексной экспедиции по исследованию эпиграфических памятников Карагандинской области (2018 г.), в том числе «Некрополи Талдыбейит династии

Бокейхановых» [Нурманова и др., 2018] в Актогайском районе были зафиксированы и прочитаны эпитафии 5-ти памятников.

Из них на трех *кулпытас*ах: Татхана Нурмухамедулы, 1905 г.; Мырзатай Батырулы, 1911 г.; Абдихан Мырзатайулы зафиксирован шежире начиная с Чингис-хана, 20-23 предков:

1. Чингис-хан, Жошы-хан, Токай-Темир,
2. Оз-Темир, Кожа, Арсхан, Куйыршык-хан,
3. Барак-хан, Аз-Жанибек-хан, Касым-
4. хан, Сыгай-хан, Ондан-хан, Кайнар-
5. -Кушик, Бокей, Кудайменде, Турсын,
6. Кырыксан Барак-хан, Бокей-хан, Батыр,
7. Мырзатай, Нурмухаммад, Татхан-султан. ...

Поминальная надпись сделана по устоявшейся генеалогической традиции. Первая строка – 88-й *аят*, 28-й *суры* Священного Корана. А далее, все строки, начиная со второй (2) и заканчивая восьмой (8) строкой это родословие султанов. Во второй строке четко читается надпись: Чингис-хан, Джучи-хан, Токай Темир и далее все остальные «Оз-Темир, Кожа, Арсхан, Куйыршык-хан, Барак-хан, Аз-Жанибек-хан, Касым-хан», всего 20 поколений. Все имена хорошо читаются и уверенно идентифицируются. Тем не менее, в качестве дополнения можно отметить, что под «Арсханом» следует видеть Урус-хана.

Конечно, необходимо отметить, что на изучаемых эпиграфических источниках некрополей Талдыбейит не полностью представлена вся генеалогическая линия (цепь) потомков Токай Тимура (Тука-Тимура), как до Урус-хана, так и после него.

При сравнении сведений вышеназванных нарративных источников с генеалогической схемой из эпиграфических памятников «Некрополя Талдыбейит» династии Бокейхановых можно уверенно констатировать устойчивое сохранение и воспроизведение этой старой генеалогической традиции.

Изученные эпиграфические памятники, посвященные потомкам Бокей-хана, еще раз дополнительно подтверждает тука-тимуридское происхождение Чингизидского правящего дома казахов. Можно считать установленным, исходя из сведений надмогильных эпитафий, что джучидская элита у казахов устойчиво воспроизводила, известную с периода Позднего средневековья, генеалогическую традицию составления *шежіре* – генеалогий потомков «Золотого рода». Источники этой генеалогической традиции – это известные тюркоязычные письменные сочинения – «Таварих-и гузида-йи нусрат-наме» Мухаммада Шейбани и «Родословное древо тюрков» Абу-л-Гази, также возможно и другие источники.

Для обнаружения памятников исторических личностей, ханов и султанов важное значение имеют рассказы старожилов, знатоков легенд и местности, во многом достоверность их рассказов не вызывают сомнения, так как в последующем подтверждаются надписями на эпиграфических памятниках. Не зря некрополи, где были похоронены потомки Джучи, сохранились в народной памяти как «Хан зираты», «Хан сүйегі», «Хан моласы», «Төре қорымы» и т. д., в действительности, в ходе экспедиционных работ в подобных некрополях обнаруживаются могилы погребенных здесь ханов, султанов или потомков ханской династии.

В ходе археографической экспедиции по фондам библиотек, музеев, архивов по центральному Казахстану в 2008 году, сотрудники областного музея попросили прочитать *кулпытас*, обнаруженный в местности «Хан-сүйегі» в Зерендинском районе Ақмолинской области. Как оказалось, что это надмогильный памятник Уали-хана (1741–1819 гг.) – сына знаменитого Абылай-хана. Сейчас памятник восстановлен, и памятная стела, установленная потомками хана, стоит на месте реконструированного мавзолея.

Его сыну Чокану Валиханову памятник находится в Алматинской области, Заповедник Алтын-Емел, местность Кошен-Тоган. «Здесь покоится прах штабс ротмистра Чокана Чингисовича Валиханова, скончавшегося в 1865 г. По желанию Туркестанского Генерал-Губернатора Генерал-Адъютанта Фон Кауфмана 1-го, во внимание ученых заслуг Валиханова положен сей памятник Генерал-Лейтенантом Колпаковским в 1881 году».

Жангир Бокейханов. Западно-Казахстанская область, Бокейордынский район, поселок Орда, некрополь «Хан зираты». «Каждый, кто находится на ней (земле), бремен и, останется Его (Аллаха) душа. И Твой Господь – величественен, великодушен! (Потомок) хана Дашт-и Кыпчака хана Абу-л-Хайра, внук его сына Нур-‘Али-хана – хан Джахангир, светоч глаз, сын

Букей-хана, перешел из мира брэнного в мир вечности. Воистину, мы принадлежим Аллаху, и воистину, к Нему возвращаемся! (И было) ему 42 года. (Это) случилось в 1265 году по мухаммаданскому (летоисчислению), в 1845 году по-христиански, в 11-ом дне месяца Сунбула. Да будет (прочитана в честь) его души Фатиха!».

По бокам написаны выражения на арабском языке.

«Смерть – чаша и каждый человек испьет из нее, могила – дверь и каждый войдет в нее». Смерть во власти Аллаха! (Коран, «ар-Рахман»: 26-27).

О, Аллах, прости и одари его! Пусть его могила будет одним из садов Рая! Нет ни зари, ни светочи!

На оборотной стороне:

Марсийа: «Йыгырма йил суруп ханлык джаханда, отупти омири онын бул хаманда, калан ауладларина Хакк Та'ала, бу дуняда хич бир адам калмаз ермиш, гар ан – хан, гар ан султан, дарвиш» (Пробыв 20 лет в ханском мире, он перешел в мир иной в сей момент. Его оставшимся в этом мире потомкам да будет Бог Всевышний защитником! В этом мире не останется никто, будь он хан, либо правитель, дервиш).

Есим-хан Нуралыулы. В 2015 году на некрополе аула Ески Есим – «Төре зираты», расположенного в трех километрах от поселка Базаршолан Акжайкского района, была обнаружена стела в честь Есим-хана Нуралыулы (1744–1797), султана Младшего жуза, с 17 сентября 1795 по 27 марта 1797 г. – хана.

Эпитафия на стеле звучит так: «Он Живой, Который никогда не умрет! Это – могила человека, прощенного (Аллахом), повелителя побед, находящегося под покровительством Всевышнего, саййид, бахадур, хан Иш-‘Али, сына хана Нур-‘Али, сына покойного хана Абу-л-Хайра; он ушел из жизни в 1213/1797 г. в возрасте 53 лет. Надмогильный камень установил его сын Кайып-‘Али-султан». Далее идет стихотворный текст: «Он испустил дух, отведав смертельный напиток. Его душа благоденствует в Раю. Если подойдет кто-то из мусульман, пусть он произнесет благую молитву и попросит за него». В самом низу начертан родовой знак (тамга) торе.

Жанторе-хан Айшуакулы. В 2015 году в п. Кызылжар Теректинского района, обнаружен памятник в честь Жанторе-хана Айшуакулы (дата правления с 1805 по 1809 год). Эпитафия на стеле: «Он – Живой, Который не умирает! [Это] является благородной усыпальницей Абу-л-Музаффар ва-л-Мансура Саййида Бахадур-хана Джан-Торе ибн Хана Айшуака ибн Абу-л-Хайр-хана, ставшего *шахидом* в ходе набега врагов из пустыни и присоединившегося к милости Истины (Аллаха) в 49 лет в 1809 году, 2/3-го [числа месяца] Каус (Стрелец)». В самом низу имеется тамга торе.

Айшуак Абу-л-Хайрулы. В 2017 году в ходе пилотных экспедиций был обнаружен на некрополе вблизи села Бекей в Теректинском районе Западно-Казахстанской области надмогильный памятник, установленный в честь хана Айшуака (1727–1812). Эпитафия на стеле: «И уповай на Живого, Который не умрет ...» [33, 55:25–26]. Это могила прощенного Абу-л-Музаффар ва-л-Мансура Саййида Бахадур-хана Айшуака ибн Хан Абу-л-Хайр ибн Хаджжи-Сұлтан Айдака. [О, Аллах] дай прощение со своей милостью. Освяти его могилу райским светом. Сохрани от бездны ада!».

Султаны, торе:

Кадыр, сын Жанали-султан. Бокейординский район, поселок Орда, некрополь «Хан зираты». Эпитафия: «Покойный, прощенный Жан-‘Али-султан, сын Суйунч-‘Али-султана скончался в возрасте 43 лет в священном месяце рамазан 1838 года. Этот камень заказал изготовить его сын Муса-‘Али-султан».

Асфандийар-султан. Бурлинский район, некрополь аула Каракемер. «Из династии ханов народа Младшего жуза Султан Асфандийар, сын Сугали скончался в возрасте 73 лет в 1845 году 21 числа месяца хамал (март), положен в лахад (могилу) в понедельник. Заказал (младший) брат правитель... Прочтены молитвы по усопшему, пусть будет ему милость [Аллаха]. О, ...пусть будет он в Раю. ...Шир-‘Али ибн Айшуак Абу-л-Хайр ибн Хаджжи ‘Иса ибн Айчуак Тогым ибн Сукайр...».

Ермекжан-ханым, дочь Шын-‘Али-султана. Бокейординский район, поселок Орда, некрополь «Хан зираты». «Это – могила покойной, погребенной, Младшего жуза казахского народа Хана Абу-л-Хайра, сына Нур-‘Али, сына Орман-султана, сына Шын-‘Али-султана дочь

Ермекжан-ханым, Жахангир-хана сына Султана Саййид-Керейя жена, скончалась в возрасте 31 года в 1850 году, в конце (месяца) Асад. Слава Аллаху! Каждый, кто на ней (на Земле), исчезнет (умрет), а вечен лишь лик Владыки, (который) преисполнен величия и щедрости [33, 55:25–26]».

Ифак/Жибек-ханым, супруга Шыгай-султана. Жанакалинский район, аульный округ Жаңажол (Айдархан), местность Шарип. «Каждый, кто на ней (на Земле), исчезнет (умрет), а вечен лишь лик Владыки, (который) преисполнен величия и щедрости [33, 55:25–26]. Нуралы-хана, хана Дашт-и Кыпчака, сын Шыгай-султана жена Ифак/Жибек-ханым, дочь Асан-султана, сына Карабайя, перешла из брэнного мира в мир вечный в возрасте 87 лет, в 1870 году. Заказал этот камень ее внук Султан... О, Аллах, прости и одари ее! Пусть ее могила станет одним из садов Рая!».

Суюнчали-султан сын Жанали-султана. «Покойный, прощенный Жан-‘Али султана сын Суюнч-‘Али-султан скончался в 43 года в священном Рамазане 1838 года. Этот камень заказал сын Муса-‘Али-султан».

Заключение. Сравнительно-сопоставительное изучение эпиграфических и нарративных источников дает возможность проследить устойчивые процессы в сложении и развитии традиций постзолотоординских обществ, изучить трансформационные изменения под влиянием исторических, социальных, культурных, языковых и иных факторов.

Отдельное внимание заслуживают тексты эпитафий в честь казахских ханов. Если в надписях XVIII в. чувствуется тенденция к сакрализации верховной власти через знаменитые фигуры последующего поколения (Абу-л-Хайр-хан, Нур-‘Али-хан), то в XIX в. возрождается идея «единого хана Дашт-и Кыпчака». Наши исследования показали, что требования нашего времени ставят задачу в создании единого корпуса эпиграфических памятников Казахстана. Обобщение и сравнительно-сопоставительное изучение исторических надписей создадут потенциальные возможности для решения многих задач в исследовании истории и эволюции казахской государственности, социальной истории казахского общества, различных аспектов развития национальной культуры.

Результаты проделанных работ в рамках данного проекта помогли заключить, что надписи на великолепных архитектурных памятниках, на памятниках, установленных в честь ханов и султанов и других высокопоставленных лиц недавнего прошлого, всегда служат дополнением к уже имеющимся данным, извлеченным из письменных и документальных источников, в первую очередь, из нарративных и агиографических сочинений. В этом отношении конкретная и достоверная информация, предоставляемая всеми видами эпиграфических памятников, важна для историков, политологов, этнологов и специалистов более широкого круга.

Литература

Абулгази, 1906 – Родословное древо тюрков. Сочинение Абуль-Гази, Хивинского хана / Пер. и пред. Г.С. Саблукова, с послесл. и прим. Н.Ф. Катанова. // Казань: Типо-литогр. Имп. Ун-та, 1906. – 336 с.

Аджигалиев, 1994 – *Аджигалиев С.И.* Генезис традиционной погребально-культовой архитектуры Западного Казахстана (на основе исследования малых форм). Алматы, 1994.

Ажигали, 2002 – *Ажигали С.Е.* Архитектура кочевников – феномен истории и культуры Евразии (памятники Арало-Каспийского региона) Алматы: «Гылым», 2002. 654с.

Ақылбек, 2000 – *Ақылбек С.Ш.* Арыстанбаб мазаратындағы құлпытастар. Эпиграфические памятники кладбища Арыстанбаб. Шымкент: Үш Арыс, 2000. 40 б.

Алексеев, 1867 – *Алексеев А.* О развалинах татарского города Сарайль-джадита. // Уральские Войсковые Ведомости. №30. 1867 года 23 июля. г. Уральск. 2-7 с. С. 5.

АЭУз, 2015–2023 – «Архитектурная эпиграфика Узбекистана» Серия книг-альбомов. 2015-2023.

Босворт, 1971 – *Босворт К.Э.* Мусульманские династии. Справочник по хронологии и генеалогии. Пер. с англ. П.А. Грязневича. Москва: «Наука», 1971. 324 с. С. 205.

Гаев, 2002 – *Гаев А.Г.* Генеалогия и хронология Джучидов // Древности Поволжья и других регионов. Вып. 4. Т. 3. Нижний Новгород. 2002. С. 9-55.

Егоров, 2010 – *Егоров В. Л.* Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв. / Отв. Ред. В.И. Буганов. Изд. 3-е. М.: КРАСАНД, 2010. 248 с. СС. 27-68.

КазПравда – <https://kazpravda.kz/n/v-poiskah-utrachennogo-sj/>

Костюков, 2007 – Костюков В. П. Улус Джучи и синдром федерализма // Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. Уральск. 2007. № 1. С. 169-207.

Мавзолей, 2013 – Қожа Ахмет Ясауи кесенесі. Мавзолей Ходжа Ахмада Ясави. Mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi / Құрастырушылар Ә.Қ. Муминов, М.Б. Қожа, С. Моллақанағатұлы, М.Ж. Садықбеков, Ж.М. Нұрбеков. Издание четвертое, переработанное и дополненное. Алматы: «Эффект» ЖШС, 2013. 208 б.

МИКХ, 1969 – Материалы по истории казахских ханств XV–XVIII веков (извлечения из персидских и тюркских сочинений). Составители С.К. Ибрагимов, Н.Н. Мингулов, К.А. Пищулина, В.П. Юдин. Алма-Ата: Наука КазССР, 1969. 651.

Му‘изз ал-ансаб, 2006 – «Му‘изз ал-ансаб» (Прославляющие генеалогии) / История Казахстана в персидских источниках. Алматы: Дайк-Пресс, 2006. Т. III. 672 с.

Мусаев и др., 2019 – Мусаев М.А., Шихалиев Ш.Ш., Шехмагомедов М.Г. Эпиграфика некрополя уцмиев в Кала-Корейше. Махачкала: Мавраевъ, 2019. 180 с.: ил.

Настич, 1964 – Настич В.Н. Погребальная эпиграфика арабского письма как источник по средневековой истории Киргизии и Южного Казахстана // VII Международный конгресс антропологических и этнографических наук. Москва: Наука, 1964. СС. 161–177. 162 с.

Нурманова и др., 2020 – Нурманова А. Ш., Медерова Д. Е., Дюсенов Б. Д. Новые данные о «полунезависимых» ханах: Жанторе Айчуваков // Қазақ тарихы. №12 (189) 2020 ж. 57–61 бб.

Нурманова и др., 2022 – Нурманова А., Муминов А., Медерова Д. Исследование памятников исламской культуры в Арало-Каспийском регионе // Ұлы даладағы ислам өркениеті. Istanbul: Research Centre for Islamic History, Art and Culture, 2022. 615 p. СС. 23-40.

Нұрманова, 2015 – Нұрманова А.Ш. II тарау. Эпиграфикалық дереккөздер: Қазақ хан-сұлтандарының, тарихи тұлғалар, батырлар, ғұламалар құлпытастары // Қазақстан тарихы жөніндегі артефактілердің, жазбаша, ауызша, эпиграфикалық дереккөздердің жиынтық каталогі. Алматы: «Дайк-Пресс», 2015. 536 б. 139-197 бб.

Nurmanova, и др., 2018 – Nurmanova A.Sh., Mederova D.E., Dyussenov B.D. “Bokeykhanov Dynasty Taldybeyit Necropolis” Epigraphic Monuments as a Historical Source // News of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Series of Social and Human Sciences. Volume 6, Number 322 (2018), 67-78.

Рашид ад-Дин, 2019 – Рашид ад-Дин. Шуаб-и панджгана (Пять родословий) / Перевод с персидского языка Ч.И. Хамидовой; науч. и отв. Ред. И.М. Миргалиев. Казань:, 2019. 228 с.

Сабитов, 2008 – Сабитов Ж.М. Аноним Искендера как генеалогический источник // Золотоордынская цивилизация. Вып. 1. Казань, 2008. С. 117-122.

Сабитов, 2010 – Сабитов Ж.М. Натанзи как источник по истории Золотой Орды // Золотоордынская цивилизация. Вып. 3. Казань, 2010. С. 150-154.

Сейсем-Ата, 2015 – Сейсем-Ата қорымының араб жазуындағы эпиграфикасы / Құрастырушылар Ә.Қ. Муминов, А.Ш. Нұрманова, Н.А. Құлбаев. Жауапты редакторы – Б.М. Бабаджанов. Ағылшын тілі редакторы Нил Робинсон. Астана, 2015. 160 б.

СМИЗО, 1884 – Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, том I. Извлечения из сочинений арабских. СПб. 1884. С. 309.

Сынтастар, 2016 – Сынтастар. Намогильные стелы Ногайской степи. Отв. Ред.-сост.: К.С. Бальгишиев, В.О. Бобровников, Е.И. Желтов, В.А. Коренько (при участии А.А. Ярлыкапова). Фотографии Е.И. Желтова. М.: Издательский дом Марджани. 2016. 672 с.

Schaibanidische Grabinschriften, 1997 – Schaibanidische Grabinschriften. Herausgegeben von Baxtiyor Babadjanov, Ashirbek Muminov, Jürgen Paul. Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag, 1997. 300 с. СС. 166, 167-169, 171.

Тасмагамбетов, 2002 – Тасмагамбетов И. Құлпытас. Kulputas. Астана, 2002.

Турганбаева, 2006 – Турганбаева Л.Р. К вопросу о декоре казахских кулпытасов // Арало-Каспийский регион в истории и культуре Евразии: Матер. междун. науч. конференции. 2006. С. 149-159.

Түркістанда ..., 2019 – Түркістанда жерленген хандар мен сұлтандар = Ханы и султаны, похороненные в Туркестане = Khans and sultans, buried in Turkestan / "Әзірет Сұлтан". жауап. ред. Н.Қ. Ахметжанов. Түркістан: Золотая Книга, 2019. 176 б.

Тұяқбаев, 2000 – Тұяқбаев М. Түркістанда жерленген тарихи тұлғалар. Алматы, 2000. 96 б.

Шакарим, 1990 – Шакарим Кудайбердыұлы. Родословная тюрков, казахов, киргизов, Династии ханов. Пер. Б. Каирбекова. Алма-Ата: СП Дастан, 1990. 120 с.

Шақпақ-Ата, 2009 – Шақпақ ата жерасты мешіті мен қорымының эпиграфикасы / Муминов Ә.Қ., Нұрманова А.Ш., Ред. Б.М. Бабаджанов. Алматы: Дайк-Пресс, 2009. 224 б.

Шихалиев, 2020 – Шихалиев Ш.Ш. О воинах Тимура и первых мусульманах в сел. Кица: анализ эпиграфики кладбища Абу Бакар-шейха // История, археология и этнография Кавказа. Т. 16. № 4. 2020. С. 864-887.

References

- Abulgazi, 1906 - Rodoslovnoe drevo tiyrkov. [Family tree of the Turks] Sochinenie Abul-Gazi, Hivinskogo hana / Perevod i predislovie G.S. Sablukova, s poslesloviem i primechaniiami N.F. Katanova. // Kazan: Tipo-litografiia Imperatorskogo Universiteta, 1906. 336 p. (In Rus.)
- Adjighaliev, 1994 - *Adjighaliev S.I.* Genesis traditsionnoi pogrebalno-kultovoi arhitektury Zapadnogo Kazakhstana (na osnove issledovaniia malyh form). [Genesis of traditional funerary-cult architecture of Western Kazakhstan (based on the study of small forms)]. Almaty, 1994. (In Rus.)
- Ajighali, 2002 - *Ajighali S.E.* Arhitektura kochevnikov – fenomen istorii i kulury Evrazii (pamiatniki Aralo-Kaspiiskogo regiona). [The architecture of nomads is a phenomenon of the history and culture of Eurasia (monuments of the Aral-Caspian region)] Almaty: «Gylym», 2002. 654 p. (In Rus.)
- Aqylbek, 2000 - *Aqylbek S.Sh.* Arystanbab mazaratyndaǵy qulpytastar. Epigraficheskie pamiatniki kladbischa Arystanbab. [Epigraphic monuments of the Arystanbab necropolis] Shymkent: Úsh Arys, 2000. 40 p. (In Kaz., Rus.)
- Alekseev, 1867 - *Alekseev A.* O razvalinah tatarskogo goroda Sarail-djadita. [About the ruins of the Tatar city of Sarail-jadita] // Uralskie Voiskovyie Vedomosti. №30. 1867 goda 23 iiylia. g. Uralsk. 2-7 s. P. 5. (In Rus.)
- AEUz, 2015-2023 - «Arhitekturalnaia epigrafika Uzbekistana» Seriya knig-albomov. [Architectural epigraphy of Uzbekistan] 2015-2023. (In Uzbek, Arabic, Rus., Eng.)
- Bosworth, 1971 - *Bosworth K.* Musulmanskie dinastii. Spravochnik po khronologii i genealogii. Per. P.A. Griaznevicha. [The Islamic Dynasties: A Chronological and Genealogical Handbook] Moskva: «Nauka», 1971. 324. P. 205. (In Rus.)
- Gaev, 2002 - *Gaev A.G.* Genealogiia i khronologiia Djuchidov [Genealogy and chronology of the Jochids] // Drevnosti Povoljia i drugih regionov. Iss. 4. Vol. 3. Nijnii Novgorod. 2002. P. 9-55. (In Rus.)
- Egorov, 2010 - *Egorov V.L.* Istoricheskaiia geografiia Zolotoi Ordy v XIII-XIV vv. [Historical geography of the XIII-XIV centuries Golden Horde] / Ed. V.I. Buganov. 3 ed. M.: KRASAND, 2010. 248. P. 27-68. (In Rus.)
- KazPravda - <https://kazpravda.kz/n/v-poiskah-utrachennogo-sj/> (In Rus.)
- Kostiukov, 2007 - *Kostiukov V.P.* Ulus Djuchi i sindrom federalizma [Ulus Jochi and federalism syndrome] // Voprosy istorii i arheologii Zapadnogo Kazakhstana. Uralsk. 2007. Nr 1. P. 169-207. (In Rus.)
- Mavzolei, 2013 - Qoja Ahmet Iasau kesenesi. Mavzolei Hodja Ahmada Iasavi. Mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi / Qurastyrushylar Á.Q. Muminov, M.B. Qoja, S. Mollaqaanagatuly, M.J. Sadyqbekov, J.M. Nurbekov. Izdanie chetvertoe, pererabotannoe i dopolnennoe. Almaty: «Effekt» JShS, 2013. 208 p. (In Kaz., Rus., Eng.)
- MIKH, 1969 - Materialy po istorii kazahskikh hanstv XV-XVIII vekov (izvlecheniia iz persidskikh i tiyrkskikh sochinenii). [Materials on the history of the XV-XVIII centuries Kazakh khanates (extracts from Persian and Turkic manuscripts)] Comp. S.K. Ibragimov, N.N. Mingulov, K.A. Pişulina, V.P. Iudin. Alma-Ata: Nauka, 1969. 651. (In Rus.)
- Mu'izz al-ansab, 2006 - «Mu'izz al-ansab» (Proslavliaiysie genealogii) ["Mu'izz al-ansab" (Glorifying genealogies)] / Istoriia Kazakhstana v persidskikh istochnikah. Almaty: Daik-Press, 2006. Vol. III. 672 p. (In Rus.)
- Musaev i dr., 2019 - *Musaev M.A., Shihaliyev Sh.Sh., Shehmagomedov M.G.* Epigrafika nekropolia utsmiev v Qala-Koreishe. [Epigraphy of the Utsmi necropolis in Qala-Koreisha] Mahachkala: Mavraev, 2019. 180. (In Rus.)
- Nastich, 1964 - *Nastich V.N.* Pogrebalnaia epigrafika arabskogo pisma kak istochnik po srednevekovoi istorii Kirgizii i Iujnogo Kazakhstana [Funeral arabographic epigraphy as a source on the medieval history of Qyrgyzstan and Southern Kazakhstan] // VII Mejdunarodnyi kongress antropologicheskikh i etnograficheskikh nauk. Moskva: Nauka, 1964. 162 p. P. 161-177.
- Nurmanova A., Muminov A., Mederova D. Issledovanie pamiatnikov islamskoi kulury v Aralo-kaspiiskom regione [Research of monuments of Islamic culture in the Aral-Caspian region] // Proceedings of the International Conference in the Memory of Timur Beisembiev: Islamic Civilisation in the Great Steppe. March 2017, Almaty. – Istanbul: Research Centre for Islamic History, Art and Culture, 2022. 615 p. P. 23-40. (In Rus.)
- Nurmanova A. Ş., Mederova D. E., Diysenov B. D. Novye dannye o «polunezavisimyh» hanah: Jantore Aichuvakov [The new data on “semi-independent” khans: Zhantore Aichuvakov] // Qazaq tarihy. Nr 12(189). 2020. PP. 57-61. (In Rus.)
- Nurmanova A.Sh., Mederova D.E., Duyssenov B.D. “Bokeykhanov Dynasty Taldybeyit Necropolis” Epigraphic Monuments as a Historical Source // News of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Series of Social and Human Sciences. Volume 6, Nr 322 (2018). P. 67-78. (In Eng.)

Nūrmanova A.Ş. II tarau. Epigrafikalyq derekközder: Qazaq han-sūltandarynyñ, tarihi tūlǵalar, batyrlar, ğūlamalar qūlpytastary [Epigraphic sources: tombstones of Kazakh khan-sultans, historical figures, heroes, scientists] // Qazaqstan tarihy jónindeǵı artefaktılerdiñ, jazbaşa, auyzşa, epigrafikalyq derekközderdiñ jıyntyq katalogı. Almaty: «Daik-Press», 2015. PP. 139-197. (In Kaz.)

Rašid ad-Din, 2019 - Rašid ad-Din. Šuab-i pandjgana (Piat rodoslovii) [Shuab-i Panjgana (Five Genealogies)] / Perevod s persidskogo ıazyka CH.I. Hamidovoi; Red. I.M. Mirgaliev. Kazan: Institut istorii, 2019. 228 p. (In Rus.)

Sabitov, 2008 - *Sabitov J.M.* Anonim Iskandera kak genealogicheskii istochnik [Anonymous Iskender as a genealogical source] // *Zolotoordynskaya tsivilizatsiya*. Iss. 1. Kazan, 2008. P. 117-122. (In Rus.)

Sabitov, 2010 - *Sabitov J.M.* Natanzi kak istochnik po istorii Zolotoi Ordy [Natanzi as a source on the history of the Golden Horde] // *Zolotoordynskaya tsivilizatsiya*. Vyp. 3. Kazan, 2010. P. 150-154. (In Rus.)

Schaibanidische Grabinschriften, 1997 - Schaibanidische Grabinschriften. Herausgegeben von Baxtiyor Babadjanov, Ashirbek Muminov, Jürgen Paul. Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag, 1997. 300 p. (In Arab., Rus., Eng., German)

Seisem-Ata, 2015 - Seisem-Ata qorymynyñ arab jazuyndaǵy epigrafikasy [Arabographic Inscriptions of the Sisem Ata Necropolis] / Qurastyrushylar Á.Q. Muminov, A.Sh. Nurmanova, N.A. Qulbaev. Red. B.M. Babadjanov. Áǵylshyn tili redaktory – Nil Robinson. Astana, 2015. 160 p. (In Kaz., Rus., Eng.)

Shakarim, 1990 - *Shakarim Qudaiberdyuly*. Rodoslovnaia turkov, kazahov, kirgizov, Dinastii hanov. [Genealogy of the Turks, Kazakhs, Kirghiz, Khan Dynasty] Transl. B. Qairbekova. Alma-Ata: SP Dastan, 1990. 120 p. (In Rus.)

Shaqpaq-Ata, 2009 - Shaqpaq ata jerasty meshiti men qorymynyñ epigrafikasy [Shaqpaq-Ata: inscriptions of the Underground Mosque and Necropolis] / Mýminov Á.Q., Nurmanova A.Sh., ed. B.M. Babadjanov. Almaty: Daik-Press, 2009. 224 p. (In Kaz., Ru., Eng.)

Shihaliyev, 2020 - *Shihaliyev Sh.Sh.* O voınah Timura i pervyh musulmanah v sele Kıscha: analiz epigrafiki kladbıscha Abý Bakar-sheıha [About Timur's warriors and the first Muslims in the villages. Kıscha: analysis of the epigraphy of the cemetery of Abu Bakar-sheikh] // *Istorija, arheologija i etnografija Kavkaza*. Vol. 16. Nr 4. 2020. P. 864-887. (In Rus.)

SMIZO, 1884 - Sbornik materialov, otnosıasıhsia k istorii Zolotoi Ordy, tom I. Izvlecheniia iz sochinenii arabskih. [Collection of materials relating to the history of the Golden Horde, volume I. Extracts from Arab writings]. SPb. 1884. P. 309. (In Rus.)

Syntaslar, 2016 - *Syntaslar*. Namogılnye stely Nogaıskoi stepi. [Syntaslar. Grave steles of the Nogai steppe] Otv. Red.-sost.: K.S. Balgıshiev, V.O. Bobrovnikov, E.I. Jeltov, V.A. Koreniako (pri uchastii A.A. Iarlykapova). Fotografii E.I. Jeltova. M.: Izdatelskii dom Mardjanı. 2016. 672 p. (In Rus.)

Tasmaǵambetov, 2002 - *Tasmaǵambetov I.* Qulpytas. Kulputas. Astana, 2002. (In Kaz., Rus.)

Turǵanbaeva, 2006 - *Turǵanbaeva L.R.* K voprosu o dekore kazahskih qulpytasov [On the issue of decor of Kazakh qulpytas] // *Aralo-Kaspiiskii region v istorii i kúltýre Evrazii*. 2006. P. 149-159. (In Rus.)

Türkistanda ..., 2019 - Türkistanda jerlengen handar men sultandar = Hany i sýltany, pohoronennye v Turkestane = Khans and sultans, buried in Turkestan / "Áziret Sultan". red. N.Q. Ahmetjanov. Türkistan: Zolotaia Kniga, 2019. 176 p. (In Kaz., Rus., Eng.)

Tuiqbaev, 2000 - *Tuiqbaev M.* Türkistanda jerlengen tarıhı tūlǵalar. [The historical figures, buried in Turkestan] Almaty, 2000. 96 p. (In Kaz.)

АРХЕОЛОГИЯ / ЭТНОГРАФИЯ / ЭПИГРАФИКА

Published in the Kazakhstan

Otan tarikhly

Has been issued as a journal since 1998

ISSN: 1814-6961 (Print)

ISSN: 2788-9718 (Online)

Vol. 26. Is. 4, pp. 883-898, 2023

Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.61.91

https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_26_4_883-898

БАТЫС ҚАЗАҚСТАН КЕШЕНДІ ЭТНОАРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЭКСПЕДИЦИЯСЫНЫҢ 2021 ЖЫЛҒЫ ЗЕРТТЕУЛЕРІНІҢ КЕЙБІР НӘТИЖЕЛЕРІ

Серік Ескендірұлы Әжіғали¹, Бағлан Әбдірахманұлы Әшім²

^{1,2}Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (050010 Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28)

¹Т.ғ.д., профессор, бас ғылыми қызметкер

ORCID – 0000-0002-6209-4618. E-mail: s.azhigali@gmail.com

²Ғылыми қызметкер

ORCID – 0000-0001-9334-3229. E-mail: ashim.baglan@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов ТЭИ, 2023

© Әжіғали С.Е., Әшім Б.Ә., 2023

Андатпа. *Kipicne.* Мақалада Ақтөбе облысының Қобда, Ойыл және Байғанин аудандарында 2021 жылы жүргізген кешенді этноархеологиялық зерттеулердің кейбір далалық материалдары жарияланып отыр. *Зерттеудің мақсаты:* аталған аудандардың жылжымайтын тарихи-мәдени мұраларын зерттеу, атап айтқанда, ауыл төңіректерінде орналасқан, кейбірі шалғайда жатқан XIX ғ. ортасы – XX ғ. басына жататын қазақ зираттарын, қорымдарын және мешіттерін тіркеу, жергілікті информаторлардан ескерткіштерге қатысты тарихи оқиғалар, этнографиялық мәліметтер жинақтау және аудандық мұражайлардың этнографиялық мұраларын сипаттау. *Зерттеу жұмыстарының нәтижесі:* Қобда ауылы және оның солтүстік-батыс бағыты, яғни Ұлы Қобда өзенінің бойымен Ақыраб ауылына дейінгі өңірлердегі XIX ғ. ортасы – XX ғ. басына жататын Жалғыз мола, Қарамола, Сағамола, Ақмола зираттары және атауы белгісіз болған төрт қазақ бейіттер, Сейітсай және Қырғын мола қорымдары; Байғанин ауданындағы Едіге қорымы және Абдолла хазірет зираты сипатталды, ондағы әулеттік немесе үлкен отбасыларға арналған қорғандар, құлпытасар және оның этнографиялық суреттері талқыланды. Сонымен қатар, Қобда және Ойыл аудандық мұражайларының этнографиялық жәдігерлері туралы мәліметтер берілді. *Қорытынды:* 2021 жылғы кешенді этноархеологиялық (этнографиялық) зерттеулер барысында көптеген маңызды мәліметтер жинақталды. Жинақталған материалдарды қорытындылау, ақтандақ тұстарын анықтау және ғылыми айналымға қосу алдағы зерттеулердің негізгі бағыты болып табылады. Дегенмен, зерттеу жұмыстарының нәтижесі, келешекте облыстың ескерткіштер Жинағын (Свод) даярлауға және өңірлік ескерткіштерді қорғау мекеме мамандарының ескерткіштерді құжаттау (паспортизация) жұмыстарына көмектеседі.

Түйін сөздер. Қобда, Ойыл, Байғанин ауданы, зират, қорған, құлпытас, Сейітсай қорымы, мұражай, Едіге қорымы, Абдолла хазірет кешені.

Алғыс айту. Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті «Қазақстанның далалық аймағы мен диаспора аумағындағы ескерткіштерді далалық этноархеологиялық (этноархитектуралық) зерттеудің методикасы» (ЖТН АР14872038) ғылыми жобасының аясында орындалды. Сонымен қатар, Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейіне алғыс білдіреміз.

Сілтеме жасау үшін. Әжіғали С.Е., Әшім Б.Ә. Батыс Қазақстан кешенді этноархеологиялық экспедициясының 2021 жылғы зерттеулерінің кейбір нәтижелері // Отан тарихы. 2023. Т. 26. № 4. 883-898 б. (Қаз.) DOI: 10.51943/2710-3994_2023_26_4_883-898

SOME RESULTS OF THE RESEARCHES OF THE WESTERN-KAZAKHSTANI COMPLEX ETHNOARCHAEOLOGICAL EXPEDITION IN 2021

Serik E. Azhigali¹, Baglan A. Ashim²

^{1,2}Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (050010 Kazakhstan, Almaty city, Shevchenko street, 28)

¹Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher
ORCID – 0000-0002-6209-4618. E-mail: s.azhigali@gmail.com

²Researcher
ORCID – 0000-0001-9334-3229. E-mail: ashim.baglan@gmail.com

Annotation. Introduction. In this article there were published some field materials of the complex ethnoarchaeological researches of the complex researches, conducted in 2021 in the Kobdinsk, Wilsk and Baiganinsk districts of the Aktyubinsk region. The aim of the research is studying of the immovable historical cultural heritage at the mentioned territories, in particular to explore the Kazakh cemeteries and mosques of the middle XIX – early XX centuries located at the outskirts of the villages or near them, to collect ethnographical data connected with the monuments of the historical events due to the talking with the local informants, and also to characterize the ethnographic heritage of the regional museums. *It resulted in the researching of the following objects:* There were described the cemeteries dated the middle of XIX- early XX centuries located near the Kobda village in the north-western direction, down river Uly-Kobda up to the Akrab village the cemeteries Zhalgis mola, Karamola, Sagamola, Akmola, four nameless Kazakh cemeteries and necropolis Seitsay, cemetery Kyrghin mola in Wilsk region, cemeteries Yedighe and Abdulla khazret in Baiganin region, at these territories there are big family-relatives tumulus epitaphs, kulpytases and ethnographic pictures on them. Besides there are presented the materials of ethnographic exhibits from the Kobda and Wilsk regional museum. *Conclusions:* In the course of ethnoarchaeological researches in 2021 there were collected a lot of important information. Making a summary of all collected materials, making general conclusion and determination of their significance and put them into science usage – is the main directions of further researches. In addition to this the results of scientific researches will influence the good preparation of forming the Code of the monuments of the region and making the passports of the monuments by the specialists of regional organs of the protecting the monuments.

Keywords: Kobda, cemetery, tumulus, epitaph, necropolis Seitsay, Oiel, museum, Yedighe cemetery, complex Abdullah khazret.

Gratitude: This article is prepared as the part of scientific project State Financing (IRN AP 14872038) “The methodic of the field ethnoarchaeological (ethnoarchitectural) researches of the monuments in Kazakhstan steppe zone and in diaspora areal”. We also express our gratitude to the Aktyubinsk regional historical- local lore museum for helping in the organization of the expedition.

For citation: Azhigali S.E., Ashim B.A. Some results of the researches of the Western- Kazakhstani complex ethnoarchaeological expedition in 2021 (In Kaz.) // Otan tarikhy. 2023. Vol. 26. No. 4. Pp. 883-898. (Kaz.) DOI: 10.51943/2710-3994_2023_26_4_883-898

НЕКОТОРЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЙ ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОЙ КОМПЛЕКСНОЙ ЭТНОАРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ 2021 ГОДА

Серик Ескендирулы Ажигали¹, Баглан Абдрахманулы Ашим²

^{1,2}Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (050010 Казахстан, г. Алматы, Шевченко, 28)

¹д.и.н., профессор, главный научный сотрудник
ORCID – 0000-0002-6209-4618. E-mail: s.azhigali@gmail.com

²научный сотрудник

ORCID – 0000-0001-9334-3229. E-mail: ashim.baglan@gmail.com

Аннотация. *Введение.* В статье опубликованы некоторые полевые материалы комплексных этноархеологических исследований, проведенных в 2021 году в Хобдинском, Уильском и Байганинском районах Актюбинской области. *Цель исследования* – изучение недвижимого историко-культурного наследия на указанных территориях, в частности, обследовать расположенные на окраинах аулов или в некотором отдалении от них казахские кладбища и мечети сер. XIX – нач. XX в., произвести сбор этнографических данных о связанных с памятниками исторических событиях посредством бесед с местными информаторами, а также дать характеристику этнографического наследия региональных музеев. *В результате исследования:* в районе аула Кобда и от него в северо-западном направлении, то есть по реке Улы Кобда до аула Акыраб, описаны кладбища сер. XIX – нач. XX вв. Жалгыз мола, Карамола, Сагамола, Акмола, четыре безымянных казахских кладбища и некрополя Сейитсай, кладбища Кыргын мола в Уильском районе, кладбищ Едиге и Абдолла хазрет в Байганинском районе, на территории которых обращают на себя внимание семейно-родственные и большесемейные корганные погребения, кулпытасы и этнографические изображения на них. Кроме того, представлены материалы об этнографических экспонатах хобдинского и уильского районных музеев. *Вывод:* в ходе комплексных этноархеологических исследований 2021 года было накоплено множество важной информации. Обобщение собранных материалов, определение их значимости и введение в научный оборот – основное направление дальнейших исследований. Также, результаты научно-исследовательской работы в дальнейшем окажут содействие при подготовке Свода памятников области и паспортизации памятников специалистами регионального учреждения охраны памятников.

Ключевые слова. Кобда, Уил, Байганин, кладбище, корган, надгробие, некрополь Сейитсай, музей, кладбище Едиге, комплекс Абдолла хазрет.

Благодарность. Статья подготовлена в рамках научного проекта ГФ (ИРН AP14872038) «Методика полевых этноархеологических (этноархитектурных) исследований памятников степной зоны Казахстана и в ареале диаспоры». Кроме того, выражаем благодарность Актюбинскому областному историко-краеведческому музею за содействие в организации экспедиции.

Для цитирования: Ажигали С.Е., Ашим Б.А. Некоторые результаты исследований Западно-Казахстанской комплексной этноархеологической экспедиции 2021 года (Каз.) // Отан тарихы. 2023. Т. 26. 4. С. 883-898. (Каз.) DOI: 10.51943/2710-3994_2023_26_4_883-898

Кіріспе. Ақтөбе облысында 2021 жылдың тамыз айында және қыркүйектің басында (3.08. – 3.09) Батыс Қазақстан кешенді этноархеологиялық экспедициясы (БҚКЭАЭ) зерттеу жұмыстарын жүргізді. Экспедицияны Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты мен Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі бірлесіп өткізді. Кешенді экспедицияны Институттың бас ғылыми қызметкері, профессор, С.Е. Әжіғали басқарды. Экспедицияға 16 адам қатысты (техникалық персоналды қосқанда). Оның құрамында Институттың ғылыми қызметкерлері Б.Ә. Әшім, Е.А. Ғалымов, Б.Б. Бұрханов және инженер-архитектор А.Н. Досеке болды. Экспедицияның басты мақсаты соңғы ортағасыр мен жаңа заманның көрнекті тарихи тұлғалары – Едіге әмір мен Исатай Тайманұлының жерленген орындарын іздеу, жете зерттеу болып табылды. Көптеген деректерге қарағанда бұл ірі тарихи тұлғалардың жерленген орындары Ақтөбе облысының территориясымен байланысты: біріншісі – Байғанин ауданы Сағыз өзенінің алқабы, екіншісі – Қобда ауданы Қиыл өзенінің жоғарғы ағысы. Осыған орай, Едіге және Исатай Тайманұлының жерленген орындары бойынша сауалнама материалдар, тарихи, тарихи-этнографиялық мәліметтер жинау сияқты айтарлықтай міндеттер қойылды. (Бірден айтайық, бұл өте күрделі мәселелер мақаланың негізгі тақырыбы емес; бұл мәселелер бойынша әлі зерттеу жұмыстары жүріп жатыр. Мүмкін, келешекте авторлардың мұндай маңызды проблемалар туралы арнайы мақаласы жарияланатын болады). Алайда, аталған кешенді экспедицияның маңызды мақсаттарының бірі Қобда, Ойыл және Байғанин аудандарының архитектуралық, тарихи-мәдени ескерткіштерін (ең алдымен қазақ зираттары, мешіттер және қоныстардың қалдықтары) тіркеу және зерттеу, жолай

жалпыэтнографиялық материалдар жинау, сонымен қатар, жергілікті (аудандық) музей қорларын зерттеу, информаторлармен жұмыс істеу болды.

Кешенді экспедиция әдеттегідей екі отрядқа бөлініп зерттеу жүргізді: экспедицияның басшысы С.Е. Әжіғали негізгі отрядқа жетекшілік жасады, екінші отрядты Б.Ә. Әшім басқарды. Екі отрядтың маршруттары тек үлкен қорымдарда түйісіп отырды (Сейітсай қорымы, Қырғын мола қорымы, Едіге зираты, Абдолла хазірет қорымы секілді нысандарында бірігіп жұмыс атқарылды). Мақалада негізінде экспедицияның екінші отряд жұмысының басты ғылыми нәтижелері баяндалады.

Экспедицияның маршруты негізінен Ақтөбе қаласынан шығып, батыс және оңтүтік-батыс бағытта жүрді. Қазіргі аудандық бөлініс бойынша Қобда, Ойыл және Байғанин аудандары қамтылды.

Экспедицияның негізгі ғылыми нәтижелері. Алғашқы далалық зерттеу жұмысы Қобда өңірінен басталды. Экспедицияның негізгі жұмысы аудан орталығы Қобда ауылында орналасқан орталық музейді зерттеуге басымдық берілді. Музей ресми түрде *«Ақтөбе облысы тарихи-өлкетану музейі Қобда бөлімшесі»* аталады. Музей аудандық әкімдігі ғимаратының ішінде бір бөлмеде, нақтырақ айтқанда, бұрынғы партия қызметкерлеріне арналған кітапханада орналасқан. Музей өткен ғасырдың 90 жж. ашылғанымен, әлі күнге дейін өз алдына ғимарат берілмеген. Дегенмен, әкімдіктегі бір бөлмеде орналасқан мұражай Қобда ауданының бай тарихын дәріптеуін осы күнге дейін жалғастырып келеді. Барлық жәдігерлерін толық көрсете алмаса да, біршама құнды жәдігерлері мұражай экспозициясына қойылған. Негізінен музей тақырыптық экспозициясы бойынша рет-ретімен орналастырылған. Жалпы экспозицияда құнды түпнұсқа жәдігерлермен қатар, кейбір тақырыптарды кеңінен ашу үшін қосалқы материалдармен толыққан. Мысалы, стендтерде фотосуреттер, түсіндірме мәтіндер, газет-журналдарда шыққан мақалалар және т.б. берілген. Музейдің экспозициясынан өлкенің табиғаты және ежелгі дәуірден бүгінгі күнге дейінгі тарихы, мәдениеті жайында біршама қызықты мағлұматтар алуға болады.

Сурет 1. Кіреуке сауыт.
Қобда музейі

Ең алдымен музейдің экспозициясы өлкенің табиғат және археологиялық мұраларына арналған тақырыптан басталады. Онда түпнұсқа жәдігерлер – археологиялық қазба кезінде табылған ежелгі қыш құмыралар, Қиылдан табылған сардардың кіреуке сауыты (XVIII ғ.) қойылған (сурет 1). Одан кейін өңірдің батырлар, дін қайраткерлері, киелі орындар тақырыбына арналған стендтер жалғасады.

Онда, түпнұсқа түріндегі жәдігерлер болмаса да, қызықты фотосуреттер, түсіндірме мәтіндер, мақалалар сияқты мәліметтер берілген. Келесі экспозиция өңірдің дәстүрлі тұрмыстық-шаруашылық мәдениетін суреттейтін құнды түпнұсқа жәдігерлерге орын берілген. Онда үй жиһаздары, дәстүрлі шаруашылық заттары, теріден жасалған шаруашылық бұйымдар, темірден жасалған түрлі заттарды көруге болады (мысалы, асадал: сурет 2).

Бұнда XIX–XX ғғ. өңірлерге орыс және басқа да халықтардың қоныстануы және жергілікті қазақтардың олармен мәдени байланыстарының әсерінен қазақтардың тұрмысындағы көптеген шаруашылық заттардың өзгерістерге ұшырағанын және жаңашылдықты байқауға болады. «Қазақ қасіреті. Зұлмат пен үрей» тақырыбына арналған экспозициясы шағын болса да, қосалқы материалдармен қамтылып, кейбір экспонаттар қойылған. Сонымен қатар, 1939–1945 жж. Екінші дүниежүзілік соғысы, одан кейін тың және тыңайған жерлерді игеру жылдарына арналған

Сурет 2. Асадал. Қобда музейі

Сурет 3. Молда Шәріп мешіті. Қобда ауылы

экспозицияда өңірден шыққан батырлардың, соғыс ардагерлерінің, тың игерушілердің өмірдері, суреттері, кейбір қолданған заттары, медальдары, ордендері музейдің төрдегі экспозициясын толықтырып тұр. «Музыкалық инструменттер» экспозициясы барлығы дерлігі дәстүрлі болмаса да, қызықты түпнұсқалы экспонаттармен толыққан. Осыдан кейін совет дәуірі кезеңінде қолданған кейбір тұрмыстық-шаруашылық заттармен жалғасып, Тәуелсіздік Қазақстан экспозициясымен аяқталады.

Жалпы музейде 100-ге жуық экспонаттың

суреті салынып, өлшенді, фототіркеуі жасалды; 30-ға жуық экспонаттың сипаты жазылды. Сонымен қатар, музейдің шағын кітапханасынан өлкетанушылар Ж.О. Абуллина және Д.А. Абатованың өңірдің дін тарихына байланысты аз таралыммен шыққан кітаптарының фотокөшірмесі алынды (Далама мешіт, 2016; Дін сәулесін түсірген, 2018; Қобда өңірінің, 2020).

Осыдан кейінгі экспедицияның зерттеу нысаны Қобдада орналасқан татар типіне ұқсатып салынған *Молда Шәріп мешіті* болды. Мешіттің имамы Абай Шымболатовтың (1992 ж. Талдысайда туған, руы табын-айдары, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университетінің түлегі) айтуынша, «мешіт 2007 ж. Шәріп молда балаларының қолдауымен салынған. Сондықтан да мешіттің атауы аталарының есімімен «Шәріп молда мешіті» деп аталды дейді.

Мешіттің сыртқы келбеті бір қабатты, жалпы жоспары оңтүстік, оңтүстік-батыстан – солтүстік, солтүстік-шығыс бағытта созыла орналасқан. Мешіт қабырғасының сыртқы жағы қызыл кірпішпен қапталған. Шатыры төрт жаққа құламалы етіп жабылған. Солтүстік, солтүстік-шығыс жағында биік мұнарасы тұрғызылған. Мұнарасы сегіз қанатты етіп салынып, төбесі конус түрінде жабылған, ұшар басында айшығы бар (сурет 3). Мешіттің ішкі бөлмелері – намаз оқитын бөлме және шаруашылық-қызметтік бөлмелері – имам бөлмесі, тахаратхана (дәрет алатын орын), дәліз, кіреберіс бөлмелерден тұрады. Мешіттің негізгі намаз оқитын бөлмесі тіктөртбұрышты, әрі кең және ішіне жарықтың мол түсуі үшін сегіз терезесі салынған. Бөлменің оңтүстік, оңтүстік-батыс қабырғасында михрабы орналасқан. Михрабы жарты шеңберлі етіп апсида болып келген. Михраб жанында, яғни бөлменің оңтүстік-батыс бұрышында ағаштан жасалған бес баспалдақты мінбері болса, бөлменің солтүстік-батыс бұрышында әйелдерге арналған намаз оқитын шағын орын берілген. Оны шаршы етіп матамен бөліп қойған. Сонымен қатар, бөлменің солтүстік-шығыс бұрышында балаларға дәріс өткізетін орын да қарастырылған. Онда балалар жазатын бірнеше аласа үстелдер, дәріс тақтасы және кітап сөрелері қойылған.

Бөлменің солтүстік, солтүстік-шығыс жағы шаруашылық-қызметтік бөлмелермен жалғасады. Әуелі, солтүстік, солтүстік-шығыс жағында дәліз орын тепкен. Осы дәліздің шығысында имам бөлмесі, солтүстік, солтүстік-шығысында тахаратхана (жоғарыда айтып өткеніміздей, төбесінен мешіттің биік мұнарасы көтерілген) және батысында кіреберіс бөлмемен аяқталады.

Мешіттің ауласына кіреберіс жерде, көше бойында дін қайраткерлеріне арнап саяжол (аллея) салынған. Онда осы өңірден шыққан көптеген дін қайраткерлерінің есімдері, өмір сүрген жылдары жазылған. Оларды толығырақ атап өтер болсақ: Қазақай ахун Мұхаммадбин Ғали Дагестани Қазы (1711–1796), Әділ Хәзірет Әренжанұлы (1849–1925), Жұмағұл ахун Байшуақұлы (1858–1934), Сағидолла хазірет Жұмағұлұлы (1876–1964), Сүлеймен хазірет Мұсылманұлы (Сүлеке) (1830–1907), Бисен хазірет Абдоллаұлы (1878–1969), Сатай хазірет Игілікұлы (1847–1933), Хисамедин хазірет (1843–1920), Кәрімберген хазірет Саркұлұлы (1886–1974), Алданияз хазірет Балжанұлы (1845–1925), Абдолла Амандықұлы (Әбдірахман) (1829–1905), Бірмағамбет Көшімқұлұлы (Бірімән) (1846–1922), Байгелдинов Хүсейін хазірет Нәкешұлы (1893–1940), Ізтілеу хазірет Бекенұлы (1857–1917), Бекмағамбет Бекпан хазірет Кенбайұлы, Тілеміс хазірет Тінәліұлы (1864–1925), Әжігерей Әбдірұлы (1879–1938), Рахманқұл Баймағамбетұлы, Мүбәрәк Рахманқұлұлы (1898–1933).

Жалпы бұл өңірде XX ғ. 30-шы жж. дейін көптеген мешіттер болған (Қазақ мешіттерінің, 2016). Олар тарихи деректерде және бүгінде ел аузында сақталған әңгімелерде көп айтылғанымен, қазіргі күнге дейін нақты орны сақталғаны өте аз. Тек, қазіргі таңда біршама жақсы сақталған осы өңірдегі тарихи мешіттердің бірі «Шәкен ишан мешіті» (Әжіғали, Әшім, 2020: 233–234). Бұдан басқа, мұнда мешіт болғанын айғақтайтын ертеректегі мәліметтер 1980 ж. Ұлы Қобда өзенінің алқабын барлау ізденісі кезінде, белгілі Абат-Байтақ қорымынан шығысқа қарай 10–15 км жерде, Томпақ-мешіті төңірегінде ескі мешіт ғимаратының қирандылары (сурет 4) және XIX ғ. екінші жартысына жататын, құлпытастары бар 3 шағын рулық бейіттер тіркелген (Ажіғали, 2002: 17, № 323; 177). Сонымен қатар, көптеген мешіттерді салған, осы өлкеде ерекше танылған шеберді де атап өткеніміз жөн. Ол сәулетші «Бірмән» атанған Бірмағамбет Көшімқұлұлы есімін бұл өңірде мақтанышпен айтады. Ол дін жолын ұстанған белгілі шебер болған. Оның осы өңірде бірнеше мешіт тұрғызғанын тарихи ауызша деректерде және жалпы көпшілік әдебиеттерде көп кездеседі.

Сурет 4. Томпақ-мешіт қирандысы. XIX ғ. соңы – XX ғ. басы. Ақтөбе обл., Қобда ауд. Ұлы Қобда өзенінің алқабы. Абат-Байтақ қорымынан 8 км шығыста. С.Е. Әжіғалидің суреті, 1980 ж. (алғаш рет жарияланып отыр).

Экспедицияның келесі маршруты Қобда ауылының солтүстік-батыс бағытына қарай жүріп, Ұлы Қобда өзенінің бойымен Ақыраб ауылына дейінгі өңірлер қаралды. Онда атауы **белгісіз 4 қазақ зираты, Жалғыз мола бейімі, Қарамола қорымы, Сага мола бейімі, Ақмола қорымдары** зерттелді. Барлығы дерлігі XIX ғ. ортасы – XX ғ. басына жататын қазақ ескерткіштері болып табылады. Негізінен бұл бағыттағы экспедиция маршрутының ізденістері барлау түрінде жүрді. Онда кездескен ескерткіштерді қысқаша сипаттау, фототіркеу жасау, кейбір қызықты ескерткіштердің суретін салу және кейбір ерекше зираттардың жалпы орналасу жоспарын көзмөлшермен түсіру болды.

Экспедицияның алғашқы нысаны Ұлы Қобда өзенінің оң жағалауы бойында, Қобдадан 14 км солтүстік-батыста орын тепкен атауы белгісіз қазақ бейімі есепке алынды. Бейіт өте шағын әрі толықтай бүлініп, молалары шағын төбе күйінде қалған. Сақталған құлпытасы біреу ғана және тарақты-табын руына тиесілі сынық құлпытас жатыр. Бейіттің солтүстігінде, Қобдадан солтүстік-батысқа қарай 18 км жерде тағы да атауы белгісіз қазақ зираты зерттелді. Зират біршама үлкен болған, оның орналасу жоспары батыс, оңтүстік-батыстан – шығыс, солтүстік-шығыс бағытта созылып жатыр (170 x 110 м). Зираттың басым бөлігі топырақ үйіндісіне айналған. Оның тек 25 шақты құлпытасы сақталған. Зерттеу кезінде сол тек құлпытастары бар нысандар тіркелді. Құлпытастардың ішінде 5 ғана жақсы сақталған, 14 жерде

құлап жатыр, ал 6 сынып, сынықтарының кейбірі топырақ астында көмілуде. Құлпытастары әдеттегідей, әсем ою-өрнектерімен безендіріліп, араб графикасымен жазылған. Таңбалары тарақты-табын руына тән. Кейбір құлпытаста (№ 9 объекті) бір ерекшелігі ою-өрнек, көркемдік безендірулер жоқ десе де болады, таза эпиграфикалық ескерткіш. Эпиграфикалары біршама жақсы сақталған және қалың мүк басып жатыр. Кейбір ескерткіштер арасында негізі – іргетасы (башмак) бар құлпытастар кездесті. Оның жоспары шаршы (квадрат) болып келген, ортасында қуысы бар. Іргетаста бедерленген өрнектер өше бастаған. Мұндай құлпытастар сирек кездесетін ескерткіштің бірі. Сонымен қатар, бұл бейітте № 10 құлпытасымен бірге төртқұлақ түрінде қам кесектен тұрғызылған құрылыс біршама сақталған деуге болады. Оның батыс қабырғасы жақсы сақталғанымен, қалған бөлігі толықтай бұзылып, тек іздері ғана қалған. Негізінен мұнда кешенді эпиграфикалық зерттеу қажет.

Осыдан кейін экспедиция маршруты Ақсай ауылынан 6 км солтүстік-батыста орналасқан тағы атауы белгісіз қазақ зиратында болды. Зираттың жоспары негізінен солтүстік-шығыстан оңтүстік-батысқа қарай созыла орналасқан: жобамен оның жалпы көлемі 90 x 60 м. Кешенде 20-ға жуық көне нысан тіркелді. Зираттың солтүстік бөлігінде қазіргі заманғы бейіттер шоғырланған – олар 1960 ж. бастап 2020 ж. аралықты қамтиды. Онда жылқышы (тарақты-табын), «байұлы беріш», байсары (кете) рулары жерленген. Зираттың орта бөлігінде бес құлпытас жақсы сақталған. Олар көпқабатты (ярусты) әрі әсем ою-өрнектерімен безендірілген көрнекті құлпытастар қатарына жатқызуға болады. Зираттың оңтүстік бөлігінде 10-ға жуық тас қоршауы жатыр. Олардың басым бөлігі топырақ үйіндіге айналу үстінде. Кейбірінде жәй, қарапайым стелалар сақталған; онда таңбалар да кездеседі. Қоршауға пайдаланылған материал аздап өңделген табиғи тастар болып келген, толықтай мүк басқан. Зираттан солтүстік-батысқа қарай 25 км жерде кездейсоқ жалғыз құлпытас кездесті («Дениз» ЖШС базасының жанында). Осы базаның тұрғыны Тұрсынбаев Мейрамның айтуы бойынша (1985 ж. туған, руы – байұлы-алаша) бұл жерді «Жалғыз мола» атайды. Құлпытас негізінен біршама жақсы сақталған. Арабграфикалық жазуы жақсы көрінеді. Таңбасы тарақты-табын руына тиесілі.

«Жалғыз мола» бейітінен солтүстікке қарай 4 км жерде тағы атауы белгісіз қазақ бейімі зерттелді. Бейіт негізінен шағын болып келген. Дегенмен, бейіт екі бөліктен тұрады. Біріншісі, XIX ғ. ортасы – XX ғ. басына жататын көне кезең болса, екіншісі қазіргі заманғы бөлігі. Бейіттің көне кезеңге жататын бөлігі зираттың жалпы жоспарының ортаңғы бөлігінде орналасқан, ал қазіргі заманғы бөлігі көне бейіттің батыс, шығыс және солтүстік-шығыс жағын қоршай шоғырланған. Көне кезеңге тән бөлігі негізінен құлпытастардан тұрады: тек ғана 4–5 стелалар сақталған. Таңбалары тарақты-табын және шөмішті-табын руларына тән; батыс пен шығыс жалпақай жақтарында арабграфикалық жазулары (эпитафиялары) орналасқан (мұнда да кешенді эпиграфикалық зерттеулер қажет етеді). Ал қазіргі заманғы бөлігі 1960 ж. бастап 2016 ж. дейінгі аралықты қамтиды: онда бейіттің басым бөлігі төртқұлақты болып келген. 1990 жж. негізінен құрылысына темір қоршаулармен жасалған болса, кейінгі жылдары силикатпен тұрғызылған.

Ары қарайғы ізденістер Ұлы Қобда өзенінің оң жағалауы бойымен жалғасып, Жарық ауылынан 4 км солтүстігінде орналасқан Қарамола қорымы болды. Қорым солтүстік-батыстан оңтүстік-шығысқа қарай созыла орналасқан. Қорымның солтүстік-шығысында бес-алты шақты қазіргі заманғы молалар жатыр. Олардың барлығы дерлігі ақ силикат кірпіштен тұрғызылған. Негізінде зиратта 150 жуық нысан тіркелді. Оның басым бөлігі сопақша тас қоршаулардан тұрады. Шақпақ тастардан ретсіз қаланған қоршаулар көп, оларды мүк басқан. Кейбір қоршауларда батыс жағында стелалар да кездеседі. Сонымен қатар, плита тастармен қоршалған «қорған» түрінде көруге болады. Онда алты-сегіз адамның жерленгені байқалды; мұндай қорғанның үшеуі бар. Қорымда жалпы 25 жуық құлпытастар сақталған (тоғызы құлап, сынып жатыр). Құлпытастардың басым бөлігі көпжаруы болып келген және кейбірі эпиграфикасы бар ескерткіштері. Оның ішінде көрнекті алып құлпытаста бар (сурет 5). Сондай-ақ, қорымда кездейсоқ жерде құлап жатқан «балбалтас» (тас мүсін) табылды. Оның кеудесінде тарақты-табын руының таңбасы салынған (сурет 6). Жалпы қорымда кешенді этноархеологиялық және эпиграфикалық зерттеулер қажет.

Сурет 5. Алып құлпытас. Қарамола қорымы

Сурет 6. Балбалтас. Қарамола қорымы

Ақыраб ауылынан шығысқа қарай 6,7 км жерде орын тепкен атауы белгісіз *қазақ зираты* зерттелді. Зерттеу кезінде 34 нысан тіркелді. Жалпы зират солтүстіктен оңтүстік бағытта созыла шоғырланған (жобамен 90 x 60 м). Қорымның батысында 50–60 м жерде археологиялық оба орналасқан. Оның қасында тағы көне тас үйме күйінде қалған үш-төрт моланың іздері жатыр. Зираттың жалпы жоспарының солтүстік жағында құлпытасар және тас қоршаулар басым. Ал, оңтүстік жағы негізінен қорғандардан (қоршаулар) тұрады. Айта кету керек, мұнда жақсы сақталған ескерткіш түрі – құлпытасар (саны 22). Мұндағы құлпытасарды әдеттегідей екі түрге бөлуге болады: көпаярусты және жалпақай болып келген эпиграфикалық құлпытасар. Негізінен құлпытасармен байланысқан сопақша топырақ үйінділері басымырақ. Құлпытасарда таракты-табын, бір құлпытасар төртқара (?) руларының таңбалары бедерленген. Сонымен қатар, тас қоршаулар және құлпытаспен байланысқан, жонылған ірі блоктастардан ешқандай лайсыз бір-бірімен үйлестіре қаланған қоршау кездесті. Сондай-ақ, зираттың оңтүстік жағын қамтыған сегізге жуық «қорған» тұрғызылған. Әулеттік немесе үлкен отбасыларға арналған мұндай қоршаулардың жоспары әртүрлі болып келген. Бірі сопақша, бірі дөңгелене келіп, бір-біріне жалғасып жатады. Құрылыс материалдары қарабайыр тастарды және кейбірінде тегіс плита тастарды шебер әрі берік етіп қаланғанын көруге болады. Зерттеу жұмыстары кезінде – қорымның жалпы орналасу жоспары көзмөлшермен түсірілді, фототіркеу жұмыстарымен қатар, кейбір ерекше құлпытасардың суреті мен өлшемі алынды.

Экспедицияның келесі зерттеу нысаны Ұлы Қобда өзенінің сол жағалауында орналасқан, Ащықара ауылының оңтүстік-батысындағы *Ақмола зираты*. Зираттың басым бөлігі қазіргі заман кезеңге жатады. Құрылыс материалдары ақ силикаттан тұрғызылған. Барлығы дерлігі төртқұлақты етіп салынған. Қорымның орта тұсында көне бейіттер шоғырланған. Көне бейіттер жалпы зираттың орта бөлігінен бастап батыс бағытқа қарай созыла орналасқан. Негізінен XIX ғ. соңы, XX ғ. басына жатады. 15 шақты құлпытас сақталған (оның үшеуі сынып жатыр). Батыс пен шығыс беті жалпақай болып келген эпиграфикалық құлпытасар (сурет 7) және көпаярусты стелалар да бар. Онда таракты-табын руының таңбалары бедерленген. Биіктігі 2,90 м болатын көпаярусты алып құлпытасы көруге болады. Мұнда көп жағдайда құлпытаспен байланысып жатқан мүжілген саз балшық қалдықтарының төбе үйінділері басым.

Кешенді экспедицияның бірден-бір басты зерттеу нысаны Қобда ауданындағы *Сейітсай қорымы* болып табылды. Қорым Жарсай ауылынан (бұрынғы Новоnadeждинка) оңтүстік, оңтүстік-шығысқа қарай 9 км жерде орналасқан.

Сурет 7. Эпиграфикалық құлпытас. Ақмола зираты

Халық арасында қорымның атауы Исатай Тайманұлы бастаған жауынгерлердің жерленген жері деп «шейіт» атауымен аталады. Алайда, қорымның эпонимиясы «шейіт» атауымен байланыстыру біршама күмән тудырады. Экспедицияның далалық жұмысы барысында қорымда сақталған құлпытастардың арабграфикалық жазуында (экспедиция мүшесі Т. Талғат оқыған) Кете руы Айдар тайпасынан Сейіт бөлімінің өкілдері кездесті (ең көнесі 1852 ж. № 52 нысан). Сондықтан да, қорымның атауын біз «Сейітсай қорымы» түсінігімен атағанды жөн көрдік; осыған қоса маңызды айтатын жайт: топокарталарда (М 1:200 000, М–40–ХІІІ п.) зират орналасқан жер «балка Сеитсай» аталып тұр. Жалпы бұл қорымда жүргізілген зерттеу жұмыстарының толық нәтижесін келешекте кең түрде көлемді мақала етіп жариялауды жоспарлап отырмыз.

Қобда ауданының оңтүстігінде, Егіндібұлақ ауылынан (бұрынғы Қызыл-Ту) оңтүстік, оңтүстік-батысқа қарай 8 км жерде орналасқан **Қырғын мола қорымы (Қырғынның моласы)** Қобда өңіріндегі ізденіс жұмыстарымыздың соңғы ескерткіші болды. Қорым негізінен ХІХ ғ. ортасы – ХХ ғ. бас кезеңіне жатады. Орналасу жоспары шығыстан батысқа қарай созыла шоғырланған (сурет 8).

Сурет 8. Қырғын мол қорымы. Зираттың оңтүстік бөлігінің көрінісі.
Жоғарыдан дрон арқылы Б. Қошан түсірген. 2021 ж.

Қорымда 290 нысан тіркелді (қазықша қойылды). Қорымдағы нысандардың басым бөлігі сопақша, дөңгелене, шаршы болып топырақ үйіндісіне айналған. Олардың біршамасы құлпытаспен байланысып жатыр. Сақталған құлпытасстар саны 29 (оны жерде құлап, сынып жатыр). Құлпытасстардың дерлігі көпжұрты болып келсе, кейбірі батысы мен шығысы жалпақай болып келген эпиграфикалық құлпытасстар да кездеседі. Құлпытасстардың арасында қызықты суреттерде бедерленген (№ 3 объекті). Онда құлпытастың оңтүстік бетінің орта тұсында құманның суреті салынған (биіктігі 18 см, ені 13,5 см). Ал, батыс бетінде арабша жазуларының астында, яғни құлпытастың батыс бетінің төменгі жағында биік өкшелі аяқ киім (кебіс?) және етік (саптама) суреттері қашалған.

Экспедиция кезінде қорымның «Қырғын мола» аталуы жөнінде жергілікті тұрғындардан біршама мәліметтер жиналды. Соның бірі, информатор Бестамақ ауылының тұрғыны Нұрберген Бержекенов (1950 ж. туған, руы адай-қосай) мынадай қызықты аңыз келтіреді: «Ауылдың ақсақалдарынан естігенім бойынша, бір байдың бәйге атына жабатын «ат жабуы» болған. Ат жабуы алтын-күміспен өрнектелген екен. Бір кездері осы өлкеде тойда жүргенде ұрлатып алған. Оны әр жерден іздеп таба алмайды. Бірнеше күн өткен соң, осы жақтан туыстары көріп қалады. Содан әлгі байға сенің ат жабуыңды Батпақтыда бір байдың атының үстінен көрдім, деп жеткізеді. Ат жабуын қайтаруды сұрауға Жәрменбет деген кісіні бастатып, оған 40 адам қосып жібереді. Батпақтының бойына келгенде бұларға бас салып, Жәрменбетті де қолға түсіреді. Екінші рет, адайдың Масаты бастап келгенде, ат жабуды қайтара алмай кетеді. Мұнда Батпақтының бойында 15–20 шақырым жерде Қандық деген жер бар, сол жақтан үшінші рет Сентін Мыңбай бастап келеді. Бұл жолы 2000 қолмен келеді. Қандықтың үстімен келіп, мына қырдың үстінде (қазіргі Қырғын моланың төңірегі) үлкен шайқас болып, адам шығыны көп болады. Содан белгілі билер араласып, бітімге келеді. Соңында, жабуды қайтарып, құн төлеткен екен. Міне осылайша халық арасында бұл қорым Қырғын мола аталып келеді». Сонымен қатар, Бегалы ауылының тұрғыны Сламғали Сағидуллиннің (1948 ж. туған, руы байұлы, таз) айтуынша, адайлар мен шәли кетелер арасындағы шайқас кезінде көп адам шығынға ұшырап, ол жер Қырғын мола аталып кеткенді-міс.

Экспедицияның далалық жұмысы барысында сақталған құлпытасстардың жазуында (экспедиция мүшесі Т. Талғат оқыған) Кете руының шәли тайпасына тиесілі құлпытасстар басым. Сонымен қатар, кете руының әлімбет, құттығай, алтай бөлімдері де бар. Құлпытастың ең көнесі 1842 ж. жатады (№ 22 нысан).

Қырғын мола қорымы негізінде 2005 жылы біршама зерттелген. Оның жалпы орналасу жоспары да көзмөлшермен сызылған (сызған М. Дүйсенғали). Алайда, осы жолы экспедиция кешенді түрде арнайы қайта зерттеді. Қорымда ең алдымен тахеометриялық түсіріс жүргізілді, фототіркеу жасалды, барлық нысанның оңтүстік-батыс жағынан аксонометрия түрінде нобайы сызылды, кейбір ерекше нысандардың суреті, жоспары, қимасы алынды, эпиграфикалық жазулары оқылды және кейбір құлпытасстардағы этнографиялық суреттер жиналды. Сонымен қатар, дрон арқылы жоғарыдан түсірілім жасалды.

Осыдан кейін екі апта бойы экспедицияның зерттеу жұмыстары Ойыл және Байғанин аудандарында өтті. Ауданның орталығы Ойыл поселкасында «**Ш. Берсиев атындағы Ойыл аудандық өнер және өлке тарихы музейі**» мақсатты түрде зерттелді. Алғаш бұл өңірде 1948–1953 жж. аралығында Шығанақ Берсиев атындағы шағын мұражай болған-ды. Кейін бұл мұражай түрлі себептерге байланысты жабылып қалған. Содан, 2001 жж. музей қайтадан қалыптаса бастайды. 2003 ж. ресми түрде «Ойыл аудандық өнер және өлке тарихы музейі» болып құрылады. 2006 ж. музейге ақ тарының атасы атанған Шығанақ Берсиевтің есімі беріледі.

Музей 1960 жж. партия мүшелеріне арнап салынған екі қабатты ғимаратта орналасқан. Бірінші қабатында әкімшілік, ғылыми қызметкерлер бөлмесі мен табиғат экспозиция залы орын тепкен болса, екінші қабатында 5 экспозиция залы бар (жалпы алты экспозиция залдан тұрады): табиғат, ауданның тарихы, ардагерлер, кеңес кезеңі, этнография және Шығанақ Берсиев залдары. Бұл залдардың барлығы да өлкенің тарихы, этнографиясы және табиғатына арналған қызықты жәдігерлермен толыққан. Музейдің экспозиция бөлімдері өлке тарихын түсіндіруде тақырыптық-хронология бойынша, кейбір залдары (этнография, табиғат, Ш. Берсиев секілді) тақырыптық экспозиция негізінде жасақталған. Әр залдың тақырыптарын кеңінен ашу үшін

қосалқы материалдары берілген. Мысалы, витриналарда қызықты фотосуреттер, түсіндірме мәтіндер, газет-журналдарда шыққан мақалалар және т.б.

Музей экспозициясы бірінші қабатта өлкенің 1-ші табиғат залынан басталады. Онда өлкеде өмір сүретін жануарлар, өсімдіктер, құстардың көрінісін көруге болады. Бүркіт тұқымдасына жататын, борсық секілді және Барқын құмының қыл жапырақты тал, итмұрын, жер сағыз, киік оты және т.б. шөптері қойылған. Өңірдің Ақшатау аталатын жерден әкелінген үлкен балықтың сүйектері, ірі тасбақаның қалдықтары және түрлі табиғи тастары өлкенің ерекше табиғатын көрсетіп тұрғандай. Мұндағы қойылған заттардың көпшілігі түпнұсқалы болуымен ерекшеленген.

Осыдан кейінгі барлық экспозиция залдары екінші қабатта орын тепкен. Алдымен, көне дәуірден бастап XX ғ. басына дейінгі уақытты қамтып жатқан 2-ші өлкенің тарих залымен басталады. Онда Ойыл өңірінен табылған неолит, ерте темір дәуірі, қола дәуірі кезеңіне жататын ескерткіштердің кейбір заттай деректері қойылған, одан кейін өңірдегі басты өзен Ойылдың шығу төркіні жайында жазылған кейбір мақалалардың көшірмесі, Алтын Орда, Қазақ хандығы кезеңі жайлы қызықты мағлұматтар витриналарда карта түрінде, зерттеушілердің мақалалары және т.б. қосалқы материалдармен толыққан. Осыдан кейін қазақтың бес қаруы аталған экспозициясы да бар. Оның барлығы дерлігі Ақтөбе қаласы шеберлерінің қолынан шыққан. Тек, XIX ғ. жататын қыз баланың ер-тоқымы ерекше назар аудартады (2013 ж. музейге тапсырылған). XIX ғ. батырларына арналған витриналарда көп жағдайда батырлар туралы шыққан мақалалар, кейбір жеке суреттері, кесенелерінің суреттері берілген. Келесі экспозиция XIX ғ. 70 жж. Ресей империясының толықтай отарлауының аяқталуы, бекініс салынуы, Көкжар жәрмеңкесі секілді маңызды мағлұматтармен толыққан. Мұнда XIX–XX ғғ. өлкеде орыс және басқа да халықтардың қоныстануы және жергілікті қазақтардың олармен мәдени байланыстарының әсерінен қазақтардың тұрмысындағы көптеген шаруашылық заттардың өзгерістерге ұшырауы және жаңашылдықтың кіріге бастауы сияқты мәдени байланыстарды көрсеткен. Әсіресе, халық арасында «Көкжар жәрмеңкесі» аталып кеткен жәрмеңкеде, сауда кезінде әртүрлі шаруашылық-тұрмыстық заттардың, үй жиһаздарының осы өлкеге келгенін көруге болады. Сонымен қатар, татар типіне ұқсатып салынған мешіт пен қатарласа салынған сауда үйлерінің макеті, сол кезеңнің өмірін сипаттап көрсетуге тырысқан және XIX ғ. екінші жартысында осы өңірде салынған екі сыныпты мектеп жайында шағын экспозицияға орын берілген. Экспозициялық витринада ескерткіштің суреті, оның мағлұматтары қосалқы материалдар түрінде көрсетілген. Ол мектеп негізінен Кеңес үкіметі тұсына дейін жұмыс істеп, кейін жабылған. Бүгінде оның тек қирандылары қалған.

Осыдан кейінгі экспозициялық көрме 3-ші «ардагерлер залымен» жалғасады. Әуелі экспозиция алаш қайраткерлерінен басталады. Онда осы өңірден шыққан алаш қайраткерлері жайында мағлұматтар берілген. Олардың суреттері, өмір дерегі, кейбір мақалалары сияқты қосалқы материалдары қойылған. Одан кейін өңірдегі Ойылдың толықтай қалыптасу тарихы, өлкені басқарған басшылар жайында, XX ғ-дың 30 жж. «жазықсыз жапа шеккендер», «халық ағарту, мәдениет ісі» жайында арнайы жеке-жеке витриналарда қызықты мағлұматтармен толыққан. 30 жж. осы өлкенің басшысы болған, игі істерімен танылған Нұрлыбек Әбдікәрімов және осы өлкеде ағартушылығымен танылған Аятберген Науанов және т.б. қайраткерлер жайлы және олардың 1937 ж. қуғынға ұшырағаны туралы мағлұматтары қамтылған. Сонымен қатар, мәдениет саласының қайта жандана бастауының көрінісі ретінде 30-шы жылдары орта тұсындағы түсірген ескі суреттерді де көруге болады. Ары қарай, 2000 жж. басына дейін өмір сүріп келген Екінші дүниежүзілік соғысқа қатысқан ардагерлердің суреттері, олардың сол кезеңдегі киген киімдері, қолданған заттары қойылған витриналарымен ардагерлер залы аяқталады. Экспозиция 4-ші кеңес залымен жалғасады. Негізінен бұл залда өлкеде еңбек сіңірген мұғалімдер, Ленин орден иегерлері, Еңбек ерлері, өлкені басқарған басшылар, өлкеден шыққан ғалымдардың суреттері, өмір деректері және кейбірінің қолданған заттары қойылған. Кеңес үкіметі тұсында қолданған тұрмыстық-шаруашылық заттар, жиһаздар да қамтылған. Сонымен қатар, 1940 жж. өзіндік ерекше стилімен тігілген қасқыр ішік ерекше назар аудартады. Бес қасқырдың терісімен тігілген.

5-ші этнография залы – дәстүрлі мәдениетімізге тән біршама құнды экспонаттармен толыққан. Залдың төрінде төрт қанатты шағын киіз үй құрылған (2006 ж. Ойыл өңірінде жасалған). Киіз үйдің іші үй жиһаздарымен және тұрмыстық бұйымдармен жабдықталған. Атап

айтар болсақ, киіз үйдің оң жақ қанатынан бастап қоржын, кесеқап, аяққап, шәй сандық, кебеже, жастық ағаш, жағлан, әбдіре және т.б. жасауы орналастырылған (мысалы жастық ағаш: сурет 9; жағлан сандық және әбдіре: сурет 10).

Сурет 9. Жастық ағаш. Ойыл музейі

Сурет 10. Жағлан сандық және әбдіре (астындағы). Ойыл музейі

Сондай-ақ, залда әйелдердің ұлттық киімдері, ұлттық аспаптар, әшекей бұйымдар, көне жастық ағаш, иінағаш, көрік және т.б. этнографиялық жәдігерлер музей құндылығын арттырып тұр. 1937 ж. шапан (тігісі, ою-өрнегі ерекше болып келген), 1930–1940 жж. етікшілердің қолданған аяқ киім қалыптары, 1930 жж. сүйектен жасалған домбыра секілді жәдігерлер де бар. Бұндай ерекше домбыраның тарихы туралы мәлімет Б. Рысбаеваның шағын мақаласында көрініс тапқан (Рысбаева, 2020). 6-шы ақ тарының атасы атанған Шығанақ Берсиев залы – музейдің соңғы экспозиция үлкен бөлімі болып табылады. Залда Берсиевтің суреттері, өмір деректері, оның ақ тары өсіруде үздік табысқа жеткені жайлы мағлұматтары берілген. Сонымен қатар, егіншілікте (оның ішінде тары өсіруде) қолданылған бірнеше шаруашылық құралдары экспонат ретінде орналастырылған. Оның ішінде малатас (сурет 11), келі-келсаптар (сурет 12) және қолдиірмен (сурет 13) секілді көне жәдігерлерді ерекше атауға болады.

Сурет 11. Малатас. Ойыл музейі

Сурет 12. Келі-келісаптар.
Ойыл музейі

Сурет 13. Қол диірмен. Ойыл музейі

Экспедицияның келесі зерттеу нысаны Сағыз өзенінің оң жағалауында орналасқан, Ебейті ауылынан 16 шақырым солтүстік-батыста орын тепкен көне **«Едіге қорымы»** болды (сурет 14). Бұл қорымды (бейітті) соңғы жылдары Едіге әмірдің моласымен байланыстырады. Осыған орай, экспедицияның негізгі мақсаттарының бірі әмір Едігенің жерленген орнында этноархеологиялық зерттеулер жүргізу болатын. 2019 жылы Батыс Қазақстан кешенді этноархеологиялық экспедициясы (жетекшісі С.Е. Әжіғали) барлау түрінде зерттеді (Отчет о работе, 2019: 17–18). Ал, 2021 жылы қорымда далалық зерттеу жұмыстары кешенді түрде жүрді. Онда тахеометриялық түсіріс, жүйелі фототіркеу жасалды, барлық ескерткіштің оңтүстік-батыс жағынан аксонометрия түрінде нобайы сызылды, эпиграфикалық жазулары оқылды және дрон арқылы жоғарыдан фотофиксациясы жасалды. Қазіргі таңда, Едіге қорымын зерттеу, талдау (анализ) жұмыстары жүргізілуде. Алдағы уақытта қорымда жүргізілген зерттеу жұмыстарының нәтижелері жарияланатын болады.

Сурет 14. Едіге қорымы. Жоғарыдан жалпы көрінісі. Б. Қошан түсірген, 2021 ж.

Осыдан кейін Ақтөбе облысы Байғанин ауданының Қопа ауылынан солтүстікке қарай 10 км жерде орналасқан **Абдолла хазірет қорымы** экспедицияның зерттеу жұмыстарының соңғы нысаны. Қорым эпонимі осы жерде мешіт ұстаған Абдолла хазірет Жаналыұлының есімімен аталады. Бұл айтарлықтай ірі мемориалдық-культтік кешенді алғаш рет 1984 жылы С.Е. Әжіғалидің жетекшілігімен Батыс Қазақстан кешенді этноархеологиялық экспедициясы жолай кездейсоқ ашқан. Кейін 1987 жылы осы экспедиция қорымды жан-жақты зерттеп, нәтижесінде алғашқы жарияланымы «Абдильда (Әбділдә)-Қазырет» атауымен шығады (Ажигали, 2002: 152–153). 2019 жылы Доңызтау кешенді этноархеологиялық экспедициясы (жетекшісі С. Әжіғали) қорымда барлау түрінде зерттеу жүргізді (Отчет о работе, 2019: 17).

Бір ескеретін жайт, соғыстан кейінгі топокартада көрсетілгендей, XX ғ. басына дейін қорым негізінен жергілікті халық арасында «Шибұлақ» деп аталған. Соңғы жылдары, XX ғ. басынан, Абдолла хазірет осында мешіт ұстап, діни-ағартушылық жұмыстар жүргізген соң, қорымның негізгі, ескі атауы басым қолданылатын болды. Казір бұл кешен «Абдолла хазірет зираты» деп нақты аталады. Абдолла хазірет Жаналыұлының (1856–1919) өмір деректері жайлы шағын зерттеу мақалалар кейбір БАҚ беттерінде жарияланған (Әзи, 2011; Әзи, 2014; Негимов, 2018). Сонымен қатар, Абдолла хазірет қорымының шырақшысы әрі ұрпағы Қабіболла ақсақал Ахметнияз (1945 ж.т., руы адай-қосай) осы ескі қорым туралы және Абдолла хазірет жөнінде құнды дерек беруші басты информатор; Абдолла хазіреттің өмірбаянына арналған кітабы да шыққан (Ахметнияз, 2020).

Қорымның солтүстігінде 350 м жерде (араларын «Шибұлақ» бұлағы бөліп тұр) мешіттің орны темір қоршаумен қоршалған. Оның жанында құдығы орналасқан. Осыған қарағанда қорымнан «діни-тұрғын кешенінің» белгілерін байқауға болады. Алайда, кешеннің басым бөлігі дәстүрлі жерлеу-культтік құрылыстары болғандықтан, қорымды «Абдолла хазірет

мемориалды-культтік кешен» деп атаған жөн. Қорым әдеттегідей екі бөліктен тұрады: біріншісі, XIX ғ. ортасы – XX ғ. басына жататын ескі бөлігі, екіншісі қазіргі заманғы, яғни соғыс жылдарынан кейінгі жерлеулер. Қазіргі заманғы бөлігі қорымның оңтүстігінде шоғырланған. Ал ескі бөлікте 500 жуық дәстүрлі ескерткіштер бар, олар қорымның орталық және солтүстік бөлігін қамтып жатыр. Онда алып құлпытастар, көп бөлмелі қорғандар, қойтастар секілді тарихи-мәдени ескерткіштердің озық үлгілері кездеседі. Әсіресе құлпытаста ерекше стилі бар арабграфиялық жазулар, эпитафиялар, этнографиялық суреттер: оның ішінде, қазақтың бес қаруы, құман, кебіс, саптама етік, ою-өрнектер және т.б. қашалған (сурет 15). Қоршаулары ерекше «таңдай» («в елочку») әдісімен қаланған бірнеше бөлмелерден тұратын қорған түрлерін де кездестіруге болады (сурет 16). Сонымен қатар, бірнеше бейіт орналасқан үлкен ауқымымен ерекшеленген қорғанның орталық тұсында Абдолла хазіреттің бейіті жатыр. Мұндай көрнекті ескерткіштері бар кешеннің қорғау аймағын анықтап, шұғыл жан-жағынан мал кірместей етіп қоршау қажет.

Сурет 15. Құлпытас. Солтүстік бетіндегі этнографиялық суреттер.
№ 175 нысан. Абдолла хазірет қорымы

Сурет 16. Қорған. Қоршаулары таңдай әдісінде қаланған. № 219 нысан. Абдолла хазірет қорымы

Жалпы, 2021 жылы бұл ірі және маңызды мемориалдық-культтік кешен этноархеологиялық (этноархитектуралық) және тарихи-этнографиялық жағынан толық, жан-жақты зерттелді. Кешенде далалық зерттеулер методикасы бойынша мынадай жұмыстар өткізілді: қорымда 366 нысан тіркеліп, ең алдымен тахеометриялық түсіріс жүргізілді, жүйелі фототіркеу жасалды, сипаттама жазылды, барлық ескерткіштің оңтүстік-батыс жағынан аксонометрия түрінде нобайы сызылды, кейбір ерекше ескерткіштердің суреті, жоспары, қимасы алынды, эпиграфикалық жазулары оқылды және этнографиялық суреттер жиналды. Сонымен қатар, дрон арқылы жоғарыдан 27 кадр түсірілді.

Қорытынды. 2021 жылы Ақтөбе облысының Қобда, Ойыл және Байғанин аудандарында жүргізілген кешенді этнографиялық-этноархеологиялық зерттеулер барысында көптеген маңызды мәліметтер жинақталды. Жинақталған материалдарды қорытындылау, талдау және ғылыми айналымға қосу алдағы зерттеулердің негізгі бағыты болып табылады. Дегенмен, зерттеу жұмыстарының нәтижесі, келешекте облыстың ескерткіштер Жинағын (Свод) даярлауға, өңірдің дәстүрлі және негізгі тарихи-мәдени ескерткіштерінің Картасын әзірлеуге және өңірлік ескерткіштерді қорғау мекеме мамандарының ескерткіштерді құжаттау (паспортизация) жұмыстарына көмектеседі.

Әдебиеттер

- Ажигали, 2002 – *Ажигали С.Е.* Архитектура кочевников – феномен истории и культуры Евразии. Алматы: Ғылым, 2002. 654 с.
- Ахметнияз, 2020 – *Ахметнияз К.А.* Жаналы Абдолла Хазірет ата. Ақтөбе: Хабар-Сервис, 2020. 280 б.
- Әжіғали, Әшім, 2019 – *Әжіғали С.Е., Әшім Б.Ә.* XIX ғ. ортасы – XX ғ. басындағы Ақтөбе облысы мешіттерінің ерекшеліктері: 2019 жылғы Батыс Қазақстан кешенді этноархеологиялық экспедициясының кейбір нәтижелерінен // «XII Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми конференция материалдары. Алматы: «Қазақ университеті», 2020. 233–241 бб.
- Әзи, 2011 – *Әзи Е.* Абдолла хазірет және Көкмешіт // *Ақтөбе*. 2011. 14-шілде. 26-б.
- Әзи, 2014 – *Әзи Е.* Ақпа жырдың Ақтаны (Ақтан Керейұлының шығармашылық өмірбаяны мен әдеби мұрасы турасында) // *Атырау*. 2014. 24-мамыр. 8-б.
- Далама мешіт, 2016 – *Далама мешіт* салдырған – артына мұра қалдырған Бірмағамбет ұста және ол тұрғызған мешіттер / Авторлары және құраст. Ж.О. Абуллина, Д.А. Абатова. Ақтөбе: Центр оперативной печати, 2016. 22 б.
- Дін сәулесін түсірген, 2018 – *Дін сәулесін түсірген* / Дайынд. Ж.О. Абуллина, Д.А. Абатова. Ақтөбе: Шұғыл, 2018. 35 б.
- Қазақ мешіттерінің, 2016 – *Қазақ мешіттерінің* және діни қайраткерлердің тарихы (XIX ғ. аяғы – XX ғ. басындағы Ақтөбе облысы материалдарының негізінде) / Ред. алқа С.Е. Әжіғали және т.б. Ақтөбе: Қ. Жұбанов ат ындағы АӨМУ баспа орталығы, 2016. 100 б.
- Қобда өңірінің, 2020 – *Қобда өңірінің* діни қайраткерлері / Құраст. Ж.О. Абуллина, Д.А. Абатова. Ақтөбе: «DA-MIR-IL», 2020. 54 б.
- Негимов, 2018 – *Негимов С.* Ата дін үшін азап арқалағандар // Егемен Қазақстан (газ.). 2018. 3-шілде. 16-б.
- Отчет о работе, 2019 – *Отчет о работе* Западно-Казахстанской комплексной этноархеологической экспедиции 2019 г. / Сост. С.Е. Ажигали, Б.А. Ашим // Архив ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова. Без инв. № . Алматы, 2019. 254 с.
- Рысбаева, 2020 – *Рысбаева Б.* Сүйек домбыраның сыры // Үш таған. Қоғамдық-саяси, әлеуметтік-рухани журнал. 2020. № 1. 4–5 бб.

References

- Azhigali, 2002 – *Azhigali S.E.* Arkhitektura kochevnikov – fenomen istorii i kultury Evrazii [The Nomad's architecture – phenomenon of the history and culture of Eurasia]. Almaty: Gylym, 2002. 654 p. [in Russian].
- Akmetniyaz, 2020 – *Akmetniyaz K.A.* Janaly Abdolla Xaziret ata [Hazrat Abdollah ata from Janaly tribe]. Aktobe: Xabar-Servis, 2020. 280 p. [in Kazakh].
- Azhigaly, Ashim, 2019 – *Azhigali S.E., Ashim B.A.* XIX g. ortasy – XX g. basindagi Aktobe oblysy meshitterinin erekshelekleri: [Features of the mosques of the Aktobe region in the middle of XIX – beginning of XX centuries: from some results of the comprehensive ethnoarchaeological expedition of Western Kazakhstan in

2019] // «Materials of the international scientific conference" XII Orazbayev readings. Almaty: Qazaq universiteti, 2020. P. 233–241. [in Kazakh].

Azi, 2011 – *Azi E. Abdolla xaziret zane Kokmeshit* [Hazrat Abdullah and Kokmeshit] // *Aktobe*. 2011. 14.07. P. 26. [in Kazakh].

Azi, 2014 – *Azi E. Aqpa zhyrdyn Aktany* [Aktan is outstanding in Akpa zhyr (about the creative biography and literary heritage of Aktan Kereyuly)] // *Atyrau*. 2014. 24.05. P. 8. [in Kazakh].

Dalama meshit, 2016 – *Dalama meshit saldyrgan – artina mura kaldyrgan Byrmagambet usta zhane ol turgyzgan meshitter* [Master Birmagambet, who built the Dalama Mosque and left behind a legacy, and the mosques built by him] / Comp. J.O. Abullina, D.A. Abatova. Aktobe: Operational Printing Center, 2016. 22 p. [in Kazakh].

Din saulesin tusirgen, 2018 – *Din saulesin tusirgen* [The Light of Religion]. Comp J.O. Abullina, D.A. Abatova. Aktobe: Shugyl, 2018. 35 p. [in Kazakh].

Negimov, 2018 – *Negimov S. Ata din ushin azap arkalagandar* [Those who suffered for their ancestor's religion] // *Egemen Qazaqstan*. 2018. 03.07. P. 16. [in Kazakh].

Otchet o rabote, 2019 – *Otchet o rabote Zapadno-Kazahstanskoy kompleksnoy etnoarheologicheskoy ekspeditsii*, 2019. [Report of the work of Western Kazakhstan complex ethnoarchaeological expedition in 2019] / Comp. S.E. Azhigaly, B.A. Ashim // *Arhiv of Ch.Ch. Valihanov IIE*. Almaty, 2019. 254 p. [in Russian].

Qazaq meshitterinin, 2016 – *Qazaq meshitterinin zhane dini qayratkerlerdin tarihy* [History of Kazakh mosques and religious figures. Ed. S.E. Azhigaly et al. Aktobe: Q. Jubanov ARSU, 2016. 100 p. [in Kazakh].

Qobda onirinin, 2020 – *Qobda onirinin dini kayratkerleri* [Religious figures of Kobda region] / Comp. J.O. Abullina, D.A. Abatova. Aktobe: «DA-MIR-IL», 2020. 54 p. [in Kazakh].

Rysbaeva, 2020 – *Rysbaeva B. Suyek dombıranın siri* [The secret of the bone dombyra] // *Ush tagan*. 2020. Nr 1. P. 4–5. [in Kazakh].

ОТАН ТАРИХЫ. 2023 № 26 (4)

ӘДІСНАМА / METHODOLOGY / МЕТОДОЛОГИЯ

Балтабаева К.Н., Жакишева С.А.

ПОЛИТИЧЕСКИЕ РЕПРЕССИИ КАЗАХСТАНСКИХ БЕЖЕНЦЕВ 20–30-Х ГГ.
XX ВЕКА И ПРОБЛЕМЫ РЕАБИЛИТАЦИИ.....670

Meldibekova Z.A.

DIGITALIZATION OF MODERN NATIONAL HISTORICAL SCIENCE683

ТАРИХ / HISTORY / ИСТОРИЯ

Ногайбаева М.С., Көшімова А.О., Қыдыр Т.

АЛТЫН ОРДА ДӘУІРІНДЕГІ ДІНИ-ДИДАКТИКАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРДЫҢ
ДЕРЕКТІК МАҢЫЗЫ.....692

Қамбарбекова Ғ.Ә., Қари Қ.А.

XIX ҒАСЫРДАҒЫ БҰХАРА ХАНЫНЫҢ ЕЛШІСІ ХАТШЫСЫНЫҢ
ЕСТЕЛІГІНДЕГІ ОРТАЛЫҚ АЗИЯ МЕН ҚАЗАҚТАР.....704

Otepova G.E., Karimova A.E., Kussainov D.Zh.

THE SIGNIFICANCE OF THE DOCUMENTS OF THE SIBERIAN COMMITTEE
IN THE STUDY OF THE HISTORY OF KAZAKHSTAN OF THE XIX CENTURY.....718

Нұртазина Н.Д., Азмұханова А.М., Әкімбек Ж.А.

ТҮРКІСТАН ӨЛКЕСІНДЕГІ МҰСЫЛМАНДЫҚ МЕКЕМЕЛЕР МЕН ДІНБАСЫЛАРҒА
ҚАТЫСТЫ ИМПЕРИЯЛЫҚ ДОКТРИНАЛАР.....730

Нұрпейісова Э.Т., Әбіл Е.А., Ураков Д.Ж. (Узбекистан)

ЕЛДЕС ОМАРОВ: ТАРИХ ТОЛҚЫНЫНДАҒЫ ТҰЛҒА (ЗЕРТТЕЛУ ДЕҢГЕЙІ).....744

Харипова Р.Е.

МУЗЕЙНЫЙ ФОНД КАК ИСТОЧНИКОВАЯ ОСНОВА ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ И
КУЛЬТУРЫ (К ИСТОРИИ ФОРМИРОВАНИЯ ФОНДОВ ЦЕНТРАЛЬНОГО МУЗЕЯ
КАЗАХСТАНА).....755

Қожақұлы Ө., Асқар А.Г.

XX Ғ. БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ АУЫЛЫ: ЭКОНОМИКАЛЫҚ-САЯСИ АХУАЛДЫ ЖІКТЕУ,
ТАЛДАУ (СЫРДАРІЯ ОБЛЫСЫ МЫСАЛЫНДА).....767

Собисевич А.В. (Россия)

ОПЫТНАЯ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННАЯ СТАНЦИЯ КАРАГАНДИНСКОГО
ИСПРАВИТЕЛЬНОГО ТРУДОВОГО ЛАГЕРЯ.....779

Мамбетова Г.А., Мүмінов Ә.К. (Түркия)

ҚАЗАҚ МОЛДАЛАРЫНЫҢ XX ҒАСЫРДАҒЫ «АМАН ҚАЛУ» СТРАТЕГИЯСЫ
(ҚАЗАҚСТАННЫҢ БАТЫС Өңірі).....792

Taspulatova K.K.

METHODS AND WAYS FOR CULTIVATING KAZAKHSTANI PATRIOTISM.....808

Маргулан А.С.

КОМПАРАТИВИСТСКИЙ АНАЛИЗ ЛОНДОНСКОГО И САНКТ-ПЕТЕРБУРГСКОГО
СПИСКОВ «ТАВАРИХ-И ГУЗИДА-ЙИ НУСРАТ-НАМЕ» ПО ГЕНЕАЛОГИИ
ДЖУЧИДОВ.....817

Kuanbay O.

THE IMPACT OF THE GENRO COUNCIL OF ELDERS ON SHAPING MODERN JAPAN
(1889-1912).....832

Бәкір Ә.Қ., Құдайбергенова А.И., Тайман С.Т.

МҰСТАФА ШОҚАЙДЫҢ ТӘУЕЛСІЗ МЕМЛЕКЕТ ЖОЛЫНДАҒЫ
КҮРЕСІНДЕГІ НЕГІЗГІ ТҰЖЫРЫМДАР.....846

АРХЕОЛОГИЯ / ЭТНОГРАФИЯ / ЭПИГРАФИКА

Рахимжанова С.Ж., Курманиязов И.С., Аккошкаррова Ж.Т.

ПРЕДВАРИТЕЛЬНЫЕ ИТОГИ ИЗУЧЕНИЯ КЕРАМИКИ СТОЯНКИ
ЖАЛҒЫЗ-АҒЫМ.....860

Нұрманова А.Ш.

ДЖУЧИДСКИЕ ПРАВИТЕЛИ НА ТЕРРИТОРИИ КАЗАХСТАНА:
СРАВНИТЕЛЬНОЕ ИЗУЧЕНИЕ ЭПИГРАФИЧЕСКИХ И НАРРАТИВНЫХ
ИСТОЧНИКОВ.....870

Әжіғали С.Е., Әшім Б.Ә.

БАТЫС ҚАЗАҚСТАН КЕШЕНДІ ЭТНОАРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЭКСПЕДИЦИЯСЫНЫҢ
2021 ЖЫЛҒЫ ЗЕРТТЕУЛЕРІНІҢ КЕЙБІР НӘТИЖЕЛЕРІ.....883

Редакцияның мекен-жайы:

050100, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көшесі, 28
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
«Отан тарихы» журналының редакциясы

Сайтқа сілтеме: <https://otan.history.iie.kz>

Тел.: +7 (727) 272-46-54.

E-mail: otanhistory@gmail.com.

Журнал Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде
1998 ж. 9 наурызда тіркеліп, N 158-ж куәлігіне ие болды.

Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда, микрофильмге және басқа да көшірмелерге
түсіргенде міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.
